1892 - 1921 - 1948

Национален археологически институт с музей
Българска академия на науките

ДИСЕРТАЦИИ
Том 3

Надежда Кирова

МЕДИЦИНАТА В ПРОВИНЦИИТЕ ДОЛНА МИЗИЯ И ТРАКИЯ (I-КРАЯ НА III в.)

София . 2010

ДИСЕРТАЦИИ
Том 3

Надежда Кирова
МЕДИЦИНАТА В ПРОВИНЦИИТЕ ДОЛНА МИЗИЯ И ТРАКИЯ (1-КРАЯ НА III в.)

Nadezhda Kirova
MEDICINE IN THE PROVINCES OF LOWER MOESIA AND THRACE FROM 1 ST C. AD TO THE END OF 3 RD C. AD

Главен редактор: Людмил Вагалински
Editor-in-Chief: Lyudmil Vagalinski

Художествено оформление и предпечат: инж. Станислав Лулов

Художник на илюстрациите: д-р Надежда Кирова

Превод: д-р Надежда Кирова

© Надежда Кирова - автор
© Nadezhda Kirova - author

© Национален археологически институт с музей - БАН, 2010
© National Archaeological Institute with Museum - Bulgarian Academy of Sciences, 2010

ISBN 978-954-92117-6-4

СЪДЪРЖАНИЕ

Въведение 9

Част I

I. Изследвания върху античната медицина и медицинските инструменти 11

II. В зората на медицината 14

Медицинските автори - 14. Къде се корени произходът на римската медицина? - 16. Достижения на медицината през римската епоха - 16. Медицински находки от предримската епоха - 17. Тракийски лечебни практики - 17. Тракийски гробни комплекси с медицински инструменти от римската епоха - 20.

III. Медицински и фармацевтични инструменти от провинциите Долна Мизия и Тракия 23

А. Основни инструменти 25

А1 Скалпел - 25. А2 Ланцет - 32. А3 Щипци - 33. А4 Пинсети - 33. А5 Кука - 37.

А6 Игла - 38. А7 Ножица - 39. А8 Вендуза - 40. А9 Каутерий - 41.

Б. Специализирани инструменти 42

Б1 Урологични инструменти - 42. Б1.1 Инструменти за литотомия - 42. Б1.2 Анален спекулум - 45.

Б1.3 Катетър - 45. Б2. Гинекологични инструменти - 46. Б2.1 Вагинален спекулум - 46.

Б2.2 Гинекологична кука - 47. Б2.3 Кука за унищожаването на плода в утробата - 49.

Б3. Инструменти за костна хирургия - 49. Б3.1 Трепанатор - 49. Б3.2 Длето - 50.

Б3.3 Клещи за костна хирургия - 51. Б4 Инструменти за очна хирургия - 53. Б4.1 Очна игла - 53.

Б4.2 Скалпел за очна хирургия - 55.

В. Помощни инструменти 56

В1 Сонда - 56. В1.1 Сонда-шпатула - 56. В1.2 Сонда-лъжичка - 57. В1.3 Ушна сонда - 58. В1.4 Двойна сонда - 58.

В2 Шпатула - 59. В3 Лъжица - 59. В3.1 Кохлеар - 59. В3.2 Лигула - 59. В4 Игла за превръзки - 60.

В5 Плоча за разтриване на лекарства - 60. В6 Везна и тежести - 61. В7 Стригила - 61. В8 Стилус - 62.

Г. Кутии и съдове за съхранение на медикаменти и инструменти 62

Г1 Кутии - 63. Г1.1 Тубус - 63. Г1.2 Правоъгълна кутия - 65. Г1.3 Пиксида - 68.

Г2. Съдове за съхранение на медикаменти - 69. Г3 Хавани и чукала - 70.

Д. Козметични пособия 71

Материал, изработка и украса на медицинските инструменти 73

IV. Епиграфика и медицина 80

V. Медицинската практика през римската епоха 87

Общественото положение на античния лекар 87

Специализацията в античната медицина 92

Военната медицина 95

Възникване на организирано медицинско обслужване - 95. Военните лекари - 95. Военните болници - 97.

Обща схема на военните болници - 97. Военната болница в Нове - 98.

Ветеринарната медицина 106

Локализация на лечебни центрове 108

VI. Антропология и медицина 111

Палеоантропологични данни за демографските процеси в българските земи през I - III в. - 111. Фрактури и заболявания - 114. Епидемии - 115. Трепанации - 116.

VII. Нумизматика, изкуство и медицина 119

VIII. Религия, магия и медицина 135

Асклепиони - 135. Култът към Асклепий и други здравеносни божества - 139.

Епитети на здравеносните богове - 147. Символи на здравеносните богове - 148.

Теофорни имена - 149. Магия и магически предмети - 150.

IX. Хигиена, здравеопазване и медицина ... 153
Климатични условия и хигиена - 153. Термите като място за лечение - 153.
Минерални извори и бани - 156. Лекарства и търговията с тях - 159.
Заключение ... 164
Medicine in the provinces of Lower Moesia and Thrace
from 1st c. AD to the end of 3rd c. AD (summary) ... 167
Цитирана литература ... 173
Речник на термините, използвани в глава III ... 189
Индекси ... 193

Част II

Каталог (на инструментите и пособията, използвани в Глава III) ... 203
Приложения ... 217
Приложение 1 - Каталог на гробните находки и затворените комплекси с медицински инструменти от провинции Долна Мизия и Тракия (с таблица на видовете предмети по гробни комплекси) (към карта 1) ... 219
Приложение 2 ... 225
2А. Находки на скалпели със сребърна инкрустация от римската епоха (към карта 2) ... 225
2Б. Находки на инструменти за литотомия от римската епоха (към карта 3) ... 229
2В. Находки на анални спекула от римската епоха (към карта 4) ... 231
2Г. Находки на катетри от римската епоха (към карта 5) ... 231
2Д. Находки на вагинални спекула от римската епоха (към карта 6) ... 232
2Е. Находки на трепанатори от римската епоха (към карта 7) ... 233
2Ж. Находки на очни игли от римската епоха (към карта 8) ... 233
23. Находки на правоъгълни бронзови кутии от римската епоха (към карта 9) ... 236
Приложение 3 - Комплекси, съдържащи специализирани медицинскиинструменти от римската епоха ... 240
Приложение 4 - Изображения, свързани с медицината, върху монети и медальони от провинциите Долна Мизия и Тракия в периода II - III в ... 242
Табла ... 257
Карти ... 283
Списък на таблиците, таблата, фотоизображенията и картите, използвани в книгата ... 309

CONTENTS

Introduction 9

Part I

I. Studies at the ancient medicine and medical instruments 11

II. At the dawn of medicine 14

Medical authors - 14. Where does the origin of Roman medicine root? - 16. Achievements of the medicine at Roman times - 16. Medical finds from the Pre-Roman time - 17. Thracian healing practices - 17. Thracian grave complexes with medical instruments from the Roman age - 20.

III. Medical and pharmaceutical instruments from the provinces of Lower Moesia and Thrace 23

A. Basic instruments 25

Al Scalpel - 25. A2 Lancet - 32. A3 Forceps - 33. A4 Tweezers - 33. A5 Hook - 37.

A6 Needle - 38. A7 Scissors - 39. A8 Cupping vessel - 40. A9 Cautery - 41.

B. Specialized instruments 42

Bl Urology instruments - 42. B l.1 Instruments for lithotomy - 42. B1.2 Anal speculum-45.

Bl .3 Catheter - 45. B2. Gynaecological instruments - 46. B2.1 Vaginal speculum - 46.

B2.2 Gynaecological hook - 47. B2.3 Hook for destroying foetus in the womb - 49.

B3 Instruments for bone surgery -49. B3.1 Trephine-49. B3.2 Chisel - 50. B3.3 Bone forceps- 51.

B4 Instruments for ophthalmic surgery-53. B4.1 Ophthalmic needle-53. B4.2 Scalpels for ophthalmic surgery-55.

C. Auxiliary instruments 56

CI Probe - 56. CI .1 Spatula probe - 56. CI .2 Scoop probe - 57. C1.3 Ear probe - 58. CI .4 Double probe - 58.

B2 Spatula - 59. C3 Spoon - 59. B3.1 Cochlear - 59. C3.2 Ligula - 59. C4 Bandage needle - 60. C5 Ointment slab - 60.

C6 Scales and leads - 61. C7 Strigilis - 61. C8 Stilus - 62.

D. Containers and vessels for keeping of medicaments and instruments 62

Dl Boxes-63. Dl.1 Tubular drug box-63. D l.2 Rectangular box-65. D1.3 Pyxis - 68.

D2. Vessels - 69. D3 Mortars and pestles - 70.

E. Cosmetic utensils 71

Material, workmanship and decoration of the medical instruments 73

IV. Epigraphy and medicine 80

V. Medical practice at Roman times 87

Social status of the ancient practitioner 87

Specialization in ancient medicine 92

Military medicine 95

Arising of the organized medical service - 95. Military docots - 95. Military hospitals - 97. General scheme of the military hospitals - 97. The military hospital at Novae - 98.

Veterinary medicine 106

Localization of healing centres 108

VI. Anthropology and medicine I11

Paleopathological data about demographic processes at Bulgarian lands from 1st to 3rd c. AD -111. Fractures and diseases- 114. Epidemics- 115. Trephinations- 116.

VII. Numismatics, art and medicine 119

VIII. Religion, magic and medicine 135

Asclepeions - 135. The cult of Asclepius and other healing deities - 139.

Epithets of the healing deities - 147. Symbols of the healing deities - 148.

Theophorical names- 149. Magic and magical items- 150.

IX. Hygiene, healthcare and medicine ... 153
Climatic conditions and hygiene - 153. The baths as a place of healing - 153.
Thermal springs and baths - 156. Medicaments and trade with them - 159.
Conclusion ... 164
Medicine in the provinces of Lower Moesia and Thrace from 1st c. AD to the end of 3rd c. AD (summary) ... 167
Bibliography ... 173
Glossary ... 189
Indices ... 193

Part II

Catalogue (of the instruments and utensils in Chapter III) ... 203
Appendices ... 217
Appendix 1 -A catalogue of the grave finds and close complexes with medical instruments from the provinces of Lower Moesia and Thrace (with a table) (to Map 1) ... 219
Appendix 2 ... 225
2A. Finds of scalpels with silver inlay from the Roman age (to Map 2) ... 225
2B. Finds of instruments for lithotomy from the Roman age (to Map 3) ... 229
2C. Finds of rectal specula from the Roman age (to Map 4) ... 231
2D. Finds of catheters from the Roman age (to Map 5) ... 231
2F. Finds of vaginal specula from the Roman age (to Map 6) ... 232
2G. Finds of trephines from the Roman age (to Map 7) ... 233
2H. Finds of ophthalmic needles from the Roman age (to Map 8) ... 233
21. Finds of rectangular bronze boxes from the Roman age (to Map~9) ... 236
Appendix 3 - Complexes comprising specialized medical instruments from the Roman age ... 240
Appendix 4 - Images, related to the medicine, on coins and medallions from the provinces of Lower Moesia and Thrace from 1st to 3rd c. AD ... 242
Plates ... 257
Maps ... 283
List of the tables, plates, figures and maps, used in the book ... 309

ВЪВЕДЕНИЕ

Медицината е една от най-благодатните теми в изследването на античното общество. Определянето на мястото й в рамките на социалния живот е важно от гледна точка оценката на жизнения стандарт през античната епоха. Повечето трудове, които се отнасят до античната медицина, са посветени на медицинските инструменти и пособия. Не липсват и публикации по въпросите на лекарската практика, история на медицината и други.

От българските земи са известни множество материали, които разгледани комплексно могат да допринесат за цялостното проучване на античната медицина. Териториално настоящата работа обхваща две римски провинции - Долна Мизия и Тракия. Акцентът са материалите от днешните български земи, макар да са използвани и такива от територията на днешна Румъния и Турция, които съвпадат границите на двете римски провинции. Представеният труд е опит да се обобщят всички известни до момента медицински инструменти и пособия, както и всички данни, отнасящи се до медицината в периода I - III в. на посочената територия.

Предвид натрупания многоброен материал от българските земи и необходимостта от неговото систематизиране и обобщаване се роди идеята за написването на един труд, посветен на медицината през римската епоха в провинциите Мизия и Тракия. През 2000 г. се дипломирах в магистърската степен на специалност "Археология", Исторически факултет, СУ "Св. Кл. Охридски" със защитата на дипломна работа на тема *Медицински инструменти и лекарствени средства от Мизия, Тракия и Македония в контекста на находки от другите римски провинции,* която прерасна в дисертация, озаглавена *Медицината в провинции Долна Мизия и Тракия в периода I - края на III в. (по археологически данни),* защитена през 2005 г. Настоящата работа представя именно този дисертационен труд с известни съкращения и допълнения.

Най-обемната част от изследването представлява класификацията на всички медицински инструменти и пособия, открити по археологически път. Използвани са публикувани находки, както и множество непубликувани материали. След края на III в. медицински материали почти липсват, а повечето от тези, открити в контекст с датировка IV в., могат да се отнесат към по-ранен период. По-късните екземпляри, доколкото въобще разполагаме с тях, се различават значително както по-форма, така и по стил на украса. Анализирани са и голямо количество епиграфски, антропологични и нумизматични данни, имащи връзка с медицината. Разгледани са и различни нейни аспекти - военната и ветеринарната медицина, социалния статус на античния лекар, местопрактикуването, медицинската специализация. Дискутирани са и допълнителни въпроси като хигиена, водолечение и хранителен режим, които не могат да се пропуснат, когато става въпрос за медицина.

Неоценим принос за написването на този труд, на първо място, има д-р Ernst Künzl, на когото изказвам специална благодарност за всеотдайната му подкрепа като мой научен ръководител в рамките на шестмесечната стипендия в Германия, отпусната от DAAD (Deutscher Akademischer Austausch Dienst). Така имах възможност да ползвам архив по темата, събиран десетки години, както и литература, недостъпна в България.

Искам да благодаря и на научния ръководител на дипломната ми работа - проф. дин Л. Гетов, както и на консултанта на дисертационния ми труд - ст. н. с. II ст. д-р Г. Кабакчиева, както и на всички колеги от секция "Антична археология" към НАИМ при БАН и колегите от музеите в страната за оказаната ми помощ при събирането на материалите и предоставянето на находки от непубликувани комплекси. Неоценима помощ ми оказа рецензентът на дипломната ми работа проф. д-р М. Апостолов във връзка с медицинската терминология. Не на последно място дължа огромна благодарност на М. Банев при редактирането и техническата обработка на работата.

София, 20 Юг. д-р Надежда Кирова

ЧАСТ I

I. ИЗСЛЕДВАНИЯ ВЪРХУ АНТИЧНАТА МЕДИЦИНА И МЕДИЦИНСКИТЕ ИНСТРУМЕНТИ

Интересът към медицинските инструменти и пособия не е от днес. Още през XVII в. център на внимание стават очните щемпели (Jackson 1990, 12), а през 1984 г. е публикуван пълен каталог на тези находки (Voinot 1984). През 1847 г. B. Vulpes издава *Illustrazione di tutti gli strumenti chirurgici scavati in Erculano e in Pompei.* Трудът е посветен на най-ранните находки на медицински инструменти от римската епоха. Основополагаща е книгата на J.S.Milne *Surgical Instruments in Greek and Roman Times* (1907). Авторът й е лекар по образование, което му дава широка база за сравнение със съвременните инструменти. Част от идеите му са опровергани от по-късно появилите се археологически находки, но книгата остава и до днес солидна база за всеки учен, интересуващ се от проблемите на античната медицина. Близка като време е и монографията на T. Meyer-Steineg *Chirurgische Insrumente des Altertums* (1912), в която са използвани и част от идеите на J. S. Milne. През 1956 г. излиза трудът на M.Tabanelli *Chirurgia nell'antica Roma,* а две години по-късно и *Lo strumento chirurgico e la suo storia.* Авторът се занимава главно с четири богати комплекса (Pompei, Baden, Bingen и Salzburg).

След тези публикации темата за медицинските инструменти е забравена за дълго време. В този период се натрупва изключително богат археологически материал от всички римски провинции. През 1980 г. е публикувана една от най-богатите находки, с произход от района на Мала Азия (Hassel, Künzl 1980, 403-421). Две години по-късно в Bonner Jahrbuch излиза трудът на E. Künzl *Medizinische Instrumente aus Sepulkralfunden der römischen Kaiserzeit,* преиздаден в последствие като отделна монография (1983 г.). Представлява най-пълният каталог на медицински гробни находки (78 гроба), правен до момента. Това, което го отличава от по-ранните публикации, е каталогизирането само на гробни находки, т. е. затворени комплекси, които дават възможност за точна датировка. E. Künzl публикува множество статии, посветени на музейни колекции от медицински инструменти, както и отнасящи се до различни проблеми от областта на античната медицина (Künzl 1979-1981, 49-63; Künzl 1982, 513-532; Künzl 1983b, 487-493; Künzl 1984a, 59-65; Künzl 1984b, 153-237; Künzl 1991a, 519-539; 1994, 179-198 mit Tafeln; Künzl 1986a, 491-509; Künzl, Engelmann 1997, 375-379 и много други). През 2002 г. той издава две големи монографии - едната е посветена на находките от Römisch-Germanisches Zentralmuseum в Mainz (Künzl 2002a), а другата - на античната медицина като цяло (Künzl 2002b, c). Обобщаващ е и трудът на A. Krug *Heilkunst und Heilkult: Medizin in der Antike* (1985), преиздаден през 1993 г. За разлика от E. Künzl, A. Krug обръща повече внимание не на археологическите находки, а на проблемите, свързани с история на медицината.

R. Jackson също работи усилено в областта на античната медицина през последните 15 години. Освен монографията му *Doctors and Disease in the Roman Empire* (1988), той е автор и на множество статии, най-важната от които - *Roman doctors and their instruments: resent research into ancient practice,* 1990. Двете съчинения имат стойност на обобщаващи трудове.

В областта на военната медицина заслужава да се спомене името на D. W. Davies, който публикува няколко пространни статии по този въпрос (Davies 1969, 208-32; Davies 1970, 84-104; Davies 1972, 1-11; Davies 1989).

С представения преглед не се изчерпват многобройните статии по тази тема в различни списания - *Medizinhistorisches Journal, Journal of the History of Medicine and Allied Sciences, Bulletin of the History of Medicine, Medical History, Antike Welt.*

Обобщаващи трудове за медицинските инструменти от българските земи липсват. Тези находки, доколкото са публикувани, са поместени сред останалите предмети на бита, без да им се обръща специално внимание. Заслужава да се отбележи публикацията на Карел и Херменгилд Шкорпил (1912), посветена на лекарска гробницата, открита в Дионисопол.Д-р Ив. Стоянов разглежда инструментите от медицинска гледна точка в отделно приложение към същия том на ИВАД. Г.Тончева публикува в ИВАД (1961, 1964) гробове на лекари и по-скоро на фармацевти. Единственото обобщаващо съчинение, посветено на тази тема, е книгата на д-р Вл. Василев *История на медицината в България* (1980 г.). Авторът разглежда темата от чисто медицинска гледна точка, без да има необходимата археологическа информация. Принос е статията на М. Апостолов и Св. Атанасова, посветена на резултатите от химическите анализи на кутия за медикаменти, открита в гробницата при Банско (Апостолов, Атанасова 1974, 55-64). Подобни химически анализи в България не се правят, макар да дават много ценни сведения за състава на античните лекарства.

Единствената статия, посветена специално на медицинските инструменти, е тази на Ив. Църов, върху находки от територията на Никополис ад Иструм (Църов 1992a, 147-152; Църов 1992b, 17-25). Инструментите са прецизно документирани, класифицирани и графично представени. За съжаление голяма част са с несигурна медицинска функция. Важно значение има и публикацията на медицинските инструменти от Дългата могила при Караново в: *Проучване на надгробните могили от Новозагорско* (1996) (Кънчев, Кънчева-Русева 1996). Находките са публикувани изключително прецизно, с каталог и графична документация.

Тенденция в последните години е публикуването на обобщаващи съчинения, свързани с медицината в определен регион или провинция на Империята. Особено внимание при този вид публикации заслужава трудът на R. Breitwiesen *Medizin im Römischen Österreich* (1998). Настоящата публикация е също опит в тази посока.

Изследването на античната медицина не се изчерпва с проучването на медицинските инструменти. Привлечени са и разнообразни данни, които дават информация за нивото на античната медицина - антропологични, епиграфски, нумизматични. С тази цел е използван натрупаният богат антропологичен материал (Боев 1959; Боев 1961; Боев, Чолаков 1982; Боев, Кондова-Чолакова, Чолаков 1984a, б; Кондова, Чолаков 1989; Йорданов, Димитрова, Русева 2002). Включени са и данните от защитената през 2003 г. от В. Русева дисертация *Антропологични данни за промените в смъртността и продължителността на живота на територията на България от неолита до Късното Средновековие,* която обобщава всички постижения в тази насока и дава много ценна информация, съвпадаща с данните, добивани от изследването на медицинските инструменти. Основополагащо съчинение във връзка с епиграфските материали, отнасящи се до практикуването на медицина по българските земи, има статията на Хр. Данов *Епиграфски приноси към историята на лекарското съсловие в Долна Мизия* (1931-1934 г). Предимно със здравеносните божества са свързани данните от нумизматиката и изкуството. В тази връзка основни са корпусите с монети на градовете от провинциите Долна Мизия и Тракия (Ruzicka 1932-1933; Мушмов 1924; Мушмов 1926; Юрукова 1987; Jurukova 1973; Jurukova 1981; Schönert 1965; Schönert-Geiss 1972; Schönert-Geiss 1977; Schönert-Geiss 1987; Schönert-Geiss 1991; Pick 1898; Pick, Regling 1910 и други). Информацията, обвързваща изкуството и медицината, е оскъдна. Данни по този въпрос ни дава Ал. Милчева в *Антични геми и камеи в Националния археологически музей* (1980 г.).

Тъй като медицината и религията през античността са силно обвързани, информация за първата може да извлече и чрез изследване на култа към здравеносните божества. От една страна са използвани трудове, посветени на проучените асклепиони (Добруски 1907а; Дончева 1998а; Дончева 1999; Дончева 19986; Дремсизова-Нелчинова 1978; Иванов 1919-1920; Кацаров 19106; Любенова 1973; Любенова 1980; Тачева 1996; Тачева 2000; Цончев 1940-41; Szubert 1990; Tsontschev 1941), а от друга - на почитането на самите божества, свързани макар и косвено с медицината (Дончева 1992; Дончева 1994; Дончева 1998а, 6; Дончева 1999; Дончева 2000; Дончева 2001а, б; Dontcheva 1998; Dontcheva 2002).

II. В ЗОРАТА НА МЕДИЦИНАТА

Медицинските автори

Медицинската практика е засвидетелствана още в Омировия епос, но на този етап тя не може да бъде систематизирана и обобщена като наука. Лекарите-воини Махаон и Подалерии, синове на Асклепий, които взимат участие в Троянската война, са първите известни представители на семейната лекарска школа, характерна за този ранен етап. Сред многото медицински автори от античността се открояват имената на някои, оставили трайна следа в историята на медицината и допринесли за нейното развитие като философия, наука и професия. Особено ценни за настоящата работа са трудовете и познанията на онези, повлияли непосредствено върху формирането и доизграждането на римската медицина. В тази връзка могат да се споменат имената на Хипократ, Целз, Педаний Диоскурид, Скрибоний Ларг, Руф от Ефес, Соран, Гален, Аретей от Кападокия и някои по-късни автори.

Хипократ (V в. пр. н. е.) не практикува в периода на развитие на римската медицина, но тя дължи много на неговия принос в тази област, макар трудовете му да са по-скоро теоритични, докато самите римляни залагат предимно на практичната страна на професията. Името му се свързва с периода на големи постижения в областта на медицината, събирането и обобщаване на познанията на поколения лекари и философи преди него, както и на създаването на нова медико-философска система. Съчиненията, за автор на чиито се смята Хипократ, са събрани през III в. пр. н. е. в т. н. Хипократов сборник (Corpus Hippocraticum), съдържащ 72 произведения, най-популярното от които е *Афоризмите* (Николова 1989) - един от малкото трудове приписвани със сигурност на Хипократ. Много от по-късните автори се опират на изследвания му.

Един от най-значителните римски автори, пишещи по въпросите на медицината, е Целз (25 г. пр. н. е. - 50 г. сл. н. е.). Той има гръцко образование, подобно на повечето лекари в началния етап на формиране на римската медицина. Нейното развитие дължи много на положителното отношение на римляните към всичко полезно и практично, което те не се колебаят да взаимстват от другите народи. Неговото съчинение De Medicina е запазено в осем книги. По-късно в италиански кодекс от XV в. са открити две липсващи части от труд му - De vesica и De calculis in vesica (De Medicina, IV.27.1) (Granados 1978, 359-377). Творбата на Целз представлява синтез на история на медицината от Омировата епоха до тази на Темизион (ученик на Асклепиад) - I в. пр. н. е. De medicina е труд, силно повлиян от Хипократ и Александрийската школа. От своя страна, книгата на Целз е модел за по-късните автори. След тази епоха трудът му е почти забравен до XV в., когато е първата публикация на книгата (Milne 1907, 2). Основен негов принос е детайлното описание на много от медицинските интервенции, макар да не описва самите инструменти. Той се интересува много от симптомите на болестта, лечебните средства и методи. Най-голямо внимание отделя на хирургията, на която е посветена цялата VII книга от De Medicina. Работата на Целз е разделена на три част, в зависимост от метода на лечение - диетика, фармацевтика или хирургия. Основен недостатък на неговия труд е използването на неспециализирани термини както за инструментите, така и за отделни части от човешкото тяло. Причина за това е, че той не е практикуващ лекар, а само теоритик. Въпреки това, негова е заслугата за създаването на медицинския латински език.

Важно място в областта на история на медицината има военният лекар Педаний Диоскурид от Киликия (I в.). Неговият труд De materia medica е съставен на гръцки език. Оцелели са няколко илюстрирани копия на ръкописа, най-известният от които е Codex Vindobonensis (Vienna Dioscurides) от 512-513 г, съдържащ анотации и на арабски

език. До XVI в. тази книга се ползва с изключителна популярност. Основното й достижение е, че тя предлага систематизирано описание на известните на Диоскурид лекарства (около 600). Като военен лекар той притежава солидни познания в областта на хирургията.

Скрибоний Ларг (14-54 (?) г.) е друг автор, пишещ също главно в областта на фармацевтиката. Неговата книга Compositiones medicamentorum е изцяло фармацевтичен труд, но той дава и много от приложенията на лекарствата в хирургията.

Руф от Ефес (98-117 г.) се занимава главно с органите на човешкото тяло. Особено полезна е неговата книга De renum et vesicae morbis. Той е и първият автор, който изказва идеята за връзката между нервната система и функцията на отделните органи. За съжаление само споменава, без да описва медицинските инструменти.

Соран от Ефес (98-138 г.) е особено ценен заради неговите трактати в областта на акушерството и гинекологията, както и на детските болести. В тази връзка, той споменава и описва много специализирани инструменти. Оригиналният текст е на гръцки език, но до нас е достигнала само малка част на латински.

Най-значимата фигура в областта на римската медицина е Клавдий Гален (129-199 г). Той е наричан още "Лекаря" в смисъл не само на медик, но и учител на лекарите. Той е автор на около 125 съчинения, от които до нас са достигнали около 80. На 17 години се посвещава на медицинската наука, която изучава в продължение на 11 години в Смирна, Пергам, Александрия и Атина. Заминава за Рим през 162 г., където става придворен лекар на имп. Марк Аврелий. Преди пристигането си там, четири години Гален е лекар на гладиаторите в Пергам, което му помага да натрупа солидни анатомични познания. Анатомията той счита за основа на хирургията. Книгите му са базирани на собствен опит, за разлика от автори като Целз, които пишат само теоритични трудове. Малка част от многобройните му съчинения са Methodus medendi, De uteri dissectione, De usu partium corporis humani. Той е лекар с широк кръг интереси, които не се ограничават само с въпросите на хирургията. Интересува се и от режима на живот, хигиената и гимнастическите упражнения. Клавдий Гален определя знанията и уменията, които трябва да притежава един фармацевт, обединени в т. н. *Галеника*. Той пише трактати не само по медицина, но и по философия, математика и реторика.

В края на II в. работи и Аретей от Кападокия, който също като Гален се отличава с пространните си анатомични познания. Пише и по въпросите на острите и хронични заболявания. Интересни за нас са някои инструменти, които не са споменати от другите автори.

Орибазий (ок. 320-400 г.) пише Collecta Medicinalia - енциклопедия по медицина в седем книги, където са споменати много медицински инструменти и хирургични операции. Той е личен лекар на имп. Юлиан Апостат и остава до него до смъртта му през 363 г.

По-късен автор е Марцел Емпирик (V в.). Той пише фармацевтичния труд De Medicamentis - обемно съчинение, но с далеч по-слаби достойнства от това на Скрибоний Ларг.

Последният автор, свързан с хуманитарната медицина, който трябва да се спомене, е Паул от Егина. Той създава малка енциклопедия - компилативен труд, обединяващ най-доброто от медицинските познания до момента (края на VI в.). Използва главно трудовете на Гален и Соран. Шест от седемте му книги са посветени на хирургията и изобилстват с информация за медицински инструменти.

В областта на ветеринарната медицина важен за настоящото изследване е трудът на Вегеций Mulomedicina (VI в.). Това е единственият латински ветеринарен труд, запазен изцяло. Колумелла е автор в същата областта. В своя De re rustica той посвещава

цялата VI-та глава на лечението на големи животни, а VII-та на това на малки животни. Авторът дава много сведения за различни операции и методи на лечение. Основен принос на неговия труд е това, че е обърнато внимание не само на лечението на конете (както е при другите автори), но и на други животни.

Къде се корени произходът на римската медицина?

Настоящата работа няма за цел да разглежда пространно теми, свързани с история на медицината. Тук само ще очертаем общите насоки в разглежданата от нас епоха. Римската медицина представлява до голяма степен синтез на знание, събирано с хиляди години. Гръцката от своя страна е силно повлияна от египетската, особено в областта на практиката. Много от имената на лекарствата в Гърция произхождат именно от Египет (Littman 1996, 2689). В самото начало лекарите, които практикуват в Рим, са предимно гърци. Именно те донасят в столицата медицинската наука. Римската медицина ползва и достиженията на етруската, и на келтската. Смесването на египетската и римска медицинска наука води до появата на четири медицински школи - Школата на догматиците, Школата на методистите, Школата на емпириците и Школата на пневматиците. В този смисъл медицината остава близо до философията. Всяка от тези школи отдава внимание на различни части от познанието и на различни клонове от медицината. Център на гръко-римската медицина за един много дълъг период от време е Александрия. Разбира се, много от лечебната флора и приложението ѝ е усвоена от Гърция в Рим.

Достижения на медицината през римската епоха

> *— All right, but apart from the sanitation, the medicine, education, wine, public order, irrigation, roads, the/afresh water system and public health, what have the Romans ever done for us ?*
> Reg, Life of Brian, {42168}-{42377}

Това, което може би най-силно отличава медицината от римската епоха от тази в предримската, е пълното отделяне на медицината от религията. Въпреки това в райони като Тракия, местното предримско културно наследство оставя трайни корени и там можем да очакваме едно по-различно развитие в сравнение със самия Рим. Това разделение между медицина и религия не означава, че здравеносните божества не са почитани или че не се разчита на магически практики за излекуване. Професията "лекар" обаче се отделя напълно от религиозните и магически практики. Докато при асирийците, вавилонците, египтяните и гърците медицината е както рационално познание, така и мистика, и ирационално знание, то за римляните тя е предимно емпирична. За гърците може да се каже, че медицината е едновременно философия, изкуство и медицинско познание. Повечето известни гръцки лекари са едновременно и философи, и математици. За римляните медицината е най-вече занаят, чрез който се печелят пари, а в началото дори се приема за недостойно един римски гражданин да работи срещу заплащане. Това, разбира се, не означава, че гърците не са разполагали с професионални лекари. За тях болестта е нарушено равновесие между тялото и душата. За първи път от римската епоха обаче имаме археологически засвидетелствани медицински инструменти не като спорадични и несигурно датирани находки, а в изобилие и в точно датирани комплекси. Същевременно описанията на повечето от инструментите, оставени ни от класическите гръцки автори, говорят за появата им няколко века преди това. Истинска съкровищница на медицински пособия представляват къщите, открити в Помпеи и Херкулан. Те представят типове,

които битуват почти без промяна във формата за периода I - края на III в. Несъмнено погребването на лекари заедно с инструментариума им в гробовете от римската епоха остава едно явление, което не е характерно нито преди, нито след този епоха. При гърците лекуването на тялото е неразривно свързано с лекуването на душата в синхрон с природата, докато при римляните се забелязва по-скоро чисто медицинско лечение чрез оперативна намеса. Това, което римската медицина не успява да усвои от предходните цивилизации, тя наваксва с развитие на медицинските инструменти и натрупване на емпирично познание. Много от гръцките медицински текстове са достигнали до нас не в оригинал, а именно чрез преписи и коментари на римски автори. Войните, които Рим води, позволяват натрупването на много практически медицински познания от страна на военните лекари. Докато хигиената при римляните може да се разглежда като осъзната необходимост и стремеж да се прилага във всички форми на живота, то при египтяните, например, е трудно да се различат хигиенните от религиозните правила. Едва от римската епоха може да се говори за специализирани болници, макар и само във военните лагери. Именно тогава медицинското обслужване добива онази организирана форма, която е непозната в предходните епохи. От този период разполагаме с една изявена йерархия в медицинското обслужване и епиграфски свидетелства за различни видове лекари.

Медицински находки от предримската епоха

От предримската епоха не разполагаме с почти никакви археологически сведения за медицински инструменти, за разлика от множеството писмени данни. От елинистическата епоха имаме първите следи от етруската и келтската хирургия (Künzl 1996, 2435). Това са преди всичко зъбни протези (Krug 1993b, 31 f.). Аналогична техника на изработка срещаме и при финикийците. От келтските селища и гробни находки разполагаме с вносни сонди-шпатули (Künzl 1991b, 191f.). Те достигат до тях от Италия или от Балканския полуостров. Не може обаче да се твърди със сигурност, че тези сонди са употребявани с медицинска функция. Датират се в периода II - I в. пр. н. е. Сигурни данни за прилагането на трепанация с лечебна цел и висок процент преживяемост имаме при келтите в предримската епоха като разполагаме и с инструменти за прилагането на тази манипулация[1]. Отделни находки на медицински или фармацевтични пособия са познати от Гърция - пинсети, сонди, ножчета и други, но сигурни данни за хирургични инструменти или за такива с безспорно медицинско предназначение почти няма. В един гроб OTNauplion от XV в. пр. н. е. са открити медицински инструменти (Krug 1993b, 15), а в гроб от Ialysos - вендузи (Jackopi 1929, 239ff., Abb. 241). Единствено последните са широко разпространени като изображения по антични вази, надгробни и посветителни релефи, които са и едно от малкото археологически доказателства за практикуване на медицина в предримския период. В този ранен етап именно вендузите могат да се смятат като символ на медицинската практика.

Тракийски лечебни практики

Това, което се знае за тракийската медицина от предримския период, е твърде оскъдно, в сравнение с данните, които имаме от римската епоха. От своя страна тракийската медицина, както и келтската, може да се смята за изключително самобитна, свързана предимно с религията и билколечението. Практикуването ѝ може да се счита за привилегия на жреците.

1 Това са трионите за трепанация от Obermanzing (Германия), Kis Köszeg (Унгария) и Galatii Bistritei (Румъния) (de Navarro 1955, 231-248; Bologa, Danila, Ghitan 1958, 65-70; Brongers 1969, 7-16; Künzl 1986 c, 271-274).

Първото сведение, с което разполагаме, е свързано с митичния тракийски певец Орфей. Той е най-ранният представител на религиозната медицина по нашите земи, за който разполагаме с писмени сведения. Той е не само музикант, но лечител и заклинател. Неговият култ може да се счита за предтеча на здравеносните култове в Тракия, характерни за римската епоха. Тази смесица от жречески и медицински функции е характерна за варварските племена. Лечението се смята за дар от боговете, а умението да излекуваш - за привилегия на богоизбраните. Орфей е и първата личност, която гръцката митология приема от траките. За него трябва да допуснем и способността му лечение и чрез музика - т.е. чрез мелотерапия. Звуците на лирата му действали успокояващо и болкопритъпяващо. Еврипид споменава и за лекарства, записани от самия Орфей върху тракийски таблички (Euripides, Alcestis, 962-971).

Интересно, макар и твърде мъгляво, е сведението на Плинии за Орфей:

"Бих сметнал, че Орфей пръв е донесъл изкуството от близо, в съседство до (непосредствено до) суеверието и медицината, ако неговото седалище в цяла Тракия не бе лишено от магията. " (Plinius, HN, II.32). Изречението е много неясно, но вероятно трябва да се разбира така, че той използва изкуството (музиката) в полза на лечението. В този смисъл Плиний определя Орфей като музикант, а същевременно обвързан с магията и медицината. Тъй като за гърците първата е свързана с музиката, то Орфей е синоним на магия и чародейци прояви (Михайлов 1972, 197).

В своя диалог *"Хармид"* Платон пък споменава за Залмоксис - "цар и бог на гетите". Той е считан за бог-лекар. Основна действаща фигура в разказа е Сократ, който води разговор с младежа Хармид. Давайки му съвети, Сократ говори за едно лекарство за глава, което е билка, но лечението се провежда чрез баене. Двете практики трябва да се комбинират, в противен случай няма никаква полза. От това сведение проличава употребата на рационални и ирационални средства в тракийската медицина. Става въпрос за реално лечение с билки, а и за баене, което може да извърши един жрец. Оттук естествено произлиза необходимостта двете дейности да се извършат от един и същи човек. По това тракийската медицина прилича изключително много на гръцката, която също залага на цялостната терапия. Платон се опира на тракийски извор, което означава, че идеята е тракийска, а не гръцка, макар първоизточникът да е източната традиция. Лечението на тялото е неразделна част от лечението на душата. Ето защо асклепионът представлява не просто светилище, а сложен комплекс. От една страна са храмовите сгради, където се разчита изключително на ирационалната помощ - лечение от страна на бога. От друга, те са комбинирани с минерални извори, които оказват благотворно влияние върху тялото. В асклепионите присъстват театри и други форми на забавление, което се приема за лечение на душата.

Освен този аспект, в диалога на Платон се говори за самото баене и това, което знаят всички добри лекари - без лекуване на цялото, не може да се лекува частното. Така например, за да се излекуват очите, трябва да се лекува главата, а за да се излекува главата - трябва да се излекува цялото тяло. Вероятно при траките е валидна идеята за физическото здраве, свързана с "правилното мислене". Здравето за древните гърци, например, не е нищо друго "освен умереност, постигане на хармония между желанията". Причината според елините за дадена болест се корени в психиката (Gerlard 1990, 252-254). Затова траките полагат грижи за психическото здраве на болните.

Според един разказ на Ариан: *"Траке била нимфа, веща в баянията и билките, и могла, от една страна, да премахва страданията чрез билки, а от друга, да ги причинява, както се разказва за Медея, Агамеда и всеизвестната Крокодика. По името на тази Траке изглежда се нарекла и страната, която по-рано се назовавала Перке"* (Михайлов 1972, 35-36). Това сведение е много важно по няколко причини. От една страна значението на Траке, тъй като тя дава името на самата страна, а от друга лечителските

й способности, които в този период са неразривно свързани и с умението да навредиш. Тук проличава и отличното познаване на лечебните качества на растенията и способността да бъдат използвани, не само като лек, но и като отрова. Всички автори говорят за φαρμακον, което означава "лекарство", както полезно, така и вредно.

Един бог, неспоменат в изворите, изпъква между останалите тракийски богове - Тракийският Херос. В оброчните релефи той носи различни локални епитети, а често е отъждествяван с божества от гръко-римския пантеон. Това се дължи на факта, че траките виждат сходни черти между своите и чуждите божества. Тракийският конник може да се приеме като бог на Слънцето и вегетацията, войн и ловец, покровител на дивите животни, лечител и музикант. Тази многофункционалност го свързва с предримските богове като Орфей, Загрей, Залмоксис. Някои автори тълкуват традиционната иконография на Хероса, когато той е представен като конник с копие, насочено към глиган, като символ на унищожение на болестите, а не като ловна сцена (Манкова 1987, 96). Жертвоприношението на глиган е свързано с очистителни процедури, а на Изток глиганът се смята за нечисто животно поради факта, че е всеядно.

В гръцката медицина още от началния период се залага на храмовата медицина и богове като Асклепий са ангажирани с оздравителния процес. С течение на времето медицината придобива повече знания и оттам става и по-рационална, за да се откъсне през римската епоха от храмовата практика и да се превърне просто в професия, имаща малко общо с религията. През този период се залага повече на рационалния подход с употреба на множество различни инструменти и пособия. Докато в предримската епоха в тракийското общество заклинателят и лечителят са едно и също лице, през римския период се наблюдава диференциация. Най-вероятно култът към Асклепий е предшестван от този към местно тракийско божество, който е изместен постепенно от този към Асклепий, Хигия и Телесфор.

От изворите се знае, че траките почитат Артемида Ὀρθωσια (RE, II, 1395). Тя направлява жените и ги води към щастливо раждане. Богините, най-тясно свързани с живота на жената в провинция Тракия, са Трите нимфи. Техният култ е популярен още от предримската епоха, когато те са почитани като закрилници на жената във важни за нея периоди - съзряване, раждане (RE, XVII, 1550; Karadimitrova 1994, 262).

На местата, популярни с минералните си води или с наличието на асклепион, се почитат заедно различни божества, имащи връзка с медицината, възраждането на природата и плодородието - Асклепий, Хигия, Телесфор, Аполон, Силван, Трите нимфи, Артемида. Връзка с този лечителен аспект на почитане има и култът към Тракийския Херос. Наблюдава се приемственост при местата, считани за лечебни, особено свързаните с минерални извори. Тези места са обект на почитане както от траките в предримската епоха, така и в последствие от римляните, а след това от християните.

Прави впечатление липсата на данни за лечебна или послесмъртна трепанация при траките или поне това не е общоприета практика. Докато от неолита и енеолита има изобилни данни, то от желязната епоха те са единици. Повечето от тези ранни трепанации обаче са с цел послесмъртно добиване на амулети, а не с лечебна функция.

Изобилни са сведенията за растения, употребявани от траките, като са запазени тракийските имена на тези растения (Тачева 2000, 210сл.). Теофраст споменава, че са използвани както лечебни, така и отровни растения (IX. 13.4). Самата хранителна диета на траките е изключително здравословна - предимно вегетарианска храна с преобладаване на хлебните изделия (Georgieva 1997, 543). Мляко и млечни продукти се консумират също в изобилие.

Открити са и много материални доказателства за прилагане на лечебни процедури в Тракия, освен сведенията, които получаваме от писмените извори. Така например, в два

гроба от елинистическия некропол на Кабиле (Югоизточна Тракия) са открити предмети с необичайна форма, непригодни за практическа употреба (Гетов 1982, 173 сл.). Броят им е значителен - около 50. Най-вероятно това са атрибути на жреци-лечители, погребани в тези гробове. Такъв е случаят и с множество подобни предмети, открити при други некрополи - особено по Черноморието. В Аполония, в гробове на жени с датировка IV в. пр. н. е., са открити различни дребни предмети - амулетчета, мъниста, топчета и други (Младенова 1963, 307). Според В. Миков те са свързани с баене при различни лечебни процедури (Миков 1958, 657).

Има редица данни в античните извори за растения и води, които траките използват за лечение на домашни животни. Те са употребявани за диуреза, като слабително и потогонно, залечение на порезни или гнойни рани и циреи, за кръвоспиране и хемороиди, за пречистване на кръвта, за компреси и лапи на стави срещу ревматизъм, невралгия, срещу болки в корема, черния дроб, магарешка кашлица, краста, глисти и други[2]. В отделна група могат да бъдат поставени растителните видове, използвани от траките за душевно здраве: срещу епилепсия, за религиозно очистване и ритуали.

Имената на отровните растения са много. Теофраст е оставил първото авторитетно сведение за лечебната флора в древна Тракия. За отровните растения той казва: *"Между сладките билки има и смъртоносни...."* (IV.5.1-2). Повечето от тях, обаче, употребявани правилно или в малки количества, могат да се окажат и много лечебни. В малки дози те действат добре при кашлица (бръшлян, черен кукуряк). Дивата тиква (Bryonia alba) е също силно отровна, но отвара от нея действа диуретично, а се употребява и срещу епилепсия, и срещу парализа. Забелязва се интензивна употреба на билки, действащи диуретично, против диария и за прочистване на кръвта. За последното копривата е мощно средство. Билките, имащи кръвоспиращ ефект, са много на почит при липсата на специален инструментариум. Херодот (IV.73-75) споменава, че траките отглеждат коноп и го използват, както като опиат и с медицинска цел, така и в бита. Гърците усвояват използването на конопа именно от траките.

Тракийски гробни комплекси с медицински инструменти от римската епоха

От българските земи са известни и няколко гроба от римската епоха, чиито инвентар показва, че принадлежат на тракийски жреци-лекари (лечители). Характерното за тях са не само медицинските инструменти, но и богатството на самите гробове. Това са гробните находки от Драгодан, Кочериново, Мъдрец, Караново и Траянопол (виж *Приложение 1)*.

Гробът от *Драгодан* (Пандурската могила) представлява богато погребение с трупоизгаряне (Теодосиев, Манов 1993, 31-42). От северозапад, югозапад и югоизток могилата е оградена с 18 глинени кани и една глинена амфора. Съдовете са поставени полулегнали, с устия насочени навътре към гроба. В някои от тях е открита течност - вино или зехтин. В гроба са открити железни цинти от подметки и кабъри, сгънат на две много корозирал нож, малко желязно ножче (запазена е само дръжката), бронзов накрайник от кожена ножница, фрагмент от железен ключ, бронзови обкови от малко тоалетно сандъче, със следи от тъкан по тях. Всички тези находки определят погребания като войн. Освен това са открити и две сребърни касроли с надпис със златна инкрустация (OYAK . TIOY), 39 сребърни денара, един изящен стъклен съд с декорация. Богатството на гроба проличава от откритите множество златни предмети - златен пръстен с изображение на Хероса

2 Тачева 2000,211. Тук е даден пълен списък на тракийските имена на растения, прилагани с медицинско приложение.

върху гема от млечнобял ахат, златен нагръдник, златна диадема и 17 златни апликации. Подобни пластини от венец са открити и в надгробната могила при погребението от Кочериново (Божкова 1992, 249; Bojkova 1997, 69sq., fig. 5-8). Сред гробния инвентар при Драгодан са открити и медицински инструменти. Вероятно те са били поставени в дървена кутия, облицована с бронзова ламарина, от която са запазени само фрагменти. След полагането на гробните дарове върху площадката е натрупана малка могила. Съдейки по монетите, погребението е извършено във времето между 134 и 138 г.

В Пандурската могила е погребан тракийски аристократ-войн - Улкос, син на Тиос, ако се съди от надписа по касролите. Медицинските инструменти показват, че той е бил и лечител. Златните предмети от своя страна говорят неговата жреческа функция. Нагръдникът е типичен царско-жречески символ. Двете касроли най-вероятно са участвали в жреческо-лечителската практика на притежателя. Те освен за възлияния са служили и за отмерване на различни лечебни течности или при смесване на опиати.

Надгробната могила при *Кочериново* носи много общи черти с тази при Драгодан. Двете са разположени в близост една до друга и намират сходство по вида на укрепването си. Некрополът при Кочериново се състои от три могили, разположени в близост една до друга. Две от тях са от римската епоха и имат внушителни размери (Божкова 1992, 249; Bojkova 1997, 67). Паралели намираме и при гробните находки от Кочериново и Драгодан. Първо, това са аналогични на златните пластини споменати по-горе, 14 на брой, с различна форма и украса, представляващи част от погребална диадема (Bojkova 1997, 669, fig. 5-8). Мотивите при пластините от двете могили са също почти идентични. Подобни златни предмети са типични погребални дарове за аристокрацията от райони като Тракия. Те показват запазване на традициите и икономическата мощ на траките през римската епоха.

При Кочериново между предметите са открити сребърни лъжички, каменни плочи и бронзови кутии, с разделения във вътрешността си (Bojkova 1997, 73). Подобни плочи са известни от Драгодан[3] и Карановo (Кънчев, Кънчева-Русева 1996, 21, бел. 98). В кутиите от Кочериново са открити лекарства (Grigorova 2000, 246ff., fig. 8). Според Ан. Божкова едното хапче носи и нечетлив надпис от няколко букви. Такива хапчета са открити и при Карановo, където се чете s t r a t[4]. При Кочериново преобладават по-скоро фармацевтични, отколкото хирургични инструменти.

Находката от *Мъдрец* е също изключително богата. Инвентарът се състои от златни, бронзови и сребърни накити, бронзови, глинени и стъклени съдове, дървени сандъчета с ключалки и апликации от бронз, съдове от стъкло и глина. Това, което обединява находката от Мъдрец с тези от Драгодан и Кочериново, е наличието на медицински и по-скоро на фармацевтични инструменти и принадлежности. Запазени са остатъци, вероятно от лекарства, в кутиите. За разлика от Драгодан тук липсват хирургични инструменти. Материалите определят погребания отново като лечител, а жезълът, златните накити и венец позволяват да се твърди, че той е имал задълженията и привилегиите на жрец.

Несъмнено най-богатата находка от разглеждания кръг паметници е тази от Дългата могила при Карановo. Тя не дава основание да се говори за жреци-лечители, принадлежащи към една фамилия, но няма съмнение, че става въпрос за богати представители на тракийската аристокрация, упражнявали медицинската професия. За това свидетелстват както многобройни бронзови, глинени и стъклени съдове, така и предметите на тоалета, и накитите. Откритите колесници в близост до могилата потвърждават тезата, че тук

3 Непубликувана находка, РИМ-Кюстендил.

4 Non vidi.

са погребани видни представители на тракийското общество. Наличието на предмети, типични за градския начин на живот като стригили, канделабри и други, показва адаптирането на тракийската аристокрация към новите градски условия на живот, отразени и в погребалните практики. Откритото оръжие сближава находката от Карановo с тази от Драгодан. Несъмнено най-нужни са медицинските умения по време на многобройните боеве, които траките са водели и тези техни представители могат да се приемат като военни лекари. Медицинските инструменти от Карановo са най-вече хирургични, което потвърждава посочената теза. Открити са и много медикаменти.

Гробовете от Драгодан, Кочериново, Мъдрец и Карановo представят една компактна група с общи белези. На първо място това е погребалната практика. На второ място погребалните дарове показват голямо сходство. Това са скъпи и изящни предмети. От една страна е групата на предметите на въоръжението, което свързва погребания с войнската професия. На второ място са жреческите инсигнии, а при Карановo - колесниците, които показват принадлежност към аристократичното съсловие. Наличието на медицински и фармацевтични инструменти и пособия, както и на лекарства, говорят за лечители. При тези тракийски гробове обаче не става въпрос просто за професията лекар. Тук има по-скоро за заимстване само на практиката на поставяне на медицински инструменти в гробовете, а самият погребан не е просто лекар, а жрец-лекар, т. е. те говорят за една унаследена тракийска традиция, където лечението е привилегия само на най-висшите представители на племето и рода. Наличието на медицински инструментариум в тракийските гробове от римската епоха показва възприемане на римската практика на погребване с предмети, типични за професията на погребания. По-коректно е да се говори за лечители, а не за лекари, тъй като те са разчитали най-вече на познанията си в областта на фармакологията. При Драгодан и Карановo са открити и медицински инструменти, но само от основния набор - скалпели, куки и сонди. Това също е доказателство за отдаването на предпочитание към лечение с медикаменти и прилагането на основна хирургична намеса без наличието на инструменти за специализирана интервенция. Съчетаването на жрически и лечебни функции е характерно както за предримските общества, така и за съвременните примитивни такива. Богатството на гробовете показва, че тракийската аристокрация е съхранила както традициите си, така и икономическата си мощ. Могилите при Кочериново и Драгодан вероятно са свързани с аристократичните имения в района на Горна Струма - съответно в м. Мраморите и в м. Кръшевица, съдейки по епиграфските паметници (Божкова, Вълчева 2002, 155).

Находката от Траянопол (дн. Северна Гърция) също може да се причисли към разглеждания кръг паметници по общите белези, които притежава с тях. Подобно на останалите, имаме струпване на няколко гроба (в случая два). Погребението е под могилен насип, също чрез трупоизгаряне. Тук отново става въпрос за погребение на лечител, съдейки по откритата кутия, вероятно с лекарства в нея. Тя има най-близки аналогии с кутиите от Мъдрец. Открити са и сребърни лъжици, подобни на тези от Кочериново. Откритите находки отново говорят за гроб на войн, подобно на този от Драгодан и Карановo. Находката от Траянопол също показва високото социално положение на погребания, съдейки по богатството на бронзови съдове и златния пръстен. Такива са открити и при Драгодан, и при Кочериново. Жреческата принадлежност личи от намерените и тук златни пластини от погребална диадема, както и от златния пръстен. Като датировка гробът от Траянопол също може да се отнесе във времето на гореспоменатите комплекси, а именно края на I - началото на II в.

III. МЕДИЦИНСКИ И ФАРМАЦЕВТИЧНИ ИНСТРУМЕНТИ ОТ ПРОВИНЦИИТЕ ДОЛНА МИЗИЯ И ТРАКИЯ *(карта 1)*

Класификация на медицинските и фармацевтични инструменти от провинциите Долна Мизия и Тракия се прави за първи път. Тя е ориентирана към интерпретацията, основните и специализирани функции на инструментите, както и тяхната многофункционалност. Подтиповете са определени на база специфична функция, а не по стилистичен признак. Този метод по-ясно отразява и нивото на античната медицина. Разглеждането на медицинските инструменти от провинциите Долна Мизия и Тракия е направено в контекста на откритите в останалите римски провинции находки, поради голямата унифицираност на този материал. Големите комплекси извън двете разглеждани провинции[5] *(фиг. 1-4)* служат за основна база при индентификацията на инструментите и при сравнителния анализ.

А. Основни инструменти - включват основния набор от режещи, терапевтични и диагностични инструменти. Те са използвани от лекарите в ежедневната им практика. Тук влизат скалпели, ланцети, щипци, пинсети, куки, игли, вендузи и други. Откриването им в гробове е доказателство за наличието на погребение на лекар. Всички те имат строга медицинска употреба.

Б. Специализирани инструменти. Те са използвани при специализирани операции в различни клонове на медицината - стоматология, гинекология, урология, терапевтика, очна хирургия. Те се откриват значително по-рядко и не всеки медик е разполагал с тях в своя набор от инструменти. Много от операциите, извършвани с тяхна помощ, изискват високо квалифицирани лекари. Такива са гинекологичните и урологични инструменти, тези за костна и черепна хирургия, очните игли и други.

В. Помощни инструменти - това са пособия с разнообразни функции, използвани предимно във фармацията, но някои изпълняват и медицинско предназначение. Много от тях имат козметична или битова функция. Това са сонди, шпатули, лъжички и други. Наличието само на такива инструменти в един гроб не го определя като принадлежащ на лекар, а по-скоро на фармацевт.

Г. Кутии и съдове за съхранение на инструменти и медикаменти.

Кутиите могат да се разделят в две основни групи, в зависимост от това дали се използват за съхранение на медикаменти или на инструменти. Тези с големи размери имат отделения както за едните, така и за другите. Лекарствата в по-голямата си част са съхранява-

5 На първо място по важност могат да се посочат находките от *Помпеи* и *Херкулан* (Milne 1907; Bliquez 1994). Те представят всички основни видове инструменти в голямо изобилие, от началото на разглеждания период. Гробната находка от *Bingen* (Como 1925) е от голямо значение за всички, които се занимават с проучване на медицински инструменти от римската епоха. Тя съдържаща над 50 разнообразни инструмента, отлично запазени, между които и такива със специализирана функция. Предполага се и наличието на пособия от ветеринарната медицина. Находката от *Rimini* съдържа над 150 медицински инструмента, както и тубуси, кутии, хаванчета, стъклени съдове, везни и други. Находката е непубликувана. Благодаря на E. Künzl за предоставената ми информация. Важна е и находката от *Мала Азия* (Hassel, Künzl 1980; Künzl 2002a), намираща се в Römisch-Germanisches Zentralmuseum в Майнц. Тя е от голямо значение не само заради богатството си, но и поради наличието на инструменти със специализирана функция, срещащи се изключително рядко. Впечатление прави и находката от *Kolophon* (Caton 1914) - една от най-богатите гробни находки, известни от цялата Римска империя. В повечето археологически музеи се откриват медицински инструменти от римската епоха, но има музеи с почертано богати колекции: Römisch-Germanisches Zentralmuseum (Künzl 2002a), музея в Trier (Künzl 1984b), Worms (Künzl 1979-1981).

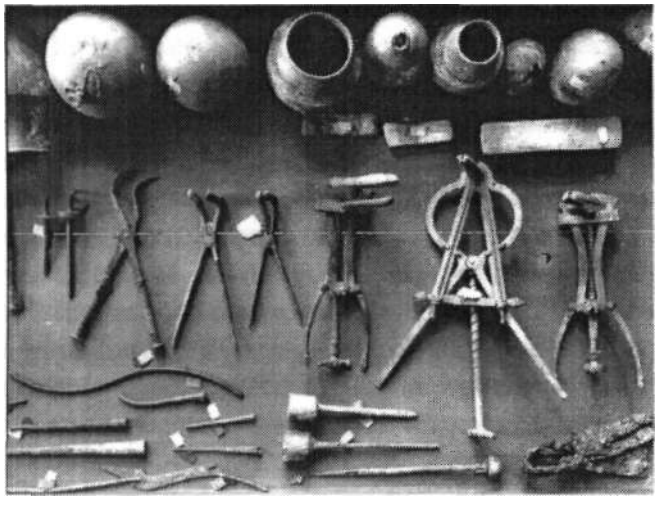

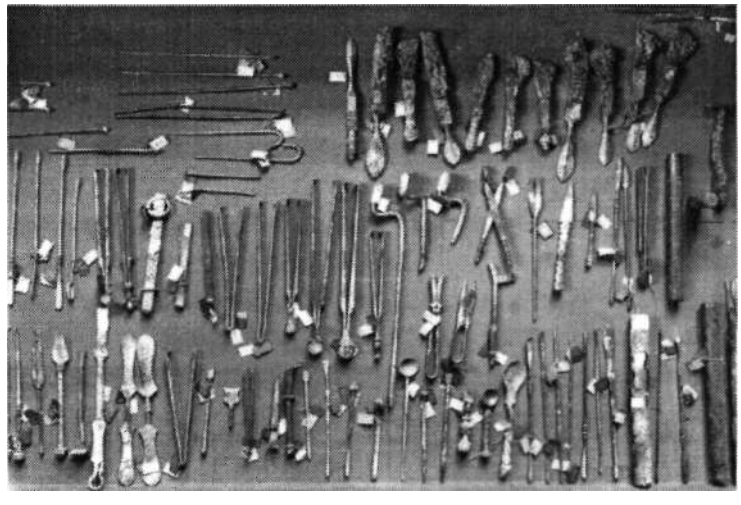

Фиг. 1. Находки от *Помпеи и Херкулан* (личен архив на E. Künzl).

ни в кожени или платнени торбички или в кръгли бронзови кутии. Съдовете за съхранение и смесване на медикаменти са изработени от различен материал - метал, керамика, стъкло, кост и камък. Дори в медицински контекст, тяхната медицинска функция остава несигурна.

Д. Козметични пособия

Тук ще бъдат разгледани пособията, които често се смятат за медицински, без да изпълняват каквато и да е медицинска функция, както и такива с основна козметична употреба, които са пригодени или са използвани като алтернатива в медицината.

Всички инструменти изпълняват не една, а разнообразни функции, което прави разделянето им по функционален признак понякога условно. Съчетаване на два инструмента в един (в повечето случаи взаимопомощни) се среща често. Това ги прави по-ефективни и по-лесни за използване. Те са посочени както със съвременните им наименования, така и с термините на латински и старогръцки език[6]. Прави впечатление, че старогръцките наименования са много по-многобройни и по-разнообразни. Обикновено самият термин говори за формата и функцията на инструмента. Само тези, за които няма данни в античните извори, са наименовани с описателни термини.

А. Основни инструменти

AI Скалпел *(μαχαιρα, σμιλη;* culter, scalper, scalpellus, scalpellum, scalprus, scalprum). Al. 1-27. Скалпелът е от групата на режещите инструменти, както и основен при практикуването на медицинската професия и до днес[7]. Това е и една от най-често срещаните археологически находки от гробовете на римски лекари. Скалпелът представлява дръжка от бронз и острие от желязо. Това разделение е предопределено от различните качества на двата материала. Обикновено се запазва само дръжката, докато острието остава само като следа на мястото на свързване с дръжката. Рядко се откриват изцяло запазени екземпляри. От българските земи такива почти не са ни известни[8], макар от гробни находки извън провинциите Долна Мизия и Тракия да са ни познати добре запазени скалпели заедно с различни по форма остриета[9] (*фиг. 2/ 21-29).* Те са особено ценни, защото дават данни за формата на работната част, а оттам и за конкретната функция, която е изпълнявал скалпелът.

Дръжката може да има най-разнообразна форма - правоъгълна, цилиндрична, шестоъгълна, осмоъгълна, трапецовидна. В провинции Долна Мизия и Тракия, а и в останалите римски провинции, преобладава правоъгълната, без каквато и да е украса. Тази класическата форма на дръжката е позната от много находки - от Драгодан (AI. 14), от Балчик (Al. I1, Al. 13), от Русенския музей (Al. 16), от Августа Траяна (Николов 1984, № № 230-233) и Карановo (AI.9-10) *{фиг. 6/17, 18).* Осмоъгълната форма също е популярна (AI. 3-8 ; Al .21). От едната страна дръжката обикновено има цепнатина за поставяне на острието в нея. Големината й зависи от тази на острието, но е в рамките на 1-2 см. При някои от дръжките има специален жлеб в края, към който се прикрепя тел (AI.9; Al. 10; Al. 11; Al. 14; Al. 15) за по-здраво захващане на режещата част. Тази функция понякога се поема от волутите, разположени в края на дръжката (AI . 1 ; Al. 2). Конструкцията позволява подвижност на острието, т. е. то може да бъде подменено при повреда или да бъде извадено за почистване и наточване[10].

6 Виж речника на термините в края на книгата.

7 Подробно изследване върху скалпелите от римската епоха е направено от A. Krug (Krug 1993a).

8 С изключение на няколко запазени остриета (виж по-долу).

9 Отлично запазени са остриетата на скалпелите от находката при Bingen (Como 1925, 155, Abb. 3,1-5) и от Rimini (непубликувани).

10 Познати са и екземпляри с неподвижно острие, запоено за дръжката, но те са по-редки поради очевидната им непрактичност.

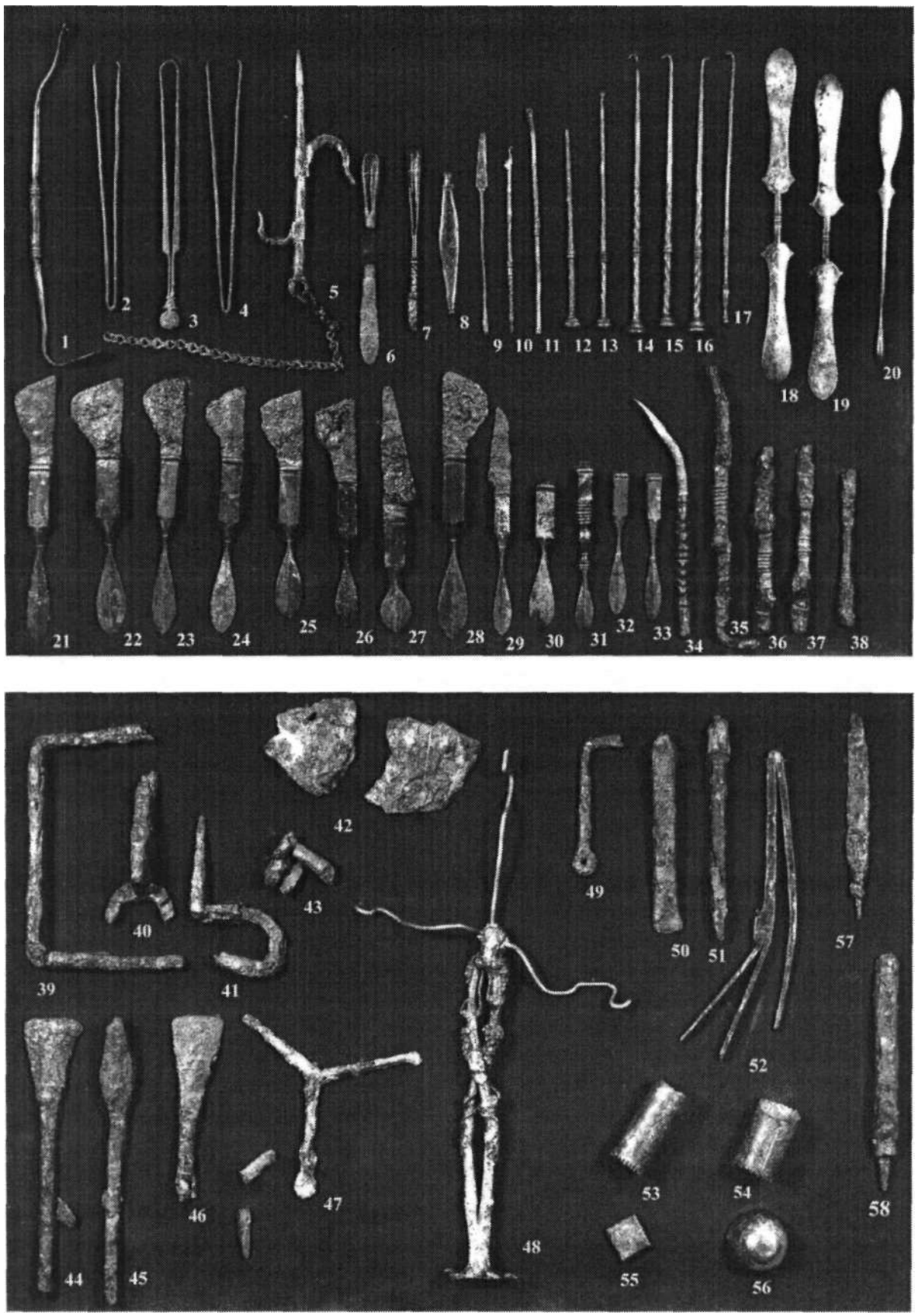

Фиг. 2. Гробна находка от *Bingen,* Германия (личен архив на E. Künzl).

Отличителна черта на скалпелите през периода I - края на III в. е дръжката, завършваща с листовидна шпатула в края. Преди I в. от н. е. тази форма не е позната. Находките от Помпей показват, че този тип се утвърждава още през I в. от н. е., макар за този ранен етап да е типична по-скъсената форма на дръжката с по-широка шпатула *{фиг. 1)*. Скъсена дръжка е позната и от Bingen *{фиг. 2/25-27)*. Това са предимно ранни находки от I - началото на II в. При по-късните екземпляри почти не се среща. Формата не е позната и от българските земи, тъй като от този ранен период (първата половина на I в.) нямаме известни находки. По-издължената дръжка постепенно се налага и измества скъсената, тъй като тя не дава възможност да се работи на малки пространства. Подобна има един скалпел от Марцианопол (AI.21), както и скалпелът от Филипопол (AI.19). Те намират аналогии с един екземпляр от Охридско (Лахтов 1961, Таб. VIII, 1), както и със скалпели от Мала Азия *{фиг. 3/ 16-18)*. Вероятно дръжките без шпатула в края трябва да се датират в предримската епоха, макар да разполагаме с много малко сравнителен материал (Castiglioni 1958, 55). Тези екземпляри могат да се отличат единствено по по-фината си изработка от ножовете за битова употреба, но не и по форма.

Листовидната шпатула в края на дръжката може да е плоска (Al. 1-5; Al. 9; Al. 10) или с изпъкнал ръб (AI. 6-8), с режещи ръбове (AI.6-7), със затъпен (AI. 11) или заострен връх (Al. 6-8 ; Al. 14 ; Al. 21). Формата е издължена (AI. 6-8 ; Al. 14 ; Al.21) или скъсена (Al. 10-13; Al .16), тясна (Al. 6-8; Al.21) или широка (Al. 1-2; Al. 9; Al. 20). Разновидностите зависят от конкретната функция на скалпела. Дръжката във формата на листовидна шпатула се използва като дисектор за разделяне на тъканите при операция (Celsus VII.6.4; VII. 19.7). След направения първоначален разрез със скалпела, отворът се разширява с помощта на шпатулата.

Големината на дръжките варира от 3-4 см до 13-14 см. Издължените екземпляри обикновено са заострени в края, а по-късите завършват със заоблени краища.

Освен обикновените скалпели, са познати и такива с украса (Kirova 2006). Тя е предимно с практична насоченост, за по-добро захващане на инструмента. Познати са и екземпляри с изключително богата украса - инкрустация от сребро, във формата на растителни и геометрични мотиви, в техника ниело по дръжката на скалпела (AI. 1-8). При някои се среща един много разпространен мотив - "бягаща вълна" като украса по ръба на дръжката. Скалпелите със сребърна инкрустация от провинциите Долна Мизия и Тракия са представени в *Приложение 2А, карта* 2, заедно с известните такива екземпляри от останалите римски провинции. Те могат да се разделят в два основни типа:

Ти п 1 - скалпели с растителна украса по дръжката (AI. 1-5). Той има два подтипа в зависимост от вида на декорацията. Въпреки наличието на значителен брой публикации по темата за скалпели с украса (Künzl 1986a; Künzl 1994; Künzl 2002a; Künzl 2002b; Büsing-Kolbe 2001), специално внимание на растителия мотив не е обръщано.

Тип 1.1 е представен от скалпели с украса от ластари, лозови листа и гроздове. Два от трите екземпляра от Карановоса от този подтип (AI. 1-2 ; № 32 в *Приложение 2А) {фиг. 6/ 1, 2)*. Този тип декорирани скалпели са най-ранни и се появяват още в I в. Вероятно са произвеждани през целия II в. Познати са от военния лагер при Xanten (Künzl 1986a, 493, Abb. 2, 1). В повечето случаи имат четириъгълно сечение като някои са с изключително скъсени пропорции, каквито притежават единствено скалпелите, открити в Помпеи и Херкулан *(фиг. 1)*. Това също е указател за по-ранната датировка. Така са датирани и екземплярите от Карановo. Този подтип е с най-голямо разпространение. Обикновено при изобразяването на лозовите листа те са съпътствани и с гроздове.

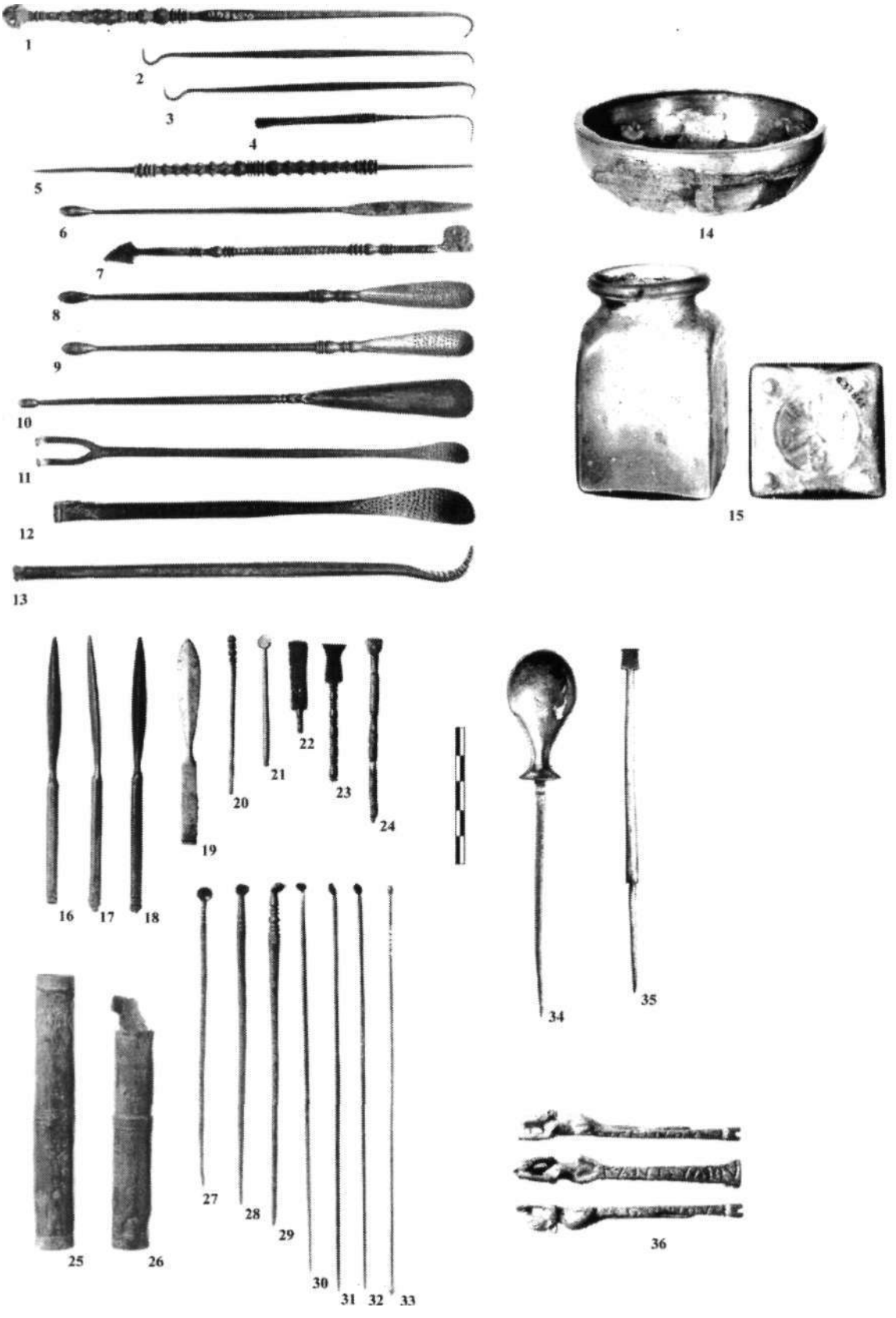

Фиг. 3. Гробна находка от *Мала Азия* (Künzl 2002a).

Тип 1.2 е представен от скалпели с украса от бръшлянови листа (A1.3-5). Те имат осмоъгълно сечение на дръжката и редуване по стените на бръшлянов лист и мотив "бягаща вълна". Формата е по-издължена от предходния вариант, което подсказва и една по-късна датировка: II - началото на III в., съдейки и по датировката на гробовете, в които са открити.

Трябва да се внимава при определянето на изобразените листа като лозови и бръшлянови само поради наличието на гроздове, тъй като плодовете на бръшляна имат същата форма като гроздовите зърна и също са обединени в гроздове. Характерното обаче при листата на бръшляна е, че те са изобразени цели, сърцевидни, без срезове, с характерното усукване на листото в горната част, каквото при лозовите листа липсва. Изобразяването на бръшляна (Hedera helix L.) върху скалпели не е случайно, тъй като това е растение както силно лековито, така и много отровно. Особено токсични са плодовете на бръшляна. Освен против кашлица, той е мощно лековито средство при мазоли и брадавици.

От българските земи са известни два скалпела с такава украса от гробницата на лекар от Дионисопол (AI.4-5; № 31 *в Приложение 2А)* и един от Караново (A1.3, № 32 в *Приложение 2А) (фиг. 6/3).* Отличават се със стилизираната си украса.

Тип 2 е представен от скалпели с геометрична украса във формата на ромбове с вдлъбнати страни, вписани в кръгове, пелти и стилизирани листа (AI. 6-8). Те са силно издължени - имат обикновено дължина около 13 см. Всички са с осмоъгълно сечение. Украсата е разположена както по дръжката, така и по самата шпатула. Среща се различно съчетание на мотивите. Откритите екземпляри с такава украса се разграничават по стила на изпълнението. Това с голяма вероятност определя и различните работилници, където са произвеждани.

Първият подтип е представен от по-фини скалпели с удължени пропорции, но с не много широка шпатула. При тях украсата не е така гъсто разположена, мотивите са по-дребни и по-фини, липсва метален обков в горната и долната част на дръжката. Мотивите са предимно ромб с конкавни страни, вписан в кръг и полукръгове - два по два, разположени от двете страни на линия. От този подтип са и екземплярите от гроба при Скутаре (AI. 6-7 ; № 33 в *Приложение 2А) (фиг. 7/1).* При единия се забелязва метална нишка, овързана около шпатулата. Тя най-вероятно не е част от украсата на скалпела, а по-скоро служи за привързване на двата инструмента един за друг. При скалпелите от Saint-Privat d'Allier (Künzl 1983a, 57f., Abb. 26, 6-7) по единия също личи остатък от нишка. Находката от Скутаре може да се датират в края на II в.

При *втория подтип* шпатулата е силно уширена, украсата е гъсто разположена, мотивите са по-едри, с не прецизно изпълнени контури на мотивите. Състои се от ромбове, вписани в кръгове, пелти, точки, стилизирани листа. Тези скалпели имат метален обков по края. От разглежданите провинции разполагаме само с един екземпляр от територията на Долна Мизия - от Tomis (Al. 8; № 30 в *Приложение 2А) (фиг. 8/ 1).* Този скалпел е открит заедно с три други инструмента, които носят аналогична украса, изпълнена чрез сребърна инкрустация *(фиг. 8/2-4).* Геометричните мотиви, които се срещат по скалпелите, в много редки случаи са познати и по други медицински инструменти. Те се откриват заедно със скалпели с такава украса, което показва, че тези медицински инструменти са изработени като комплект. Такива са и пинсетите от Köln (Künzl 1983a, 89, Abb. 67, 7; 67, 9) *(фиг. 25/ 1, 4).* От находката от Марцианопол е позната една очна игла (Б4.1.73), която носи идентична украса с пинсетите от Köln. При повечето находки на скалпели с геометрична украса се срещат и други инструменти, най-често куки със спираловидна украса, също изпълнена чрез сребърна инкрустация. Такава е позната от находката от Марцианопол (Б.2.3.67) и от KöIn (Künzl 1983a, 90, Abb. 68, *5) (фиг.*

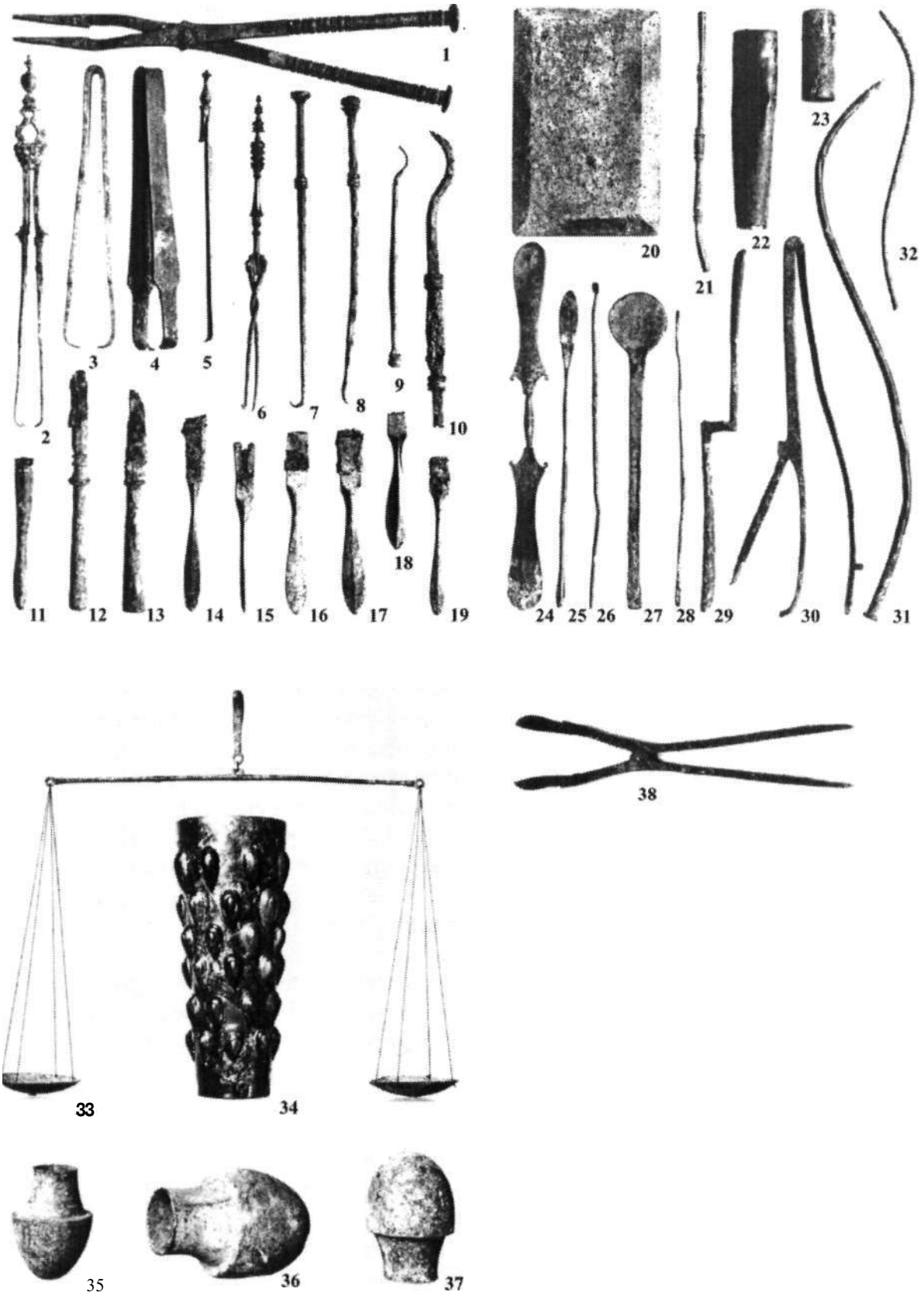

Фиг. 4. Гробна находка от *Kolophon,* Мала Азия (Caton 1914).

25/5), а от Tomis е известна една очна игла с растителни мотиви и спираловидни ленти (Б4.1.71) *(фиг. 8/3).* От Saint-Privat d'Allier освен двата скалпела с геометрична украса има и един със спираловидна (Védrènes 1876, Taf. IV, 3; Künzl 1983a, 57, Abb. 26, 1), както и от Weissenburg (Künzl 1986a, 498, Abb. 5, 5), а от Colonia Ulpia Traiana - скалпел с широки златни ленти по дръжката (Künzl 1986a, 493, Abb. 2, 3). Изглежда медицинските инструменти с геометрична и спираловидна декорация са произвеждани заедно.

Скалпелите с геометрична украса от района на Долна Мизия и Тракия, могат да се датират в първата половина на III в. Повечето находки с такава украса от западните провинции също трябва да се отнесат към това време, макар по стилистичен признак E. Künzl да ги датира в края на I - II в. (Künzl 2002b, 101).

Скалпелите със сребърна инкрустация от българските земи могат да се приемат като внос от западните и то от района на гало-германските провинции, тъй като по-голяма част от тях се откриват именно там. Струпването на находки в района на Рейнския лимес може да се обоснове и с нуждите от хирургически инструменти във военните територии, но този вид скалпели са твърде скъпи и редки, за да са собственост на военни лекари.

Що се отнася до остриетата на скалпелите, те са с много по-разнообразна форма, но за тях се знае изключително от писмени извори, тъй като рядко се запазват. От българските земи има няколко съхранени остриета (AI .3, Al.26-27). Отлично запазени са тези от находката при Bingen (Como 1925, 155, Abb. 3, 1-7) *(фиг. 2/21-29).* Според A. Krug по формата на дръжката може да се съди за формата на острието (Krug 1993a, 94). В основни линии то бива с остър или затъпен връх, с един или два режещи ръба, прави или извити. По този начин могат да се получат разнообразни комбинации. Находките от българските земи са предимно от три типа:

1. Σμιλη; scalpellus. Има права задна страна и право, едноостро острие. Възможно е гърбът да е извит, а работната част да е права. Към този тип може да се причисли едно острие от Перник (AI.26) и едно от светилището на Асклепий от същото място (Любенова 1980, 123). Формата е позната от различни находки (Milne 1907, pl. V, 1-2; Igna 1933-1935, pi. XI, fig. B1; Michaelidis 1984, 323, fig. 1, 19; Kopah 1986, 66; Vulpes 1847, Tav. VII, fig. I) *(фиг. 2/27, 29).* Такъв екземпляр е познат и от храмовия релеф от Kom Ombo[11] *(фиг. 5/3, 7).*

2. Вторият тип представлява леко извито острие със заострен или затъпен връх, който може да е съвсем леко извит назад. Известен е един екземпляр от българските земи (AI.27), както и находки от други римски провинции (Künzl 1983a, 42, Abb. 11,3; 72, Abb. 46, 2; Vulpes 1847, Tav. VII, fig. V).

3. Коремчестият нож е споменат още от Хипократ (II.118). Използва се за нанасяне на широки разрези. Формата се датира от ранноимператорската епоха нататък. Позната е от различни находки[12] *(фиг. 2/21-26, 28;* Al.3) и от релефа от Kom Ombo *(фиг. 5/35).*

Скалпелите с прави остриета служат за нанасянето на по-големи, но не дълбоки разрези. Тези с по-изпъкнали остриета, напротив - за нанасянето на неголеми, но дълбоки среза. Едноострите и двуострите екземпляри също имат различни функции. Първите са по-скоро за разрязване на кожата и меките тъкани, докато вторите са за вътрешни разрези. Остриетата най-вероятни са заточвани на плочите за разтриване на лекарства, тъй като последните се намират силно изтрити.

11 Релефът от Kom Ombo, Египет (Stettier 1982; Hönigsberger 1962; Matthäus 1989) ни дава важна информация за различните видове медицински инструменти и пособия от римската епоха.

12 Como 1925, 155, Abb. 3, 1-5; Vulpes 1847, Tav. VII, fig. VI; Künzl 1983a, 89, Abb. 67, 9; Milne 1907, pl. V, 3-6.

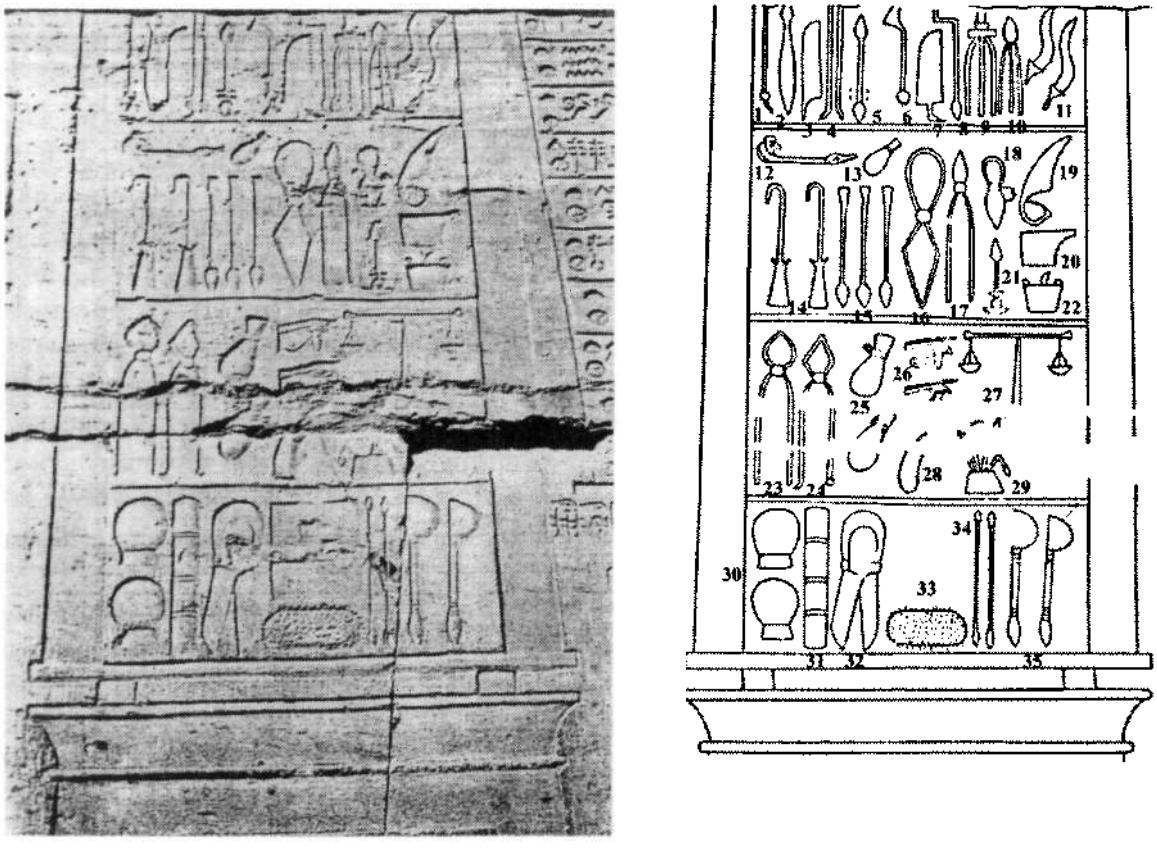

Фиг. 5. Стела от *Kom Ombo,* Египет (Stettier 1982).

A2 Ланцет *(φλεβοτομον, φλεβοτομος, οξυβελες* (Galen); plebotomum, scalpellus). A2.28.

Този инструмент е като форма много сходен с двуостриte скалпели, но се различава по функция. Ланцетът се употребява главно за кръвопускане в хуманитарната и ветеринарната медицина - много разпространен метод за лечение в античността. Има ромбовидна работна част, която варира единствено в ширината и размера си. Причината често да се обърква със скалпела е латинският термин scalpellus, които се употребява и за него. Работната част на ланцета като формата е близка до дръжката на скалпела, но за разлика от нея има остри ръбове, докато тя служи само като дисектор - т. е. няма режещи функции. Понякога инструментът за пускане на кръв и скалпелът са взаимно заменяеми (Milne 1907, 34). Ланцетът се използва и за отваряне на абцеси (Paulus VI.27), пробиване на кухини, дисекция на мастни кисти, премахване на фистули (Paulus VI.22) и брадавици (Paulus VI.87). Среща се като археологическа находка, макар и рядко. Инструментът не е познат от Помпеи и Херкулан. В постоянната изложба на НАМ-София е изложен един екземпляр с неизвестно местонамиране (A2.28). Ланцетите се срещат често като комбинация с пинсети. Такава пинсета-ланцет е известна от Карановo (A4.5.40) *(фиг. 6/19)* и от Дебелт (A4 .5.41) *(фиг. 9/1)* (виж по-долу).

* * *

Още в античността клещите и щипците се обозначават с латинската дума forceps, без да се прави разлика между тях. Повечето съвременни автори също ги обединяват в една група. Поставянето им тук отделно произтича от различната им форма и функция. Докато щипците могат да се определят като инструменти на общопрактикуващ лекар, то клещите трябва да се пречислят към тези за стоматология или костна хирургия, т. е. към специализираните пособия.

А3 Щипци[13]

А3.1 Щипци за захващане на меките тъкани *(σταφυλαγρα;* uvula forceps). А3.1.29-31.

Увулектомията е операция, която днес се прилага рядко, но очевидно в античността е много популярна, тъй като гръцките и римските автори често я споменават (Hipp., De medico, 1.55, 63). Хипократ (1.63) казва, че това е инструмент, който всеки лекар трябва да има в инструментариума си. Операцията се състои в премахването на мъжеца при възпаление. Подробно описание на манипулацията е направено от Аеций (II.4.12). Целта е тъканта да се умъртви чрез извиване на щипците, които са снабдени със зъбчета. След това се пристъпва към изпълнение на самия разрез, но рискът от кръвотечение е чувствително намален Според Паул (VI.79) инструментът е подходящ и при лечение на хемороиди.

Тези щипци имат къса и назъбена работна част. Обикновено дължината е между 169-220 мм. Отличават се с много дългата си дръжка, която позволява да се използват ефикасно за работа в гърлото, при вътрешни наранявания, полипи, израстъци и тумори, изваждане на чужди тела от тялото, както и при кръвоспиране. Правите рамене и назъбената работна част спомагат да не се наруши целостта на тъканта при захващане.

Два екземпляра са познати и от българските земи. Един е известен от Никополис ад Иструм (А3.29) - много фин инструмент, почти напълно запазен. Украсен е с фини релефни пръстени, там където е захващан по време на работа. При него дупчиците за неподвижно закрепяне са разположени не под, а над работната част. Това дава по-голяма свобода при работа. Подобен е на един инструмент от Worms (Künzl 1979-1981, Taf. 4, 6). Вторият екземпляр е от Ескус (А3.30). Той не се различава от останалите познати щипци от този тип. От находката при Марцианопол е известна само една дръжка (А3.31), която най-вероятно принадлежи на σταφυλαγρα, съдейки по издължената форма.

Инструментът е познати от много находки (Milne 1907, pi. XXX, 1-2; Künzl 1979-1981, 55, Taf. 3, 6; Künzl 1983a, 75, Abb. 50, 15-16; Финогенова 1967, рис. 5, 5; 5, 9; Künzl 1986a, 505f, Abb. 12). Всички известни екземпляри са изработени от бронз. Различават се два типа - с прави и с извити рамене, като тези от втория вид се срещат много рядко. От българските земи са известни само щипци от първия подтип.

Този инструмент е изобразен и върху монета на Atrax в Тесалия (около 400 г. пр. н. е.) (Bernhard 1926, 31, Taf. V, 98-100).

Разбира се, употребата на щипци може да се избегне като се извърши директно изрязване с нож, без предварителна подготовка. Методът не е предпочитан поради голямата загуба на кръв.

А4 Пинсети *(λαβις, μυδιος;* vulsella). А4.32-41.

За различните видове пинсети има най-разнообразни наименования в старогръцкия език *(λαβις, μυδιος, τριχολαβις (ιον)),* докато латинските автори употребяват само термина vulsella. Това е много добре представен инструмент, както от гробове, така и като музейни находки. Те показват голямо разнообразие на форми. Не всички откривани пинсети обаче могат да се определят като медицински. Те се изработват предимно от бронз, но са познати и екземпляри от желязо. Голяма част от функциите на щипците през античността е поета от пинсетите, тъй като първите са много по-груби и неприложими за по-фини операции.

Първата група пинсети са с права работна част (А4.1.32-33). Могат да са заостре-

13 Латинските автори употребяват като наименование отново forceps.

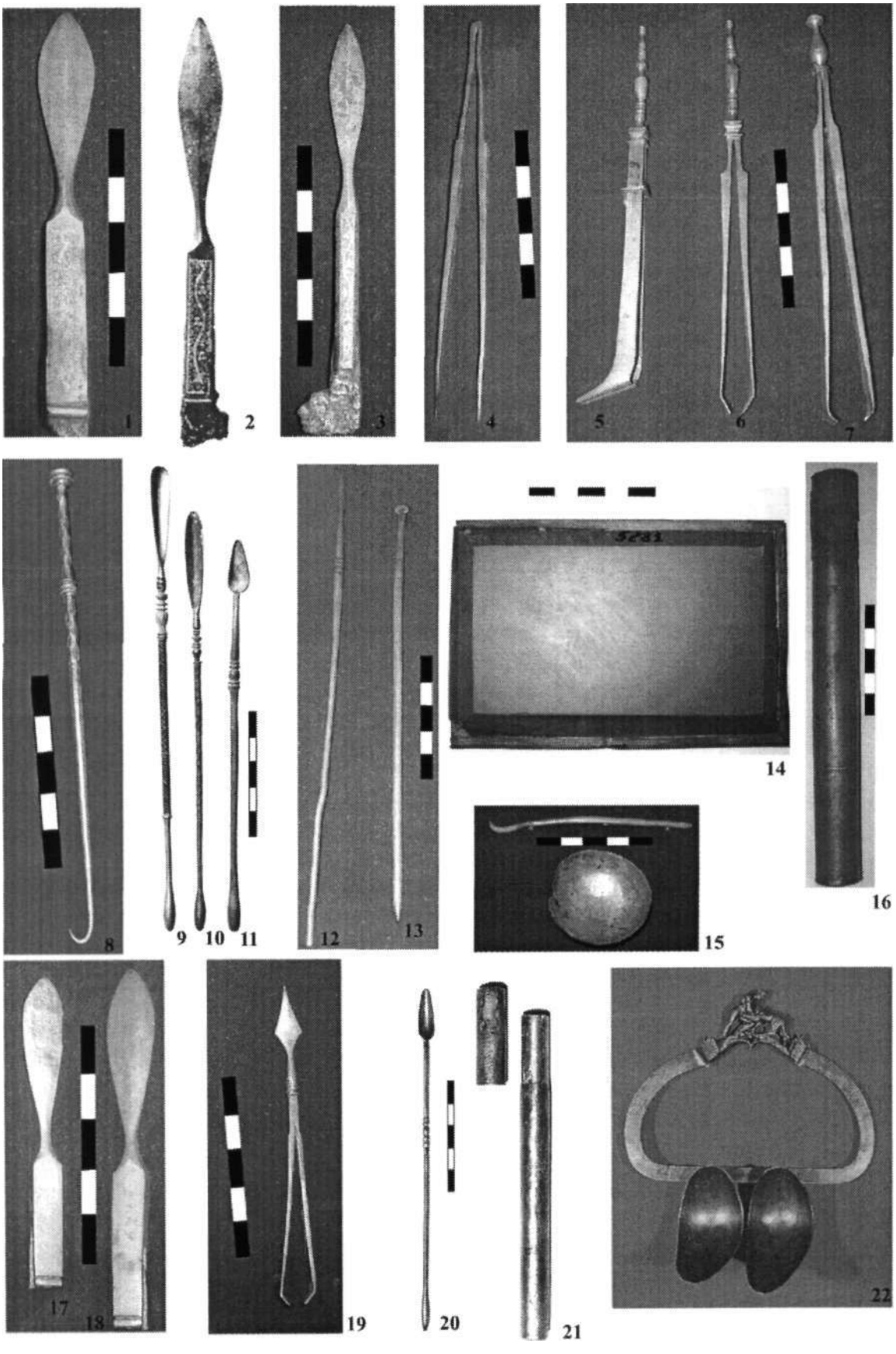

Фиг. 6. Гробна находка от *Карановo*. 1-16 - гроб № 1; 17-22 - гроб № 3 (сн. автора).

ни в долната си част или да са прави и широки, но нямат назъбвания. Показват пълна аналогия със съвременните екземпляри като наподобяват пинсетите тип *"москито"* със заострена и малка работна част (Медицински инструментариум 1958, 43). Имат релефни пръстени в близост до функционалната област. Най-вероятно те представляват ограничител, за да не може заостреният край да проникне много дълбоко в раната.

Някои са изработени от една пластина *(фиг. 6/4).* От района на Никополис ад Иструм са известни няколко такива пинсети, но те са с широка работна част и са снабдени с халкичка вместо дръжка (Църов 1992а, 150, табл. IV, 2), което предполага поскоро козметичната им функция. В гроб № 1 при Караново (Кънчев, Кънчева-Русева 1996, 23-27) хирургичните пинсети са открити в бронзова кутия, заедно със скалпелите, докато останалите пинсети, които по-скоро са използвани за епилация, макар да не се изключва медицинската им функция, са открити в друг тубус с останалите фармацевтични или козметични инструменти.

Кръвоспиращите пинсети, както подсказва и името им, служат за слепване на кръвоносни съдове. Работната част е издължена, като двете рамена прилепват плътно едно към друго. В повечето случаи имат зъбчета. Като форма намират пълна аналогия със съвременните щипци с овална човка тип *"пеан"* (Медицински инструментариум 1958, 41).

От българските земи кръвоспираща пинсета е известна от гробницата при Дионисопол (А4.2.34) *(фиг. 10/ 1).* Това е един много фин инструмент, както и всички останали от тази находка. Намира аналогии с една пинсета от гроб при Vi m i n a t i u m *(фиг. 32/* 7). Напомня и екземпляра от Париж, но там пинсетата е снабдена с ланцет (Künzl 1983а, 77, Abb. 51,29).

Назъбените пинсети, с разположена под ъгъл работна част, със зъбчета, завити навътре (т. н. тип *coudée),* не се срещат често като археологически находки. От Караново е позната една такава (А4.4.35), снабдена с ограничителна халка за стягане *(фиг. 6/ 5).* Този екземпляр е с изящна изработка и фина украса от релефни пръстени и топчета. Може да служи както за кръвоспиране, така и за вадене на чужди тела от рани.

От музея в Свищов е позната една случайна находка на пинсета[14]. Тя представлява комбинация между назъбена пинсета с разположена под ъгъл работна част и такава за епилация. Аналогична е на един екземпляр от Охрид (Лахтов 1961, 60, Taf. VIII, 4), снабден с втора пинсета от първия тип, както и на една от Италия (Künzl 1983b, 490, Taf. 63, 1). Последната е с много издължена дръжка. Открита е заедно с инструменти за литотомия, което навежда на мисълта, че е възможно и тя да е употребявана при тази операция. Античните автори споменават клещи или пинсети *(λιθολαβις)* като помощен инструмент при литотомия (Ce l sus VII.26; Paulus VI.60).

Пинсетите за епилация *(τριχολαβις, τριχολαβιον;* v u l s e l l a) имат завити навътре рамене, без назъбвания (А4 .4 .36-39). Откриването им в много комплекси с други медицински инструменти потвърждава тяхната функция не само в козметиката и бита, но и в медицинската практика. В медицината се използват както за епилация на операционното поле, така и за премахване на трихиазис (Paulus VI. 13). Болестта е много разпространена сред римляните и се появява вследствие на зърнеста o p h t h a l m i a (t h r a c h o m a). Трябва да се обърне клепачът и с помощта на пинсета да се изтръгнат накриво израсналите мигли, дразнещи роговицата на окото. Могат да бъдат използвани и за вадене на чужди тела - например от ухото (Paulus VI.24).

Пинсетите могат да са от най-елементарния вариант - една пластина прегъната на две, без украса и без дръжка, но има и по-фини екземпляри, с оформена такава. Някол-

14 Непубликувана находка.

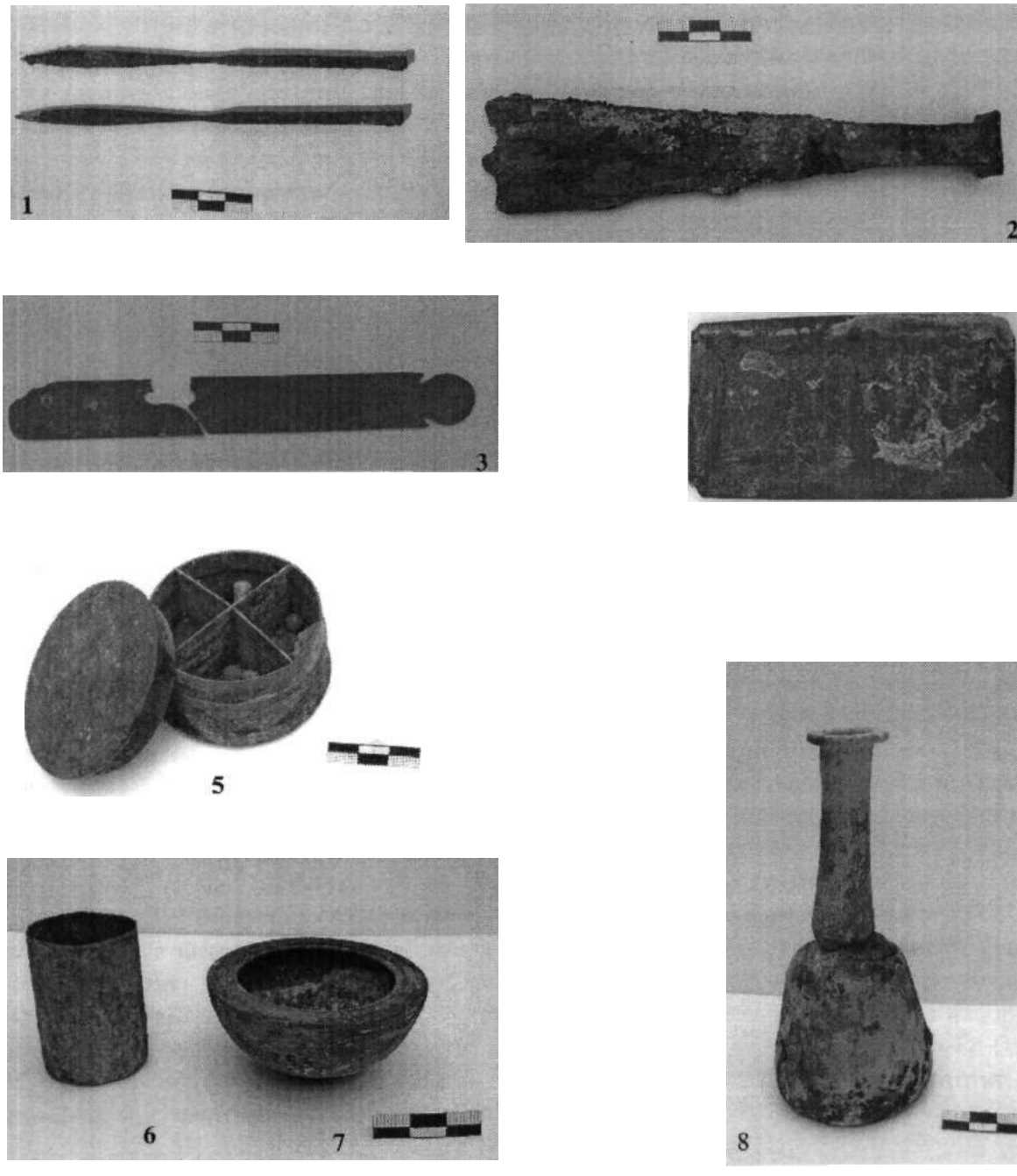

Фиг. 7. Гробна находка от *Скутаре* (сн. автора).

ко от опростения вид са познати от територията на Никополис ад Иструм (Църов 1992а, 150, табл. IV, 3), но техният контекст на намиране е несигурен. Една от тях има вместо дръжка халка, най-вероятно за окачване. Пинсетите с халки са по-скоро част от козметичен несесер - на халката са окачвани по няколко инструмента. С по-добро изпълнение са тези с красиво оформени дръжки. Те дават възможност за по-добро захващане на инструмента. Украсата е във формата на релефни пръстени (А4.4.35-36) *(фиг. 6/ 5-6)* или имат крушовидно оформена дръжка (А4.4.37-39) *(фиг. 10/2)*. Използвани са най-вероятно за вадене на чужди тела от рани, тъй като работните им части са извити и широки.

Една от пинсетите от гроб № 3 от Караново вместо дръжка има оформен ланцет (А4.5.40). Такава комбинация се среща изключително рядко. Позната е и от находката от Дебелт (А4.5.41), но с друг вид пинсета.

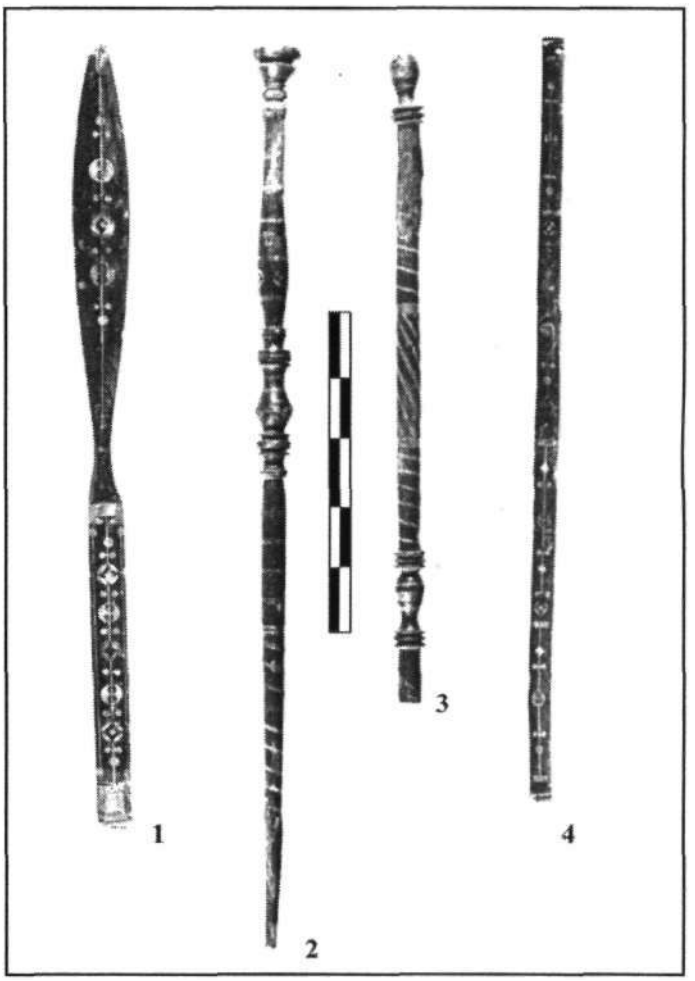

Фиг. 8. Гробна находка от *Tomis,* Румъния (Künzl 1983a).

Какви видове ПИНСети се Срещат заедно в различните комплекси? В по-богатите гробни находки се забелязва разнообразие от инструменти, с различна форма и функции. Рядко се среща само по една пинсета. Това показва, че всички те са се ползвали според предназначението им, а не са с универсална употреба. Разнообразието от задачи, които изпълняват, ги прави много необходим инструмент.

А5 Кука. А5.42-48.

А5.1 Заострена кука (αγκιστρον, αγκυρομηλη; hamus, hamulus acutus/ *А5.1.42-47.*

Служи за захващане, придържане, скъсване или опъване на тъкан (Aetius II.1.13; Celsus VII.31.2-3; Paulus VI.5), за вадене на сливици (Aetius II.3.60; Celsus VII.7; Paulus VI.30). Обикновено има силно профилирана дръжка, а не се комбинира с друг инструмент.

От Балчишката гробница са известни две такива куки (А5.1.42-43) *(фиг. 10/3, 4)*. Имат украса от релефни пръстени, но не са изработени като комплект. Работната им част е силно заострена. Куката от Караново се отличава от останалите екземпляри по изключително богатата си украса, във формата на шахматен орнамент (А5.1.44) *(фиг. 6/8)*. Тази от Филипопол (А5.1.47) е по-обикновена, само с релефни пръстени по дръжката, с не много прецизна изработка. Куката от Одесос е от по-различен тип (А5.1.46). Тя е куха, с отвор за прикрепяне на дръжка (вероятно от нетраен материал). Друг подобен екземпляр е известен от Mainz (Künzl 2002a, 44), както и от Augst (Riha 1986, Taf.

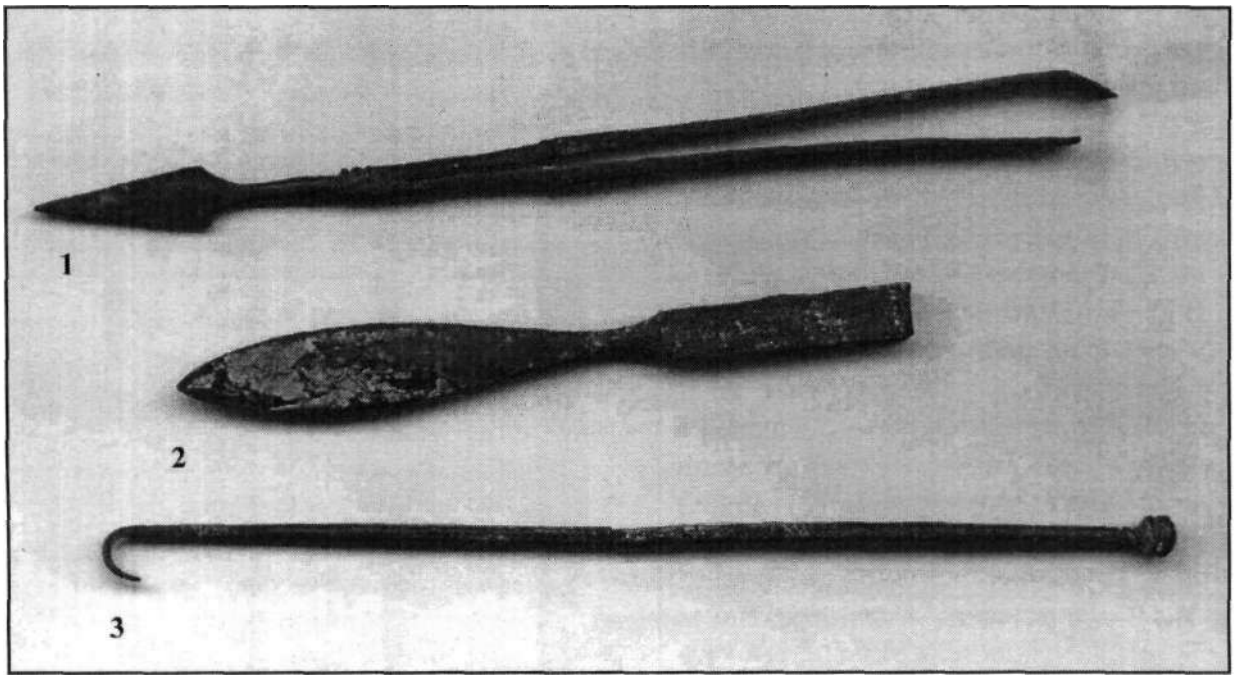

Фиг. 9. Гробна находка *от Дебелт*

58, 644-647). Една кука (случайна находка) е позната от музея в Свищов[15]. Тя представлява комбиниран инструмент, тъй като в единия си край има заострена кука, а в другата трапецовидна шпатула. Такава кука е позната и от релефа от Кот Ombo *(фиг. 5/14).*

Известни са ни и екартьори (раноразширители), използвани в античната медицина. Тяхната роля се препокрива с тази на острите куки донякъде - за разтваряне на раната по време на операция. Те са много удобни, тъй като са снабдени с ръкохватка, във формата на кръг с дупка, чрез която може да се захване (Иванов, Тодорова 1985, 101, обр. 5). Аналогични са на съвременните екартьори (Медицински инструментариум 1958, 53).

А5.2 Затъпена кука (τυφλαγκιστρον; hamus retususj. *А5.2.48.*

Този вид кука се среща по-рядко като гробна находка, макар това да е много важен инструмент при хирургическа операция. Служи за захващане на кръвоносните съдове. Ето защо тези куки са затъпени в края си, за да не предизвикат разкъсване. Могат да бъдат с по-къса или по-дълга работна част. Тъпите куки са с по-проста декорация, понякога въобще без украса. Споменати са от Аеций (Te t., II.3; III.1.13), както и от Паул (VI.5) като приложими и в офталмологията.

Затъпена кука е известна от Марцианопол (А5.2.48), чиято дръжка най-вероятно е от нетраен материал и в момента липсва. Такива находки са познати от Колофон (Caton 1914, 115, PI. X, 19) *(фиг. 4/9).* В гроба от Мала Азия са открити две куки, които представляват съчетание между тъпа и остра кука (Hassel, Künzl 1980, 405f., Taf. Ill, 7-8) *(фиг. 3/2-3).* Обикновено в гробните находки присъстват и тъпи, и остри куки. Съчетаването им в един инструмент ги прави много полезни и удобни за използване.

А6 Игла *(βελωνη;* uncus, acus). А6.49.

Иглата е инструмент, използван както в медицината, така и в бита. Понякога е трудно да се направи разлика в употребата. Познати са три основни типа с медицинска функция - хирургични, за превръзки и очни. Тук ще бъдат разгледани само иглите от първата група, тъй като очните са специализиран инструмент, а иглите за превръзки по нищо не

15 Непубликувана находка.

се отличават от тези с битово предназначение.

За хирургичната игла нямаме описание, оставено от античен автор. Целз (VII. 16) говори за шиенето на стените на коремната кухина. За тази цел не може да се използва гладка игла, а такава с добре оформени ръбове и задължително триръбестта. Изработвана е предимно от желязо, но има и екземпляри от бронз. Всички хирургични игли имат ухо за прокарване на конец (Aetius VIII.2).

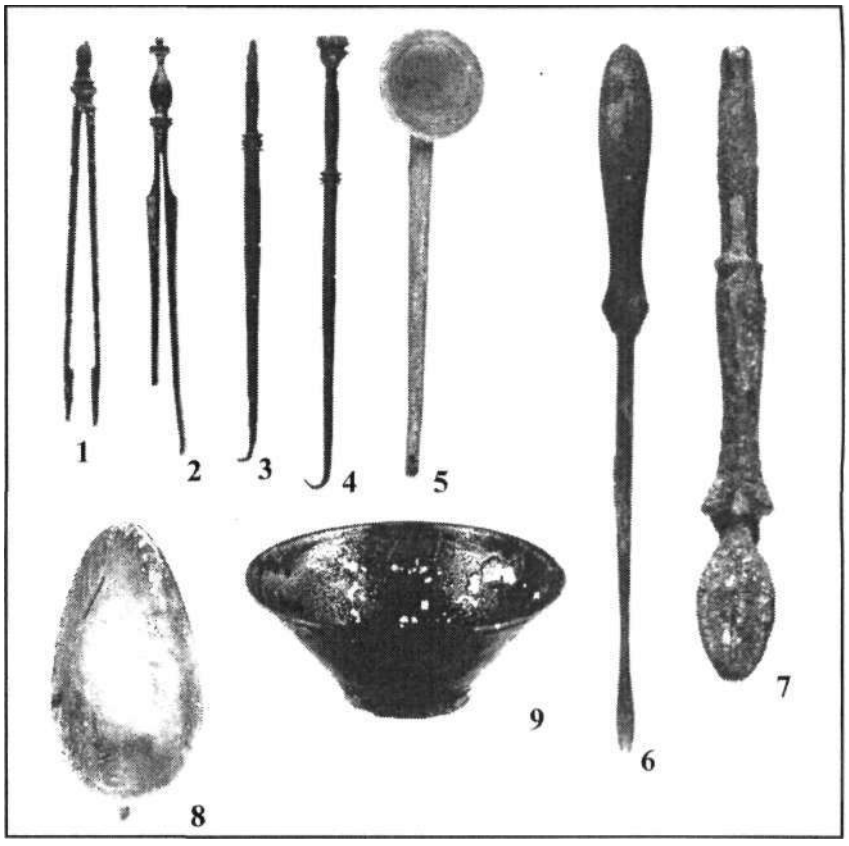

Фиг. 10. Гробна находка от *Дионисопол*

Една хирургична игла е позната и от района на Вършец (Аб. 49). Тези, използвани при зашиване на кожа, са извити и дават възможност за по-доброто им захващане (Künzl 1983a, 40, Abb. 11, 10) *(фиг. 16/35)*. От Русенския музей са известни шест бронзови инструмента във формата на пирони (Иванов, Тодорова 1985, 100, обр. 2). Те са изтънени в единия си край, а в другия завършват с топче. Възможно е да са служели за захващане и възстановяване на тъкани, както и при шев на повърхностни рани. От българските земи са познати няколко находки на игли (Василев 1968, 1034). Данни има от гроб при Мъдрец с датировка края на I - началото на II в. (Китов 1994, 98).

A7 Ножица *(φαλις,* forfex). A7.50-51.

Освен за подстригване като обичайна медицинска процедура, ножицата се използва и при хирургически операции, макар и рядко. Причина за това е, че в античността е много трудно така да се изгладят ръбовете й, за да може тя да се използва като хирургически инструмент. Според Целз (VII.16) случаите, в които е подходящо използването на ножица, са за рани на стомаха и червата, както и при лекуване на херния. Въпреки това, употребата й става само в краен случай, когато поразената или гангренясала тъкан не може да се премахне безопасно по друг начин. Тя се употребява и за изрязване на брадавици (Paulus VI.58).

Ножиците се изработват както от бронз, така и от желязо - обикновено дръжката е от бронз, а работната част - от желязо. Екземплярите от римската епоха са в повечето случаи широки, с U-образна дръжка, прикрепена чрез нит за работната част. Ножицата от Балчишката гробницата (A7.51) може да се определи като инструмент с хирургическа функция. Това са големи железни ножици, с бронзова дръжка, прикрепена чрез четири нита, но с подчертано заострена работна част. От Марцианопол е запазена само бронзовата арка, без работната част, която е била най-вероятно от желязо (A7.50). От българските земи са известни още няколко екземпляра, някои с несигурно медицинско предна-

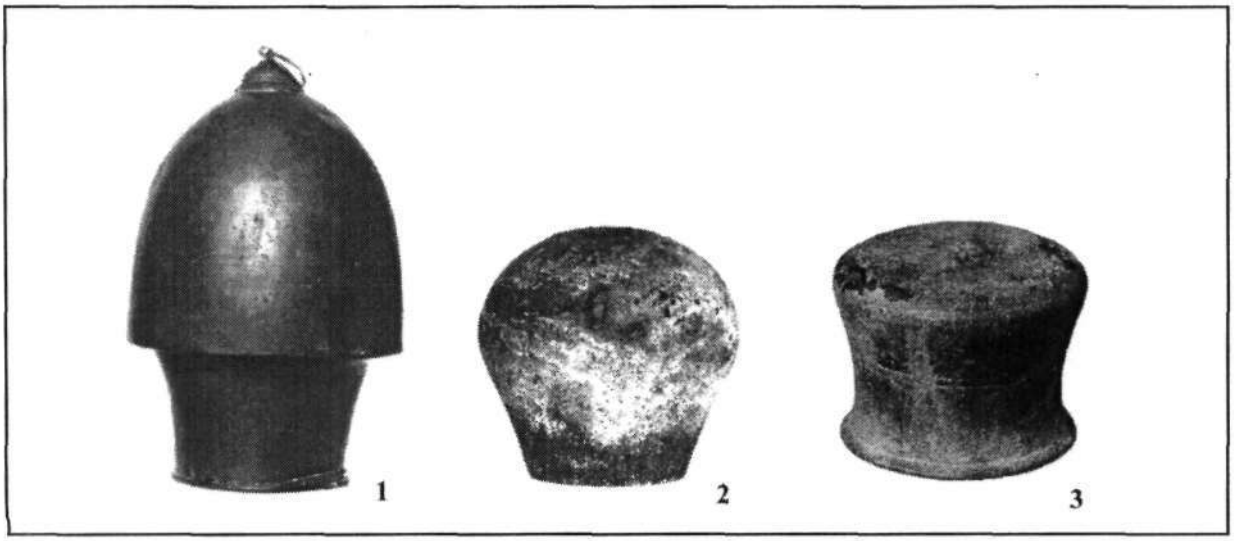

Фиг. 11. Вендузи. 1. Bingen (личен архив на E. Künzl). 2. Ialysus (личен архив на E. Künzl). 3. Неизв. (Künzl 2002a).

значение (Църов 19926, 19, обр. 2, 3). Намират аналогии с находки от гробни комплекси и музейни експозиции (Milne 1907, pi. X, 5; Molina 1981, 258, fig. 3-5; Künzl 1983a, 79, 93f., Abb. 74; 101 ff.; Michaelidis 1984, 319, fig. 2, 1; Bliquez 1982, 211, No. 29).

Изображение на този инструмент е познато и от храмовия релеф от Кот Ombo *(фиг. 5/ 32)*. Ножицата е поставена в шкаф за медицински инструменти, заедно с най-необходимите от тях. Това показва, че тя е считана за основно медицинско пособие.

А8 Вендуза *(σικυα, κυαθος;* cucurbitula). А7.52-53.

Вендузата е много популярен инструмент, тъй като изсмукването на кръв като медицинска процедура е практикувано от древни времена. Според античното мислене в болната част на тялото се концентрира тъй наречената "лоша пневма", която се нуждае от разсейване. Инструментът се изработва от разнообразен материал - месинг, бронз, сребро, рог, стъкло (Milne 1907, 102f). Сред археологическите находки се откриват бронзови вендузи. В тях се вкарва горящ фитил, отворът им се поставя върху болното място и се притиска докато залепне. Ако кожата е предварително срязана със скалпел, започва да се изтегля кръв, а ако няма разрез, то се изтегля само въздух. По-голямата ефективност се състои не в ширината на гърлото, а в неговата височина и ширина на тялото на вендузата. Според Аретей (De morb. Acut., 1.10) основната причина за окръгленото тяло на вендузата е наличието на горещо масло в нея, което при друга форма може да изгори пациента.

Най-ранният екземпляр е известен от Ialysus, Родос (V в. пр. н. е.) (Künzl 1983a, 125). Предримските и римските вендузи се различават по формата си. Тези от римския период са с много рязък преход от гърлото към тялото и гъбовидна форма. Имат специално оформен ръб, за по-добро залавяне за кожата. Познати са основно три типа от римската епоха: 1. Конични вендузи с по-издължено и тясно тяло, и тясно гърло *(фиг. 11/1); 2.* По-окръглени вендузи с широко и заоблено тяло, по-широко устие и гърло *(фиг. 11/2);* 3. Малки и заоблени вендузи с къса шия *(фиг. 11/3).*

От българските земи има данни за две вендузи. Едната е от Дионисопол (А8.52), но е силно разрушена. Изработена е от бронз и има халка за окачване. Тя най-вероятно, съдейки по описанието й, е от първия тип, но с по-малки размери. Намира аналогии с вендузи от Помпей и Британския музей (Milne 1907, pi. XXXIV-XXXV). От Одесос също е известна вендуза (А8.53) *(фиг. 12/4).* Това е един необичаен екземпляр, тъй като

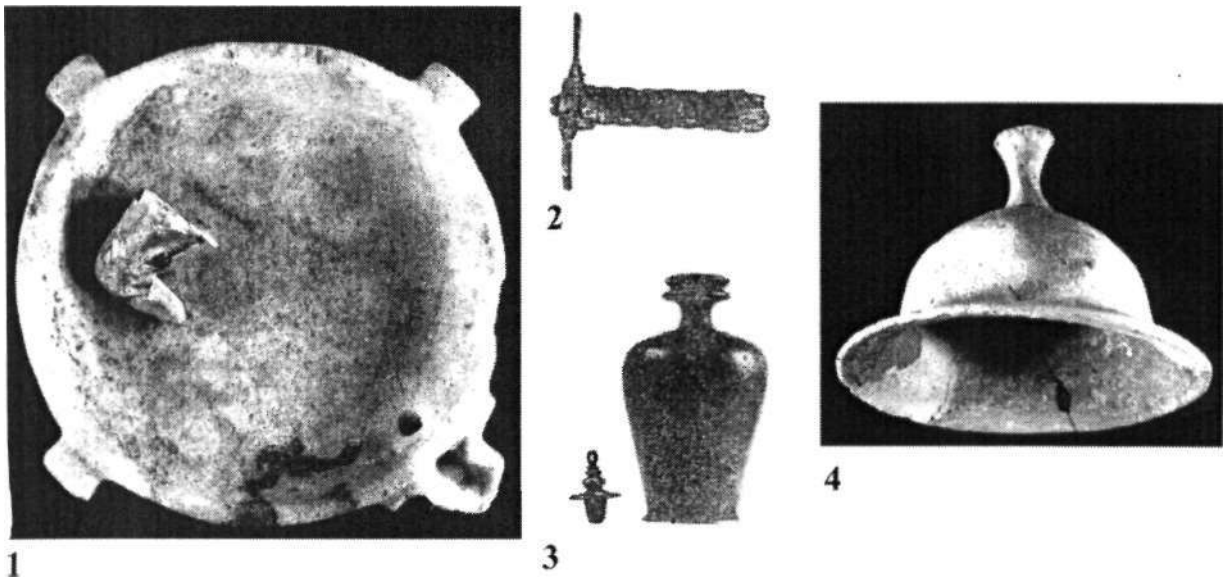

Фиг. 12. Гробна находка от Одесос. 1. Гроб №1.2. Гроб № 4. 3-4. Гроб № 7 (Тончева 1961а).

формата е камбановидна. Такава при други вендузи не е позната. Освен това е изработена от глина. Последното не противоречи на сведенията на античните автори (Aretaeus, De Morb. Acut., I.10; Celsus II.11). Освен това ръбът на вендузата е плосък, равен и много наподобява на този от други екземпляри. Инструментът не е замислен като глинен съд, вторично използван като вендуза, тъй като има издатина в горната си част - нещо като профилирана дръжка, много удобна за хващане. Възможно е предметът да представлява камбана, а не вендуза. Българските находки могат да се датират през II - III в.

Обикновено в гробните комплекси от останалите римски провинции се срещат повече от една вендуза - най-често по две или три (Vulpes 1847, tav. VI, fig. IV, V; Milne 1907, pi. XXXIV; Caton 1914, 118, pi. XII, 33-35; Como 1925, 153, Abb. 2, 7-9; Künzl 1979-1981, 63; Künzl 1983a, 43, Abb. 12; 49, 2; Wible 1982, 8, fig. 16; Michaelidis 1984, 319, fig. 2, 3; Jackson 1990, fig. 1,3; Hensen, Wahl, Stephan, Berszin 2004, 84, Abb. 6-7 и други).

Вендузите много често се изобразяват върху релефи *{фиг. 5/ 30)*. Благодарение на такива изображения по надгробни плочи можем да съдим за наличието на лекарски гроб (Соломоник, Антонова 1974).

Инструментът е употребяван неизменно от античността до XVIII - XIX в., а понякога и до днес. Това е и единственият сигурен медицински инструмент, представен върху монети от предримската епоха (Bernhard 1926, 31ff, Taf. V, 98-100).

А9 Каутерий *(καυτηριον, καυτερ, καυτηριδιον σιδηρεον;* ferrum candensj.

Това е много разнообразен като форма и функция инструмент. Използва се главно за спиране на кръвотечение чрез обгаряне, както и за премахване на тумори и различни израстъци (Aetius IV.4.45), за запечатване на миниатюрни рани, за изчистване на гангренясала тъкан, за лекуване на рани, причинени от бясни кучета (Celsus V.27.2), на рак (Celsus V.28.3), при гной в очите (Celsus VII.7.1 5), при трихиазис (Paulus VI. 13), както и за изгаряне на носни полипи (Paulus VI.25). Според Целз (VII. 15.1) каутерият не е много предпочитан като нож, тъй като рани, третирани с него зарастват побавно. Възможно е едновременно рязане и обгаряне с каутерий във формата на скалпел (Galenus XIV.62). Според Хипократ обаче, каутерият трябва да се използва само в краен случай (Hipp. VII. 87). Наистина при липсата на обезболяващи средства в антич-

ността, употребата на каутерий е полезна, но много болезнена операция. Ефективността на инструмента се доказва от един пасаж на Хипократ (VI 1.87). Според него болестите, за които лекарствата не могат да помогнат, само скалпелът може да излекува. Тези, които и ножът не може да излекува, лекува огънят. Болести, които и огънят не може да излекува, трябва да се считат за неизлечими.

Инструментът се изработва главно от желязо. Каутериите могат да имат най-разнообразна форма. Широките, правоъгълни екземпляри със заоблени ъгли са най-подходящи за лечение на болни крайници (Celsus II. 17.10). По-тесните каутерий със същата форма се използват при разместване на рамото (Gilson 1983, 386). Тази функция може да се изпълнява и от сондите-шпатули. За премахване на варикозни вени се използва фин, тъп и нагорещен каутерий (Celsus VII. 12.6), както и при гной в очите (Celsus VI 1.7.1 5). Има и екземпляри с кръгла форма, но е възможно те да не са употребявани като каутерий, а просто като лъжичка за притискане на език. Има вероятност стилусите, които се откриват в изобилие в гробовете на лекари, също да са използвани като заострени каутерий. Според Целз (VII.12.6) те могат да лекуват дълбоко сцепени устни.

От българските земи сигурни сведения за каутерий няма. С такава функция, като заместители, биха могли да са използвани стилусите от гробницата при Дионисопол (Шкорпил 1912, 58), от Одесос (Тончева 1964, 52, обр. 3), двойната сонда от Марцианопол (B1.4.105). Марцианопол (B1.4.105).

Б. Специализирани инструменти

В тази група са поставени инструментите, използвани за извършването на по-сложни операции и манипулации. Те са собственост на лекари с по-големи познания и умения. Специализираните инструменти показват видовете специализации в античната медицина. Съвременните автори обикновено не правят такова разделение, но за целта на настоящата работа, те могат да бъдат групирани по следния начин:

1. *Урологични инструменти* - инструменти за литотомия, анален спекулум, катетър.
2. *Гинекологични инструменти* - вагинален спекулум, гинекологични куки и кюрета, краниокласт.
3. *Инструменти за костна хирургия* - трепанатор, трион, длето, клещи за костна хирургия, инструмент за наместване на кости.
4. *Инструменти за очна хирургия* - офталмологична игла.

Б1 Урологични инструменти

Б1.1 Инструменти за литотомия. Б1.1.54-60.

Литотомията е операция за премахването на камък в пикочния мехур. Плиний (NH, XXV.7.23) определя болестта като най-болезнената между всички останали. От античните автори са известни няколко инструмента, използвани с тази цел: *λιθοτμον* (скалпел), *λιτουλκος* (кука за литотомия), *λιθαναβολευς* (повдигач), *λιθολαβις* (клещи или пинсета за литотомия). Специални латински термини за пособията, приложими в литотомията, не са познати. За съжаление авторите, които дават сведения за операцията, не описват инструментите, а само ги споменават (Celsus VII.26.2; Paulus VI.60). За изобретател на този метод се смята елинският лекар Амоний, което го прави толкова известен, че той е наречен *λιθοτομος* - резач на камъни.

Λιθοτμον (скалпел) се използва за направа на лунообразен разрез до шийката на пикочния мехур. С втория разрез се открива самата шийка (Celsus VII.26.2). Острието е право, за да прави широк, но не дълбок разрез. Такива скалпели се употребяват за същата операция и днес (Künzl 1983b, 488, Abb. 1-2). Тъй като острието е изработено от желязо, няма запазени цели екземпляри, а само остатъци по дръжката. Тя обикновено

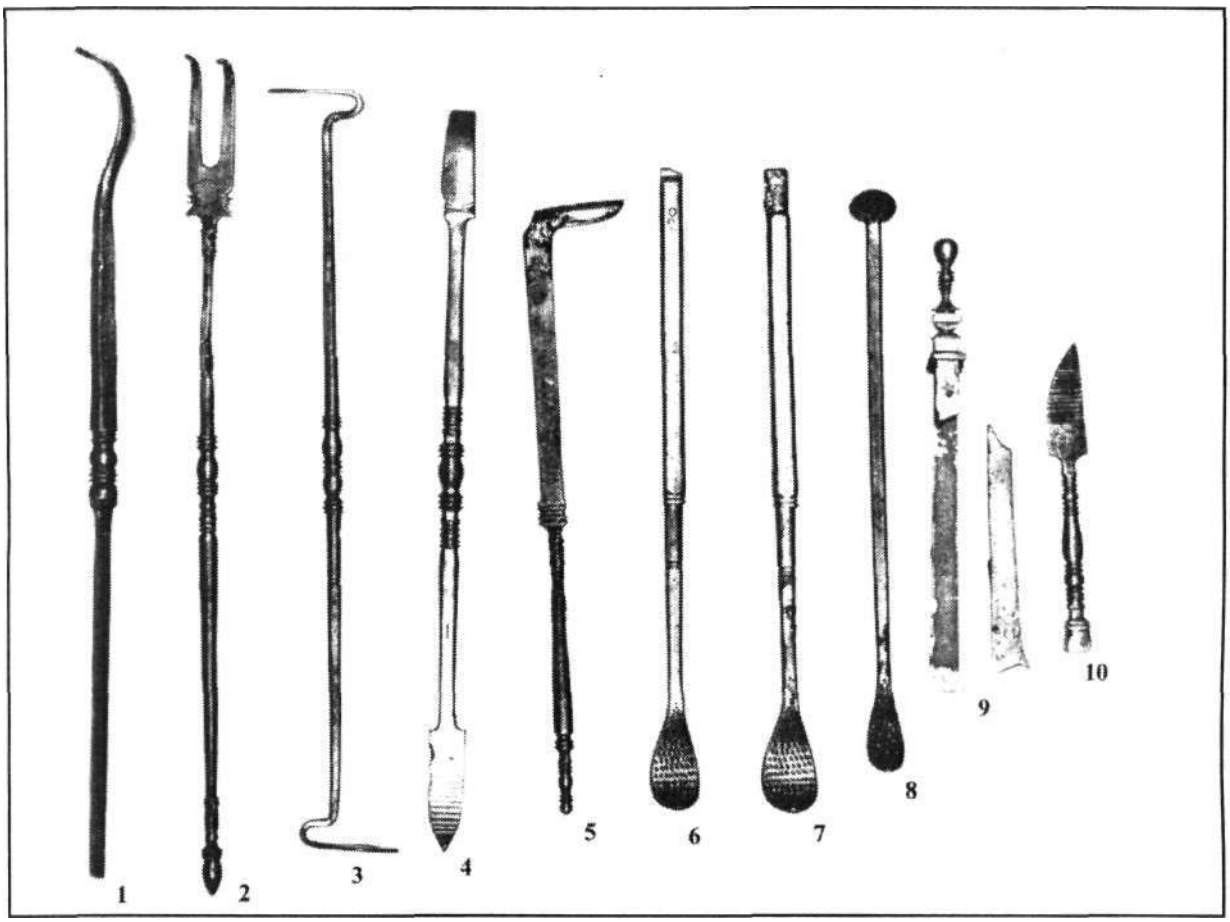

Фиг. 13. Инструменти за литотомия от Италия, Cambridge Museum (Künzl 1983b).

завършва на края с кука *(λιθουλκος)* - широка, гладка от външната и грапава от вътрешната страна, за да може да захваща камъка. Такива куки се използват само ако камъкът е голям и недобре видим. Ако се вижда, той може да се извади и с ръка. Според Целз инструментът трябва да е много дълъг, защото операцията е изключително опасна. В случай на нараняване на пикочния мехур се получава гърч и оттам смърт.

Археологическите находки също показват, че става въпрос за издължен инструмент, съдейки по запазената дръжка. Скалпелите за литотомия се различават по кръглото или многоъгълно сечение на дръжката, която е силно издължената. Шпатулата има също издължена форма. Най-значителните комплекси от инструменти за литотомия са познати от Марцианопол (Minchev 1983, 145, №№ 12, 13, Kirova 2002, 74 ff. fig. 1-3 ; Кирова 2005а, 231сл., фиг. 3),отМала Азия (Hassel, Künzl 1980, 407) *(фиг. 3/8-13),* от Италия (?) (Künzl 1983b, 490, Taf. 64, 1-2) *(фиг. 13),* както и от Rimini[16]. Единичен екземпляр е познат от Сирия (Zoudhi 1975, Tab. 15) и от Долна Мизия (Künzl 2002a, 44, Taf. 48) (Б1.1.57). Находките на инструменти за литотомия са изключително редки *{Приложение 2Б, карта 3).* Те са почти аналогични като форма и размери, а украса липсва. От Марцианопол са познати три скалпела (Б1.1.54-56), които се различават само по дълбочината на куката. Снабдени са с релефни пръстени за по-здраво захващане на инструмента. От външната страна куката е гладка, тъй като влиза в съприкосновение с тялото, а вътрешната е грапава, за да не позволи на камъка да се изплъзне. Дължината на дръжката варира между 15,4-17,4 см, каквато при обикновените скалпели е нефункционална.

16 Две куки и един скалпел за литотомия (архив E. Künzl, виж Приложение 2Б).

Ако камъкът е голям и остър, то е опасно да се вади цял, тъй като може да разкъса шийката на пикочния мехур. Ето защо, той трябва да се раздроби поне на две части. В такъв случай, камъкът се захваща здраво с куката, за да не се върне обратно навътре. За разсичането се използва нож с умерена дебелина, тънък и тъп край. Краят на скалпела се доближава до камъка, удря се по другия край на ножа (ferramentum) и по този начин камъкът се раздробява (Celsus VII.26.2). Процедурата може да се осъществи и с помощта на дръжката на обикновен скалпел. В такъв случай той също трябва да е от по-дългия тип. Скалпели със силно издължени дръжки са познати и от находката от Марцианопол (Al.21) и от Мала Азия *(фиг. 3/16-18)*. Тази манипулация също е много деликатна, тъй като трябва да се внимава ножът или отломък от камъка да не засегне мехура. Находките на скалпели за литотомия от българските земи могат да се датират в периода II - III в.

Освен куката, която е част от скалпела за литотомия, е позната и друга, използвана самостоятелно - *λιθουλκος*. Предназначението й е също за изваждане на камъка, за разтваряне на отвора при изваждането или за раздробяването му. Куката може да е аналогична на тази, прикрепена към скалпела. В такъв случай тя има обикновено от другата си страна друга кука във формата на двузъба вилица. Такива инструменти са известни от вече споменатите комплекси - Марцианопол (Б1.1.59), Мала Азия *(фиг. 3/ 11), Италия* (?) *(фиг. 13/1)* и Rimini. От Марцианопол двете рамена на куката са извити настрани, а двуострата кука от Мала Азия е извита напред. Единствено екземплярът от Италия няма прикрепена двуостра кука, тъй като в този комплекс тя е отделен инструмент, което е по-добрият вариант *(фиг. 13/ 2)*. Куката е стилово аналогична на другите инструменти от комплекта, което показва, че всички те са изработени заедно като пособия за литотомия.

По отношение на размерите комплектът от Марцианопол не показва толкова голяма разлика в дължината на куките за литотомия. Един от скалпелите (Б1.1.56) има кука с почти права работна част. Тя е с по-големи размери и по-широка работна част - вероятно е използвана за изваждането на по-дълбоко разположен камък. Разликата в дълбочината и размерите на куките най-вероятно отразява отликата в употребата на отделните инструменти. Впечатление прави и до каква степен куката е снабдена с грапавини по вътрешната страна. При един от скалпелите от Мала Азия грапавините не покриват цялата работна част на куката *(фиг. 3/13),* докато при другия, както и при отделната кука за литотомия, те са разположени по цялата вътрешна повърхност *(фиг. 3/11, 12)*. Вероятно по-дългият и заострен скалпел е използван при камък, разположен в близост до отвора на пикочния мехур. Куката при него е и по-извита, което потвърждава посоченото предположение. В такъв случай не е необходимо цялата работна част да е снабдена с грапавини. По-късият екземпляр е с по-права кука, което й позволява по-дълбоко проникване в отвора. Тя разполага с грапавини по цялата си работна част. Отделната кука за литотомия от комплекта изпълнява помощна функция по време на операцията, ето защо тя трябва да е по-малка, за да не прониква толкова дълбоко и затова е и по-извита.

От комплектите за литотомия е познат и още един вид кука. Представлява комбиниран инструмент, съчетание между затъпена и остра кука или съчетание между две затъпени куки. Те са познати от комплекси, където липсват други инструменти за литотомия, но и от такива като този от Марцианопол (Б1.1.60) и Италия *(фиг. 13/3),* заедно с пособия за литотомия. Куката от Марцианопол има шпатула само от едната страна, а от другата страна дръжката е заострена. Тази от Италия пък е снабдена с две шпатулки - ромбовидна и заоблена, обърнати в противоположни посоки. С нея е възможно придържането на камъка при разсичането му със скалпел.

Б1.2 Анален спекулум (εδριδιαστολευς,μικρον διοπτριον, κατοπτηρ; speculum rectum). *Б1.2.61.*

Аналният спекулум представлява диагностичен инструмент. Понякога може да се използва и като speculum magnum, макар да не е много удобен за това. Това е двураменен инструмент с разположени перпендикулярно по едно рамо (priapiscus). Priapisci-те са по-къси от тези при speculum magnum, а и като цяло аналният инструмент е по-малък от този за вагинални прегледи. За първи път е споменат от Хипократ (Hipp. III.33 1) при лечение на фистули, а по-късно и от Paulus (VI.78). Удобен е за лечение на хемороиди и други образувания. Среща се рядко като археологическа находка *{Приложение 2В, карта 4).*

Данни за такъв инструмент от българските земи има от комплекса от Марцианопол (Б1.2.61). Той е със скъсени пропорции, в сравнение с всички останали екземпляри. Според първичната публикация той е употребяван и за вадене на оръжие, заседнало в тялото (Minchev 1983, 145). Това предположение не може да се приеме, тъй като инструментът има заоблени ръбове, за да не наранява тъканите при диагностика. Оръжие, заседнало в тялото, би могло да се извади само с помощта на назъбени клещи, а този няма такива. Очевидно е, че в конкретния случай става въпрос за специализиран диагностичен инструмент в областта на урологията.

Б1.3 Катетър (αυλισκος, καθετηρ, fistula aenea). *Б1.3.62.*

Катетърът е много често споменаван от античните автори. Смята се, че е изобретение на Еразистрат от III в. пр.н. е (Caelius Aurelianus, De acutis morbis, II. 1.13). Много пространно е описанието му от Целз (VII.26.1). От него научаваме, че поставянето му при затруднено уриниране се прилага и при единия, и при другия пол. Лекарят трябва да има три размера за мъже и два за жени. Тези за мъже са с по-подчертано S-овидна форма. Сведението на Целз е почти аналогично с това на Гален (XIV.787). Той, както и Паул (VI. 19), споменава, че около отвора на катетъра трябва да се увие парче вълна и по този начин да се предизвика изпразване на пикочния мехур. Има леко оширение в горната си част, за да приляга по-добре. Трябва да бъде идеално гладък, за да не повреди тъканта, да не е нито много дебел, нито много тънък, тъй като може лесно да се пречупи поради голямата си дължина. Рядко се открива като археологическа находка, тъй като е много фин и се повреждa от тежестта на пръстта. Въпреки че инструментът е измислен по-рано, археологическо потвърждение за него има едва след I в. от н. е. *{Приложение 2Г, карта 5).* Според античните автори се изработва от бронз или от олово, но от археологически находки са известни само такива от бронз.

От района на Вършец е познат предмет с подобна форма. Представлява куха бронзова тръба с S-образна форма и диам. 0,4 см (Б1.3.62). Счупена е от двете страни. Това донякъде пречи да се определи със сигурност като катетър. В единия си край той трябва да е отворен, а в другия - затворен, с наличие на "око" за изтичане на течността. Ширината е като при другите познати катетри. Заедно с първата е открита и още една куха тръбичка с малко по-малък диаметър от предходната тръба (0,35 см), дълж. 4,7 см и нарези в единия край (Кирова, Костова 2004, 261, обр. 6, 6). Възможно е да има сходна функция с горепосочения инструмент. По-големият диаметър го сближава по-скоро с тръбите за спиране на контракции, предпазване от свиване и сращване след операция на ректума, вагината и носа (plumbea fistula) или за прилагане на медикаменти, известни от Помпей (Milne 1907,113sq., PI. XXXIX, 1), но те са по-скоро с конусовидна форма. Възможно е да представлява и клизма, като е запазена само долната, по-тясна част. Остава и една трета възможност - cannula, т. е. тръба за дренаж (Bliquez 1994, 169, kat. No. 237).

Фиг. 14. Speculum magnum от Мала Азия (Künzl 2002a).

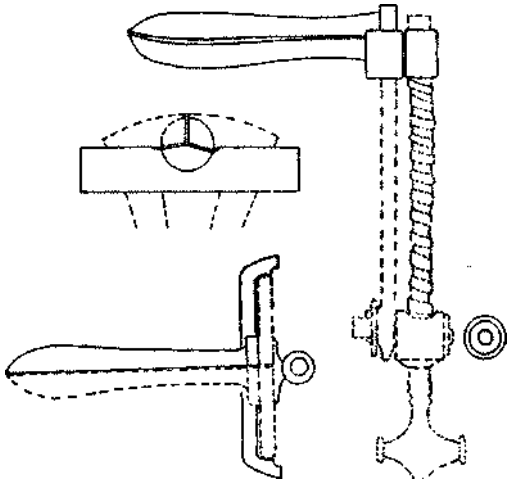

Фиг. 15. Възстановка на speculum magnum от *Марцианопол* (по автора).

Б2 Гинекологични инструменти

Това са специализирани инструменти със сигурно или предполагаемо приложение в областта на гинекологията. Споменатите в тази връзка от античните автори пособия са изключително много, но като археологически находки се срещат рядко.

Б2.1 Вагинален спекулум (*διοπτερα;* speculum magnum matrix) *Б2.1.63-65.*

Сорап (11.40) е първият, който споменава използването на този специализиран инструмент. Запазен е и откъс от Архигенес в съчинението на Паул (VI.72-73), в което се говори за различните размери на спекулума, в зависимост от възрастта на пациента. Това е незаменимо пособие при диагнозата и лечението на различни гинекологични заболявания. Според Паул преди употребата му трябва да се използва сонда за премерване дълбочината на женската вагина, тъй като е възможно спекулумът да е с по-дълги рамене от необходимото. Поставят се и компреси на отвора и раменете на инструмента се облягат на тях.

Спекулумът е важен диагностичен инструмент, който преминава в наследство, вместо да бъде поставян в гробовете на лекари. За това са се запазили много малко екземпляри. Находки от гробове не са известни. Състои се от основа, винт, две дръжки и рамене, които са три или четири на брой (в зависимост от конструкцията), заоблени и разположени под прав ъгъл спрямо основата. Инструментът се изработва предимно от бронз. Някои от частите, освен раменете, могат да са и от друг материал. Възможно е дръжката да е от нетраен материал - например дърво. Познати са три основни типа от цялата Империя, различаващи се по конструкцията си и принципа на разтваряне. От българските земи са познати само два екземпляра, принадлежащи към най-разпространения тип I, който ще разгледаме тук[17].

Тип I представлява спекулум с три рамена. Те са разположени перпендикулярно на основата, подобно на раменете при аналния спекулум *(фиг. 14).* Едното рамо е прикрепено директно към основата, а другите две - на две отделни пластини. При завъртане на винта те се задвижват и инструментът се отваря, а раменете се изместват дъговидно спрямо основната ос. С помощта на дръжките лекарят може да го държи, докато асистентът

17 За останалите типове виж Milne 1907, pi. XLIX; Longfield-Jones 1986, 81-89.

му развива винта. При затворено положение раменете прилепват плътно едно към друго и образуват плътна цилиндрична тръба, разделена на три сегмента. Гинекологични спекулуми почти не се запазили, познати са ни само няколко екземпляра *(Приложение 2Д, карта 6)*.

От този тип е и спекулумът от Марцианопол (Б2.1.63а). Макар да са запазени само фрагменти (част от основата с едното рамо и второто рамо с халка за винта), той може да се възстанови напълно по аналогия с другите добре запазени екземпляри *(фиг. 15)*. Разполагаме и с една друга част, заведена под друг инвентарен номер, но тя изглежда представлява винта (Б2.1. 636). Според Ал. Минчев този инструмент е използван и за "други сложни операции" (Minchev 1983, 145). Трудно е да се предположи за какви, тъй като спекулумът е всъщност само диагностично пособие, което не би могло да се използва нито за прости манипулации, нито за сложни операции. Нищо не може да се каже за украсата на този екземпляр, тъй като са запазени само фрагменти от работната част, която по правило не се украсява. По всяка вероятност той е бил обикновен, без декорация. Спекулумът от Марцианопол най-вероятно е импорт и въпреки посочената от проучвателя датировката IV - началото на V в., той не би могъл да се датира по-късно от III в. Формата на ранните екземпляри се запазва неизменена за много дълъг период от време, което затруднява датировката. Възможно е за изработката му да е използван стар прототип.

Вероятно от този тип е и спекулумът от Одесос (Б2.1.64) *(фиг. 12/ 2)*. Запазена е много малка част от него - пръчка от желязо и напречна дървена греда. Именно наличието й дава основание да се смята, че принадлежи именно към този тип.

Екземпляри от елинистическата епоха не са известни, най-ранните познати инструменти са от I в. от н. е. Вероятно спекулум е изобразен и върху релефа от Kom Ombo *(фиг. 5/9)*. Формата е стилизирана и огрубена, но наподобява първия тип, а раменете са също три.

От Марцианопол е познат един инструмент, първоначално интерпретиран като *σταφυλοκαυστης* (Minchev 1983, 145, № 9) (Б2.1.65). Формата му обаче е неподходяща за тази функция. Образуването на кух цилиндър при затворено положение на инструмента, без каквото и да е назъбване, говори за евентуално приложение при диагностика, подобно на аналния и вагиналния спекулум. Функцията му остава неясна. Тъй като инструментът не е на винт, най-големият диаметър на разтваряне е твърде малък. Това го прави трудно приложим като гинекологичен спекулум. Наистина speculum rectum не е на винт, но работната част е разположена под прав ъгъл спрямо дръжката, което компенсира малкия диаметър на отваряне. При екземпляра от Марцианопол дръжката и работната част са в една плоскост. Освен това инструментът има остри ръбове, което също го прави неприложим в гинекологията. Възможно е да става въпрос за пособие за трепанация, тъй като двете работни части образуват цилиндър подобно на трепанаторите от Bingen *(фиг. 2/53, 54)*. Между медицинските инструменти, открити в античния град Allianoi в Турция[18], най-вероятно в бански комплекс, е открит един екземпляр, аналогичен на инструмента от Марцианопол.

Б2.2 Гинекологична кука (εμβρυουλκος; uncus). Б2.2.66.

Това е кука със солидна дръжка и дебела работна част. Като форма наподобява острите куки, но с по-големи размери. Тя служи за изваждане на мъртвия плод от утробата на майката. Сведения за тази операция ни дава изключително Целз (VII.29). Куката се използва предимно, когато плодът е обърнат напречно в матката, за да може така да се извърти и да бъде изваден. Понякога се използват едновременно две куки (Soranus

18 Благодаря на ръководителя на разкопките А. Yaraç за предоставената ми информация.

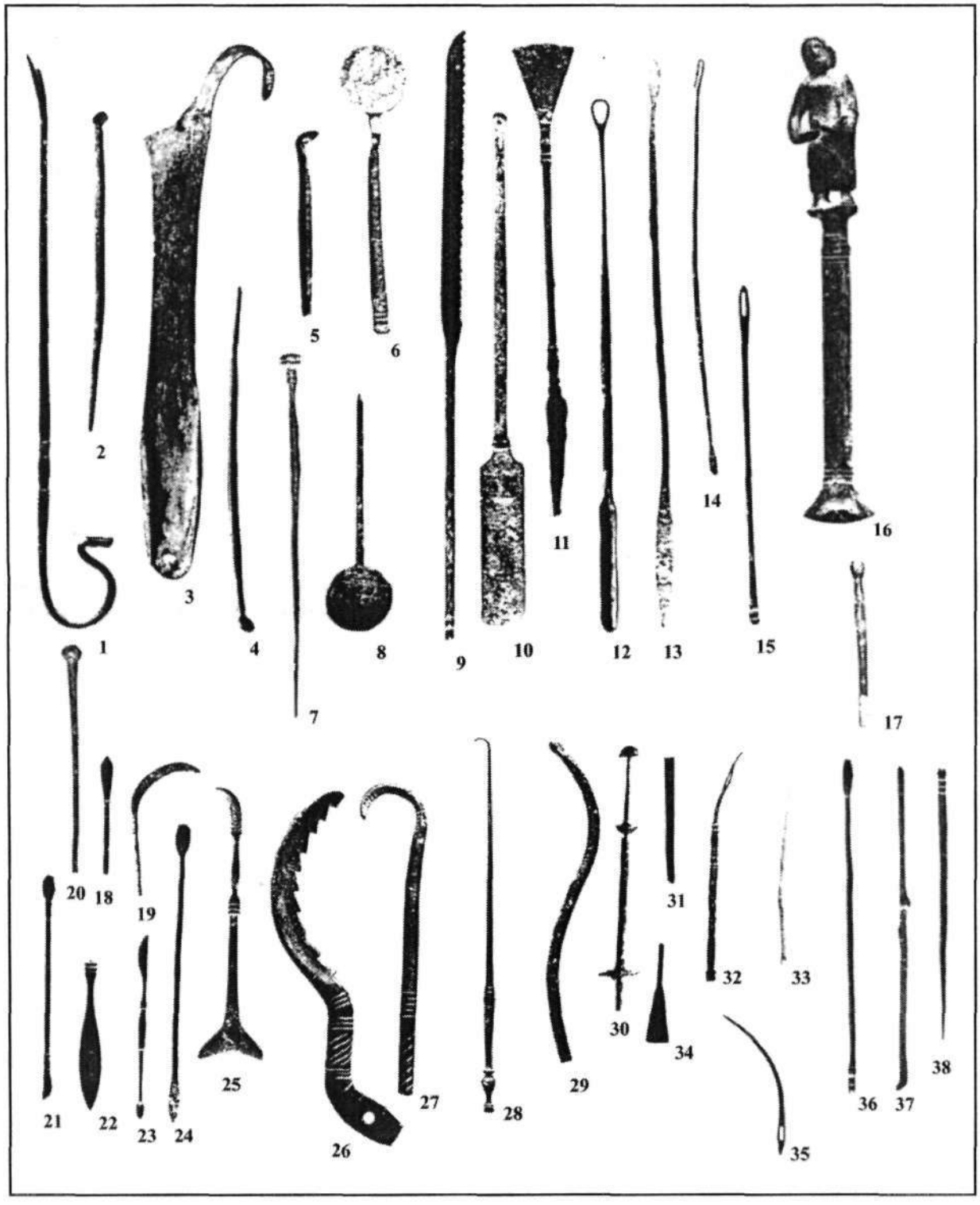

Фиг. 16. Находка от *Ephesos,* Мала Азия (Künzl 1983a).

II. 19). Операцията е много опасна и носи риск за живота на родилката.

От Марцианопол има данни за такъв инструмент, заедно с други, приложими в тази област (Б2.2.66). Представлява кука със здрава трапецовидна дръжка. За Ал. Минчев куката всъщност е дръжката, но тогава остава проблематично за какво е използвана така образувалата се Г-образна работна част. Екземплярът изглежда най-приложим в областта на гинекологията. Подобни са известни и от други места (Vulpes 1847, Taf. VII, fig. IX; Milne 1907, pi. L, 1) *(фиг. 16/27).*

Б2.3 Кука за унищожаването на плода в утробата (εμβρυοσφακτης; aeneum spiculum). *Б2.3.67-68.*

Инструментът е споменат от Tertullian (De anima, XXV) за извършване на криминални аборти. Използван е и когато има опасност за живота на родилката. Наричан е още foeticidium, защото е употребяван за детеубийство. Соран (Gyn., I.65) предупреждава да не се използва, тъй като носи голяма опасност за живота на бременната *жена.* По-вероятно е предпочитано използването на различни комбинации от растения за предизвикване на аборти.

Инструментът представлява отново кука - тънка, леко извита и силно заострена. Има добре оформена дръжка за по-стабилно захващане. От Марцианопол също е известна такава (Б2 .3. 67). Тя представлява художествено изпълнен инструмент, украсен със сребърни и електронови пръстени. Друг подобен екземпляр с такава богата украса не е познат. Намира аналогии с един от Rimini[19], макар в тази находка да липсват други инструменти с приложение в гинекологията. Инструментът от Tomis (Б2.3. 68) *(фиг. 81 2)* също е много фин и отново е с богата сребърна украса. Този вид кука е известен предимно от комплекси, където се съдържат и други гинекологични инструменти (Künzl 1983a, 103, Abb. 83, 7; Milne 1907, pl. LI, 1; Künzl 1984b, Taf. 12, F2; Dominiquez 1987, fig. 3, 1; Wells 1967, 139ff., pl. XVII, b).

Б3 Инструменти за костна хирургия

Към този раздел се отнасят всички инструменти, приложими в областта на костната хирургия. Поради тяхната специфика, те не се срещат често като археологически находки и не са част от инструментиариума на общопрактикуващия лекар през античността.

Б3.1 Трепанатор (τρυπανον, πριων, πριων χαραχτος, χοινιχις, ορθοπριον; modiolus,). *Б3.1.69.*

Трепанаторът е основен инструмент при извършване на операцията по отваряне на черепа (трепанация). Познат е изключително от богати гробни находки[20]. Това говори за високата му стойност и за по-рядкото му използване. Изработва се само от бронз и служи за премахване на част от черепа при повишено краниално налягане, в резултат на черепна травма или при някакво заболяване. За този инструмент споменава първо Хипократ (III.374). От него научаваме за използването на кръгообразно движение при работа с трепанатора. Периодично трябва да се охлажда във вода, тъй като се нагрява. Хипократ говори и за различни размери (Hipp. III.371). Гален (X. 445) също го споменава, но не му отдава голямо значение. От Целз (VIII.3) ни е известно, че се задвижва с помощта на ремък. Освен периодично охлаждане, той препоръчва и използването на розово масло или мляко за по-лесно движение на инструмента. Трепанаторът представлява бронзово вече, имащо въртяща се дръжка. Този, който я държи, поставя триона или свредела върху костта и с рязко движение напред-назад я пробива. Когато трябва да се извади кръгло парче от костта, вместо свредел се използва къс цилиндър, назъбен в долната си част и

19 Непубликувана находка

20 Rimini (непубликувана находка), Bingen (Como 1925), Kolophon (Caton 1914) и други.

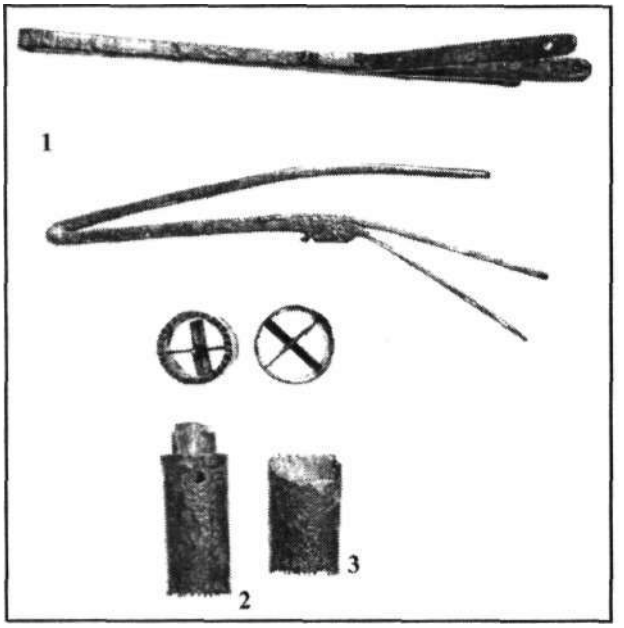

Фиг. 17. Трепанатор от *Bingen,* Германия (личен архив на E. Künzl).

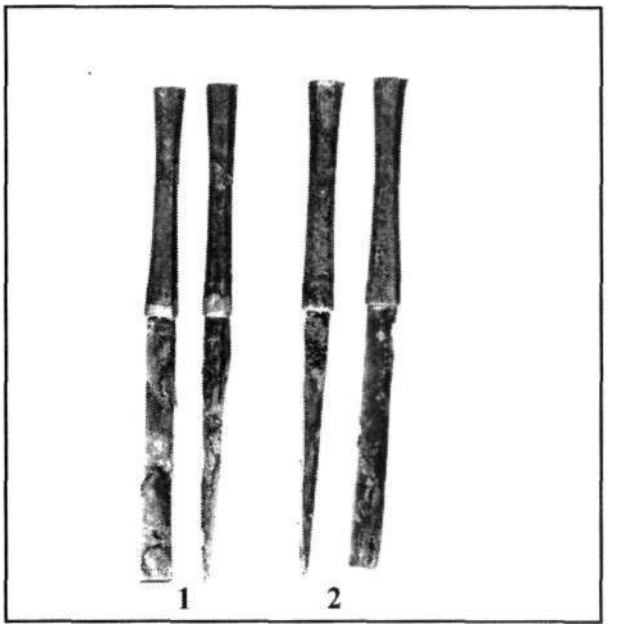

Фиг. 18. Длета за костна хирургия от *Xanten,* Германия (личен архив на E. Künzl).

разделен на четири чрез две кръстосани пластинки във вътрешността му - *χοινιϰις (фиг. 17/2, 3).* На мястото на пресичането им има специален шиш, който служи за пробиване на костта. В края на цилиндъра са разположени срещуположно дупки, служещи за прикрепянето му към въжето. Всъщност самият термин, употребяван понякога за трепанатора χοινιϰη, *χνοη* m o d i o l u s се извежда от "главина за колело". Диаметърът му е различен в зависимост от операционното поле.

До момента са ни известни само около осем трепанатора като само в находката от Bingen, Niederbieber и Mainz освен лъка е запазена и работната част (*Приложение 2Е, карта 7).*

От българските земи е известен само един бронзов лък за трепанатор от Марцианопол (БЗ. 1.69). Аналогичен е като форма с останалите екземпляри. Прави впечатление украсата от релефни топчета и пръстени, както и елегантната спираловидна извивка при късата пластинка. Тази форма го сближава най-вече с екземпляра от Berlin. Трите части на лъка са прикрепени шарнирно една за друга. Пособията за трепанация от Марцианопол, Kolophon и Bingen са открити в находки с други инструменти за костна хирургия.

Използва се и специална пластинка m e n i n g o p h y l a x, служеща за предпазване на мозъка от нараняване при операция. Тази функция може да се изпълнява не от специален инструмент, а от шпатула или затъпена кука. M e n i n g o p h y l a x се употребява като предпазител не само при трепанация, но и при други операции. По време на трепанацията са необходими трепанатор, длето и m e n i n g o p h y l a x. Употребата на трите инструмента заедно показва, че манипулацията се извършва минимум от двама души.

Става въпрос за много рискована операция, но лесна за осъществяване манипулация. Един от инструментите от стелата при Kom Ombo може да се приеме за трепанатор *(фиг. 5/21).*

БЗ.2Длето (εϰϰοπευς; s c a l p r u m p l a n u m, s c a l p e r)

Това е също инструмент, употребяван предимно в костната хирургия за изтъргване на костта. Изработва се предимно от желязо, ето защо рядко се запазва. Длетото представлява масивен трапецовиден инструмент, с по-тясно или по-широко острие, изтънено в края. Споменат е от античните автори (Celsus VIII.4; Galen II.687; Paulus

VI. 11.3), които говорят за употребата на две длета едновременно - едното за придържане на костта, другото за изстъргване или разделяне на слепнали тъкани. Използва се и за изглаждане на счупена кост.

От българските земи нямаме сигурни данни за длета за костна хирургия. Един инструмент от гроба при С к у т а р е първоначално е интерпретиран като длето с медицинска функция (Kessyakova, Kirova 2005, 410, fig. 3, 3; fig. 6) *{фиг. 7/2)*. Така е определена и една находка от гроб при Salzburg (Künzl 1983a, 114, Abb. 90, 5). С новите проучвания се установи, че тези два инструмента са всъщност шпатули за заглаждане на восък върху табличките за писане (Кирова 2008, 333 сл, обр. 3). В гроба от Скутаре има и други инструменти, употребявани при писане. Второстепенната медицинска функция не може да се изключи. Длето се споменава и между находките в гробницата при Дионисопол (Skorpil 1912, 127), но и то по-скоро трябва да се свърже с нивото на грамотност на погребания лекар, като се има предвид, че в гробницата са открити и стилуси.

Длета се срещат по едно или две на брой в комплекти с други инструменти за костна хирургия[21] *{фиг. 2/ 50)* или само в комплект със скалпели (Künzl 1986a, 494, Abb. 3, 4-5) *{фиг. 18/1,2)*.

БЗ.З Клещи за костна хирургия (αστα̃γρα). БЗ.3.70.

Клещите, независимо от функцията която изпълняват, са масивни инструменти със стабилна дръжка. Изработени са от бронз или желязо. Масивните клещи имат прави рамене или работна част с S-образни рамене. Правите екземпляри носят още наименованието тип *Kolophon {фиг. 4/1)*. Те могат да се използват както за костна хирургия, така и за вадене на зъбни корени в стоматологията. Клещите за изваждане на стрели или други предмети от рани се отличават с S-образните си, извити рамене и с назъбена работна част - тип *Pompei {фиг. 19)*. Те са масивни и са изработени предимно от бронз, тъй като влизат в контакт с отворени рани. Споменати са от Гален (X.450) във връзка с черепна фрактура и от Паул (VI. 90) при костни наранявания. Клещи от този тип вероятно са изброени върху един стенопис от Помпей (*фиг. 20)*. Той представя Еней, син на Приам и коленичилия до него лекар lapis (Ιαρυχ), който се грижи за ранения Еней, вадейки заседналата в крака му стрела, с помощта именно на такъв инструмент. Подробно сведение за операцията дава Целз (VII. 5.1), който говори за два начина за изваждане на заседнало в тялото оръжие. Първо, то може да се извади оттам, от където е влязло. На стенописа от Помпей вероятно е представен именно този метод. Практикува се само, ако стрелата не е заседнала дълбоко и не засяга вени и сухожилия. Целз подчертава, че стрелата е най-лесно проникващото и най-трудното за изваждане оръжие. Лекарят от стенописа държи и друг инструмент в ръката си. Това най-вероятно е описаният от Целз (VII.5.2) Y-образно пособие за разделяне на тъканите при изваждане на стрелата. Ако тя се вижда, може да се извади с помощта само на клещите.

От Марцианопол е известен един уникален екземпляр, посочен първоначално като два различни инструмента (Minchev 1983, 143, №№ 10, 11). Установи се обаче, че става въпрос за счупен на три части предмет, който всъщност представлява комбинация между двата, посочени по-горе типа клещи (БЗ.3.70). Едните са прави и назъбени, а другите са извити и също назъбени. Извитите клещи са по-скоро вариант на тип *"Pompei"* - тип *"Luzzi"* с не толкова изразена извивка (Riethe 1989, 893, Abb. 8). Инструментът е снабден с две дупки за винт или нит, което означава, че в зависимост от употребата е използвано различно място за прикрепване на двете половини *{фиг. 21)*. R. Jackson възстановява по аналогичен начин инструмента от Рим (Jackson 1997, 15-16) *{фиг. 22),* който е и единственият известен паралел на комбинираните клещи от Марциано-

21 Kaliion (Künzl 1983a, 40, Abb. 11,4), Bingen, Rimini и други.

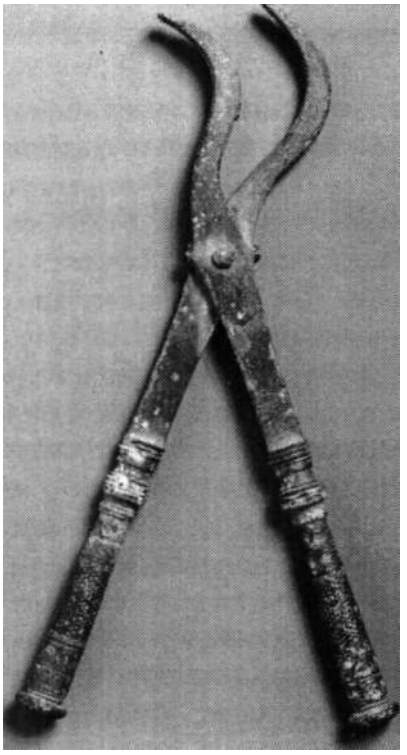

Фиг. 19. Клещи за костна хирургия тип „Pompei" (личен архив на E. Künzl)

Фиг. 20. Стенопис от *Pompei* (Künzl 2002b).

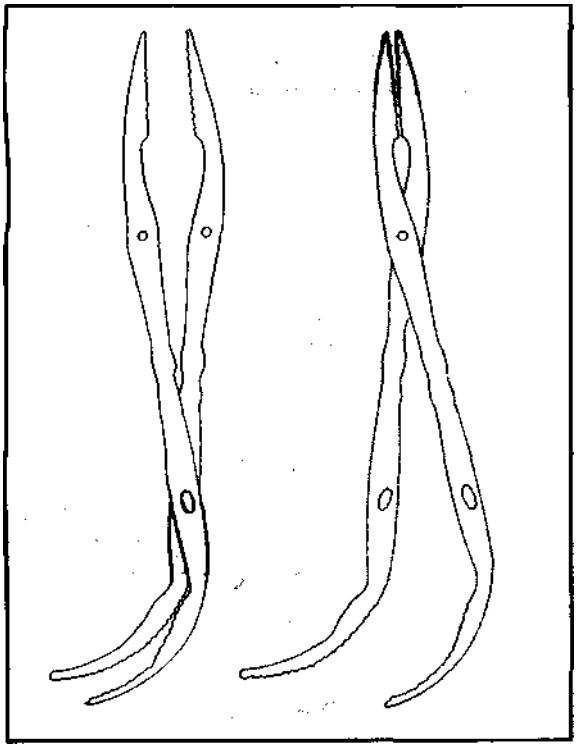

Фиг. 21. Възстановка на клещите от *Марцианопол* (по автора).

Фиг. 22. Комбинирани клещи от *Рим* (Töply 1912).

пол (von Töply 1912, 135f., fig. 121). Определянето му за инструмент за повдигане (наместване) на кости не е приемливо, тъй като са очевидни двете дупки за занитване. Комбинацията от два вида клещи е възможна, тъй като и двата са приложими в костната хирургия. Единственото неудобство е в смяната на занитването или винта при употребата им. Различни клещи са изобразени и върху храмовия релеф от Kom Ombo *(фиг. 5/16, 17,23,24)*.

Б4 Инструменти за очна хирургия

Б4.1 Очна игла (acus). *Б4.1.71-75.*

Инструментът няма специално название. Представлява остра, но не много тънка игла, снабдена с дръжка за по-здраво захващане. Използва се за премахване на очно перде (катаракта). Това е една много сложна и рискована манипулация, която при погрешно движение може да доведе до загуба завинаги на зрението на пациента. Основна информация за операцията ни дава Целз (VII.7.13-14). Според него при ранен стадий на болестта, тя може да се излекува чрез лекарства. Ако обаче е напреднала се налага хирургическа намеса. Той препоръчва тази интервенция да не се извършва на деца и възрастни хора. Ако цветът на катарактата е златист, пердето е голямо и се движи, то тогава няма почти никаква надежда за излекуване. Според Целз има два начина за извършване на лечението. При първия пердето внимателно се избутва до ръба на окото и се изважда. Ако това е невъзможно, то катарактата се раздробява и се разсейва. Трябва да се уточни, че не става въпрос за излекуване, а за минимално проясняване на зрението. За възстановяване му е необходима подмяната на замъглената леща, а през античността тя само е премахвана, което частично подобрява зрението. Паул (VI.21) дава пълно описание на операцията. За него иглата не трябва да е много остра, а леко затъпена в края, с топче на известно разстояние от върха, както е и при съвременните. Топчето предпазва да не навлезе иглата твърде дълбоко в окото. Този метод на работа се запазва до XVII - XVIII в. Не случайно според Целз и Скрибоний Ларг, единствената специализация на лекари в античността е именно в областта на офталмологията (Jackson 1990, 6).

До 1985 г. няма ясно потвърждение на сведенията на античните автори - до находката от Montbellet, Франция. Това е един забележителен комплект от пет игли (Feugère, Künzl, Weisser 1985, 436-509) *(фиг. 23)*. Две от тях предизвикват особен интерес, тъй като представляват спринцовки за вадене на парчета от катарактата чрез всмукване. Имат резервоар, в който могат да се прибират, за да не се повредят - т. е. тук са представени инструменти, подходящи и за двата метода, описани от Целз. Тези игли нямат топчета като предпазители, а релефна спираловидна украса, която свършва малко преди върха на иглата и която изпълнява същата функция. Находката от Montbellet може да се датира по стилистични признаци през I - II в.

Очните игли могат да се разделят в четири основни типа (Künzl 2002b, 6ff., Abb. 4) *(фиг. 24)*. От първия тип са известни само двете кухи игли от Montbellet. Вторият представлява масивна игла, с профилирана дръжка в два подварианта. Първият завършва със заоблена дръжка, докато вторият е двойна, но масивна игла. Третият тип (C) има три подварианта. Имат по-къси, но масивни дръжки, с допълнително прикрепяна игла. Последният тип има дълга и тънка дръжка, към която се прикрепят една (тип D2, 3) или две (D1) игли. Тип D2 има кука вместо дръжка в едния край. В сравнение с останалите специализирани инструменти, очните игли се срещат в широк ареал и твърде често по няколко екземпляра в комплект. От цялата Римска империя са известни около 55 екземпляра *(Приложение 2Ж, карта 8)*. Най-много находки са открити на територията на Италия. Най-вероятно този факт е свързан с местопроизводството им.

От българските земи са познати три очни игли от Марцианопол (Minchev 1983,

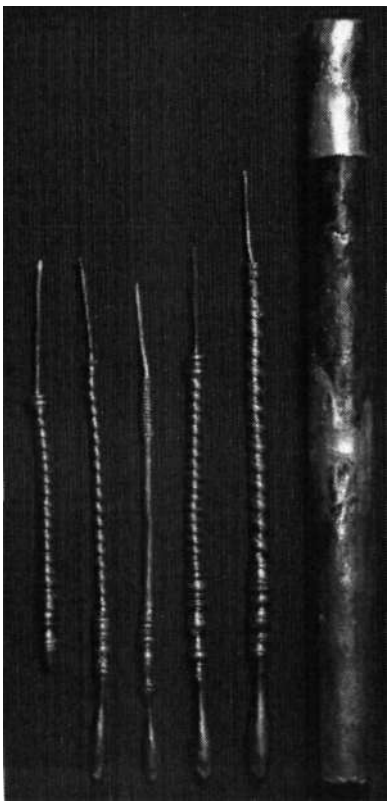

Фиг. 23. Находка от *Montbellet,* Франция (личен архив на E. Künzl).

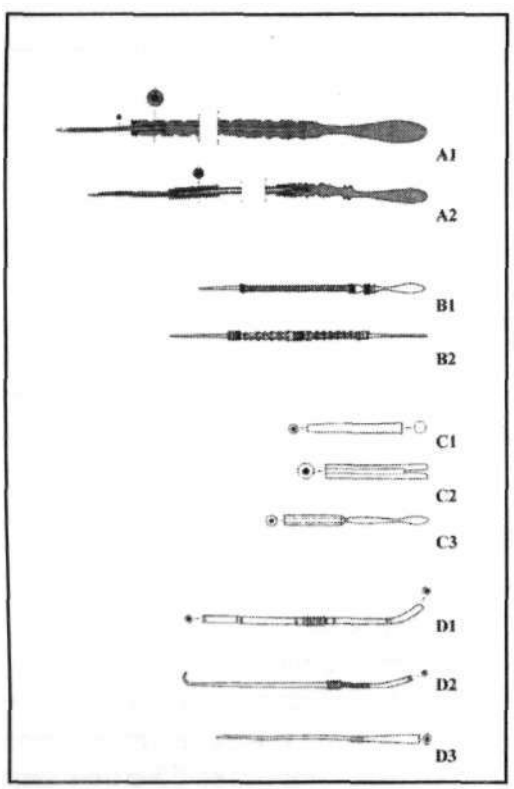

Фиг. 24. Типология на очните игли (Künzl 2002a).

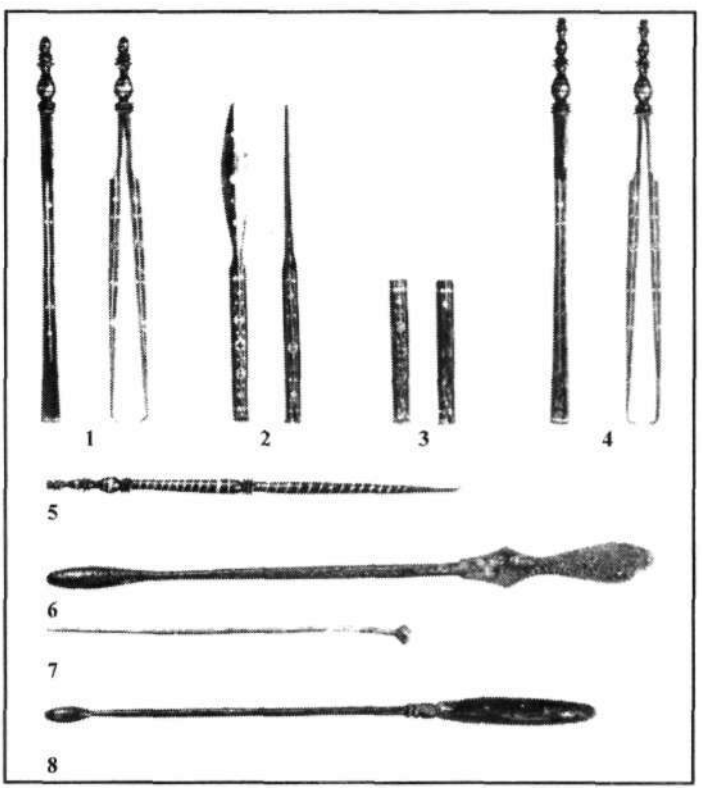

Фиг. 25. Гробна находка от *Köln,* Германия (личен архив на E. Künzl).

145, №№ 7, 8; Kirova 2002, 91, fig. 13; № 16 в *Приложение 2Ж)*. Запазени са само дръжките за тях, както е при всички останали екземпляри. Едната принадлежи към *тип С 3* (Б4.1.75), а другите две - към *тип С1.* Едната дръжка на игла от *тип Cl* е обикновена, с квадратно сечение и украса от релефни топчета (Б4.1.74). От Noviomagus (Neijmegen, Холандия) са известни пет железни дръжки с квадратно сечение (Künzl 1983a, 94, Abb. 75, 18). Вероятно те също представляват очни игли и са най-близкият паралел на находката от Марцианопол. Втората очна игла от Марцианопол от този тип е изключително фин екземпляр (Б4.1.73). Тя не намира аналогии сред другите находки. Представлява бронзова дръжка с квадратно сечение. Счупена е и от двете страни, което ни пречи да определим точния подтип - вероятно *С1.* Украсата е много фина - дръжката е обточена със златна нишка, във формата на флорални и геометрични мотиви. Тази украса напомня много декорацията по една група скалпели и пинсети, предимно от германските провинции *(фиг. 25).* Най-близък паралел на очната игла от Марцианопол като декорация представляват две пинсети от Köln (Künzl 1983a, 90, Abb. 68, 3-4) *(фиг. 25/1, 4).* Мотивите са познати и при скалпелите от същата находка (Künzl 1983a, 90, Abb. 68, 1) *(фиг. 25/2-3).* От българските земи са известни два скалпела с такава украса *(фиг. 7/ 1).* Без съмнение иглата от Марцианопол представлява внос и е дело на работилницата, изработила тези скалпели. Произведение на същата работилица е и куката за рани от Köln (Künzl 1983a, 90, Abb. 68, 5), също със сребърна инкрустация във формата на спираловидно навита лента около целия инструмент *(фиг. 25/5).* Кука с подобна декорация, най-вероятно за гинекологична интервенция, е известна и от Марцианопол (Б2.3.67). Интересното е, че в находка от To m i s, освен скалпел с въпросната декорация от геометрични мотиви, са открити и две дръжки с инкрустация най-вероятно за прикрепване на очни игли (Б4.1.71-72) *(фиг. 8/ 3, 4).* Едната е със спираловидна инкрустация, подобно на куките от Марцианопол и Köln, а другата е с геометрична украса. Всички посочени находки се обединяват не само от декорацията, но и от фината си изработка. Те са внос най-вероятно от германските провинции и носят по-ранна датировка - II, началото на III в., а дори и по-рано. Иглата от Марцианопол изглежда е била дълго в употреба, за да бъде открита в комплекс със значително по-късна дата.

По отношение на представянето на различните типове, най-голямо разпространение като цяло има *тип D*, а най-разпространените подтипове са *D1* и *B1. Тип D* се среща предимно в Помпеи и въобще в Италия. Находките на игли от *тип С* са главно от находката от Reims (Künzl 1983a, 66, Abb. 37, 32-39), откъдето можем да предположим наличието на местно производство в региона. Очните игли *от тип А* могат да се датират още в края на I - II в. От M i l o s е известен един екземпляр с датировка в началото на I в., който се явява най-ранната находка на очна игла (Künzl 1983a, 40, Abb. 10, 4). Екземплярите *от тип В* имат най-вероятно същата датировка. Иглите от *тип С* са по-късни (края на II - III в.), докато *тип D* може да се датира по-рано като предходните екземпляри (края на I - II в.). Повечето обаче битуват паралелно като в един комплекс се откриват заедно очни игли от различни типове.

Б 4.2 Скалпели за очна хирургия

В литературата има сведения за употребата на специален скалпел *(тпериуото[лос)* при оперативно лечение на p t e r y g i u m. Болестта представлява дегеративно състояние на конюктивита, който се загнездва от вътрешната страна на окото и пречи на зрението (Paulus XI. 15; Aetius II.3.74). Откриването по археологически път на такъв скалпел е затруднено, поради факта, че това е малък, тънък и остър нож, но монтиран върху по-малка и фина дръжка от нормален скалпел. Тъй като се запазват предимно дръжките, малко е вероятно да се открият специализирани очни скалпели. Интересно е, че Целз не споменава други офталмологични пособия освен очната игла. Това са изключително

фини и тънки инструменти. Дръжките на скалпелите от Марцианопол (Al.21) вероятно са използвани като дръжки на такива за очна хирургия, съдейки по фината им изработка, още повече, че в комплекта са открити и две очни игли. Скалпелите със сребърна инкрустация от Скутаре (AI. 6-7) и Tomis (Al. 8) също навеждат на мисълта за употреба в областта на офталмолог ията, тъй като са много фини, както и всички скалпели с подобна украса. Според наличието на такава украса и по едната очна игла от Марцианопол, както и по много финитe пинсети от Köln (Künzl 1983a, 90, Abb. 68, 3-4), може да се допусне употребата на тази група инструменти в областта на очната хирургия.

В. Помощни инструменти

Това са инструменти с козметична, медицинска или битова функция. Медицинската им употреба е помощна по време на операция, за приготвяне и прилагане на медикаменти. По форма тези с медицинска и козметична функция не могат да се различат. Единствено контекстът на намиране може да е критерий за това.

В1 Сонда *(μηελε, κοπαριον, υπαλειπτρον, υπαλειπτρις;* spéculum). Това е един от най-разнообразните видове инструменти, както от гробни находки, така и от музейни колекции. Различават се няколко основни групи:

В1.1 Сонда-шпатула (υπαλειπτρον, σπαθομηλη; spathomele, spathomela). *В 1.1.76-82.*

Това е многофункционален инструмент, предимно с фармацевтична функция. От едната страна има елипсовидно образувание - сонда, а от другата - шпатула с различна форма. Със сондата може да се разбъркват мехлеми, да се вкарва лекарство в раната, да се изследват по-големи рани (Galenus II.712), да се разнася лекарството върху раната или превръзка, както и да се притиска език (Aetius VI). Двете части могат да се използват и като каутерий (Soranus XXVII). Инструментът е много често споменаван от античните автори (Galenus XIII.466; Marcellus XIV.44; Aetius II.4.16; IV.4.96).

Сондите-шпатули се изработват от различен материал - бронз, желязо, мед. Рядко са инкрустирани със злато или сребро, или имат такова покритие (Milne 1907, 61). Украсата се състои главно от релефни пръстени и топчета. Тези пособия са много честа находка в гробовете. Откриват се обикновено заедно с плочки за разтриване на лекарства. При наличието само на сонда и плочка в гроба е твърде възможно да става въпрос за козметични пособия, а не за гроб на лекар.

Сондите имат най-разнообразна форма на шпатулата: листовидна, овална, ромбовидна, правоъгълна или триъгълна. Много популярна е правоъгълната форма със заоблени ъгли (В1.1. 7 б). От Бутово също има една подобна сонда-шпатула (Църов 1992а, 149, табл. I, 4). Тази форма е с по-късна датировка - предимно III - IV в. Като разновидност на типа са правоъгълните шпатули със стеснение в средата (Тончева 1961а, 35, табл. VII, обр. 38). Те се развиват от по-ранните екземпляри с израстък, подобен на лястовича опашка в долната част. Такива сонди са познати от келтски селища от латенския период (Künzl 1995, fig. 8). От Вършец е известна една листовидна шпатула с нарези по сондата (В1.1. 7 9). Най-вероятно тя е използвана като е увивана в плат с медикамент за дизенфекциране и почистване на рани, а не чрез директен допир. От гробница на лекар от Моглungo е познат подобен екземпляр (Bonomi 1984, 100f., Tav. 4, 22). От българските земи са известни и сонди с овални шпатули - от Бутово (В1.1. 7 7), от Одесос (В1.1. 7 8). Известни са и от некропола на Tomis (Bucovalä 1977, 94, fig. 8). Такива с кръгъл израстък в долната част на овалната шпатула са познати от Марцианопол (В1.1.80) и Войвода (В1.1. 81). Те са разновидност на сондите с ромбовидно разширение в долната част на шпатулата (Сото 1925, Abb. 4,11; Лепер 1927, рис. 22; Финогенова 1967, рис. 2, 15-18; Gregl 1982, 198, Tabla 9, 1-3; Künzl 1983a, 90, Abb. 68, 6; Feugère, Künzl,

Фиг. 26. Гробна находка от *Гърчиново* (Кацаров 1934).

Weisser 1985, Taf. 56). Такава е позната и от гробницата при Дионисопол *{фиг. 10/6)*. Ромбовидните шпатули се срещат значително по-рядко (Църов 1992а, 149, табл. I, 3). Те са удобни при употреба като тъпи дисектори. Тези с триъгълна форма са най-редки (Църов 1992а, 149, табл. I, 5). Възможно е да са използвани за изстъргване на малки рани.

B1.2 Сонда-лъжичка (κυαθισκομηλη; cyathiscomele / *B1.2.83-98.*

Това не е инструмент, споменат често от античните автори, но за голямата му популярност говорят множеството археологически находки. Почти не е позната находка на медицински инструменти, в която да липсва такова пособие. Предназначението й е сходно с това на сондата-шпатула, но лъжичката е по-удобна за загребване на полутечни медикаменти. Сондите-лъжички са изработени предимно от бронз и се съхраняват в бронзови тубуси, за да не се повредят.

Познати са два подтипа в зависимост от профила на лъжичката - с V-образен или със заоблен. Първите са по-малко популярната група. Те са с по-малки размери, което им позволява да загребват медикаменти от малки съдове. Подходящи са и за изстъргването на малки рани. От Караново са познати такива екземпляри - много фини, с украса от релефни пръстени (B1.2.83, 84)*(фиг. 6/11, 20),* както и от Вършец (B1.2.85, 86). Известни са много находки от българските земи, но няма убедително доказателство за тяхната медицинска или фармацевтична функция[22]. При сондите-лъжички със заоблен профил на лъжичката са познати две разновидности - едната е разширяваща се в горната част, със затъпен връх, а другата е с овална форма. Първата разновидност е изключително функционална, защото позволява загребването на по-голямо количество лекарство. Може да се използва и като кюрета - затъпеният връх не позволява нараняването на тъканите около раната.

22 Непубликувани находки от района на Одесос; от Никополис ад Иструм - Църов 1992а, 149, табл. II, 2.

От българските земи се срещат много екземпляри от първата разновидност - предимно фини инструменти, но повечето с несигурно фармацевтично приложение (Иванов, Тодорова 1985, 102, обр. 7, 3; Велков 1937, 150, обр. 142; Василчин 1990, 37, Табло III, 8; Ангелов 1985, 59, табл. VII, 1) (B1.2. 91, 92). В медицински или поне фармацевтичен контекст са открити сондите-лъжички от Драгодан (Пандурската могила) (B1.2.88), Гърчиново (B1.2.89) *(фиг. 26/2),* Марцианопол (B1.2.90). С много високо качество е сондата-лъжичка от Караново (B1.2.87) *(фиг. 6/9).* Дръжката е украсена с релефни пръстени, спирален и растителен орнамент, във формата на акантови листа, както и инкрустация от злато и сребро. Датировката на посочените екземпляри е в периода II - III в.

Втората разновидност на инструмента е със същото предназначение. Овалната лъжичка дава възможност в нея да се загряват медикаменти и да се вливат в рани. Помалките екземпляри се използват и за дозиране на лекарства. Повечето от българските земи могат да бъдат определени със сигурност като фармацевтичен инструмент (Църов 1992а, 149, табл. II, 1; Дякович 1921-1922, 49, обр. 34; Иванов, Тодорова 1985, 102, обр. 7, 2). Такава сонда-лъжичка е известна и от Караново (B1.2. 93) *(фиг. 6/10).* Украсата й е много фина - релефни пръстени и шахматен орнамент. Освен от Караново, такива са познати от Драгодан (B1.2.94) и Одесос (B1.2.95, 96, 98). Обикновено се среща повече от една сонда в гробните находки. Това се обуславя не само поради честата им употреба, но и заради различните функции на отделните видове.

B 1.3 Ушна сонда (μηλωτιΣ, --ιδος, μηλωτρις, απυρομηλη; oricularium specillum, auriscalpiumj. *Bl.3.99-102.*

Това е един от най-често споменаваните инструменти в античните медицински текстове. Лесно може да се обърка с лъжичка за дозиране на лекарства. По-голяма дължина от 15 см не може да се приеме като приложима за ушната сонда. Някои автори правят разлика между ушна сонда и ушна лъжичка (Krämer 2000, 17). Този инструмент принадлежи по-скоро функционално към групата на сондите, макар формата да е във вид на малка лъжичка, разположена под ъгъл спрямо дръжката. Тъй като е заострена в единия си край, тя може да се използва за пробиване при сращване в ушите, а лъжичката за наливане на лекарство в него (Celsus VII.8). Ушната сонда е приложима за изваждане на попаднали в ухото чужди тела (Celsus VI.7.7; Paulus VI.24), за премахване на ушна кал (Celsus VII.7), за вадене на малки камъчета от пикочния мехур (Celsus VII.26), като кюрета за рани и фистули (Aetius II.3.81) или като каутерий (Paulus VI.13). Понякога служи и като лъжичка за дозиране на лекарства в много малки дози, както и за прилагане на медикаменти в окото (Milne 1907, 65). Погрешно е да се смята, че ушната сонда се използва и за стоматологични прегледи (Любенова 1981, 189). Такива пособия в античността не са познати.

Като ушни сонди могат да се приемат два екземпляра от *гроб № 1* при Караново (B1.3.99, 100) *(фиг. 6/ 12, 13).* В сигурен медицински комплекс са и екземплярите от Дионисопол (B1.3.102) и Марцианопол (B1.3.101).

B 1.4 Двойна сонда (διπυρηνος μηλη, αμφισμιλος). B 1.4. 103-106.

Този инструмент много често се споменава от античните автори (Galenus II.581). Използва се като каутерий (Paulus VI. 14), за лечение на фистули (Celsus V.28.12c; Paulus VI. 77) и носни полипи (Paulus VI.25), както и за разбъркването на лекарства. Двойната сонда е много известна от хигиенична гледна точка, тъй като двете части могат да се сменят по време на работа. Формата е универсална, без украса.

От българските земи са известни няколко екземпляра. Сондата от Марцианопол е с по-огрубена форма, с врязана украса (B1.4.105). Една е позната от Дионисопол 031.4.104). Тя има дупка, вероятно за прокарване на конец и статично

закрепване. Двойна сонда с много дълга дръжка е известна и от гробницата на лекар при Скутаре (B1.4.103). Както повечето фини инструменти, тя също е открита в бронзов тубус, който я предпазва от повреда.

Двойната сонда се среща изобразена и по релефи - на този от Kom Ombo тя е представена на първия рафт заедно с най-употребяваните инструменти *(фиг. 5/34)*.

82 Шпатула. B2.107.

Двойната шпатула *(γλωσσοκατοχος)* представлява две плоски лопатки, стеснени в средата и прикрепени към една дръжка. Обикновено тя е снабдена с релефни пръстени за по-здраво захващане. Използа се за притискане на езика. Това е много използван инструмент за лечение на гърло и сливици (Aetius II.4.45; Paulus VI. 30). Не се среща често като археологическа находка. Изработван е от бронз или кост. От Нове като случайни находки са известни два екземпляра (Стефанов 1942, 249, обр. 172 а, б). Една шпатула, изработена от кост, е позната от гроба на лекар при Скутаре *(фиг. 7/3)*. Тя е интерпретирана първоначално като медицински инструмент *(meningophylax)* (Kessyakova, Kirova 2005, 411, fig. 3, 4; fig. 7; fig. 8). В последствие е установено, че не става въпрос за такъв, а за пособие за писане и по-скоро за линия за изчераване на прави редове (Кирова 2008, 337). Подобна шпатула, също от кост, е открита в гроб оTSalzburg (Künzl 1983a, 114f., Abb. 90, 7). Той не може да се приема за лекарски, тъй като съдържа пособия за писане, а не медицински инструменти.

83 Лъжица. B3.108-110.

Познати са два основни типа: лъжички-кохлеари и лигули. Те могат да бъдат изработени от различен материал - желязо, бронз, сребро, рог, кост, както и от т. н. бял метал - сплав от 69,1% мед, 23,53% цинк и 7,4% олово (Filow 1913, 357).

*B3. 1 Кохлеар (*cochleas*). B3.1.108*

Това са малки, кръгли и плитки лъжички с по-къса или по-дълга дръжка (права и заострена). Рядко имат украса. Някои са с оформен бордюр по края. Костените кохлеари с богата украса вероятно имат само козметична функция. Според Изидор това е най-малката измерителна единица, равна на 3,723 гр. (Чернева-Тилкиян 1999, 183). Кохлеарите не се откриват често в гробове, а по-скоро като случайни находки. Бронзови екземпляри са познати от Филипопол (Колев 1990, 108, обр. 19) и от Перник (Любенова 1981, 189, обр. 131). От Филипопол са известни и костени кохлеари (Чернева-Тилкиян 1999, 185, табл. V, 2-4). Използвани са вероятно за измерване на медикаменти, съдейки по грижливо оформената лъжичка и непретенциозната дръжка. Костени лъжички са познати от производствения център при Радомир (Любенова 1985, 31), както и от територията на Никополис ад Иструм (Църов 1992а, 150, табл. V, 1-6). Последните намират аналогии с находки от Tomis (Bucovalä 1977, fig. 13). Кръгла лъжичка от бял метал е позната от гробницата при Дионисопол (B3.1.108) *(фиг. 10/ 5)*. Според D. E. Strong тази форма лъжички се използва от I до края на III в., а след този период количеството им намалява (Strong 1966, 155, fig. 32; 177, fig. 36). Сребърните лъжички от типа на кохлеарите са открити и при Кочериново (Bojkova 1997, 73, fig. 17).

B3.2 Лигула (Κυαθισκος; ligula). *B3.2.109-110.*

Тя също се изработват от разнообразен материал - бял метал, сребро, бронз, кост. Има овална или сърцевидна форма. Лигулите са с по-големи размери от кохлеарите. Рядко са с украса, а ако имат, тя се състои предимно от релефни пръстени. Обикновено лъжицата е в оста на дръжката или е с отстъп спрямо нея, а последната е заострена в края си.

Една лигула с яйцеобразна форма от бял метал е позната от гробницата при

Дионисопол (B3. 2.109) (фиг. *10/ 8).* От Люблен са известни четири посребрени бронзови екземпляра с овална и яйцевидна форма (Овчаров 1979, 34, обр. 5 б, д, е). Намират аналогии с една сребърна лигула от гроб с медицински инструменти от Мала Азия *(фиг. 3/ 34).* Познати са и такива, изработени от кост (Dumitrascu 1983, fig. 5, 2; Bucovalâ 1977, fig. 14-15; Чернева-Тилкян 1999, 185, Табло V, 8). Този тип лъжички е популярен в източните части на Римската империята. Възможно е да става въпрос за локално предпочитана форма или за ателие в този регион.

Един екземпляр от Балчишката гробница (Дионисопол) е с по-необичайна форма - продълговато копито (B3. 2 .110) *(фиг. 10/* 7). Намира аналогия с една лъжица от гроба при Ephesos също с нетрадиционна форма (Künzl 1983a, 49f, Abb. 18, 8) *(фиг. 16/1).*

B4 Игла за превръзки (*βελωνη*; acus). B4.111-112.

Трудно може да се направи разлика между иглите, употребявани в бита и тези за превръзки, дори да са открити в медицински контекст. Те са прави, гладки, обикновено с големи размери. Изработени са от бронз или желязо. За употребата на този вид игли говорят Хипократ (Hipp.III.55) и Целз (V.26).

Една такава игла е позната от Вършец (B4.111), открита заедно с фармацевтични инструменти. Тя е напълно подходяща за пришиване на бинтове. Най-вероятно с такова предназначение е и една игла, открита в гроб при Ескус (B4.112). Познати са и от многобройни находки от останалите римски провинции (Финогенова 1967, рис. 6, 20-28; Bliquez 1982, 202, fig. I, 10-11; Künzl 1983a, 93, Abb. 75, 9; Bonomi 1984, tav. 4, 24; Rauchenwald 1996, Taf. 43, 470-472; Künzl, Engelmann 1997, 377, Abb. 4, 4).

B5 Плочка за разтриване на лекарства *(ακονη;* cos). B5.113-126.

Плочите са стандартен като форма предмет. Различава се единствено по материала, от който е изработен и по размерите. Представлява квадратна или правоъгълна плочка с трапецовидно сечение и загладена повърхност. Изработва се от шифер, мрамор, серпентинит, порфир и варовик. По-твърдите плочи са използвани и за точене на медицински инструменти. По тях личат следи от излъскване, оставени при точене на остриетата. Това е много честа находка в гробните комплекси. Тя е почти винаги придружена от сонда-шпатула или сонда-лъжичка. В повечето случаи носи следи от продължителна употреба - отчупени парчета, назъбвания.

Освен многобройните находки от цялата Империя, от българските земи също са познати множество екземпляри - от района на Никополис ад Иструм (Църов 1992a, 151, табл. VI, 3 и една непубликувана находка), Чаталка (Николов, Буюклиев 1970, 59; Буюклиев 1986, 29, табл. 29, 396), Балчик (B5.113, 114), отОдесос (Тончева 1961a, 39, табл. X, обр. 58 и непубликувани находки) (B5.115-117), Драгодан[23], Марцианопол (Ангелов 1985, 56, табл. IV, 3-4), Великово (Василчин 1990, 37). ОтМарцианопол иКараново разполагаме с плочи с бронзов обков за прикрепяне към кутия (B5.123-125) *(фиг.* 6/74).ОтВършец също е известна една плочка (B5.120) с две симетрични вдлъбнатини за поставяне на везна. Обковът на плочката е във формата на пластини, украсени с флорални и геометрични мотиви. Те образуват кутия, вероятно с капак. От гробницата при Мъдрец са известни две бронзови кутии, които имат каменни плочи, плъзгащи се в жлеб (Г1.2.145, 146) вместо капак. Намират аналогии с един екземпляр от Trier (Künzl 1984b, 169, Taf. 16, 11). От Марцианопол е позната една каменна брадва от гранит, открита заедно с медицинските инструменти (B5.126). Според Ал. Минчев, тя е вторично използвана като плоча (Minchev 1983, 147). Наистина

23 Драгодан, непубликувана находка, РИМ-Кюстендил, инв. № II 315.

брадвата носи следи от изтъркване, но не може да се каже със сигурност, че тези следи са причинени от острене на инструменти и разстриване на лекарства. В находката е открита обикновена плочка, силно повредена от използване.

86 Везна (stadera) и тежести за нея. В6.127-132.

Това са рядко срещани находки. В повечето случаи се откриват в разрушено състояние. Познати са два основни типа: 1. Т-образни везни с по две блюда; 2. Везни във формата на разграфена линия, отчитаща тежестта и куки за закачане.

Първият тип е предназначен за измерването на по-малки количества. Тежестите обикновено са от олово. Частично запазена е везната от Караново (Вб.127) *{фиг. 6/15)*. Тя е снабдена с по-дълбоки купички, а централната ос не е права, а извита за по-добро захващане на въжетата, които са от нетраен материал и не са се запазили. Везната, съхранена в АИМ-София, е подобна, като кобилицата не е извита в двата си края, а има дупки за прикрепяне на въжета (Вб. 128). Подобна е открита и в Ескус, но без блюдата (Frova 1948, 31, fig. 94). Най-вероятно от този тип е и везната от Одесос (Вб. 129), която е открита заедно с четири оловни тежести (Вб. 130). Тя е силно разрушена. Две кобилици и други фрагменти от везни са известни и от светилището при Перник (Вб. 131). Вероятно са използвани за дозиране на лекарства, предназначени за болните посетители, дошли в светилището да търсят изцеление от Асклепий. Малка аптекарска везна е позната и от Абритус (Иванов, Тодорова 1985, 103). Този тип везни е познат и от релефи - от Кот Ombo *{фиг. 5/27)*.

ОТ втория тип везни са познати като цяло малко екземпляри, свързани с медицински находки (Künzl 1983a, 63, Abb. 33, 10; Gregl 1983-1984, tabla 1; Yenemann 1985, 169, Abb. 3; Gregl 1983-1984, 181, Tabla 1). Повечето изглежда нямат фармацевтично приложение. От находката от Марцианопол е известен един предмет, който най-вероятно представлява разграфената скала на такава везна. Върху нея са изобразени знаци във формата на точки - разположени са на равни интервали и личат латинските букви "С "и "I " (Вб. 132). Понякога е възможно тези везни да имат до три различни скали с различен максимум на теглене (Holth 1919, 4).

***

На края на тази част, ще обърнем накратко внимание на два инструмента, които по своята основна употреба нямат нищо общо с медицината, а по-скоро с хигиената и бита. Античните автори обаче са оставили сведения за тяхната употреба и с медицинска функция.

87 Стригила *(ξυτρα;* strigilis).

Основната употреба на стригилата е свързана с изтъргване на тялото след физически упражнения. Още в периода I в. пр. н. е. - 1 в. сл. н. е. обаче се появяват бележки за употребата й при вливане на медикаменти в ухото. Сведения за това дава Целз (VI.7), Гален (VI.7.1), Марцел (IX.1), Скрибоний Ларг (XXXIX). Според тях лекарството предварително трябва да се загрее, може и в самата стригила. Дори употребявана в палестрата, тя също е свързана със здравеопазването, тъй като здравето и спорта в античността са неразривно свързани. Чрез изстъргване на тялото му се прави допълнителен масаж. Интересно е сведението на Плиний (HN XV.5, XXVIII. 13-14.2), който споменава, че свареното масло при почистване на тялото не се изхвърля, а се събира и продава за направата на лекарства - предимно за ревматични и невралгични болки.

Докато от българските земи са известни повече примери за стригили, открити в гробове на лекари, то в западните провинции това явление е по-рядко. Три стригили са открити в гробница при Дионисопол (Шкорпилови 1912, 58, табл. IX, 5-6), по

една в гробници от Одесос (Тончева 1961а, 35, табл. VI, обр. 33 б; Тончева 1964, 52, обр. 4), в гробницата при Гърчиново (Кацаров 1934, 61, обр. 50, 51) *{фиг. 26/4),* четири железни в гробницата при Скутаре (Kessyakova, Kirova 2005, 415г\),две в гробница № 23 от Марцианопол[24]. В лекарски гробове обикновено се откриват по една или повече от две стригили. Изключение като изработка и художествена стойност правят биметалните стригили от Караново (Кънчев, Кънчева-Русева 1996, 29, Табло XIX, 2а, Ь; Вагалински 1993, 28) (*фиг. 6/22).* Те са едни от най-големите известни досега. Намират аналогии единствено със стригилите от Neijmegen (Koster 1994, 248). Формата и размерите им дават основание на Л. Вагалински да предполага, че те са с медицинско предназначение (Вагалински 1993, 28; Vagalinski 1995). Наистина те са неподходящи за изстъргване на тялото, но са приложими за загряване на медикаменти.

В8 Стилус *(γραφιον, γραφειον, γραφις;* stylus, stilus).

Стилусът също е споменат от античните автори в медицинската практика. Според Гален (XII.865) с него могат да се вадят зъби. Самата му форма - като малка шпатула от едната страна и заострен от другата, го прави много функционален за фини операции в областта на хирургията. Освен това, като ежедневно пособие, той е под ръка, за да замести някой от липсащите инструменти. От българските земи са известни няколко екземпляра от гробни комплекси заедно с медицински инструменти (Тончева 1964, 52, обр. 3; Шкорпилови 1912, 58).

Г. Кутии и съдове за съхранение на медикаменти и инструменти

Още Хипократ (1.72) споменава за използването на ръчен комплект при пътуване. Диоскурид (II.5) пък дава указание как да се съхраняват различните части на растенията, за да се запазят. Така например цветовете им трябва да се поставят в сухи кутии от липа, но могат да се увият и в папирус или листа, за да могат да се запазят семената. За влажните медикаменти е добре да се използват съдове от сребро, стъкло или рог. Керамичните съдове също са подходящи, стига да не са много тънки. Специално при търговия с медикаменти трябва да се използват съдове с дебели стени. За Диоскурид медните съдове са най-подходящи за течни очни медикаменти. За животински мазнини се използват според него оловни съдове, макар още в античността да е известно токсичното действие на този метал.

Кутиите могат да се разделят в две основни групи, в зависимост от това дали се използват за съхранение на медикаменти или на инструменти. Големите екземпляри имат отделения както за едните, така и за другите. Това ги прави удобни при пътуване. Медикаментите в по-голямата си част са съхранявани в кожени или платнени торбички или в кръгли бронзови кутии. По таблетките от Каранново има следи от тъкан - вероятно от кожени кесии (Кънчев, Кънчева-Русева 1996, 26). За използването на такива говори представянето им до везните от храмовия релеф от Kom Ombo *{фиг. 5/25).* Дървените кутии не се запазват, макар по някои инструменти да личат следи от поставянето им в такива. Понякога самите кутии преди да бъдат положени в гробовете са увивани в тъкан[25]. Скалпелите освен че са съхранявани в кутии, са увивани допълнително в плат, за да не се повредят (Krug 1993a, 95f.). При един от гроба при Скутаре личи метална нишка със

24 Непубликувана.

25 По всички части от двете кутии от гроба при Мъдрец (виж *Приложение 1)* са открити следи от тъканта, с които са увити кутиите, преди да бъдат поставени в гробницата.

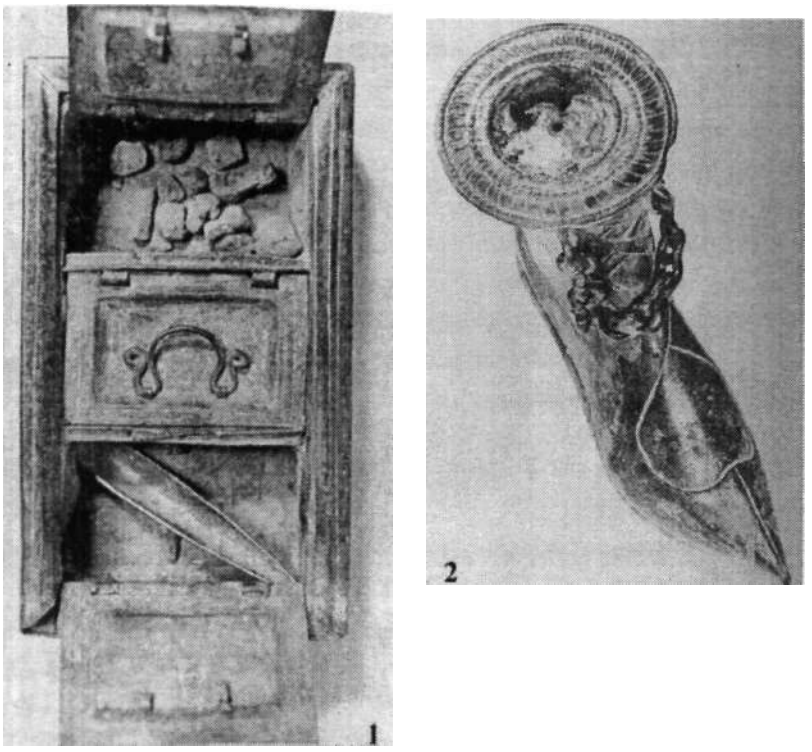

Фиг. 27. Находки от гроб при *Банско* (Апостолов, Атанасова 1974).

сложна плетка, увита около шпатулата в края на дръжката (Al. б). Най-вероятно скалпелите са привързвани, за да не се разместват.

Г1 Кутии

*Г1.1 Тубус (футляр) (*t h e c a v u l n e r a r i a). *Г1.1.133-141.*

Това е най-често употребяваната кутия за съхранение на фини медицински инструменти - сонди, куки, игли и други. Представлява цилиндър с капак. Украсата се състои предимно от врязани концентрични кръгове по тялото, дъното и капака. Отделните екземпляри се различават само по размерите си. В такива кутии, макар и рядко, са съхранявали и скалпели, но тогава са с по-голям диаметър. От българските земи са познати много находки на тубуси, като не всички могат да се считат като използвани за съхранение на медицински инструменти[26]. От Балчишката гробница (Дионисопол) са известни три тубуса. В един от тях са открити инструменти - два стилуса и една ушна сонда (Г1.1.137), а във втория вероятно са съхранявани скалпелите, тъй като той е с по-голям диаметър (И. 1.138). От Караново *{гроб № 1)* е познат един много добре запазен екземпляр, където са съхранени всички фини инструменти (Г1. 1.133) *(фиг. 6/16).* Подобен тубус е открит и в *гроб № 3,* но той е със значително по-малки размери (Г1.1.134) *(фиг. 6/ 21).* Възможно е да са изработвани и от нетраен материал (например дърво), а само обковът да е метален. Тубуси се откриват изобразени и върху релефи *(фиг. 5/31).*

26 Разполагаме с много непубликувани тубуси, особено от района на Одесос, които не са открити в медицински контекст и вероятно са използвани като козметични несесери.

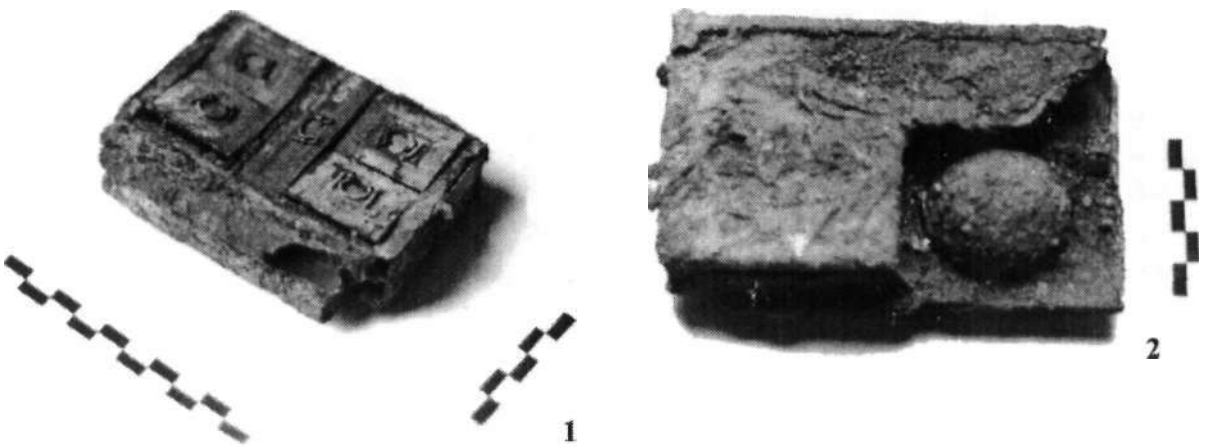

Фиг. 28. Кутии от гробницата при *Мъдрец* (сн. автора).

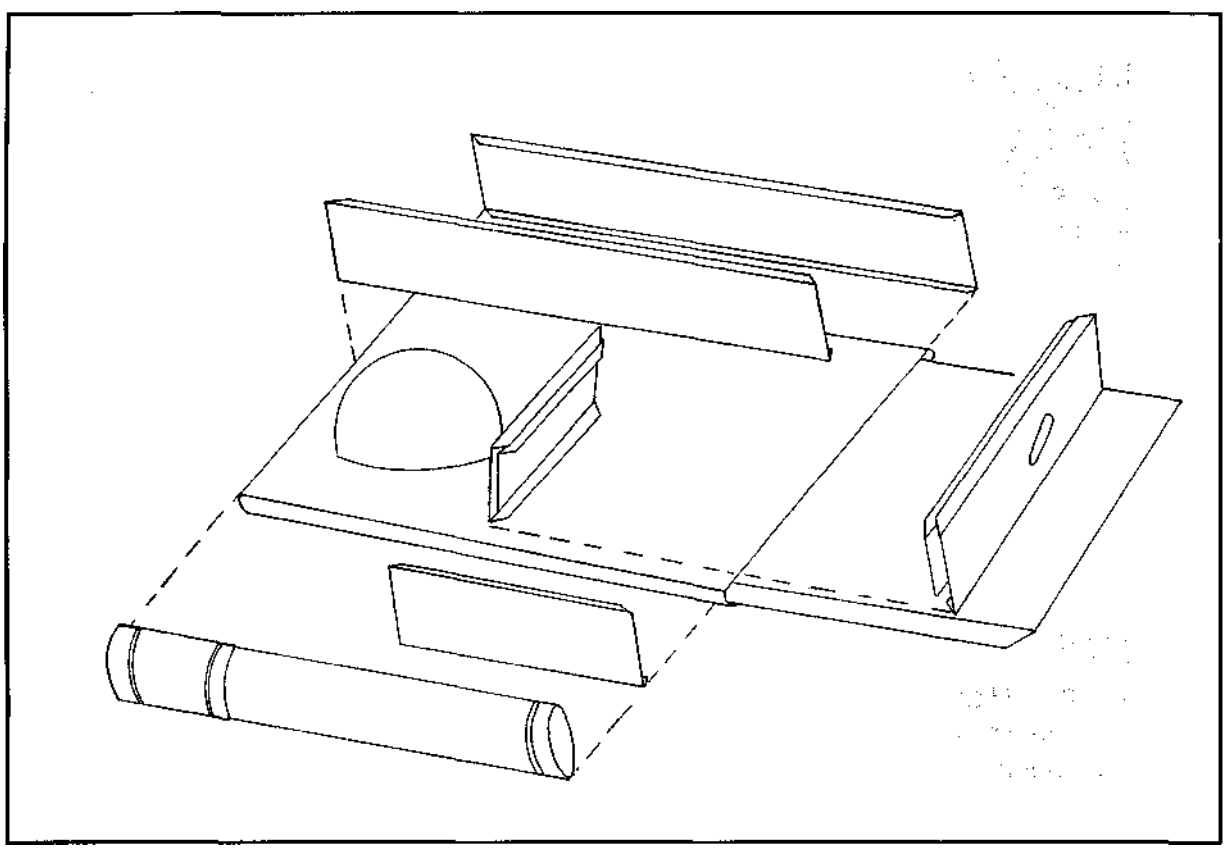

Фиг. 29. Графична възстановка на кутия от гробницата при *Мъдрец* (по автора).

Г1.2 Правоъгълна кутия (δελταριον; loculus, locellus, loculamentum). Г1.*2.142-148 (Приложение 23, карта 9)*

Правоъгълните кутии могат да са изработени от нетраен материал (дърво) или бронз. Дървени за съхраняване на медицински инструменти се използват чак до XVIII в. Те обикновено се отварят подобно на книга и съдържат инструменти и от двете страни. В тях се съхраняват скалпели, обърнати един спрямо друг, разделени чрез малки прегради. Обикновените дървени екземпляри не са предмети на лукса и всеки лекар е можел да си ги позволи. Откриваме ги и изобразени върху релефи от останалите римски провинции (Zimmer 1982, 184, No 9; Matthäus 1989, Abb. 39-41; Генчев 1937, 14, рис. 1).

Бронзовите кутии са използвани от по-заможните лекари и фармацевти. Те носят различни наименования – loculus, locellus, loculamentum, защото са разделени на малки чекмеджета (Круни 2001, 121). Подходящи са за съхранение на лекарства. Както се вижда от *Приложение 23,* размерите на кутиите са сходни. Чекмеджетата могат да са от 2 до 10 на брой, като преобладават тези с пет отделения. Всяко е снабдено с отделно капаче, с художествено оформена дръжка и врязани концетрични линии. Според броя си капачетата се закрепят по различен начин към основата, но винаги шарнирно. Върху кутията има голям капак, който я покрива изцяло и се приплъзва в жлеб. За покритие може да служи и каменна плоча за разтриване на лекарства. Отстрани кутиите са снабдени в повечето случаи с ограничител, който пречи за неволното отваряне. Само химическият анализ или наличието на хирургични инструменти може да докаже със сигурност медицинската или фармацевтична им функция. Някои са така конструирани, че имат двойни стени (Ujvâri, Zsidi 2002, 530-538). Повечето кутии могат да се датират до началото на III в. Откриват се най-много на територията на днешните Италия, Франция и Германия (Künzl 1979-1981, Taf. 1, 1; Künzl 1983a, 68, Abb. 43, 3; Künzl 1984b, Taf. 12-13, G1; Szilagyi 1956, Taf. 1; Matthäus 1989, Abb. 33; Beck 1977, 50-65; Boyer et alii 1990). Възможно е, те да са изработвани в едно или няколко ателиета в този регион и оттам да са разпространявани в другите римски провинции.

От гробницата при Банско е позната бронзова кутия с три чекмеджета (Г1.2.142) *(фиг. 27/1).* Медицинската й принадлежност се потвърждава от откритите в нея хапчета и медикаменти в прахообразно състояние, както и лъжичка за загребването им. Две правоъгълни кутии от бронз са известни от Караново (Г1.2.143, 144). В първата са открити всички хирургични инструменти, плочата за разтриване на медикаменти, както и лекарствата. Кутията е висока 4,8 см, което дава възможност тя да има две етажа - единият разделен на чекмеджета, а другият без прегради, за да събира по-дългите инструменти. Вероятно плочата е служила за капак на кутията. Вторият екземпляр от Караново е значително по-нисък и е без прегради. Две бронзови кутии са открити в гробницата при Мъдрец *(фиг. 28).* Първата е на два етажа (Г1.2.145) *(фиг. 28/1),* подобно на едната от Караново. На долния етаж са разположени инструментите по цялата дължина. Тази част от кутията има самостоятелен плосък бронзов капак, движещ се в жлеб. Горният етаж е разделен на пет чекмеджета, в които има остатъци от обгоряла материя - вероятно хапчета. Всяко от петте отделения има собствено капаче, поддържано от малки шипчета, за да не хлътне навътре. Отгоре кутията е затваряна с каменна плоча. Изглежда кутията е двустенна, поне що се отнася до късите страни. Два тубуса са поставени един над друг и са прикрепени от едната й страна. Вероятно подобни е имало и от другата страна, но сега липсват. Такива, прикрепени отстрани на кутия, вероятно също с фармацевтична функция, са известни от гроба при Траянопол (Τριανταφυλλος 1991, 445, No. 6). Втората бронзова кутия от Мъдрец е от рядко срещащ се тип (Г1.2.146) *(фиг. 28/2; 29).* Едното отделение е разположено по цялата дължина на кутията. Другата част е по-

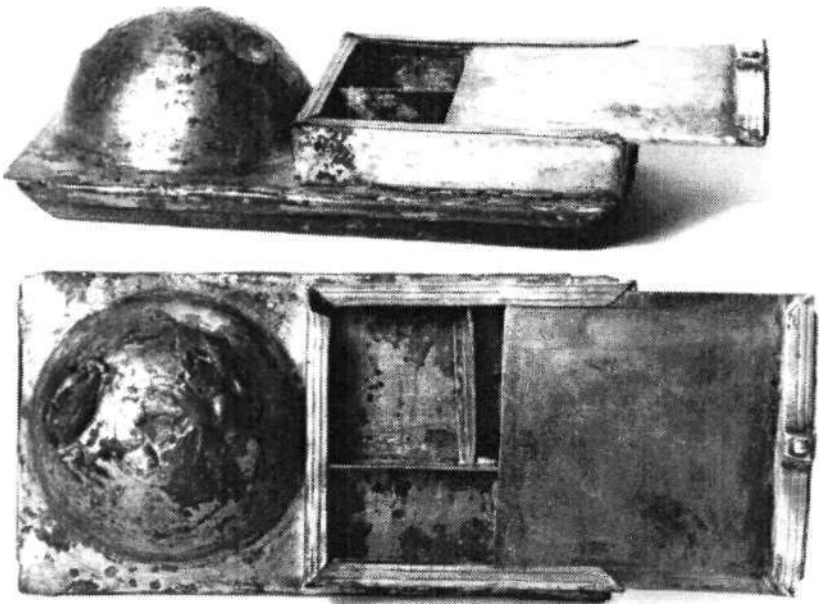

Фиг. 30. Кутия от *Maastricht,* Холандия (личен архив на E. Künzl).

къса, заемаща половината от дължината. В останалата част от същата ламарина е оформено полусферично съдче за смесване на медикаменти. Към кутията отстрани са били долепени тубуси за съхранение на фармацевтични инструменти. Открити са и фрагменти от тубус, който е самостоятелен или прикрепен към някоя от кутиите. Частите показват, че става въпрос за цилиндър, разделен с помощта на кръгли пластини на напречни отделения. Такъв тубус е познат от кутията от Траянопол, където той е запазен на място (Τριανταφυλλος 1991, 453, Εικ. 19). Те са отваряни по дължина, като двете полукръгли части са прикрепени една за друга с помощта на шарнир. Втората кутия от Мъдрец намира аналогии с една кутия от Maastricht (Kempkens, Brouwer 1993, 140, fig. 1) *(фиг. 30).* Най-близка аналогия като форма представлява кутията от Maribor, макар капакът да има фигурална украса (Pahic 1969, 53, SI. 5). Намира аналогии и с екземпляра от Lyon (Boyer et alii 1990, 224-228), при който обаче полусферичното съдче заема едно и част от друго отделение от кутията и по този може да се използва, без това да налага отваряне , докато при кутията от Мъдрец това не е възможно. Всъщност тази от Lyon като тип е комбинация от двата български екземпляра - съчетание от част, разделена на чекмеджета и наличието на полусферичен съд за разстриване на лекарства.

В находката от Кочериново също са открити две бронзови кутии[27]. Едната е от вече познатия ни тип (Г1.2.147) *(фиг. 31/1),* известен от Банско и Мъдрец. По броя на чекмеджетата (пет) и разположението им наподобява най-много кутията от Мъдрец, както и тази от Beaune (Côte-d'Or) (Beck 1977, 50f., PI. 1). Тя е открита без голям затварящ капак или плоча, макар да личат следи от жлеб. Втората е по-необичайна (Г1.2.148) *(фиг. 31/2).* Тя е бронзова, разделена на две отделения по дължина. Една подобна е позната от Günzburg (Sobel 1991, 128). Тази от Кочериново има двойни стени, като пространството между тях е запълнено с глина или гипс (Bojkova 1997, 73). Това е един вид изолация, създаваща по-голяма стабилност. Според Aus'm Werth (Aus'm Werth 1881, 117, Taf. 2) пълнежът е от глина, а според H. Thédenat (Locullus etc., s.v., Daremberg, Saglio III, 2, 1294) - от пръст. В находката от Viminatium кутията е разделена на три отделения с помощта на метални полудъги *(фиг. 32/ 17).* В тази от

27 Изказвам благодарност на ст. н. с. II ст. д-р Анелия Божкова за предоставените снимки и информация.

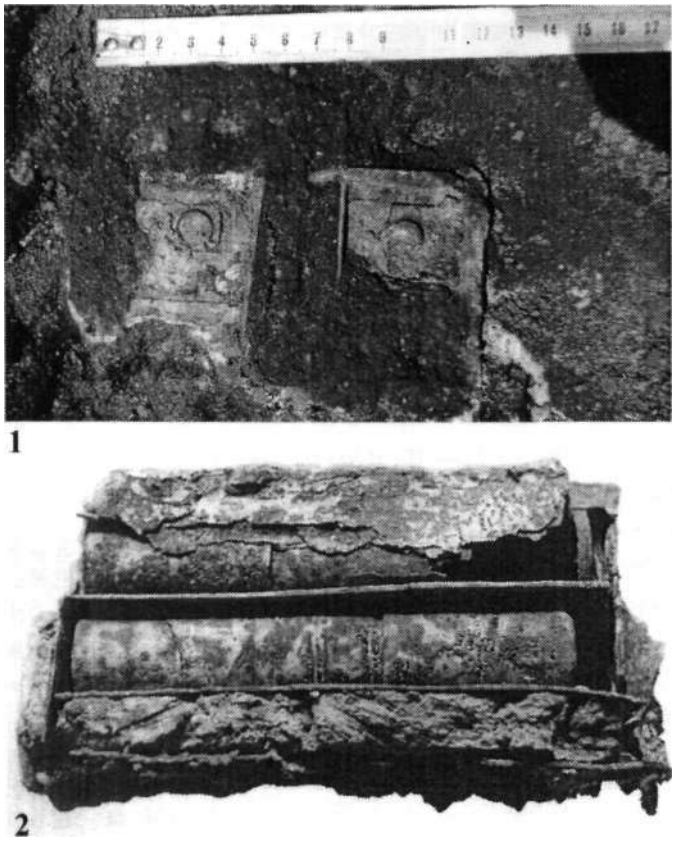

Фиг. 31. Кутии от гробна находка при *Кочериново* (сн. А. Божкова).

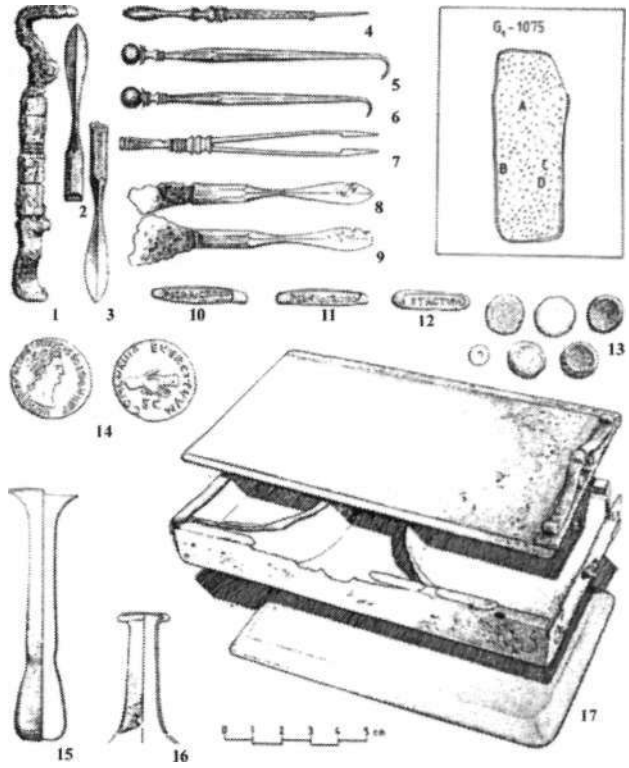

Фиг. 32. Гробна находка от *Viminatium*, Сърбия (Kopah 1986).

Кочериново в двете отделения са поставени тубуси и в тях са открити медикаменти. Цилиндричните кутии са подвижни и изпълват почти изцяло дължината. Използвани са за разпределянето на различни видове лекарства в един контейнер.

Бронзовите кутии от българските земи най-вероятно са внос. Според някои автори екземплярите от Панония са импорт от източните провинции (Ujvâri, Zsidi 2002, 538). За разлика от тази римска провинция, където са намерени много кутии от този тип (Ujvâri, Zsidi 2002, 530-538) и където те могат да се свържат с военни селища по Лимеса с преобладаващо население с ориенталски произход, то в българските земи те се откриват в гробове на богатото тракийско население в провинция Тракия. До момента няма данни за такива от селища по Дунавския лимес на територията на България. По-вероятно е кутиите от Тракия да имат източен произход, още повече, че макар принадлежащи към общия тип, те носят някои отличителни белези. Екземплярите от българските земи имат по-ранната дата, като са познати само от района на Тракия и то от гробове с подчертано богат инвентар. Това е още едно потвърждение за това, че бронзовите кутии са един скъп предмет, който не всеки лекар (лечител) е можел да си позволи.

От Балчишката гробница (Дионисопол) са известни ключева част и други фрагменти от облицовката на дървено сандъче с около 40 см дължина (Шкорпилови 1912, 59). Най-вероятно кутията, в която са съхранявани инструментите от гроба при Драгодан (Теодосиев, Манов 1993, 32), също е дървена, но облицована с бронзова ламарина, от която са запазени фрагменти. Подобни кутии или касети са известни и от военната болница в Нове - на няколко места в района на болницата - в двора, разделителните коридори и стаите са открити бронзови апликации от дървени касети (Dyczek 2001, 146). Датирани са в края на II - началото на III в. Става въпрос за малки кутии с дръжки, използвани за съхранение на медицински инвентар, открити заедно с медицински инструменти - шпатули и пинсети (Dyczek 1996, № 4). Обикновено касетите се откриват заедно с фрагменти от стъклени бутилки и унгвентарии - вероятно за съхранение на течни лекарства и мазила.

Г1.3 Пиксида (*κυλιχνις;* pyxis). *Г1.3.149-153.*

Това са кръгли, бронзови кутии с по-голям диаметър от тубусите, но значително по-ниски. Снабдени са с капаче. Украсата им се състои предимно от врязани концентрични кръгове по капака и тялото. В редки случаи имат приспособление за окачване (Künzl 1983a, 93f., Abb. 74; Künzl, Engelmann 1997, *311 f.,* Abb. 5). В областта на медицината този вид кутии се използват за съхранение на медикаменти.

От гроб при Гърчиново е позната подобна кръгла кутия (Г1.3.149) *(фиг. 26/3).* Разделена е на четири отделения чрез две кръстовидно разположени прегради. Аналогична е на един екземпляр от Марцианопол (П.3.150). Според сведенията на Ан. Ангелов пиксидата съдържа малки костици. Химически анализ на съдържанието й не е правен, но вероятно става въпрос не за костици, а за медикаменти с такава форма. Подобни са и хапчетата от аналогична пиксида от гроба при Скутаре (Г1.3.151) *(фиг. 7/ 5).*

Познати са и по-високи и тесни пиксиди, също за съхранение на медикаменти. Такава, изработена не много прецизно от олово, е известна от Марцианопол (Г1.3.152). Оловото е често използван материал за направата на съдове за медикаменти през античността, тъй като то е дифузен материал и води до херметичното затваряне на съдовете против проникването на влага. Подобен екземпляр е познат и от Скупи (Микулчи 1973-1974, 92, Т. IX, сл. 41). От гроб от Одесос е известна цилиндрична пиксида с малка вместимост, разширяваща се в горната и долната си част (Г1.3.153). Снабдена е с капаче, което има верижка, вероятно за окачване. При химическия анализ е установено наличието на природен магнетит, прилаган за подсилване на организма.

Г2 Съдове за съхранение на медикаменти. Г2.154-158.

Съдовете за съхранение и смесване на медикаменти са изработени от различен материал - метал, керамика, стъкло, кост и камък. Дори в медицински контекст, тяхната функция остава несигурна. Само наличието на медикамент може да е доказателство за това. Металните съдове могат да са с различна форма, големина и функция. Големите с тясно гърло се използват предимно за съхранение на течни лекарства. Често са снабдени и с капачета. Маслото, използвано с медицинска функция, вероятно е съхранявано в ампули или сферични бронзови съдове (Nenova-Merdjanova 1997a, 33). Бронзови са употребявани и при миене на ръцете преди операция. По-ниските са за съхранение на прахообразни медикаменти. Съдовете за смесване на лекарства са по-плитки, но и по-широки. Могат също да са снабдени с капак.

От Одесос е познат един съд с форма на обърнат пресечен конус (Г2.154) *(фиг. 12/ 3)*. Той е с по-голяма вместимост и с капаче, което плътно прилепва към отвора на съда. Намира точни аналогии с един съд от Помпей (Tassinari 1992, 90, fig. 3). Сфероидните съдове и бронзовите антропоморфни балсамарии освен благовонно масло могат да съдържат и течно лекарство (Ненова-Мерджанова 1994, 104). Възможно е бронзовият сфероиден съд от *гроб № 1* при Караново (Кънчев, Кънчева-Русева 1996, 18, 28, табло XVIII, 1а, б), открит заедно със стригили и медицински инструменти, също да е използван за съхранение на течни медикаменти. Вероятно за това е употребявана и бронзовата гарафа от Марцианопол (Г2.155). Съд във формата на ботуш е известен и от гробницата при Банско (Г2.156) (*фиг. 27/2)*. Съдържа някакъв вид масло, чието медицинско приложение не е установено. Бронзов полусферичен съд за разбъркване на медикаменти е открит в гроба при Скутаре (Г2.157) *{фиг. 7/* 7). Подобен малък бронзов мортарий е намерен в гроб от Париж (Milne 1907, 1 66). Съд от бял метал с форма на пресечен конус е познат и от Балчишката гробница (Дионисопол) (Г2.158) *{фиг. 10/ 9)* заедно с много бронзови такива (12 броя).

Стъклени съдове също са използвани за съхранение на течни или полутечни медикаменти. Много от тях присъстват в гробовете с медицински инструменти - 8 от Балчишката гробница (Шкорпилови 1912, 56, табл. IX, фиг. 1-3; Skorpil 1912, 128-130), 6 от *гроб№1* при Караново (Кънчев, Кънчева-Русева 1996, 19) и Одесос (Тончева 1964, 52). Има данни за наличието на жълтеникава материя в лакримарий от гроба при Скутаре (Kessyakova, Kirova 2005, 416, fig. 19) *{фиг. 7/ 8)*. В находката от Мъдрец са открити лакримарий и шишета, в някои от които са запазени остатъци от течност и по-гъста материя (Китов 1994, 97). Забелязва се една закономерност, която до известна степен би могла да се обясни със социалната принадлежност на погребаните в гробовете, съдържащи медицински инструменти. В комплекси като Кочериново, Караново и Мъдрец превес имат бронзовите съдове, докато по Черноморието техният брой е минимален, а преобладават стъклените. Вероятно това се дължи на запазване на старите тракийски традиции при първата група гробове и демонстрация на високото социално положение на погребаните.

Керамичните съдове са твърде универсални, за да може да се каже, кои са употребявани с фарацевтична и кои с битова функция. Ще разгледаме само един вид. Става въпрос за съдовете за съхранение на лекарството *AVKLOV*[28]. Откритите такива са преобладаващо от елинистическата епоха, но използването на този медикамент е особено популярно през римската епоха. Известни са от Мирмекия иХерсонес (Пругло 1966, 192-194) (*фиг. 33*). Аналогичен съд е известен и от Бизоне (Мирчев, Тончева, Димитров 1962,

28 За самото лекарство, употребата и разпространението му виж глава IX.

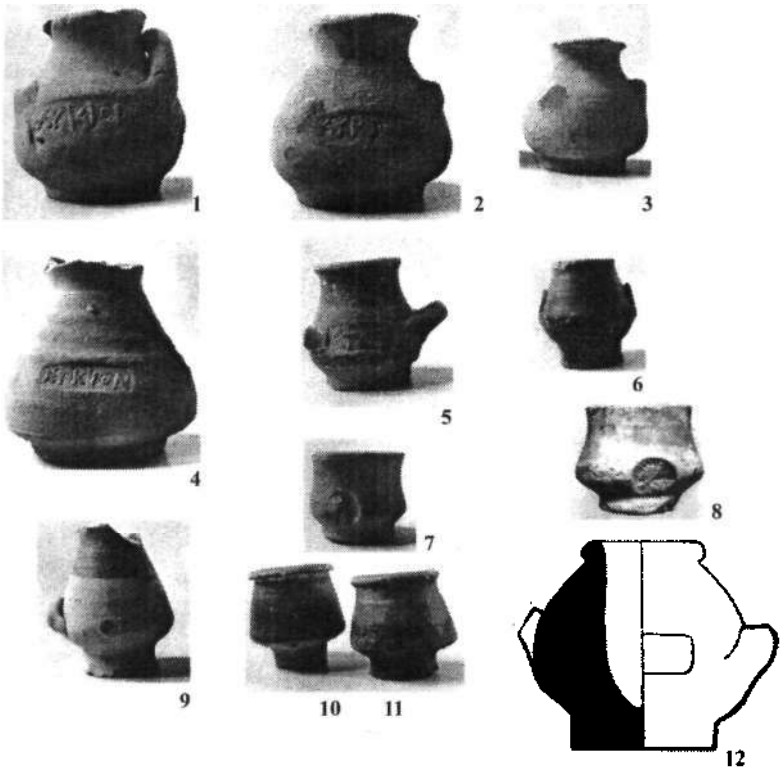

Фиг. 33. Съдове за съхранение на ликий. 1-11. (Sjoqvist 1960). 12. Бизоне (Змейкова 1985).

42 обр. 25) (*фиг. 33/12)*. Формата е изключително функционална - стените и дъното са силно удебелени. Това прави съда устойчив при пренасяне макар и с малка вместимост (2-2,5 куб. см) (Пругло 1966, 192, рис. 3). Височината варира между 5,5-6 см. Върху стените има вдлъбнат печат, съдържащ винаги думата *λυκιον.* Според Г. Тончева това не са съдове за лекарства, а поти за топене на метал, като надписът върху съда - *Νικιας λυκιον,* е името на производителя, чийто произход е от Ликия (Тончева 19616, 169-176). Няма причини да смятаме, че такъв предмет като пота трябва да се внася от толкова далеч и още по-малко да се подпечатва с името на производителя. Другите, посочени от Г. Тончева екземпляри, са без печат и е възможно да са функционирали действително като поти. Не е изключено съдът от Бизоне вторично също да е използван по този начин. Те са изработени за съхранение и пренос на ценното лекарство *AVKLOV,* за което говорят Целз (VI.7.1,3; VI.8.1;VIII.6; VIII.9.1), Педаний Диоскурид (1.100.1-2), Плиний (HN XXIV.125-126).

ГЗ Хавани *(ιγδιον;* mortarium) и чукала *(δοιδυξ;* pilum, pistulum). ГЗ.159-163.

През римската епоха мортариите са много разпространени за счукване на зърнени храни, за смесването на билки и лекарства. Хаванчетата представляват полусферични купи, обикновено с четири малки дръжки. Понякога едната е заместена с улей (Горбанов 1964, 64-68). Чукалото може да е във форма на краче, сгънат палец или пръст с Г-образна форма. Изработвани са в по-големи количества, защото лесно са се изхабявали. Тези с фармацевтични функции не се различат по форма от тези с битово предназначение, но са с по-малки размери.

Мортарии са познати от множество находки (Църов 1992а, 151, табл. VI, 2; Кирова, Костова 2004, 267сл., обр. 15; Димитров 1932-1933, 392, обр. 145) (Г3.160),

но медицинската им употреба остава под съмнение. Хаван и чукало във формата на краче са известни от Одесос в медицински контекст (ГЗ. 159, 162) *{фиг. 12/1)*. Подобен съд е открит на Хисарлъка при Пауталия (Иванов 1919-20, 107, обр. 80), най-вероятно свързан с местния асклепион. Гален (X. 13 5) говори за бронзови мортарии. От богатата находка от Марцианопол е познато бронзово чукало за хаванче (ГЗ. 163).

Д. Козметични пособия

Повечето козметични пособия се интерпретират често като медицински. Голяма част от помощните инструменти могат да изпълняват както фармацевтична, така и медицинска функция. Наличието на такива със сигурна употреба в областта на медицината е гаранция, че останалите имат фармацевтично или медицинско приложение, а не козметично. В много от случаите става въпрос за гробове на художници или за женски гробове с пособия за гримиране или козметични прибори. Тук ще обърнем внимание само на един козметичен комплект, дълго битувал в литературата като медицински инструмент. Става въпрос за "комбинирания медицински инструмент", открит в гроб при Люблен (Овчаров 1974, 346; Овчаров 1979, 33-46) *(фиг. 34)*. Д.Овчаров категорично определя комплекта като хирургичен, състоящ се от шест инструмента, от които са запазени само четири, прикрепени към ажурна сребърна основа. Той ги интерпретира като шило за пробиване на тъкани, ушна сонда, два ланцета (единия липсващ) с форма на раноразширител и кука с форма на капка, силно заострена в края си. Към комплекта е прикрепена и голяма лигула, вероятно за дозиране на лекарства. Скалпелът според Д. Овчаров липсва. Използването на предмета с медицинско предназначение буди съмнение, поради наличието на толкова много инструменти, прикрепени към една основа. По този начин той става почти неизползваем. Съмнение предизвиква и сребърната ажурна основа. Среброто е нетипичен материал за изработката на медицински инструменти, а ажурната украса би довела до бързото му замърсяване. Това прави такъв медицински комплект изключително нехигиеничен и нефункционален. Фактът, че всички инструменти са сгъваеми, също подкрепя тезата за друг вид употреба. Комплектът от Люблен трябва да се интерпретира

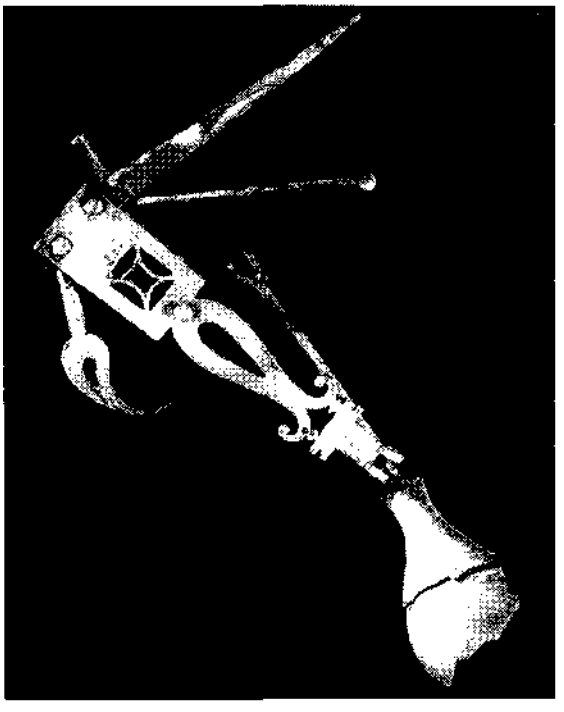

Фиг. 34. Козметичен комплект от гроб при *Люблен* (Овчаров 1979).

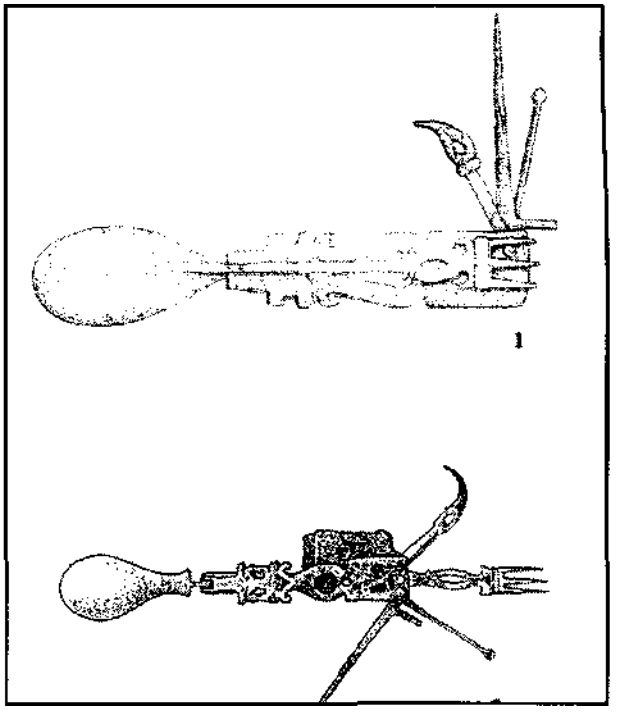

Фиг. 35. Козметични несесери от римската епоха (Miron 1989).

бронзовата дръжка и работната част. Хипократ използва термина *σιδηρις* (желязо) за обозначаване на медицинския скалпел (Hipp. V.488). Освен режещите инструменти, друг такъв, изработван от желязо, е каутерият, тъй като самият термин, употребяван за него - *καυτηριδιον, σιδηριον* означава "желязо".

Златото в много редки случаи се използва за изработка на медицински инструменти. По-често то се употребява за покритие или за инкрустация - особено на дръжки на скалпели или на сонди-лъжички (B1.2.87). Покритието може да е цялостно или да е във формата на златни нишки. Използването му се свързва с избягване на възпалителни процеси -каутерий за кръвоспиране в гърлото (Priscianus, Logicus. XXII), за прилагане на медикаменти в окото и за разделяне при слепване на окото и клепача (Milne 1907, 15). В зъболечението се използва при фрактура на челюстта за привързване на зъбите със златна тел (Hipp. III. 174).

Среброто също е рядко срещан материал за изработка на инструменти. Лукиан (Adv. Indoct., 29) споменава за сребърни скалпели, макар те да не са удобни за хирургически операции, поради малката си твърдост. По-често то се използва за украса - предимно в техника ниело (AI. 1-8) във формата на нишки или чрез инкрустация (Б2.3.67-68; Б4.1.71-73; B1.2.87). Употребява се за обков на сандъчета и кутии от нетраен материал и изработка на лъжички с фармацевтична и козметична функция.

Рог и кост се използват предимно за изработка на фармацевтични пособия - кохлеари (Буюклиев 1984, 28, обр. 41; Любенова 1985, 31; Църов 1992a, 150, табл. V, 1-6; Чернева-Тилкиян 1999, 185, табл. V, 2-4; Bucovalä 1977, fig. 13), лигули (Dumitrascu 1983, fig. 5, 2; Bucovalä 1977, fig. 14-15; Чернева-Тилкиян 1999, 185, Табло V, 8), чашки и дръжки на инструменти (Шкорпилови 1912, 58, табл. XI, фиг. 1, 2).

Дървото се употребява предимно за кутии за съхранение на инструменти и по-рядко за направа на дръжки. Дървените кутии са предпочитани пред бронзовите и поради много по-ниската им цена. Камъкът се прилага главно за изработка на плочи за разтриване на медикаменти (предимно от твърди породи камък - шифер, порфир, серпентинит, но и от мрамор, и други местни породи) (B5.113-126), както и за хавани, и чукала за стриването на зърнени храни и на по-твърди медикаменти (ГЗ. 159-162). От глина и стъкло се изработват съдове за съхранение на медикаменти.

За разлика от другите римски провинции, за които има правени химически анализи на откритите медицински инструменти (Riederer 2002), в България такива рядко се прилагат, въпреки че данните от тези изследвания могат да дадат много ценни сведения за местопроизводството и пътищата на разпространение на инструментите.

Украса

Като цяло украсата при медицинските инструменти и пособия е проста и функционална. Състои се главно от релефни пръстени и топчета, спирални, усукани или врязани линии. Понякога обаче дръжките са много сложно профилирани. В повечето случаи украсата има утилитарна функция - да спомага по-здравото захващане на инструмента.

Рядко се среща декорация от сребро и злато. Тя може да е във форма на канелюри, пръстени, орнамент "бягаща вълна", геометрични и растителни мотиви в техника ниело, декорация от златни нишки или ленти (B1.2.87). Инкрустацията се среща по-рядко при находките от П о м п е й, но от втората половина на I в. е разпространена. Един характерен мотив представляват лозовите или бръшлянови листа, изпълнени чрез сребърна инкрустация (AI. 1-5), както и комбинацията от точки, пелти, кръгчета и ромбове с конкавни страни (Al. 6-8; Б2.3.68; Б4.1.72-73). Не се среща много често. Трите мотива очертават три кръга от фини хирургични инструменти, които най-вероятно са произвеждани в една или няколко работилници в района на K ö l n, но в различен отрязък от време. В чети-

рите най-представителни находки, съдържащи медицински инструменти от българските земи - Марцианопол, Караново, Дионисопол и Скутаре[30], са открити именно инструменти със сребърна декорация. Тези екземпляри могат да се приемат за внос.

Отличителни черти на медицински инструменти от римската епоха

Освен специфичната украса, понякога изключително богата, друг път - пестелива, медицинските инструменти притежават някои основни отличителни черти. Първо, това е тяхната многофункционалност, което ги прави изключително ефективни. Тя се състои както в прикрепянето на два инструмента към една дръжка, така и в многото функции, които изпълнява всеки един поотделно. С много от инструментите за обща практика са извършвани и сложни операции. Специализираните инструменти, замислени и изпълнени, за да служат в точно определена област на медицината, са значително по-малко. Голяма част от тях се откриват като комплекти с идентична украса. Това показва, че те са изработени заедно, за да изпълняват съвместно задачите, за които са предназначени. По този начин, чрез тях като цяло, а не като отделни екземпляри, можем да добием представа за нивото на античната медицина. Самото наличие на комплекти от инструменти говори за едно по-високо стъпало на тази професия. Голямото разнообразие от форми и материали показва голямото значение, което се е отделяло на медицината.

Съчетанията на два инструмента, разположени върху една дръжка, са с ограничено разнообразие. Рядко се срещат други комбинации освен скалпелите, имащи дръжка, изпълняваща ролята на ланцет и съчетанията от сонди, лъжички и шпатули. При пинсети се среща комбинация между ланцет и пинсета (А4.5.40-41). При инструментите за литотомия е позната комбинация от скалпел и кука (Б1.1.54-57). Обединяване се наблюдава и между два различни типа клещи в един инструмент от Марцианопол (БЗ.3.70).

Липсващи инструменти от провинциите Долна Мизия и Тракия

За момента не разполагаме с материали, които по принцип се срещат много рядко - триони, пили, зъбни клещи, тръбички за прилагане на лекарства в носа и гърлото (Deneffe 1893, pl. 4, 8), трокари (Meyer-Steineg 1912, 43-44, Taf. VII, 2), костен повдигач, някои гинекологични инструменти като краниокласт и други. Тези инструменти в повечето случаи са заменени с други.

Има и такива, които не могат да се очакват сред българските находки, дори с натрупване на значителен материал. Така например, скалпелите със скъсени дръжки са типични за ранноимператорския период и са познати предимно от Помпей. Повечето, известни от провинции Долна Мизия и Тракия, са с по-издължена форма, типична за периода II - III в.

Щемпелите на очни лекари от римската епоха представляват правоъгълни или квадратни плочи с надпис в негатив. Обикновено съдържат информация за вида на очното заболяване, наименованието на c o 11 y r i u m -a (очния мехлем), който трябва да се приложи, както и името на този, който е приготвил медикамента. Те могат да служат и за маркирането на полутвърди лекарства преди да се втвърдят на хапчета. Такива материали са известни в огромно количество от западните провинции, но най-източната точка на разпространението им е Панония. Интересно е предположението на E. Künzl, че те са свързани с данъчната система в четирите Галии (Feugère, Künzl, Weisser 1985, 470). Нямаме сведения за щемпели на очни лекари от Долна Мизия и Тракия.

30 Виж *Приложение 1.*

Местопроизводство

Друг важен въпрос е този за производството на медицински инструменти. Дали те са изработвани заедно с други предмети на бита? Къде са произвеждани? Дали са съществували специализирани работилници за тяхната направа? Всички тези теми са многократно дискутирани (Künzl 1984a; Jackson 1990, 10f.; Matthäus 1989, 38f.; Krug 1993a), но еднозначен отговор не е намерен и до момента.

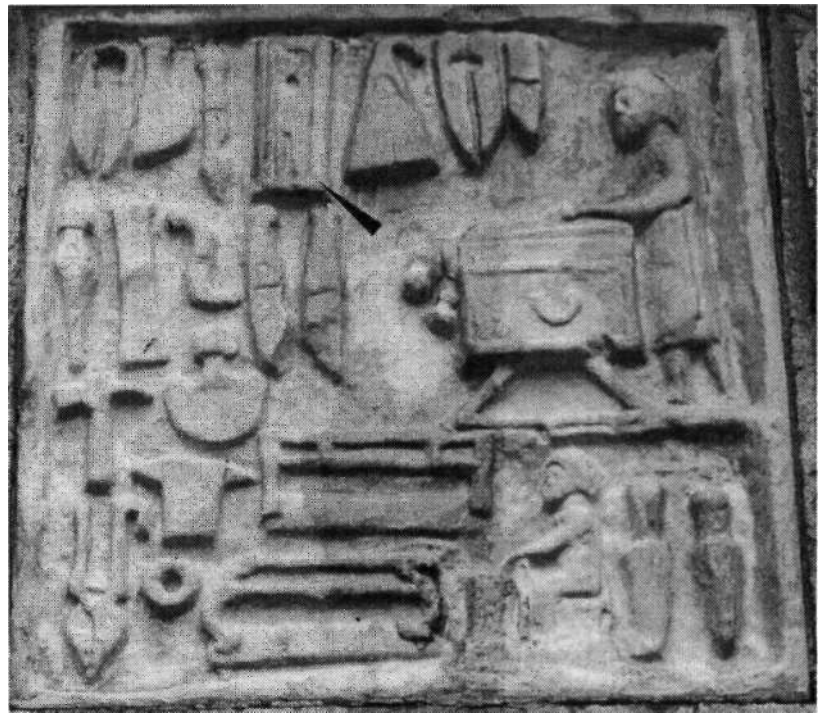

Фиг. 37. Плоча с представена работилница на *faber ferrarius от Остия,* Рим (Krug 1993a).

В римската императорска епоха съществува разделение на работилниците в зависимост от материала, с който работят (Zimmer 1982, 37-90). Оттук произлизат и различните наименования на майсторите[31]. Faber ferrarius работи с желязо и се занимава с коване; faber aerarius обработва бронз, като изработва и по-фини изделия от този материал; faber argentarius създава изделия или украса от сребро; faber aurarius се занимава с изработка на изделия от злато, а е познат и faber aurarius et argentarius - този майстор изработва предмети от сребро и злато. При направата на един предмет от два материала, той трябва да се изработи на части и впоследствие да бъде съединен. Това важи за скалпелите, ножиците и други. Всеки майстор излага продукцията си в своя магазин, който обикновено се намира в самата работилница. Производството му може да се закупи от друг майстор, който да съедини инструментите от две или повече части. Възможно е един faber ferrarius да си достави дръжка за скалпел или faber aerarius да си закупи режещата част. Второто предположение е по-вероятно. Сглобяването е ставало в работилница, а не при лекаря, който ги е ползвал (Krug 1993a, 97). Клиентът също може да си занесе стара дръжка от скалпел, например, към която да се прикрепи новото острие. Съединяването на двете част, специално при скалпелите, става по два начина. При първия двете части се спояват и по този начин повредената част не може да бъде подменена. Този метод се използва по-рядко. В повечето случаи свързването е подвижно, чрез прикрепяне на острието в цепнатината на дръжката. По този начин то може да бъде подменено в случай на повреда или за почистване. Така останалата здрава част може да се използва отново. Украсата, ако е изработена от друг материал, вероятно се прави в друга работилница. Може да се каже, че остриетата за скалпели са произвеждани в ателието на faber ferrarius, заедно с други режещи инструменти, използвани в бита. Сигурно доказателство за това е един релеф от Ostia, Рим (Zimmer 1982, 184, № 119; Krug 1993a), датиран през II в. от н. е. Той представя именно работилницата на faber ferrarius *(фиг. 37).* В по-едър план е изобразен собственикът, застанал зад маса, изпъ-

31 За различните наименования сравни v. Petrikovits 1981, 96.

лняваща най-вероятно ролята на "щанд" за продажба на продукцията. Този релеф е един своеобразен каталог на предлаганите стоки. Той показва изключително разнообразие от режещи инструменти. На най-горния ред е представена една кутия, най-вероятно дървена, с поставени в нея два скалпела. Вероятно това е поръчката на клиент (лекар). Релефът е доказателство, че скалпелите, а и другите медицински инструменти, в по-голямата си част не са изработвани в специализирана работилница за медицински инструменти, а заедно с други сечива и битови предмети.

Известни са т. н. anabolicarii (RE, I, 2016), които са производители на медицински инструменти, ползващи се с имунитет, подобен на този на лекарите. Името се извежда от anabolium - вид хирургичен инструмент, близък до ланцета. *'Αναβολευς* означава и костен повдигач (шина).

Възможно е по-финитe инструменти да са изработвани в специализирани работилници, отделно от други битови предмети. Доказателство за това е едно ателие в Помпей (Eschebach 1984, 66, Abb. 2, № 18), в което са произвеждани и поправяни пинсети, ножици, стригили и медицински инструменти. Вероятно тук става подмяната на вече изхабените части.

Специфичната украса и печат също могат да дадат данни за наличие на специализирана работилница. Пинсетите, скалпелите и иглите със сребърна инкрустация говорят за един производствен кръг, но не и за едно единствено ателие. Тази украса е позната предимно от северните провинции на Империята. Тяхното производство според E. Künzl се осъществява някъде в северните части на Империята (Künzl 1984a, 61). Възможно е постепенно и други работилници да са възприели първоначалния модел, с леки видоизменения. За това говори и различното съчетание на мотивите при екземплярите от различните находки. Възможно е в определено ателие да е изработвана само украсата. Най-вероятно разпространението на инструменти с тази специфична декорация да е ставало посредством лекари, които са пътували и са си ги носели със себе си. Екземпляри с такава украса се срещат и от територията на България, Румъния и Херсонес. Тези находки могат да се считат за импортни. Въпросът е от къде точно? Не бива да се отхвърля и възможността традицията на сребърната инкрустация да произхожда от източна среда - например от Мала Азия, от където също са известни скалпели с такава украса, макар носещи типични местни черти. По този начин е възможна появата на подобни находки в гроб при Караново, преди разпространението в западните провинции. Впоследствие, чрез източни майстори или лекари, такива екземпляри е възможно да са се появили и в северните провинции, а в последствие да са възникнали и работилница (работилници?). Известно указание за пренасянето на традицията на тази украса от изток на запад след края на 1 в., елипсата й по инструментите от Помпеи и Херкулан.

Във войската вероятно също са произвеждани инструменти за нуждите на военната медицина, наред с другите необходими сечива. Някои от цивилните лекари, постъпили във войската, са си носели собствени. По този начин също е възможен пренос на медицински пособия от едно място на друго.

От българските земи имаме само едно доказателство и то за производството на фармацевтични и козметични инструменти. Това е античният производствен и търговски център край Радомир (Любенова 1985, 26-37). Там са открити костени игли, стилуси и костени лъжички-кохлеари - вероятно за разбъркване на медикаменти. Материалите показват сериен характер и производство, свързано с обикновени предмети, а не с луксозни стоки.

Датировка

В настоящата разработка са включени инструменти от I - края на III в. Проблемът, който стои при датировката им, е тяхната дълга употреба. Тъй като става въпрос за утилитарни предмети, при които модата не оказва влияние, изменението във формата може да е свързано само с подобряване на ефективността. Тези, които функционират добре още при създаването им, не е нужно да бъдат видоизменяни. При липсата на украса при голяма част от тях и неизменна форма, единствено останалите предмети в гроба могат да служат като датиращи. Между датата на изработка на инструмента и датата на неговото поставяне в гроба понякога има голяма разлика във времето. Най-подходящият метод при определяне на датировката на инструментите е стиловият, но при липсата на украса, той не би могъл да се приложи.

При някои от инструментите, например скалпелите, се наблюдават изменения, свързани с усъвършенстване, с цел подобряване на функционалността им. В ранните комплекси те се различават съществено от тези след I в.[32] Новият тип, характерен за цялата римска императорска епоха, виждаме оформен още при находките от Помпей *(фиг. 1)*. Той е познат и от гробни находки от I в. (Künzl 1983a, 70, Abb. 44; 82, Abb. 56; 105, Abb. 84; 106f., Abb. 85). Утвърждава се през I в. и остава неизменен до края на III в. Формата на ранните скалпелите от Помпей и Bingen е по-скъсена, а впоследствие се наблюдава издължаване на екземплярите. То е свързано с по-добро захващане на дръжката при работа. Като по-късна разновидност (III в.) трябва да се смятат тези, при които тъпият дисектор е ясно разграничен от дръжката (Künzl 1983a, 68, Abb. 43, 5-7; 93, Abb. 75, 15; 108, Abb. 86, 1). През III в. по-често се срещат много тънки и издължени скалпели. Тези от Марцианопол, датирани през IV в. въз основа на останалите археологически данни, стилово не могат да са по-късни от III в., което означава, че те са използвани много дълго време. Цялата находка показва импортен характер и може да се отнесе като време на изработка в рамките от края на II - III в.

Скалпелите с декорация също показват развитие във времето. Разполагаме с екземпляри със скъсена форма, четириъгълно сечение и украса от лозови листа. Те са разпространени през I - II в. При тези с осмоъгълно сечение, по-издължена форма и украса от бръшлянови листа може да се говори за една по-късна датировка в рамките на II - началото на III в. Най-късно изглежда са произвеждани скалпелите с геометрична украса, а именно от края на II до средата на III в. Различават се такива с по-фина и с по-огрубена украса като първите са с по-ранна датировка.

Друг инструмент, показващ развитие на формата с течение на времето, е вендузата. Тя е известна от много ранна епоха (500 г. пр. н. е) (Künzl 1983a, 125). Екземплярите от предримския период имат по-плавен преход от тялото към устието, докато при тези от римската епоха той е рязък. В предримския период доминира по-тесният тип вендузи. По-широките и високи екземпляри имат по-голям лечебен ефект, което е взето предвид в периода I - III в.[33] Съвременните вендузи са със значително по-малки размери, по-разнообразни и с украса, каквато напълно липсва при античните. Българските находки могат да се датират през II - III в.

За съжаление при много от инструментите разполагаме с твърде ограничен брой екземпляри, което прави датирането много трудно (това важи най-вече за специализирани-

32 В находката от Ephesos (*фиг. 16),* режещите инструменти са непривични за римската епоха. Находката се датира в началото на I в. Тук личи преходният етап към типичния скалпел от римската императорска епоха.

33 E. Künzl коментира и вендузи, смятани доскоро за антични, а всъщност са от периода XVII-XVIII в. (Künzl 1986b, 333-339; Künzl 1984-1985, 40 f.).

те пособия). Така например, инструментите за литотомия от Марцианопол могат да се датират в края на II - III в. само по паралели с малкото известни други подобни предмети.

Промени се забелязват и при speculum magnum. Това не са основни отлики, а видоизменения в конструкцията за по-голяма стабилност при работа. Познатите от Помпей екземпляри са с три или четири работни рамена. При един се наблюдава промяна - в предната част на гредата има лунообразна пластина, която при движение на винта дава едно по-плавно и по-сигурно движение (Longfield-Jones 1986, 81-89). Тук е отчетено неудобството при старата конструкция. Това показва, че екземплярът не може да е по-ранен от II в. За такава модификация говори и спекулумът от Мала Азия (Künzl 1983a, 24, Abb. 7). Той се датира в края на II - III в. Това не означава, че старата конструкция е забравена. Това показва и спекулумът от Марцианопол (Б2.1.63). Той е аналогичен като форма с един от Помпеи (Milne 1907, 151, PI. XLVII; Bliquez 1994, 188f., ill. 181-184). Най-вероятно за неговата изработка е използван стар прототип.

Предпочитание към определени типове при другите инструменти се забелязва рядко. То не е свързано с изменение във формата. Разнообразни типове битуват заедно от I до края на III в.

* * *

Направеният преглед на находките от българските земи води до няколко основни извода. Познати са почти всички основни типове медицински инструменти, известни и от другите римски провинции. Местонамирането им влияе силно върху данните, които могат да се получат от тях. Основен източник са гробовете. Те дават най-сигурна датировка, защото представляват затворени комплекси. За определянето на един гроб като лекарски може да служи само наличието на основни и специализирани инструменти, тъй като фармацевтичните пособия не са сигурен критерий. Струпването на няколко гроба на лекари на едно място може да означава фамилно практикуване на професията. Богатството на находката е критерий за имущественото състояние на погребания и обществено му положение. На последно място по информативност могат да се поставят случайните находки, известни от повечето музеи в страната. Те могат да допълнят представата ни за използвания материал, техника и украса, без да могат да дадат точна датировка.

IV. ЕПИГРАФИКА И МЕДИЦИНА

Известният епиграфски материал е свързан предимно със сведения за лекари, практикували медицина в провинции Долна Мизия и Тракия *{карта 10)*. Надписите са на латински и гръцки език, като вторите преобладават. Латинските надписи са само от провинция Долна Мизия. Епиграфските данни могат да се разделят в следните основни групи:

I. Надписи, свързани с цивилни лекари - 9 броя, на гръцки език.
II. Надписи за военни лекари - 4 броя, на латински език.
III. Надписи, отнасящи се до ветеринарни лекари - 2 броя, на гръцки език.
IV. Надпис за жени-лекари - 1 брой (?), на гръцки език.

I. 1 Дионисопол, IGBulg. 1/2, 15ter = I, 30; края на II, началото на III в.

[--- δόντα καὶ διανομ]ὰς τῇ τε κρα-
[τί]στῃ βουλῇ καὶ ἀγορανόμοις καὶ
[τᾶι]ς ἑπτὰ φυλαῖς καὶ τοῖς ὑμνοῦσι
τοὺς Σεβαστοὺς καὶ ἀγοραίος, ἰ-
ατροῖς, παιδευταῖς καὶ τοῖς παρε-
<[πα]ρε>πιδήμησασιν τῆς Πεντ[α]-
[πόλεως βουλευταῖς----------]

Първият надпис дава сведение за цивилни лекари в Дионисопол, организирани в съсловие, участващо в официалните празненства на града. Лекарите (*ιατροις)* са споменати наред със старейшините и учителите. За датирането му спомага споменаването на Пентаполиса, т. е. той може да се датира след II в. и по-точно в края на II, началото на III в. (Михайлов 1980, 34). Част от надписа липсва.

I. *2* Дионисопол, IGBulg. I, 15bis*, IGBulg. V, 5007; първата половина на III в.

Ἀγαθῇι τύχηι.
[Τ]ὸν ἐκ προγόνων φιλότειμον
καὶ ἱερέα τοῦ κτί(σ)το(υ τῆς πόλ)ε[ως]
θεοῦ Διονύ(σ)ου καὶ ΠΗΦΘC---
W γυμνα(σ)ιάρχην, δόντα καὶ δ[ιανο]-
μὰ(ς) τῇ τε κρατί(σ)τῃ βουλ(ῇ) [καὶ]
[τ]οῖ(ς) παρε(π)ιδημ(ήσ)α(σ)ιν τῆ[ς Πεν]-
τ(α)[πόλ]εω(ς) βουλε(υ)ταῖ(ς), ἀ(γ)[οραίοις, ἰα]-
τρ[οῖ](ς), παι(δε)υταῖς Μ(ᾶρκον) Αὐ[ρ(ήλιον)--]
κωρο(ν Ἀ) ντιόχ(ου) ἡ πατρί[ς]
τειμῆ(ς) ἐν(ε)κεν.

Това е вторият надпис от Дионисопол, който споменава лекарско сдружение в града. Жрецът на Дионис дарява с големи парични подаръци пребиваващите от градовете на Пентаполиса членове на народното събрание, агораномите, лекари и учители. Може също да се датира след II в., по-точно в първата половина на III в. За това говори името Марк Аврелий, което е много популярно по време на династията на Северите.

I. *3* Месамбрия, IGBulg. I, 315, IGBulg. V, 5092; края на I в. пр. н. е.

----------ον καὶ τᾶι ε -
----------τε καὶ ἐπιμελη ---
[----------ἰκόνος] ἐνόπ[λου
ἀνάθεσιν δ[εδόχθα]ι τῶι δά[μωι]
ἐπαινῆστθαι μὲν [ἐπὶ] τούτοις Γλα[υ]-
κίαν Ἀθα[ναίωνος ἰατρ]ὸν ἄνδρα ἀ-
γαθὸν καὶ [----------γε]γονότα π[ε]-
ρὶ τὰν πόλιν, ἀ[ν]α[θέμεν] δὲ αὐτοῦ καὶ
ἔνοπλον ἰκόνα [εἰς] τὸ [ἱερ]ὸν τοῦ Ἀπόλ-
λωνος τοῦ [------ἐπιγράψ]αντας· ὁ
δᾶμος Γλαυκίαν Ἀθαναίωνος ἰα-
τρὸν ἀρετᾶς χάριν καὶ εὐνοίας τᾶς
εἰς ἑαυτόν, τὸ δὲ γενόμενον δαπά-
ναμα δόμεν τοὺς [ἄρχον]τας τοὺς πε-
ρὶ Διάδωρον Διοσκουρίδα ἔτι δὲ ἐτί-
μεν αὐτὸν ἀτελῆ καὶ ἀλειτούργητον
καὶ ἀνεπιστάθμευτον καὶ τὰ αὐτοῦ
πάντα τὸ δὲ ψάφισμα τοῦτο εἰς τε-
λαμῶνα λευκοῦ λίθου ἀναγράγράψαν-
τες (sic) ἀναθέμεν εἰς τὸ Ἀσκλαπιῆον.

Този епиграфски паметник представлява мраморна плоча от Месамбрия, в която се споменава лекарят *Γλαυκιας Ἀθαναιωνος.* Надписът е ранен и излиза извън разглеждания период от време, но е твърде забележителен като съдържание и заслужава да бъде споменат. Това е декрет, който е трябвало да бъде поставен в храма на Асклепий. За съжаление началната част от надписа липсва, ето защо не може да се каже, за какви точно военни заслуги лекарят е почетен с издигането на статуя. Подобен паметник е известен и отИстрия (Popescu 1956, 347, fig. 1).

I. *4* Одесос, IGBulg. I, 150; II в.
Ἀσκληπιάδης Ἀπελλᾶ τοῦ Δημητρίου ἀρχιατρὸς
καὶ δημοφίλητος καὶ ἱερεὺς θεοῦ Μεγάλου καὶ γυμνσίαρχος
καὶ ἀριστεὺς καὶ ἡ γυνὴ αὐτοῦ Αννι Νεικομήδους χαίρετε.

Паметникът представлява мраморната плоча, на която е изобразен починалият лекар *Ἀσκληπιαδες,* представен седнал на стол с висока облегалка и крака, завършващи с лъвски лапи. Той е възрастен, с брада, носи туника, откриваща гърдите и раменете му. В дясната ръка е държал кръгъл предмет, сега отчупен, вероятно свитък (Велков 1934, 458, обр. 280). Лявата ръка, протегната напред, липсва от лакета надолу. Мъжът носи бръшлянов венец на главата. Върху плочата е представена и съпругата на погребания, един малък прислужник, който подава предмет (вероятно свитък) на господаря си и още един слуга. Отдолу е поместен фриз с военни символи - кръгъл щит, копие, малка конска глава, броня, шлем, къс меч, две кнемиди, т.е. пълното въоръжение на воин. Типът на изображението следва елинистическата традиция (Hillert 1990, 140).

Надписът е в три очертани реда под фронтона, увенчаващ стелата. Лекарят е означен като *αρχιατρος.* Изброени са длъжностите и почетните титли на лекаря, заемани от него в различен период от време - δημοφιλητος, жрец на *Μεγας θεος,* гимназиарх, *αριστευς.*

Въпреки елинистическите черти на надгробната плоча, изображението и самият надпис говорят за датировка през римската епоха. Според Б. Геров тя може да се датира през II в. и по-скоро през първата половина на II в. (Геров 1952-1953, 2, 390 (188) № 642). По типологията на M. Vianu паметникът принадлежи към *група X,* в която повечето от надгробните плочи са от Одесос (Vianu 1985, 63). Според него най-ранните екземпляри от тази група трябва да се поставят във втората половина на I в. или в края на I - началото на II в. Паметници, по-късни от първите десетилетия на III в. от тази група, не се срещат.

I. *5* Vasada, Мала Азия, Данов 1931-1934, 89 сл.
κύμορον ξεῖνον Διονύσιον ἐσθλὸν ἰητρὸν
ντὶ πάτρης ρονῶν γῆ κατέκει Ο(υα)σαδων.

Паметникът представлява двуредна гръцка епиграма, открита във Vasada (Мала Азия), имаща отношение към разглежданата територия. Надписът говори за присъствието на лекаря Дионисий, роден в Крунои (Дионисопол), в града. Текстът за пореден път потвърждава оживените връзки между Мала Азия и Балканския полуостров. Той е от римско време, но Дионисопол е посочен като Крунои. Страбон (VII.319) също споменава Круной, а не Дионисопол, което говори, че той е използвал по-стар източник, в който новото име все още не фигурира. Лекарят е означен като *ιατρος,* но във формата на йонийски - *ιητρος.* Това, което отличава този паметник от останалите, е дадената характеристика на лекаря *ασθλος* ("способен", "полезен", "спасителен").

I. *6* Кабиле, Ямболско, IGBulg. Ш/2, 1776; Велков 1991, 30 № 39; втората половина на II в.
θ(εοῖς) Καταχθονίοις.
Ἀλέξανδρος Διλαησυς
ἰητρός, ἔτη ὁ
ζήσας υας περιὼν τὸν
τύμβον καὶ τὸν
βωμὸν
μνημοσύνης χάριν.
Χαῖρε υας παροδεῖτα.

Представлява надгробен паметник на Александър, син на *Διλαης* - лекар, починал на 70 години. Според тълкуването на Г. Михайлов *Διλαης* е тракийско име. Тук отново е използвана йонийската форма за *ιατρος* - *ιητρος.* Името *Διλαης* свързва Александър с неговия тракийски произход. Надписът е интересен поради упоменаването на годините му. Лекарят е починал на преклонна възраст, до която рядко са достигали хората през римската епоха.

I. 7 Баткун (Паталеница, Пазарджишко), IGBulg. Ш/1, 1204; II - III в.
Ἀθυς Σπαρτ[ο]κου [ἰα-]
τροῦ Δειρηνος
δῶρον.

Надписът е част от мраморна плоча, открита в светилището на Асклепий в Баткун - "дар от Атис, син на лекаря Спарток" (Tsontschev 1941, 60). Характерно е тракийското име на лекаря. Синът му се обръща с благодарност към бога на медицината, вероятно след излекуването му. Това показва, че по някаква причина бащата, макар и лекар, е безсилен да помогне на сина си.

I. *8* с. Труд, Пловдивско, IGBulg. Ш/1, 1467

θεῷ Ἀπόλλωνι ἐπηκόῳ

Sub anaglypho:

Μάξιμος ἰατρὸς

εὐ νας χήν.

Паметникът е подобен на предходния. Представлява мраморна плоча, открита в светилището на Аполон при с. Труд. Посвещението е направено от лекаря Максим "на вслушващия се бог Аполон" (Василев 1970, 45). При молба към боговете често се използва епитетът *επηκος* и с него се означават не само Аполон, но и много други, между които Асклепий, Хигия, Телесфор, Арес, Артемида, Хермес, Хеката, Хера, Хераклъл и много други (Weinreich 1912). Често обръщението е свързано главно с функцията им на здравеносни богове. Така например в Епидавър Асклепий понякога не е споменат с името си, а само като *επηκος ειητηρ* (Weinreich 1912, 25). Макар и по-рядко, това обръщение се употребява при формулите за благодарност след измолване на изцеление. Посвещения от страна на лекари, отправени не само към Аполон, Асклепий и Хигия, а и към други богове, са често срещано явление (Rémy 1996, 144 ff., 147ff.). Тук то е във връзка с функцията на Аполон като лечител.

I. 9 Tomis; Kaibel 1878, 214, Nr. 537; Данов 1931-1934, 89; II в.

Ἦν] τις ἐμὰν μετὰ μοῖραν ἐμὸν βίον ἐξερεῆνῃ

χώτις ἔην τί δ' ἔρεξα καὶ οὔνομα πατρίδος ἀμῆς

μανύσ[ει λίθ]ος ἄδε καὶ ἐσσομένοισιν ἀκούην·

πάτρα μοι πέλεται ματρόπτολις Εὐξείνοιο

ἄστυ περικλήιστον εὐμελίαο Τόμ[οιο.

οὔνομα δ'ἦν Σκλάδατος τέχναν δεδάη[μαι] ἄνακτος

Ἱπποκράτους θείοιο καὶ ἐσσομένοισιν ἀκούην.

Надписът представлява надгробна епиграма от Tomis (дн. Констанца, Румъния). *Σκλαδατος* е името на лекаря, чиято професия е изразена описателно и поетично, а не с обикновеното *ιατρος*. Той е посочен като τεχναν δεδαη*[μαι] ανακτος Ἱπποκρατους θειοιο* - "упражняващ изкуството на божествения херой Хипократ" (Данов 1931-1934, 89). Такова поетично представяне на професията се среща за първи път. Името на лекаря издава варварския му произход.

II. *10* Плиска, Данов 1931-1934, 94 сл.; Димитров 1942, 25; Геров 1952-1953, 74, № 22; края на I - началото на II в.

D(is) M(anibus)[S(acrum)]

M(arcus) Octavius

Firmi f(ilius) Pal(atina)

Aper Nicom(edia)

medicus vixit

annis p(lus) m(inu)s XLIX

et Lisame Polla

vixit [a]nn(is) p(lus) m(inus) LXV

quae O[ctav]io [v]i[vo]

natis viv[is] le[gem]

natura[e] absolvit.

Marcus Octavius [Pal(atina)] D[o]-
mitius Nicom(edia) vet(eranus) [l]eg(ionis)
V Mac(edonicae) matri suae et
[fr]atri pientis(simo) posuit.

Паметникът представлява надгробна варовикова плоча, открита вградена в една от стените в Плиска. Издигнат е в памет на лекаря Marcus Octavius и неговата майка. Лекарят е живял в Никомедия, починал е на 49 години. Споменат е само като medicus. Паметникът е поставен от неговия брат, ветеран от V Македонски легион. Възможно е Marcus Octavius да е военен лекар, макар в надписа да няма сигурни данни за това.

II. *11* Монтана, CIL III, 7449; Геров 1952-1953, 154 (356), № 5; Велков, Александров 1994, 2; 155 г.
Principales: tes(serarius)Iulius Aeternalis,
Tub(icen): Aurelius Postumus, cornice[n]:
Valerius Rufus, med(icus): Aurelius Artemo,
im(m)unes ven(atores): Iulius Longinus et Fl(avius)
Valerius; c(o)hor(tis)I: Calpur(nius)Tertianus,
Val(erius) Felix, Fla(vius) Valens, Aurel(ius) Pedo,
Fla(vius) (H)eracl(a),
.....
Niger,
Val(erius) Valens, Fl(avius) Lon[g]inus, Iul(ius) V[--]
[---]Aur(elius) Vindex, Aur(elius) Decimus, ----
{Qui]ntus, Val[erius]----
decurio: Pompon[ius H]erculanus ex
eq(uite) leg(ionis) XI Cl(audiae).

Тук надписът е даден със съкращения, тъй като значение за нас представлява малка част от него. Паметникът е коментиран още от H. Gummerus, но информацията, която той дава, не е съвсем точна (Gummmerus 1932, 100, No. 390). Всъщност това е списъкът на състава на vexillatio от XI Клавдиев легион, станувала в Монтана през II в. При изреждането на различните длъжност се споменава името на Aurelius Artemo medicus.

II. *12* Tresmis, дн. Иглица, Румъния, CIL III, 6203
Dis Manibus.
T. Rascanius
Fortunatus Pollia Faventia
medicus an(norum)
L h(ic) s(itus) e(st)
cui monumentum
Rascania Phoebe et
[T. R]ascanius Eutychus
heredes f(aciendum) c(uraverunt)
H(oc) m(onumentum)
H(eredem) n(on) s(equetur).

Най-вероятно става въпрос за военен лекар, въпреки че той е посочен само като medicus. Основание за това ни дава местонахождението, тъй като Tresmis е лагер на легион. Вероятно T. Rascanius Fortunatuse обикновен, редови лекар в армията.

II. *13* Carsium (дн. Оршова, Румъния), CIL III, 7490
D(is) M(anibus)
Q.Erucio Victori
medico coh(ortis)

Военният лекар е означен категорично като medicus cohortis (лекар на кохорта). Това е и единственият надпис от провинция Долна Мизия, в който се използва друго название от обикновеното medicus.

III. *14* Никополис ад Иструм, IGBulg. II, 687
θεοῖς καταχθοωείοις
Αὐρ(ηλίω) Σαβαστιανῷ. sic ἱππο-
ιατρυ καί Αὐρηλ(ια) Saβίνα ἡ
καί Νήνης, Αὐ[ρη]λ(ια) Saβίνα
μήτηρ ζῶσα τοῖς τέκν-
οις μνήμης χάριν ἔθη-
κεν. Μετὰ δὲ τὴν ταφὴν
τούτων ἔι τις εἰς τὸν
τόπον ἰδιν νεκρὸν θή-
σι, δώσι ἰς τὸ ταμῖον (δηνάρια) βφ'
καί ἄλλα τῇ πόλι (δηνάρια) βφ'
Χαίροις παρο-
δῖτα.

Паметникът е издигнат от Аврелия Сабина в памет на двете й деца - ветеринарния лекар Аврелий Сабастиан и дъщеря й Аврелия Сабина. Прякорът на дъщерята Nrfvrjç е малоазийски и се среща често в областите в близост до Черноморския басейн. Това важи и за Никополис ад Иструм, където притокът на малоазийските преселници е особено голям. Твърде е възможно цялата фамилия да е с източен произход. Употребена е думата *ιππατρος,* а Heveterinarius, която е по-често използваната за периода I - III в. Познати са и други паметници, където също се споменават *ιπποιατροι* (Данов 1931-1934, 91). В много села и до днес се употребява израза "конски доктор" за ветеринарния лекар. Това не означава, че той се грижи само за конете, макар античните автори да са категорични, че тези животни се нуждаят от повече грижи и на тях се е отделя повече внимание (Walker 1973, 304).

III. 75 Августа Траяна, IGBulg. III/2, 1583
Σεβαστιανός, vac Σεβαστιανὸς Μουκαπορεος ΚΟΥΡ
Ἀσκληπιάδου, Σαβεῖνος Χρήστου, Μουκαπορις Μ
vac ΙΠΠΟΙΑ vac

В този надпис също е употребена думата *ιπποιατρος* за ветеринарен лекар, вместо veterinarius.

IV. *16* с. Цалапица, Пловдивско, IGBulg. III/1, 1328 = 5499

Παξίλλης τόδε σῆμα Θεουδέος
εἶδος ἀρίστης καὶ γενεὰν παίδων
παισὶ λοχευσαμένης.

Мраморната надгробна плоча е открита при с. Цалапица. Има спорове относно четенето на надписа. Той е в чест не на жена-лекар, а на "най-добрата, красива и благочестива акушерка Паксила" (Колев 1990, 89). По-вероятно името е *Πραξιλλα,* вместо *Παξιλλα,* макар второто да не е изключено (виж коментара към IGBulg. V, 5499). Тя е наречена с една не много обичайна за гръцките надписи дума - *η λοχεια.* Обикновено за акушерка се употребява *η μαια,* която означава както акушерка, така и жена-лекар (Hillert 1990, 77 f. Abb. 10) или *η ιατρ(ε)ινη.* Познат е и епитет на богинята Артемида - Артемида *Λοχεια,* помагаща на бременните жени при раждане (RE, И, 1347). Той се среща и в Епидавър, но е познат повече в Тесалия и Беотия, докато в Атика се почита предимно Артемида *βραυρων* (van Straten 1981, 99).

* * *

Както се вижда от представените материали, те не са много и са по-скоро лаконични. Споменато е само името и професията. В сравнение с останалите римски провинции епиграфският материал от българските земи не е богат. Надписите от градовете по Черноморието дават повече информация за лекарската професия. При тях може да говори както за колегия на лекарите, така и за регламентирано медицинско обслужване. Няма такива, даващи информация за наследяването на лекарската професия, за разлика от данните от археологическия материал. Само един надпис споменава акушера. Общата тенденция при повечето надписи е, че те подчертават относително високото обществено положение на лекарите.

V. МЕДИЦИНСКАТА ПРАКТИКА ПРЕЗ РИМСКАТА ЕПОХА

Общественото положение на античния лекар

Един от най-важните въпроси, които си задава всеки, който се занимава с проблемите на история на медицината, е какво е мястото на лекаря в античното общество. Дали то съответства на високото социално положение, което имат като цяло лекарите днес? В какви условия практикува и как осъществява обучението си?

Данните, с които разполагаме, са предимно за лекарите в Рим, за които има много повече писмени сведения. За тези в провинциите може да се съди предимно от епиграфските паметници. Най-пълното съчинение, посветено на социалното положение на лекаря през античността по епиграфски данни, е на H. Gummerus (Gummerus 1932). В много от случаите обаче е споменато само името на лекаря и професията му, без допълнителни данни, които да дадат указание за неговото обществено положение. Важно свидетелство в това отношение за българските земи са находките от лекарските гробове. Трябва обаче да се има предвид и това, че гробовете на лекари като цяло са едно изключение в античния свят. Тяхното богатство за район като Тракия не буди толкова голяма изненада поради наследената традиция на богатите тракийски гробове, но за Гърция, Кипър, Мала Азия това е една нетипична практика за разглежданата епоха. Тук възниква въпросът дали богатството им е свързано с общественото положение на погребания или причината се корени в по-специалното отношение към хората, способни да лекуват.

Първият лекар, който пристига в Рим през 219 г. пр. н. е., е Архагат (Plinius, NH, XXIX. 13). В този ранен период всички медици в Рим са гърци, тъй като се смята недостойно за един римски гражданин да работи срещу заплащане. В началото на гръцките лекари се гледа с голямо недоверие (Plutarch, Cato 23). Общественото положение на упражняващия тази професия в Рим, в сравнение с това в антична Гърция, е съвсем различно. Докато в Гърция той се ползва с голямо уважение, то в Рим е точно обратното. Идеалният образ на лекаря се вижда от един надгробен надпис, където се посочва, че той е най-добрият мъж *(ανερ αριστος),* лекар по професия, достоен за възхищение заради философското си мислене и заради своя усет (CIG XIV, 1900), т. е. той съчетава в себе си както най-достойните лични, така и професионални качества.

В началния период голяма част от лекарите в Рим са роби (servi medic*i)*. Те обслужват болниците за роби (Columella XI. 1.1 8; XII.3.7) или са домашни лекари - servus medicus се грижи както за цялата фамилия, а така и за животните в стопанството. Докато в Гърция лекарят се ползва с високо обществено признание и уважение заради самата професия, то в Рим той добиват високото си социално положение чрез високите доходи, които получава. През 46 г. пр. н. е. Цезар издава закон, освобождаващ всички лекари-чужденци и им гарантира правото на свободно практикуване на лекарската професия (Балев 1946, 28). Това е несъмнено крачка към повишаване на общественото им положение. Император Август освобождава всички лекари от данъци в знак на благодарност за това, че Antonius Musa - гръцки лекар, го излекува от смъртоносна болест (Dio., LUI.30; Suetonius, Aug., 59). Имп. Веспасиан и имп. Хадриан разпростират тези привилегии и върху практикуващите лекари в римските провинции. Освен освобождението им от обществени длъжности и задължения, те са освободени и от военна служба.

Постепенно се появяват и отделни категории лекари - archiatri palatini (придворни лекари), archiatri provinciales (лекари в провинциите) narchiatri populares (градски лекари) (Сорокина 1987, 135). Архиатрите в градовете са обединени в колегии и са под строгия надзор на градската власт, която следи за избора и

назначението им. Следващата стъпка в регламентирането на практиката на градските лекари е определянето от имп. Антоний Пий на броя на лекарите, които общината има право да назначава и съответно да освобождава от други граждански задължения - десет за големите градове, седем за средните и пет за малките. През 370 г. е издаден нов указ, свързан с избора на градските лекари. Той предписва при избора на нов член на колегията в големите градове, да се иска съгласието поне на първите седем лекари. Този брой съответно за по-малките градове е различен. Новоназначеният лекар заема последното място в йерархията на колегията. Тук за първи път има данни за вътрешно разслоение в рамките на лекарската гилдия.

Започват да се появяват и различни специалисти - хирурзи, офталмолози, ушни лекари, зъболекари. Този процес е свързан с постепенното повишаване на общественото положение на лекарите. За разлика от Египет, където от една много ранна епоха съществуват специалисти дори за отделна част на тялото (Herodotus II.84), то този процес в Рим е значително по-бавен и не достига такава завършеност. Това, което сближава предримските общества по отношение на лекарите, е не само високопоставеността на тези представители от обществото поради практикуването на медицинската професия, но и обвързаността й с изпълнението на жрически функции. Така е в Египет, Месопотамия и Тракия. В Египет лекарите представляват отделна каста със специален статут.

За обединението на лекарите в съсловие (колегия) разполагаме с малко данни. Съществуващите колегии от лекари са често под формата на обединения, почитащи Асклепий и Хигия (Gummerus 1932, 74, № 282; CIL V 6970). Данни за организация на лекарите имаме от Дионисопол[34]. Споменаването й, редом с тази на старейшините и учителите, говори за едно високо обществено положение на членовете и. Самата колегия показва едно организирано медицинско обслужване в града. Участието и в официалните празненства на Дионисопол е допълнително указание за практикуването на една престижна професия. Още по-голяма увереност в гореизложените изводи ни дава вторият надпис от същия град от малко по-късно време (първата половина на III в.)[35]. В него е указано същото наименование на членовете на колегията - *îazpoïç*. Лекарите са споменати отново между най-привилегированите членове на обществото. Този надпис дава сведение за организирането на подобни лекарски сдружения не само в Дионисопол, но и в останалите градове, членове на Пентаполиса-Истрия, Томи, Калатис и Одесос (Михайлов 1980, 21-45). Такова лекарско обединение е засвидетелствано епиграфски и в Истрия (Bologa, Manoliu 1964, 298). Двата надписа са важно свидетелство за участието на лекарите в пратеничествата на останалите градове от съюза и оттам за високата им обществена позиция. Вероятно тук, повлияни от старата гръцка традиция, лекарите не са възприемани като занаятчии, печелещи големи суми, а по-скоро като издигнати членове на обществото, изпълняващи представителни обществени функции. Надписи, споменаващи колегия на лекари и учители, са известни и от други части на Империята (CIL XIII, 5079). Дионисопол трябва да се счита за медицински център с традиции, съдейки по епиграфските данни, медицински инструменти и богатата гробница на лекар, открита в града (виж *Приложение 1, № 1)*. Гробното съоръжение е указание за високото обществено положение на лекаря - председател или поне член на уважаваното сдружение на лекарите в града.

След едикта на император Антонин Пий, повечето медици започват да носят титлата *αρχιατρος,* която заменя старата *ιατρος* (Nutton 1977, 201). Първата се появява още в края II в. пр. н. е., първоначално за придворен лекар, а след това като обозначение на

34 Виж глава IV, № 1.

35 Виж глава IV, № 2.

главен лекар. Постепенно в градовете с гръцко устройство тази титла се отнася за онези, назначавани и получаващи заплата от градската община. Те са задължени да лекуват безплатно бедните граждани, но могат да получават и частни възнаграждения. През императорската епоха терминът добива по-голяма популярност и постепенно заменя наименованието *ιατρος*. Това личи от рязкото увеличение на надписите с тази титла от края на II в. Вероятно в района на Дионисопол се запазва старата традиция, като *αρχιατρος* съхранява значението си на главен лекар. В подкрепа на това твърдение и един надпис от Одесос[36], където лекарят е означен по същия начин. Той очевидно принадлежи към съсловието Haarchiatri populäres. За главен лекар говорят обаче изброени длъжностите и почетните титли. На първо място той е *δεμοφιλητος* - *"този, който трябва да бъде обичан от цялата община"* или *"който заслужава да бъде обичан"* (Данов 1931-1934, 92сл.). Тази почетната титла му е дадена за заслуги към общината. Дали са свързани с лекарската му професия не може да се каже със сигурност. Възможно е те да са като войн, тъй като фризът, разположен в долната част на паметника, говори за военната ангажираност на погребания. Титлата показва, че той се е ползвал с голямото уважение на съгражданите си.

Ασκληπιαδης е и жрец на *Μεγας θεος,* което означава, че той произхожда от благородническа фамилия (Данов 1931-1934, 93). Длъжността е почетна, за една година, но може да бъде заемана по няколко пъти. В Одесос през римската епоха *Μεγας θεος* се отъждествява с Дарзалас и в негова чест се организират на всеки пет години специални игри - Дарзалеи. Те са основани от жреца на Асклепий и това още повече свързва двете длъжности - тази на лекаря и тази на жреца. *'Ασκληπιαδης* е и гимназиарх. Като такъв, той носи отговорност за здравето и физическата подготовка на младежите в града. Паралел откриваме в един надгробен олтар от Akhisar, където починалият архиатър е посочен като ангажиран със сдружението на атлетите (Hillert 1990, 143, Abb. 27), т. е. той е отговорен за тяхното здраве. Длъжността гимназиарх е свързана с много разходи (Вагалински 1999, 251). Това означава, че *'Ασκληπιαδης* е разполагал с финансовата възможност, за да се кандидатира доброволно за тази длъжност. Вероятно като главен лекар и член на колегията на градските лекари, той получава по-високо възнаграждение. Не бива да буди учудване, че е заемал няколко длъжности последователно. В конкретния случай те са в знак на престиж. Високото обществено положение на лекаря се потвърждава и от титлата *αριστευς ("най-добър", "най-благороден")* (Василев 1975, 79), давана само за изключително високи заслуги и засвидетелствана рядко по епиграфските паметници (Danoff 1937, 86). Единствено надписът дава указание, че *'Ασκληπιαδης* упражнява лекарската професия. Липсват така характерните символи като вендузи и други медицински инструменти, изобразени обикновено върху надгробните плочи на лекари (Hillert 1990, 70, Abb. 9; 94, ff. Abb. 14; 125 f. Abb. 23). Твърде възможно е, той да е упражнявал медицинската професия в рамките на военните си задължения, съдейки по военните символи, изобразени в основата на надгробната плоча. Този надпис, както и многобройните открити медицински инструменти, говорят за високото ниво на медицинско обслужване в Одесос.

Към многобройни данни за високото обществено положение на лекарите от Дионисопол се присъединява още един надпис за лекар от този град[37]. Паметникът е открит далеч извън градската територия на Дионисопол - в Мала Азия. Лекарят *Διονυσιος* е роден в Дионисопол, но умира във Vasada, където му е издигнат паметник, макар той да е чужденец. Прави впечатление епитетът, с който е определен - *εσθλος*. Подобни са рядкост

36 Виж глава IV, № 4.
37 Виж глава IV, № 5.

за епиграфските паметници, свързани с лекари. Употребата им говори за високо уважение и почит към подобни членове на обществото. Именно заради уважението, с което се ползва *Διονυσιος,* му е издигнат надгробен паметник извън родината му, вероятно с обществени средства. Възможно е той да е пътуващ лекар-периодевт, практикуващ в Мала Азия.

Данни за високия обществен престиж на лекаря в градовете по Черноморското крайбрежие имаме и от Месембрия[38]. Лекарят *Γλαυξιας Αθαναιωνος* е почетен с издигане на негова статуя във връзка с военните му заслуги, както и освобождаване от военна служба. Вероятно той се е отличил в някакво военно начинание, без да става въпрос за военен лекар, тъй като надписът е от предримската епоха, когато все още няма организирано медицинско обслужване във войската. Освен това, от времето на император Август, лекарите вече са освободени от данъци, докато в декрета това се дава като привилегия на *Γλαυξιας Αθαναιωνος.* Възможно е той да е лекар на военачалник, каквато е практиката през елинистическата епоха (Nutton 1977, 197). Поставянето на статуята в храма на Асклепий също е още едно доказателство, че военните му заслуги са свързани с практикуването на лекарската професия. В гръцките черноморски колонии в предримската епоха, не култът към Асклепий като здравеносен бог, а този към Аполон *Ιητρος* е от първостепенно значение. Трябва обаче да се има предвид, че Месамбрия е дорийска колония, а в метрополията й Калхедон култът към Асклепий се ползва с особена почит (Дончева 2000, 7). Ето защо е напълно логично поставянето на декрета именно в храма на този бог.

От римските провинции разполагаме със сведения за друга категория лекари - военните. Несъмнено те са ценени високо, тъй като военните кампании за римляните са от голямо значение, а оттам и живота, и здравето на войниците. Поради по-голямата възможност да практикуват активно лекарската професия, тези лекари придобиват значително повече умения и познания. Придвижването им заедно с легиона им позволява получаването на повече знания в областта на фармакологията, възползвайки се от местната флора. Много от тях остават след това като цивилни лекари във викусите или се връщат по родните си места. Техният престиж след военната служба е в значителна степен завишен. Според R. A. Watermann военните лекари по отношение на ранга и заплащането стоят на ниско ниво (Watermann 1980, 54). Наистина те са подчинени на legatus legionis. На praefectus cohortis или на praefectus castrorum, но са освободени от военни задължения, т. е. не са третирани като обикновени войници. Ето защо, може да се предположи, че получават и по-високо заплащане. Несъмнено лекарите заемат междинно положение между командния състав и обикновения войник. Вероятно трябва да се прави и разграничение в социално отношение между лекарите, набирани да служат в армията като такива и войниците, обучавани да изпълняват медицински функции. Очевидно втората група стои много по-близо като обществено положение и заплащане до обикновения войник.

От III в. нататък се забелязва една съществена промяна в епиграфските надписи - наименованието medicus замества наименованията като medicus legionis, например. От това време нататък е трудно да се прецени какъв ранг имат лекарите и дали йерархията от предходния период се запазва. С въвеждането на правото войниците да имат собствено домакинство и да нощуват извън лагера, положението на военните лекари се променя. Повечето от тях вероятно добиват и частна практика[39]. Самите войници имат възможност също така да се лекуват извън лагера. Това прави излишно поддържане-

38 Виж глава IV, № 3.

39 При Municipium Hadriani Drobeta е намерен надгробният паметник на M. Valerius Longinus - medicus legionis VII Claudia pia fidelis (CIL III, 14216/9). Той изпълнява в града службата на декурион и участва в Съвета на града (Watermann 1980, 54). Според Z. Szabo този надпис говори, че лекарят е имал и частна практика.

то на такива големи комплекси като военните болници. С тази промяна и поддържането на йерархична система по отношение на медицинския персонал също става безпредметно. В този смисъл напълно естествено е унифицирането на наименованието на лекарите и замяната с общото medicus.

Разполагаме и с един надпис за военен лекар от Монтана[40]. Той е споменат само като medicus. Явно е, че тук става въпрос за военен лекар, а името говори за лице от гръцки произход. Такъв имат по-голяма част от лекарите в римската армия. За по-високата длъжност, която изпълнява той, ни дава указание мястото, на което е споменат Aurelius Artemo в надписа - след главните длъжности във военната част. Според J. C. Wilmanns може дори да се допусне, че лекарят е sequiplicarius, т. е. войник, получаващ една и половина войнишка заплата (Wilmanns 1995, 78). По-вероятно е името му да фигурира в тази последователност поради междинната позиция, която той заема между висшите военни и обикновените войници. Фактът, че е споменат само един medicus, говори в полза на твърдението, че става въпрос не за обикновен лекар, а по-скоро за medicus Ordinarius. Тогава мястото му след principales е обосновано, тъй като той командва останалите лекари и санитари.

В надписа от Монтана може само да се предполага едно по-високо положение на военния лекар, без титлата да говори ясно за това. Другият паметник, посочващ военен лекар от тази провинция, е от Нове, но и там медикът е означен само с общото наименование medicus[41]. Несъмнено разлика между двамата лекари има. Единият практикува в легион, докато другият е лекар в помощна военна част. Тази разлика епиграфски обаче не може да се проследи. Единственият надпис, упоменаващ medicus cohortis, е от Carsium[42]. Несъмнено трябва да го считаме за по-висш в йерархията като главен лекар на кохортата.

Изглежда и ветеринарните лекари се причисляват към богатите слоеве на обществото. Съдейки по надгробния паметник на такъв лекар от Никополис ад Иструм[43] може да се предположи, че семейството му е заможно. Възможно е, те също да са назначавани, подобно на общинските хуманитарни лекари, и да са получавали възнаграждение от общината. Гробът от Кабиле, в който е открит кастратор *(фиг. 41/* 5), може с известна доза сигурност да се определи като такъв на ветеринарен лекар (виж *Приложение 1, № 10). В* него е открит антропоморфен балсамарий и стригила, което от една страна изказва принадлежност към градската култура, а от друга - по-високото социално положение на погребания.

Не трябва да се изключват и жените от медицинската практика. До скоро се приемаше схващането, че всички гробове с медицински инструменти принадлежат на мъже (Künzl 1983a, 15). Това мнение се опровергава от много гробове, където са правени антропологични изследвания (Künzl, Engelmann 1997; Hensen, Wahl, Stephan, Berszin 2004). Освен, че потвърждават практикуването на медицинската професия от жени, те отричат и още едно старо схващане - участието на жени-лекари само в областта на акушерството и гинекологията. Работата им в този раздел на медицината е преобладаваща, но не и единствена. Гроб на жена-гинеколог от римската епоха, с типични гинекологични инструменти, засега не е открит.

40 Виж глава IV, №11.
41 Виж глава V, Военната медицина.
42 Виж глава IV, № 13.
43 Виж глава IV, № 15.

Надпис, отнасящ се за акушерка, макар с несигурна интерпретация, е известен от Тракия[44]. Тя е наречена *"най-добрата, красива и благочестива акушерка"*. Соран (Gynaecia, 1.4) дава описание на "най-добрата акушерка" - идеал несъмнено с високи изисквания за опит във всички сфери на терапията (диетика, хирургия и фармакотерапия). Те говорят за една сериозна подготовка на акушерките, свързана и с голяма отговорност. По принцип на раждането може да присъства лекар, но самият процес се контролира не от него, а от акушерката. Специфичното в надписа от Цалапица е указването на качествата, характеризиращи акушерката, извън професионалните такива. Той говори за почитта, на която се радва *Πραξιλλα*. Твърде възможно е тя да не е обучена за акушерка, а просто да притежава дълъг опит в даването на родилна помощ. Подобна употреба на превъзходната форма за качествата на съответния лекар или жена-лекар не е често явление при надписите на латински език. По-често суперлативите се срещат при тези на старогръцки (Hillert 1990, 65f., Abb. 8). Това е и единственият паметник на жена-акушерка и въобще на жена, свързана с медицинската професия, известен от провинциите Долна Мизия и Тракия. Това пречи да се направят изводи за общественото положение на жените-лекари по българските земи. В латинските надписи обикновено те се означават като m e d i c a, но този термин маркира едно по-високо стъпало на познание, повече от акушерка. В по-късно време се използва и терминът i a t r o m e a.

Като цяло Черноморската област може да се отдели като най-богата на сведения за практикуване на медицинската професия. Тук се вижда и отражение на старите гръцки традиции по отношение на общественото положение на практикуващите медицина.

Специализацията в античната медицина

Може да се приеме, че в по-голямата си част античните лекари са си служили с основния набор от инструменти и са извършвали сравнително елементарни хирургически интервенции. Данните за специалисти в областта на медицината трябва да се търсят в две посоки - сведенията на античните автори и находките на медицински пособия. Римските автори споменават лекари-специалисти по очни болести, ушни болести, анални и гинекологични заболявания, вътрешни болести, стоматолози и други (Jackson 1990, 6). Вероятно само в Рим и Александрия има такова разнообразие. В големите градове те имат по-голяма възможност за добиване на специализирани знания и умения в съответната област. Добрият лекар трябва да разбира от трите основни клона на медицината - диетология, фармацевтика и хирургия (Mudry 1985, 331).

Инструментите, които ни насочват към практиката на лекар-специалист, рядко се откриват като гробни находки. Причината за това е преминаването в наследство на такива ценни и скъпи пособия, а не поставянето им в гробовете. Ето защо, доколкото такива инструменти се откриват, те трябва да се търсят не в некрополите, а в големите градове - в сгради, сринати внезапно от пожар или земетресение, тъй като при съзнателно напускане, от тях старателно са изземани всички ценни предмети. Доказателство за това е голямата находка, главно на специализирани инструменти от Rimini[45], както и многобройните находки от Помпеи и Херкулан. От българските земи разполагаме единствено с находката на медицински инструменти от Марцианопол (виж *Приложение 1, №* 7), открита в антична жилищна сграда, пострадала от пожар. Данните за комплекси, съдържащи специализирани инструменти от Римската империя са представени в *Приложение 3.*

Наблюдава се специализация при извършването на литотомия (вадене на камък от

44 Виж глава IV, № 16.

45 Непубликувана находка, информация от E. Künzl и R. Jackson.

пикочния мехур) като част от работата в областта на урологията. Такива специалисти са много ценени през античността, тъй като заболяването е особено разпространено, по-специално при децата. Според античните автори (Hipp., Aphorisms, 26.3, 4; 79) нечистата вода и мляко са причина за появата на камъни в пикочния мехур. Доказани фактори за тази болест са бедността, недостатъчното количество кърма и недостигът на протеини в ранна детска възраст. В съвременните европейски общества това заболяване почти не се среща, за разлика от страни като Индия, Египет, Тайланд, Турция и други, където то е познато и до днес (Makler 1980, 317ff.)-

Литотомията се описва като специализирана операция и от античните автори (Celsus VII.26.2; Paulus VI.60). За нея се използват специални инструменти[46]. Това означава, че интервенцията се извършва от лекари в тази област или поне в областта на урологията. Възможно е да се направи и от гинеколог, тъй като литотомията се прилага и на мъже, и на жени. За операцията се изисква много голямо умение, тъй като при едно погрешно движение, инструментът може да закачи стената на пикочния мехур и да предизвика смъртта на пациента. При различни големини на камъка и при различното му разположение в мехура, се налага различен метод на работа, което предполага и по-голяма опитност на лекаря.

Литотомията може да се извърши и от гинеколог или специалист-уролог. Наличието на speculum rectum или на speculum magnum говори за такива специалисти. В находката от Марцианопол освен тези два е намерен и още един необичаен инструмент, вероятно също вид speculum. В комплекса са открити и скалпели с много дълга дръжка, които са подходящи както за употреба при извършване на литотомия, така и за третиране на анални фистули. Аналогичен е случаят с находката от Ephesos (Künzl 1983a, 49-52). Както се вижда, лекарят от Марцианопол е едновременно гинеколог, уролог и специалист по литотомия. Наистина в находката катетър не е идентифициран, макар че е възможно между фрагментите да се открият и части от такъв инструмент. За практикуването на специалист-гинеколог в Марцианопол говорят и находките на кука за унищожаване на плода в утробата, гинекологични куки, краниокласт (?) и други. Съдейки по вида им, те не са комплект, а са набавяни от лекаря постепенно. Не е задължително да се срещат всички специализирани инструменти от една област на медицината в една находка. Възможно е лекарят, макар и гинеколог, да не е извършвал някои операции и за това да не са му били нужни всички пособия.

Откриването на speculum magnum не означава, че е погребана жена-лекар в гроба. В много от случаите гинекологът се занимава въобще с болести на уринарната система, ето защо може да е погребан лекар от мъжки пол. За съжаление на голяма част от гробовете не са правени антропологични изследвания.

Находката от Марцианопол намира аналогии с една къща от Помпей (Eschebach 1984, 48ff., Abb. 73). Тя е принадлежала на лекар, занимаващ се с гинекология, тъй като там е открит speculum magnum и други находки на гинекологични инструменти.

Трябва да се споменат и лекарите, занимаващи се с костни травми и особено тези, извършващи черепна трепанация. Тези специалисти си служат освен с основния набор от хирургични инструменти (скалпели, куки, пинсети), но и със специализирани пособия за костна хирургия - трепанатори, клещи, длета, триони, инструменти за наместване на кости и други. За специалист по костни травми говорят гробовете от Kolophon, Bingen, Luzzi, Aschersleben, както и находките от Ephesos, Rimini и Марцианопол. Разбира се, срещат се и единични инструменти - в гроба от Kaliion и Nea Paphos.

46 Виж глава III.Б.

Наличието само на едно пособие за костна хирургия, не може да даде сигурни данни за специалист-травматолог, с изключение на находките на трепанатори. Ясно личи афинитетът на лекаря от Марцианопол към костната хирургия. Той притежава както трепанатор (БЗ. 1. 69), така и комбинирани клещи за костна хирургия (БЗ .3.70).

Прави впечатление, че в находката от Марцианопол преобладават специализираните инструменти, в сравнение с основните и фармацевтичните. Обикновените скалпели са само два, за разлика от тези за литотомия. Съдове, сонди и шпатули почти липсват. За сметка на това се срещат пособия, познати само от няколко находки от пялата Римска империя[47]. Такова наблюдение може да се направи и за находките от Aschersleben, Bingen и Kolophon.

Целз и Скрибоний Ларг признават единствено специалистите по очни заболявания (Jackson 1990, 6). Това са предимно лекари, занимаващи се с премахването на очно перде (катаракта). Указание за такъв специалист дават както епиграфските, така и археологическите данни. В първите той се упоменава като medicus ocularius (Rémy 1991, №№ 7, 11). В археологическия материал сведение за очен лекар дават откриваните специализирани инструменти - очната игла за премахване на перде и скалпелите за очна хирургия-Montbeilet (Feugère, Künzl, Weisser 1985, 447, fig. 4, 5; Taf. *5Ъ)(фиг. 23),* Viminatium(Kopah 1986, 67, T. Ill, le; IV, 9) *(фиг. 32/4),* Reims (Künzl 1983a, 61ff., Abb. 36-37). Тези игли представляват комплекти, а не единични находки. От българските земи до момента не разполагаме с комплект от очни инструменти. В находката от Марцианопол има три дръжки от очни игли (Б4.1.73-75), макар да са от различен тип. Това е още едно доказателство, че инструментариумът от Марцианопол е набиран постепенно. Скалпелите в находката са със силно издължени дръжки (AI. 17, Al.21), което прави вероятно използването им в очната хирургия.

Щемпелите на очни лекари не са критерий за наличие на medicus ocularius, тъй като могат да бъдат притежание и на обикновен лекар, а не непременно само на офталмолог. Именно те помагат на един общопрактикуващ лекар да предписва медикаменти и за очни заболявания. При постъпване в армията, задължително кандидатите полагат тест, за да се провери дали имат добро зрение. Гален (XII.786) споменава за очен специалист *(οφθαλμος)* на служба в британския флот.

В района на Черноморието и Тракия разполагаме с находки, които ни насочват към фармацевти или лекари, които освен с останалите клонове от медицината, са се занимавали и с фармакологията (виж *Приложение 1, №№ 3, 4 (1, 7), 8).* Населението в района на Тракия има вековни традиции в тази област. Откритите хапчета, течни и полутечни медикаменти, както и съдове, плочи и хавани за стриването им, както и малки аптекарски везни, са доказателство за това.

Всички останали находки дават данни за общопрактикуващи лекари. Това са комплекси, съдържащи скалпели, куки, пинсети, щипци и други. Това ги определя като принадлежащи на лекари, извършващи хирургически интервенции, терапевти и диагностици. По-голяма част от находките от Долна Мизия и Тракия, а и от другите римски провинции, говорят именно за такива лекари. Терминът medicus в античната епоха обхваща много по-широка група от хора, ангажирани по някакъв начин с медицинската професия или просто с лечението. Несъмнено разликата между medicus nchirurgus е голяма още през античността. Не бива да се разчита само на наличието на специализирани инструменти, за да определим един лекар като специалист. Много от сложните операции са извършвани с инструменти от основния комплект, без да има нужда от специализирани такива. В тези случаи важен е опитът и способностите на самия лекар, а не употребата

47 Виж глава Ш.Б.

на специален инструментариум. Можем да разделим лекарите в три групи:

1. Лекари-специалисти, извършващи определен тип операции.
2. Общи лекари, извършващи една-две по-сложни операции.
3. Общи лекари, занимаващи се частично с хирургия и/или фармакология.

Военната медицина

Възникване на организирано медицинско обслужване

Разграничението на военната медицина от цивилната през античността е донякъде условно. Много лекари предпочитат да практикуват във войската, тъй като това им позволява да работят в добре организирани болници, каквито са военните от епохата на Принципата насетне. Така те добиват по-голям опит, особено в областта на хирургията и терапевтиката. След този стаж, много от тях се връщат към частната практика и се ползват с много по-голямо уважение, заради придобитите знания и опит. Самият Педаний Диоскурид е военен лекар.

Според сведенията на Цицерон (Tusc, II. 16.38) в късноримската република организираното медицинско обслужване в армията е твърде ограничено. Тит Ливий (IX.32.12) дава сведение, че римляните губят повече войници от раните им след битката, отколкото такива, паднали на бойното поле. Едва от времето на Принципата насетне може да се говори за действително организирано медицинско обслужване в армията. В този период се появява и военната болница - т. нар. valetudinarium. Такива от републиканския период, а и от предходните, не са познати. Някои от военачалниците са придружавани от лекари по своя инициатива, но това не може да се смята за организирано медицинско обслужване. Римляните от рано разбират, че здравето на войниците е от изключителна важност за военните им успехи. Ето защо, за да се запише един младеж в армията, той минава през множество проверки, за да се види дали е годен за военна служба (Davies 1969, 208ff.). Вегеций (III.2) дава подробни предписания как да се предпазва здравето на войниците. Римляните така подбират лагерите си, че да имат достъп до чиста вода и да избягват нездравословните и нехигиеничните места. Част от ежедневния живот на легионера е както личната хигиена, така и чистотата на лагера. Това несъмнено е от голяма значение, тъй като при струпването на толкова много войници на едно място, опасността от избухване на епидемия е много голяма.

Военните лекари

Относно персонала, ангажиран с медицинското обслужване във военните болници, има богат епиграфски материал. Въпросът за общественото положение и функциите на различните длъжности е многократно дискутиран (Davies 1969; Davies 1970; Davies 1972; Davies 1989; Nutton 1969; Wilmanns 1995).

Medicus castrorum (castrensis) може да се смята за лекаря с най-висш ранг. Той се грижи за медицинското обслужване в лагера и командва целия медицински персонал. Това е човек с големи познания, ползващ се с голямо уважение и респект, често от гръцки произход. Той може да бъде medicus legionis, medicus Ordinarius legionis ако става въпрос за главен лекар в лагер на легион или medicus cohortis, medicus Ordinarius cohortis ако е за главен лекар към кохорта. Надпис за такъв medicus cohortis ни е познат от Carsium[48]. Паметници за лекари с по-висш ранг от обикновените medici се срещат рядко. От сведенията на античните автори са познати много и различни длъжности - immunes, optio valetudinarium, medici, medici numeri, capsarii, veterinarii

48 Виж глава IV, № 13.

(Tarruntenus Paternus, Dig., XXVI.7). Immunes е общото означение на лицата във войската, които не дават караул и не изпълняват обичайните задължения, част от които са и тези, упражняващи някаква професия (RE, IX, 1184). Към тях се числят хуманитарните и ветеринарните лекари, и то към първата, по-висша категория. Тя в последствие е причислена към principales, особено след реформите на имп. Хадриан и имп. Септимий Север. Те са с по-висока подготовка и съответно получават една и половина войнишка заплата. Вероятно не всички лекари в легиона са причислени към principales, а само medicus Ordinarius. Той според V. Nutton е с по-висш ранг (на центурион), който е командвал medici ncapsarii (Nutton 1969, 268). Данни за такъв лекар, макар и не изрично споменат, има в един надпис от Монтана[49], тъй като медикът е посочен сред имената от командния състав на vexillatio от XI Клавдиев легион. Най-често в епиграфския материал се споменава само medicus (Rémy 1991; Remy 1996). Такъв е Marcus Octavius от надгробна плоча, открита в Плиска[50], T.Rascanius Fortunatus от надгробна плоча от Tresmis[51], както и Aelius Macedos от I Италийски легион, дарил олтар в чест на Асклепий и Хигия[52]. За различните автори този термин има различно значение - за едни това е човек, способен да лекува (Virgilius, Georgicon, III.458; Ovid., Tristia, V.6.12), за други е лекар и по-специално хирург (Iuvenalis 11.13; Cicero, Pro Cluentio, XXI.57), а за Плиний (NH., XXIX.6.13) това е специалист по рани (vulnerarius). Естеството на работата изисква военният лекар да се справя най-добре с хирургическите интервенции. Епиграфските източници говорят, че има medici във всички поделения на армията. Те са разделени според ранга си - medicus Ordinarius и miles medicus. В римската армия се срещат и специализирани лекари - medicus chirurgus (хирург), medicus clinicus (специалист по вътрешни болести), medicus ocularius (Galen XII.786) - специалист по очни болести. Епиграфският материал свързан с тях е оскъден, а от провинциите Долна Мизия и Тракия подобни надписи не са ни познати.

Военният лекар е член на войската и чрез военната си клетва, той е преди всичко войник, макар да е освободен от задължението да се сражава. Задачите му включват лечение на болните, профилактика и подбор на войници за войската и флотата. Възниква и въпросът за обучението на лекарите в армията. Според J. Scarborough те влизат в нея вече обучени (по правени проучвания върху други професии) (Scarborough 1968, 258ff.). Вероятно обаче miles medicus прави изключение. Възможно е дори всички medici да са обучавани след постъпване в армията. Това важи и за санитарите - discentes capsariorum, които трябва да минат курс на обучение, защото медицинският персонал обикновено не достига.

Римляните правят строга разлика между думата aeger (болен) и vulneratus (ранен). В римската армия се води строга отчетност за броя на негодните войници. Ранените са настанявани в близост до операционната, а болните - в по-тихо, средно отделение на болницата. Войниците, страдащи от очни заболявания (lippientes), трябва да са изолирани от останалите, тъй като твърде разпространеното през античността заболяване lippitudo е силно заразно (Jackson 1990, 13). Известна ни е практиката Hamissio causaria-уволняване на войници по здравословни причини в римската армия (CIL XVI, 10,222).

49 Виж глава IV, № 11.
50 Виж глава IV, № 10.
51 Виж глава IV, № 12.
52 Виж по-долу.

Военните болници

Обща схема на военните болници

С развитие на идеята за здравеопазването и медицината в рамките на римската армия, се развива и идеята за военната болница. В началото това са просто два реда палатки, с оставен между тях "коридор" за преминаване. Този първообраз личи най-ясно в плана на военните болници в лагерите на помощните войски (Fendoch, Segontium, Borcovicum, Oberstimm, Künzing) - коридор с наредени около него помещения (Watermann 1980, 133). Най-ранната археологически засвидетелствана военна болница е тази при Haltern - от времето на имп. Август. Повече се знае за валетудинариума във Vetera, от времето на император Нерон (Schulze 1934, 54ff.). Характерното при нея е групирането две по две на болничните стаи с малък коридор между тях. При този план в стаите може да се влезе само от едно място. Така се избягва опасността от разпространението на инфекции и заразни болести. В болницата при Vetera се забелязва един добре развит план с ясно разграничени помещения във функционално отношение, както и усложнение от сграда с един коридор в такава със стаи, разположени около такъв с П-образна форма. Видоизменението е направено поради нарасналите нужди от болнични стаи. Този план в по-опростен или в по-усложнен вид е познат и от други места (Press 1988, 69-89, fig. 12-14). Неизменен остава единствено принципът на симетрия. С развитие на плановата схема се променя и материалът за строеж. В по-ранните периоди се използва предимно дърво, а по-късно започва употребата и на камък (Vetera I и II - виж *табл. 1)*. Така сградата е по-стабилна и обезопасена от пожар. Това е валидно за лагера изобщо - в ранните фази той е дървен, а по-късно започва да се изгражда от камък. Военните болници са проектирани заедно с всички важни постройки в лагера. Според R. Cagnat всеки лагер разполага с лечебница (Cagnat 1913, 169) - по-скоро с място за лечение, но не непременно със специална болница. Много от тях са известни само от писмени сведения, без да има археологическо потвърждение за това (CIL III, 14437).

Табл. 1. Военни болници от Римската империя - сравнителна таблица

Военна болница	**Площ**	**Дата на изграждане**
Нове (каменна конструкция)	5 970	Началото на II в.
Vetera I (дървена конструкция)	3 876	I в.
Vetera II (каменна конструкция)	5 850	I в.
Novaesium (каменна конструкция)	4 175	I в.
Carnuntum (каменна конструкция)	4 182	I в.
Lotschitz (каменна конструкция)	6 670	II в.
Vindonissa	4 200	I в..
Haltern (дървена конструкция)	3 800	I в..
Воппа (каменна конструкция)	-	II в.
Lauriacum (каменна конструкция)	4 794	Края на II в.
Стойник (Сърбия)		
CIL III 14437 (помощни войски)		II в.

Военната болница в Нове

1. История на проучването (Dyczek 2003, 7-20; Dyczek, Kolendo, Sarnowski 2001)

Българо-полските археологическите проучвания на територията на Нове започват през 1960 г., като западната част се разкопава от полската страна начело с K. Majewski от Варшавския университет, а източната от българския екип с ръководител Д. П. Димитров. Болницата е разкопавана от полския екип. През 1973 г. разкопките в тази част са поети от L. Press. През 1990 г. Варшавският университет създава Центъра за археологически проучвания - Нове, с директор L. Press, а от 1993 г. този център се ръководи от P. Dyczek. Поголяма част от публикациите за военната болница са дело на двамата ръководители (Press 1986; Press 1988; Press 1990; Dyczek 1995; Dyczek 1996; Dyczek 1997 a, b; Dyczek 1999; Dyczek 2000; Dyczek 2001). Още през 1960 г. са определени секторите за работа като valetudinarium-ът попада в сектор IV в северозападната част на лагера. Той се ръководи първоначално от Б. Султов от българската страна, от следващата година от L. Press, а от 1987 г. от P. Dyczek. Сегашните археологически проучвания са фокусирани в сектор IV и сектор XI. В проучването на материалите и главно на надписите, открити на територията на болницата, взимат активно участие J. Kolendo от полска страна и В. Божилова от българска.

2. План

Valetudinarium-ът в Нове е най-източната римска военна болница, открита по Дунавския лимес *(фиг. 38)* и единствената от територията на България. На запад от него засега са известни седем по р. Дунав - пет в лагери на легиони и две в кастели. Тази в Нове е една от най-големите и рано датирани каменни военни болници от римската епоха, известни досега *(табл. 1)*. Тя е и една от най-добре запазените. Разположена е в северозападната част на лагера *(фиг. 39)*. Такова разположение има и valetudinarium-ът при Lauriacum (Swoboda 1937, 264, Abb. 83; Press 1988, 84). Тези сгради нямат фиксирано положение в рамките на лагера, за разлика от други. Повечето са разположени на различни места в зависимост от конкретните планови решения. Военната болница в Нове е издигната на мястото на по-ранна баня, построена вероятно веднага след настаняването на I Италийски легион около 69 г. в Нове. Възможно е, да е съществувала по-ранна болница, изградена от дърво на друго място и следи от нея не са се запазили. В противен случай изглежда невероятно няколко десетилетия лагерът да функционира без място за лечение. Какво налага преместването на банята? Най-вероятно причината се крие в самата военната болница и функциите, които тя трябва да изпълнява. Тя е изградена по времето на имп. Траян и може да се свърже с нуждите по време на Дакийските войни. Това налага не само изграждането на сграда с каменен градеж, но и с по-големи размери. Местоположението също не е случайно. Ако се приеме, че повече от ранените войници са пренасяни до лагера с лодка, то мястото на болницата се оказва много удобно, в непосредствена близост до р. Дунав. Достъпът до сградата е също улеснен, тъй като тя се намира на кръстовището на via praetoria и via sagularis, както и до самата порта на лагера (porta praetoria).

Болницата функционира до времето на имп. Каракала (Dyczek 2001, 145). Тук, както и при другите, е спазен принципът на симетрия. Valetudinarium-ът заема площ от 5 970 кв. м (81,90 х 72,90 м) и представлява един вътрешен двор, заобиколен от четирите страни с два реда стаи, разделени с коридор *(фиг. 40)*. Според E. Swoboda след военната болница в лагера при Haltern (площ 2 803 кв. м) всички по-късни valetudinaria следват тенденцията за увеличаване на площта (Swoboda 1937, 279). Това е обяснимо като се има предвид завишените военни нужди и фронтове на действие. Болницата при Нове е от сравнително ранните и има по-голяма площ от тези при Vetera, Novaesium,

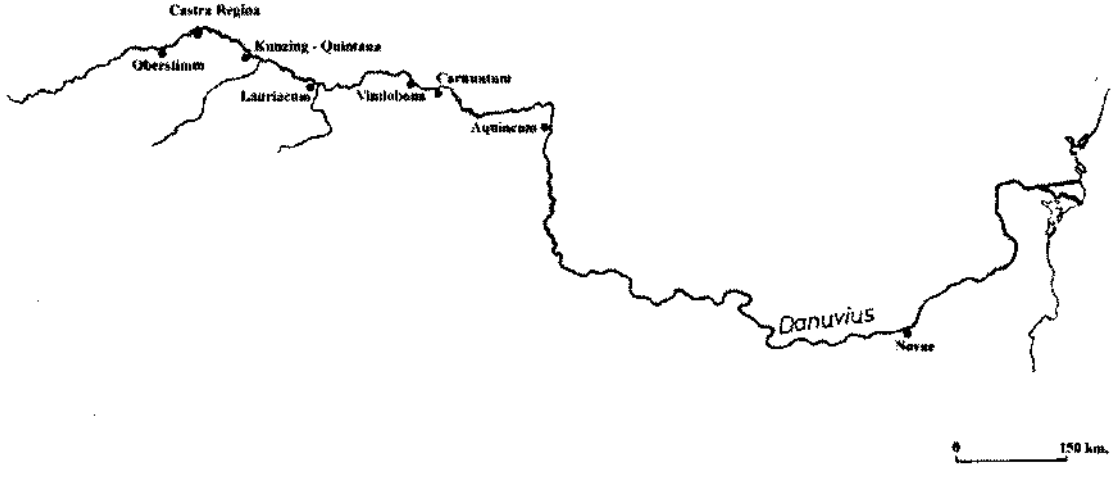

Фиг. 38. Локализация на военните болници по десния бряг на р. Дунав от *Oberstimm* до *Novae* (Press 1988).

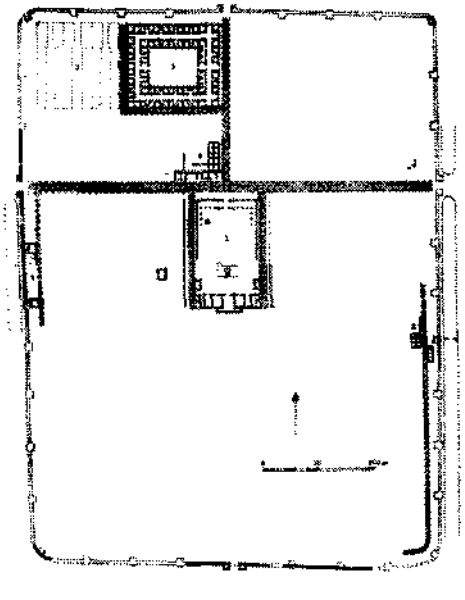

Фиг. 39. Разположение на военната болница в лагера при Нове (по T. Sarnowski).

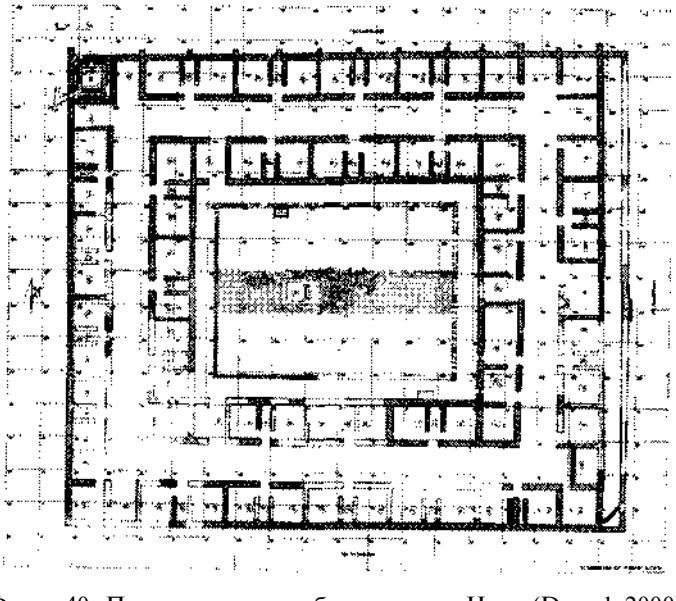

Фиг. 40. План на военната болница при Нове (Dyczek 2000).

Carnuntum, Lauriacum[53]. Регистрирани са по четири двойни помещения на северната и пет на южната страна на външния правоъгълник, снабдени с коридор помежду си. От разделителния коридор има директен достъп (и единствен) към болничните стаи. На западната страна са разположени четири двойни стаи, а на източната, поради наличието на вход, ясно личи по една от двете страни на портика. Големината им позволява лекуването на 4-6 пациента в стая, т. е. на около 300 войници или 5% от легиона по едно и също време. Входът на болницата, оформен чрез портик, излиза на via praetoria, което улеснява значително достъпа до сградата. В ъглите й са разположени самостоятелни помещения - по две или три на ред, като в северозападния се намира латрината. В плана на вътрешния правоъгълник се забелязват по три двойни стаи на северната, западната и южната страна, докато на източната, поради наличие на вход, има една от север, а от южната страна се намира най-голямото помещение - № 54 (5,25 х 7,45 м), освен другите две единични. Вероятно става въпрос за приемна зала или операционна. Местоположението на стаята е много подходящо - в близост до главния вход. Има ясни следи от многократно заравняване на пода - вероятно с хигиенична цел. Болницата е водоснабдена чрез глинен водопровод, идващ западно от лагера и влизащ в сградата от южната страна.

Установени са няколко периода на преустройство на болницата - главно през 50-те години на II в. и след това по време на Северите, с цел увеличаване на болничните стаи (Dyczek 1997a, 46). Небрежният градеж говори, че той е извършен с голяма бързина и очевидно във време на голяма нужда. Твърде възможно е това събитие да се свърже с епидемията, разпространена по време на Маркоманските войни. По някаква причина комплексът на болницата е изоставен. Възможно е, това да е декретът на имп. Септимий Север, който постановява, че легионерите могат да живеят извън лагера при семействата си (Геров 1948-1949, 37). След Дакийските войни несъмнено броят на ранените войници намалява, което прави поддържането на такава огромна болнична сграда излишно.

3. Находки

В коридора на болницата са открити нападали керамични съдове и следи от дърво. Вероятно това са съдове за медикаменти, които са били разположени върху лавици, закачени по стените (Tomas 2003, 119-184). Освен тези предмети са открити и други в североизточния ъгъл на двора - част от болничния инвентар или лични принадлежности на пациентите. Между тях е намерена една бронзова шпатула и плочки за разтриване на лекарства (Dyczek 2000, 94). Покрай северния портик на болницата, освен другите материали, е открита и една декорирана костна лъжица, както и една от бронз. Между корозиралите бронзови фрагменти може да се идентифицира дръжка на бронзова шпатула (Dyczek 2000, 93). Във вестибюл № 8, наред с керамиката, е открит фрагмент от мортарий и от бронзов хирургичен инструмент. На няколко места в района на болницата - в двора, разделителните коридори и стаите, са намерени бронзови апликации от дървени касети (Dyczek 2001, 146). Това са малки кутии, използвани за съхранение на инструменти и медикаменти. В някои от случаите, бронзовите апликации са открити заедно с медицински инструменти - шпатули и пинсети. Обикновено касетите се намират заедно с фрагменти от стъклени бутилки и унгвентарии - вероятно за съхранение на течни лекарства и мазила. Кутиите имат стабилната ключалка, тъй като в тях са слагани лекарства и затова са старателно заключвани, за да може само медицинският персонал да има достъп до тях.

4. Предполагаема функция на помещенията

Твърде вероятно помещение № 35 е използвано за даване на първа помощ, тъй като

53 Единствено валетудинариумът при Lotschitz с площ от 6670 кв. м остава най-голямата постройка от този вид, открита досега.

е разположено непосредствено след входа на болницата. Прави впечатление, че единствено то и останалите две помещения от южната страна на прохода към вътрешния правоъгълник са снабдени с два входа за по-улеснен достъп. Латрината е идентифицирана в северозападния ъгъл на сградата. Другите специални помещения - баня, кухня, стая за дежурните лекари не са установени. Причината за това е, че болницата е напусната съзнателно и повечето предмети са предварително прибрани, което пречи да се определи функцията на съответното помещение. Възможно е операционната да е в близост до приемната зала или в ъгловите стаи. Така е в болницата при Inchtuthill (Inchtuthill 1957, 198). Според W. Haberling персоналът живее извън нея, но в близост, т. е. тези стаи не са използвани с жилищни функции (Haberling 1909, 457).

5. Sacellum

По примера на други valetudinarium-и (Hauff 1993-1994, 93), култово място (sacellum) е открито и при болницата в Нове (помещение № 50). През 1985 г. в двора й са разкопани останките от малка сграда, ориентирана изток-запад, с размери 2,46 х 2,60 м - храм in antis (Dyczek 1999, 495). Той е в една ос с болничната сграда. Шестметровата пътека води от входа на свещеното място през двора и излиза през западния портик на болницата. Монета на имп. Домициан, открита в субструкцията на сградата, датира изграждането й заедно с тази на болница. Цялостната конструкция е разрушена по времето на имп. Каракала, т. е. когато е напуснат valetudinarium-a. Вероятно при търсене на строителен материал за изграждане на платното, отделящо инсулата, сградата е разграбена - около 280-290 г. (Kolendo 1971, 199; Dyczek 1997a, 47f.).

Около храма са открити плочи и олтари с надписи, посветени както на здравеносните богове (Асклепий и Хигия), така и на Юнона, и на Капитолийската триада[54]. Известна е глава на Асклепий от мраморна статуя (Dyczek 1997b, 90f, PI. 17, 2), както и такава, представяща най-вероятно Хигия, намерена в настилката на храма (Kolendo 1998, 65). Фрагмент от мраморна оброчна плоча е открит в манастира "Св. Богородица" в Свищов (Кацаров 1913, 199, фиг. 109; Дякович 1921-1922, 144). Върху нея личат образите на Хигия, Дионис и Херакъл. Върху липсващата част е изобразен може би и Асклепий. Богинята е облегната върху пръчка с увита около нея змия. Вероятно култът към нимфите като второстепенни здравеносни божества също е популярен в Нове, съдейки по откритата статуята на нимфа (Dyczek 1997b, 90f, PI. 17, 1).

6. Епиграфски паметници от военната болница в Нове[55]

До момента са известни десет сигурни надписа от района на sacellum-a, посветени на здравеносните богове (преобладаващо на Асклепий и Хигия). Между тях се откриват оброчни паметници, посветени и на други, като Сабазий и Юпитер, например. Те трябва да се свържат с официалния императорски култ. Сред тях се отличава един олтар, който е поставен от лекар. Всички могат да се датират от втората половина на II до началото на III в. Тази дата би могла да се свърже както с времето на Маркоманските войни, така и с чумната епидемия от това време, когато е регистрирано и преустройство на болницата за изграждане на допълнителни болнични стаи.

1. Надписът носи най-много информация по отношение на медицината, ето защо го разглеждаме пръв:

54 Виж по-долу.

55 Епиграфските паметници от Нове и по-специално тези от двора на валетудианриума са разгледани подробно в няколко статии и монографии: Kolendo, Bozilova 1992; Kolendo, Bozilova 1997; Kolendo 1998. В настоящата книга са разгледани само паметниците, касаещи темата на настоящото изследване, от гледна точка на култа към здравеносните божества и медицината.

Aescla
po et Hy -
giae Ae<l>(ius)
Macedos
Med(icus) PS. S. P

(Dyczek 1999, 497; Kolendo 1998, 63 f.; AE 1998, 1134=AE 2003, 1541 - non vidi)

Той е част от варовиков олтар с елегантни пропорции и високо качество на изпълнение (Bunsen 2003, 79). В пълна противоположност е изчукването на буквите, което е твърде несръчно. В края на редовете личи сгъстяване им, поради недостиг на пространство. При името на Асклепий е изпусната една - Aesclapo, което вероятно се дължи на грешка в изписването. Надписът е посветен на здравеносните богове Асклепий и Хигия. Тъй като нищо не дава индикация за принадлежността на Aelius Macedos към Legio I Italica, J. Kolendo приема, че става въпрос за цивилен лекар, направил посвещение в храма на здравеносните богове в двора на военната болница (Kolendo 1998, 63). По-вероятно е той да е военен лекар, който макар и освободен от останалите военни задължения, е войник от легиона. Наистина има предположения за цивилни лекари, изпълняващи медицински функции във войската срещу заплащане, но това е значително по-рядка практика. Познати са ни посвещения на Асклепий, Хигия и Аполон от военни лекари и от други места (CIL XIII, 6621).

2. Ἀσκλη[πι]-
ῷ Θεῷ σω[τῆ]-
ρη +++ Διό(δω)-
ρος

(IGBulg. V, 5259; Kolendo 1982, 74; Kolendo 1998, 64)

Този надпис на гръцки език говори за посветител с такъв произход, който вероятно е и лекар. Случаите на военни лекари, дошли от източните провинции, не са никак редки. J. Kolendo отново отдава предпочитание на хипотезата за цивилен медик, но по-вероятно изглежда да става въпрос за военен лекар. Надписът е датиран от J. Kolendo в първата половина на III в.

3. Aescula -
pio sacrum
Leg I Ital

(Kolendo 1998, 56; AE 1998, 01130 - Clauss, AE 1998, 1330 - EDH - non vidi)

Паметникът представлява варовиков олтар, посветен на Асклепий от войниците от I Италийски легион. Открит е пред храма в двора на военната болница. Долната част е запазена in situ, там където олтарът е положен още в античността, на 3,20 м от фасадата на храма (Dyczek 1999, 497). Горната част е намерена в непосредствена близост. Надписът има официален характер, защото е посветен от целия легион. Твърде възможно е, посвещението да е направено в знак на благодарност след края на успешна битка. Това, че паметникът е дар само към Асклепий показва, че храмът принадлежи именно на него, макар на същото място да е почитана и Хигия. В предходния надпис посвещението също е отправено към Асклепий и Хигия, но то няма официален характер.

4. Asklepio SAOR-
O L(ucius) Appius ++ANI
Tes(serarius) leg(ionis) I Ital(icae)
d(ono) d(edit)

(Kolendo 1998, 61 f.; AE 1998, 1133 - EDH - non vidi)

Изписването на името на Асклепий е необичайно, защото в Н о в е като римски военен лагер се среща латинската му форма (Aesculapios), но тук то е в гръцки вариант. Необичаен е епитетът SAORO. J. Kolendo изключва възможността да става въпрос за грешка при изписването, като предлага няколко идеи за тълкуването (Kolendo 1998, 62). Той не изключва и връзка с египетското име Saor - син на Хор. Най-приемлива изглежда хипотезата за епитет с топографски произход. Може да се приеме и наименованието SATOR, което е много често споменавано в магическите текстове (Bader 1987, 115).

5. (A)escvlapium
ex donis arg (enteum)
p(ondo) V une (iis) V
C. Mansuanius
Severinus leg(atus) aug(usti) f(aciendum)
c(uravit)

(Kolendo 1998, 59f.;AE 1998, 1131 - EDH - non vidi)

Надписът е поместен върху база за сребърна статуя в чест на Асклепий. В него е указано, че статуята тежи 5 паунда и 5 унции (1774 гр) и че е издигната от дарения. Стойността й е 540 денара. Дадено е и името на легата, издигнал паметника. Други подобни от Долна Мизия и Тракия не са ни познати. При почти всички случаи на посвещения, отправени към Асклепий и Хигия, става въпрос за каменни олтари. Несъмнено тук е отдадена почит или благодарност, във връзка със здравето на войниците. Паметникът е датиран през 112-113 г.

6. Hy gi am
ex donis arg (enteam)
p(ondo) IUI unc(iis) VII (_____)
M(arcus) Clodius
Laetus **leg**(atus)
Aug(usti) f(aciendum) c(uravit)

(Kolendo 1982, 65-72, fig. 1-6; Kolendo, Bozilova 1992, 20-24, № 7; Kolendo, Bozilova 1997, 55, № 16; Kolendo 1998, 58; IGLNovae 016; pi. 6, 16, ILNovae 007; Abb. 7 NO AE - EDH, Clauss)

Надписът е открит върху база за статуетка, преизползвана при строежа на по-късна стена. Той следва модела на предходния, разликата е в това, че статуята е посветена на Хигия и тежи по-малко[56]. Фактът, че двете статуетки са издигнати ex donis показва, че парите вероятно са събрани от всички войници на легиона. В такъв случай делът на всеки един войник не е голям - около 0,09 денара или 1,44 аса при около 16,5 аса дневна заплата на войник през втората половина на II в. Издигането на статуите е важно и това се подчертава от факта, че самият легат е ангажиран с мероприятието. Най-вероятно става въпрос за легата на легиона, а не за този на провинция Долна Мизия. Статуетката, посветена на Хигия, може да се датира във II - началото на III в. и по-скоро II в. С известна условност издигането й е възможно да се свърже с голямата епидемия по времето на имп.

56 Докато сребърната статуя на Асклепий е 1774 гр, тази на Хигия е между 1514-1555,39 гр. J. Kolendo прави подробно описание на изчислението - виж. Kolendo 1982, 68. Той възстановява височината на статуетката, посветена на Хигия, на 37,5 см при съотношение за такъв род статуетки 1:2,5 основа към височина. J. Kolendo прави и друго проучване - съотношението между тегло - височина, на базата на други открити статуетки. В такъв случай статуетката от Нове би трябвало да има височина съответно 30,32 или 85 см.

Марк Аврелий или поне датировката на паметника не противоречи на тази хипотеза. Разбира се, може да се отнася и за голямата епидемия от 165-166 г. Тя не затихва веднага, а има проявления до 180 г, а след това се подновява през 189/190 г. Статуетките са поставени в храма на Асклепий, което показва, че той е издигнат преди посочената дата. Двата паметника, макар носещи общи белези, се различават един от друг и са изработени по времето на различни легати. Самият J. Kolendo изказва две хипотези във връзка с изработката им (Kolendo 1998, 60). От една страна, това би могло да се обясни с опасността от епидемия. По-вероятна изглежда обаче втората теза, свързана с традиция да се изработват такива статуи с цел осигуряване на защита от страна на здравеносните богове.

7. (Aesculapio et Hy(giae leg(io) I {Ital(ica)_ _ _)
(dedicatum per T(itum) Vitrasium Po(llionem
ljeg(atum) Aug(usti) p(ro)pr(aetore)

(Kolendo 1982, 74 f; Kolendo, Bozilova 1992, 25-26 № 9; Kolendo, Bozilova 1997, 55 № 18; Kolendo 1998, 57; IGLNovae 018; pl. 7, 18, ILNovae 009; Abb. 9., ILBulg 288; tab. 57, 288)

Това е един доста фрагментиран надпис, гравиран върху архитрав. Става въпрос за издигнат през 157 г. храм в чест вероятно на Асклепий и Хигия. Макар че е запазена само част от името на Хигия, според J. Kolendo името на Асклепий стои пред това на богинята. Според Б. Геров липсващата част може да се развие като {templum или sacellum Aesculapi et Hy}giae. По името на управителя на Долна Мизия, от когото е направено посвещението, паметникът може да се датира много точно в 156-158 г. Интересно е, че името на същия легат се среща в един посветителен надпис, открит в светилището на Асклепий и Хигия, този път в Одесос (Мирчев 1966, 72-74, № 8). T. Vitrasius Pollion е управител и в Legio (Léon), Испания, където прави посвещение на Трите нимфи (CIL II, 5679). Възможно е да се предположи, че той или е почитател на култа към здравеносните богове, или е търсел изцеление от тях.

8. Hygiae sac(rum)
Fl(avius) Hono-
ratus (centurio)
leg(ionis) I Ita(licae) d(ono) d(edit)

(Kolendo 1982, 72-74 fig. 7-8; Kolendo, Bozilova 1992, 25 № 8; Kolendo, Bozilova 1997, 55 № 17; Kolendo 1998, 64)

Паметникът е открит преизползван в изграждането на по-късна стена. Някои от буквите са силно изтрити. По епиграфски признаци този варовиков олтар е датиран от J. Kolendo през III в. Това отново е посвещение към Хигия, направено от центурион в легиона-Flavius Honoratus.

9. Следващият надпис няма връзка с религиозно посвещение, но той най-вероятно е свързан с преизграждането на храма в двора на военната болница.

+ ATI. LIB [C]ati lib(rarii или erti)
SEPT. IVS Sept(imius) IVS
T C M T C M

(Kolendo 1998, 64; AE 1998, 1135)

Надписът е издълбан вероятно върху гърба на вторично употребена плоча от бял мрамор. Тъй като много малка част е запазена, с голяма условност може да изкаже предположението, което излага и J. Kolendo, че паметникът се явява списък на войници от легиона. Плочата има значение не като текст, а по-скоро като датировка на последната поправка, правена по храма на здравеносните богове. Частите от нея са използвани веро-

ятно при последното павиране пред храма на Асклепий (второто - третото десетилетие на III в.).

10. Q. Apidi-
us Sabi-
nus has(tatus)
leg(ionis) I Ital(icae)
ex trecena(rio)
d(ono) d(edit)
(Kolendo 1998, 60; AE 1998, 1132)

Този паметник по своето съдържание не дава никакво указание за посвещение на здравеносно божество. Спираме се на него, тъй като е открит в двора на военната болница и може да се приеме, че е посветен на един или повече здравеносни богове. Върху олтара са изобразени палмова клонка и лавров венец, които тук имат значение на победа над смъртна опасност или болест. Вероятно поставянето на надписа в храма на Асклепий е обезсмисляло споменаването на конкретния бог.

Платформата, издигната срещу вътрешната задна страна на храма, вероятно е използвана за поставяне на статуетки и вотивни плочи, посветени на Асклепий и Хигия. Надписите в тяхна чест са концентрирани в храма и на 10 м в радиус от него. Популярността на Асклепий и другите здравеносни богове сред войниците не е изненадваща. Те най-много от всички са подложени на опасност. В Рим също са открити много паметници, посветени му от войници. Два от тях дори са поставени от тракийски войници на служба в армията (CIL VI, 30685; 32549). Обикновено на тези култови места се почитат богове, свързани със здравето - Асклепий, Хигия, Bonus Valetudus, Аполон Grannus, Sirona. Последните две божества са особено популярни в келтските провинции, но епиграфски материали за тяхното почитане са познати и от района на днешните Германия, Австрия, Централна Италия (Breitwiesen 1998, 93ff.). Култът към Аполон Grannus е особено популярен по Дунавския лимес. Sirona пък поема функциите на Хигия като богиня на изворите и здравето. В тези места войниците са можели да се помолят за здраве и изцеление.

Посвещенията, открити в двора на военната болница при Нове, могат да се разделят на две групи. От една страна, това са надписи с официален (№№ 3, 5, 6, 7, 9) и частен характер (№№ 1, 2, 4, 8, 10). От друга, те могат да се разделят на такива с благодарствен характер и на такива, имащи по-скоро превантивен и осигуряващ обща закрила (№№ 5, 6). Храмът най-вероятно не е бил достъпен за цивилното население, а по-скоро е изпълнявал функциите на военно светилище, посветено на здравеносните богове, като основните, почитани в него, са Асклепий и Хигия. Заедно с тях в асклепионите са правени и посвещения и на второстепенни за тези места божества - Силван, Сабазий. От valetudinarium-a при Нове също имаме надписи с посвещения на тези божества (Kolendo 1998, 66f.).

***

Наличието на военна болница в Нове, засега единствената от територията на разглежданите провинции, говори, че такива вероятно има и в другите лагери. Възможно е да са били от дърво или да са разрушени впоследствие. Тази от Нове е доказателство за навлизането на организирано военно, медицинско обслужване на територията на провинция Долна Мизия.

Ветеринарната медицина

Ветеринарната медицина през античността е свързана до голяма степен с хуманитарното лечение. В Римската империя обикновено pater familiae се грижи за здравето на своето семейство, роби и животни.

Според Варон (Rust., II.1.21; II. 10.10) има два вида болести по животните - първите се нуждаят от грижите на medicus, а вторите - sine medico curari possint (могат да се излекуват без лекар). Най-ранните сведения за ветеринарни лекари в Рим са от времето на имп. Август - Apollodorus Aquarius medicus et venator (Fischer 1988, 192). Познати са различни наименования на ветеринарни лекари. Най-ранен е терминът *ιππατρος,* който се среща от III в. пр. н. е. Това не е лекар, занимаващ се само с грижи по конете, макар името му да се извежда от *ιππος* (кон). Вероятната причина за това е, че при конете има много повече болести и методи за лечение, както отбелязва и самият Варон (Walker 1973, 304).

В периода I - III в. се използва наименованието veterinarius, а едва от Едикта на имп. Диоклециан (301 г.) се появява и терминът mulomedicus (Cod. Teod., VIII.5.31.370). Това е ветеринарен лекар на частна практика. Обикновено освободените роби изпълняват длъжността medicus pecuarius (ветеринарен лекар към гарнизон) nmedicus iumentarius et veterinarius (занимаващ се с впрегатни животни). Термините veterinarius и *ιππιατρος* продължават да се използват и през късната античност. Ветеринарните лекари заемат различно социално положение, но като цяло това не е много престижна професия (Veg., Mulum. prol., 13) и не така добре платена, както хумантата медицина. Според Vegetius поради неуважението към ветеринарната медицина, тя се практикува от недостатъчно квалифицирани хора.

Хирургическите интервенции при животните се ограничават главно до две манипулации - източване на гърлени абсцеси и кастрация. За втората операция има повече сведения (Chiron VII.68.101; Celsus VII.22.5; Columella VI.26). Според последния автор кастрацията не трябва да се извършва преди настъпването на двегодишна възраст. Той обръща внимание на умението да се извърши манипулацията безопасно. Определянето на кастрацията като медицинска интервенция е донякъде условно, тъй като тя не винаги се изпълнява от ветеринарен лекар, а в повечето случаи от стопанина на животните.

Инструментите за кастрация са единствените археологически материали, които потвърждават прилагането на тази операция. Най-общо това е железен инструмент, с две шарнирно прикрепени и назъбени рамена. За захващане служат двете къси дръжки, завършващи с по едно кръгло топче. Обикновено нямат украса. Срещат се изключително рядко като археологическа находка, предимно във военните лагери и във вилни имения, развивали стопанска дейност (Drack, Fellmann 1988, Abb. 94, 5; Drack 1990). Известни са още от I в., съдейки по находки, открити в Помпеи (Rediscovering Pompeji, 1990, 160, № 42).

Много често тези предмети не са разпознати и се описват като неидентифициран предмет или като "клещи за чупене на орехи" (Гетов, Попов 1972, 51, табл. 21 ; Rolling 1973, 353, Abb. 1, 1-2). RacTpaTopnre са твърде големи, за да служат за тази функция. Екземплярът от музея в Saarbrücken е открит в имение с развито селско стопанство (Spießen), което навежда на мисълта, че е използван за кастрация (Rolling 1973, 353, Abb. 1, 2) *(фиг. 41/3).* В римска вила е открит и екземплярът от Freißen (Rolling 1973, 353, Abb. 1, 3) *(фиг. 41/ 1).* Това е кастратор с двигателен механизъм. Мощни рамене притежава екземплярът от Itersdorf (Rolling 1973, 353, Abb. 1, 1) *(фиг. 41/2).* Първоначално се смята, че това е нож за рязане, но такава функция е невъзможна, тъй като инструментът е снабден със зъбчета, а не с режеща част. Кастратите от Itersdorf, от кастела Feldberg (Rolling 1973, Abb. 1, 4) и от вилата от S e e b (Drack, Fellmann 1988, Abb. 94, 5) могат да се обединят в *тип 2* със своята П-образна форма.

Сред останалите находки от *тип 1* се вписва и гробната находка от Кабиле (Гетов, Попов 1972, 52, табл. 21; Künzl 1983a, 124, Abb. 98; Kolling 1973, Abb. 2, 1). Инструментът е изцяло запазен *(фиг. 41/ 5)*. Има дължина 22,4 см. За разлика от останалите железни екземпляри, той е изработен от бронз. Бронзов кастратор е известен и от Antagoniniana (Албания) (Budina 1972, 325, fig. 42; Budina 1976, PI. VII; Matthäus 1989, 35) *(фиг. 41/4)*. Последният екземплярът е най-големият от всички познати - 26 см, но заедно с този от Кабиле образува групата на по-големите кастратори. При последния двете части са шарнирно съединени. В средата раменете са разширени и назъбени. Дръжките завършват с пъпка в края. Украса липсва. Екземплярът намира почти пълна аналогия с екземпляра от Spießen. Много близък паралел на кастратора от Кабиле е и един от Chichester, открит с инструмент за оформяне

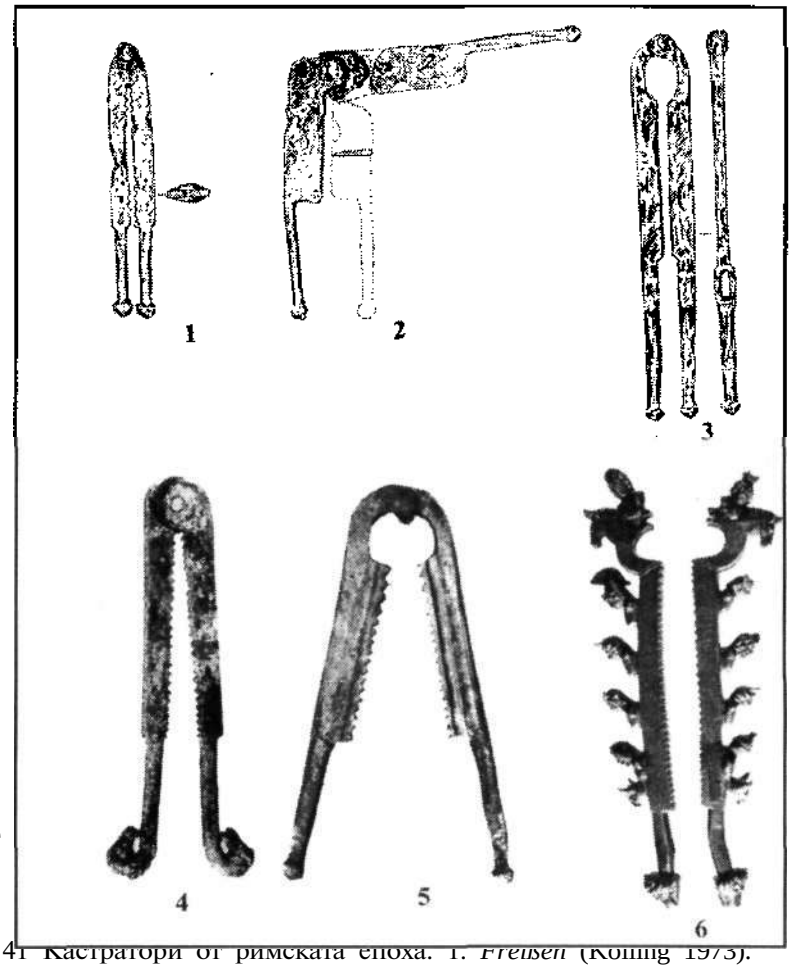

Фиг. 41. Кастратори от римската епоха. 1. *Freißen* (Kolling 1973). 2. *Itersdorf (Kolhng* 1973). *3. Spießen* (Kolling 1973). 4. *Antagoniniana* (Budina 1972). 5. *Кабиле* (Гетов 1972). 6. *London* (Kolling 1973).

на копитата на конете при подковаване (Down 1982, 369, fig. 3). Екземплярът от Кабиле може да се датира в първата половина на II в. Той е и единственият, който ни е известен като гробна находка от римската епоха. Съпътстващият инвентар в гроба не е много, но за богатството му говори наличието на антропоморфен балсамарий и стригила (Гетов, Попов 1972, 50).

Инструментите за кастрация са широко употребявани в античността, но тъй като са изработени предимно от желязо, много малко екземпляри са се запазили. Тъй като кастрацията не е извършвана непременно от ветеринарен лекар, не може да се твърди със сигурност, че кастраторът от Кабиле е от гроб на такъв доктор.

Манипулацията е засвидетелствана и върху един релеф от музея в Ех (Kolling 1973, PI. 2, 1) *(фиг. 42/ 1)*. В двата му края е разположена група кон - "лекар". Вдясно най-вероятно е представено пускането на кръв или обгаряне. По средата е изобразен окачен инструмент, аналогичен по форма на посочените по-горе кастратори. На една от дръжките му виси шнур. С негова помощ двете части на инструмента се затварят неподвижно. По този начин намират обяснение и топките в края на дръжките - те служат да не позволят на шнура да се измъкне. Така затвореният кастратор се маха след 24 или 48 часа. Изображение на инструмента е познато и от Мала Азия (Cox, Cameron 1937, 21-24, plate 21, 40 (1)) *(фиг. 42/2)*. Той е представен заедно с други пособия, употребявани във ветеринарната медицина. Подобни изображения са голяма рядкост и от българските земи не са ни познати.

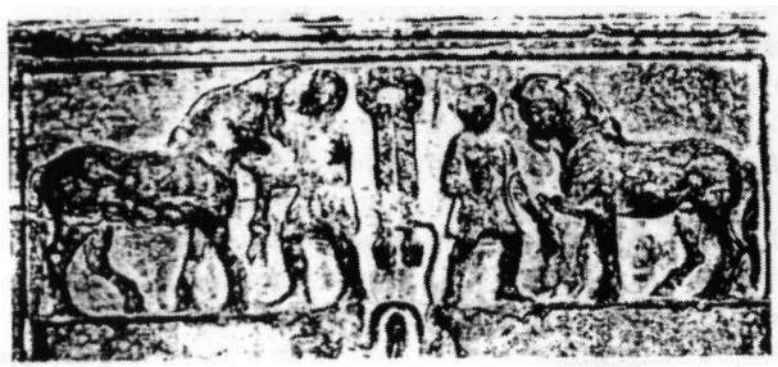

1

2

Фиг. 42. Релефи с изображения на кастратори. 1. *Ex,* Франция (Kolling 1973). 2. *Мала Азия* (Cox, Cameron 1934).

Други инструменти, употребявани във ветеринарната медицина, не са ни известни от археологически находки, най-вероятно защото трудно се различават от инструментите, използвани в занаятчийското производство или в хуманитарната медицина. При конете се правят разрези на болезнени места, но не със скалпел, а с cultellus. При животните се извършва и пускане на кръв (с инструмент, наречен sagitta), както и обгаряне на болни места (предимно при дълбоки рани на копитото), но нямаме сигурни данни как изглежда този инструмент. Колумелла (VII.3.16) говори за извършването на ембриотомия на овце и кози при трудно раждане чрез използване на нож (ferrum).

Наличието на малко археологически материали за практикуване на ветеринарната медицина вероятно не отговаря на нивото, което тя реално достига през римската епоха. В този период може да се говори за нов вид организирано медицинско (ветеринарно) обслужване.

Локализация на лечебни центрове

Локализацията на болнични заведения е много затруднена, тъй като такива в съвременния смисъл на думата през римската епоха са само тези във военните лагери. Несъмнено са съществували такива "болници" и в градовете. Тяхното документиране по археологически път не винаги е възможно. Единствено находки от медицински инструменти или епиграфски паметници могат да са свидетелство за това. Проблемът за локализацията на лечебни центрове е разглеждан и от други автори (Harig 1971). Тук ще бъдат представени потенциалните места, където е възможно да се провежда медицинско обслужване през римската епоха.

/. Бани . Това са места, където е напълно възможно извършването на лечение. От една страна терапията с помощта на вода (топла или студена) през античността (а и до днес) се смята за основен лечебен метод. Това важи особено за минералната вода, която в зависимост от състава си е подходяща за лечение на различни болести или травми (Hauff 1993-1994, 96). Освен това, сложните операции също могат да се провеждат в баните, а не в дома на пациента. Така например Сенека (Писма, 56.1-2) споменава различни процедури, включително масаж и епилация, извършвани в баните на Baie. В повечето градове на Римската империя има данни за лекари на държавна практика, но не се споменават такива, практикуващи в баните. Възможно е в тях да са работили лекари на частна практика. Находките от банята в Xanten потвърждават мнението за хирурги-

ческа дейност там[57]. Не става въпрос за организирането на клиника с болнични стаи, но вероятно тук са лекувани костни травми. Данни за медицинска дейност има и от други терми (Künzl 1986a, 498, Abb. 5; Clippers 1977, 198-208). Възможно е там да са се извършвали пластични операции, за каквито споменава Целз (VII.9).

В Хисарските бани е открит един сребърен инструмент (Цончев 1935-1936, 151, обр. 64), който е възможно да има и медицинска функция. Тук има данни и за единични басейни, вероятно за терапевтични процедури. За термите в Одесос също може да се предполага провеждането на медицинско обслужване (Dontcheva 1998, 181-192). Данни за това дава и един оброчен паметник, чието посвещение е не *υπερ της σωτηριας* (за избавление), а *υπερ της θεραπιας* (за излекуване) (IGBulg. I, 86 bis). Не може да се каже, дали този център е свързан с храмовата медицина или съществува отделно от асклепиона.

2. Къщи на лекари. Типичен пример за тази група са множеството къщи на лекари в Помпей (Eschebach 1984, 3-79). Те са изграждани или наемани с цел да служат на лекари. Всички сгради, в които са открити медицински инструменти, са разположени на главните градски артерии, в близост до градските порти, баните, палестрите (Eschebach 1984, Abb. 2). Това доказва, че лекарите са заможни членове на обществото. Разпределението на стаите в къщата също може да служи като доказателство за организиране на "клиника"[58]. Предполага се и наличието на магазини за продажба на медикаменти към тези домове. Това означава, че лекарите в Помпей се занимават едновременно с лекарска практика и фармацевтика. При много от къщите има и данни за градини, в които са отглеждани билки и полезни растения.

Трябва да се прави разлика между лекарски дом и "клиника", организирана в къща на лекар. Това разграничение не винаги е възможно, тъй като единственото доказателство и в двата случая са находките на медицински инструменти. Лекарят преглежда пациентите в дома си, но вероятно ходи на посещения, където се провежда лечение, неизискващо оперативна намеса. Ето защо, повечето инструменти са открити в кутии, за да бъдат носени от лекаря. От Платон (De re publica, III. 13) са известни т. н. iatreia, където човек отива, за да получи някакво лекарство, приготвено от самия лекар. Те не могат да се нарекат "болница", тъй като това не е място, където пациентът може да остане за стационарно наблюдение след операцията, а е само "кабинет" на лекаря (Harig 1971, 184). В такъв случай не може да се говори за болница, а по-скоро за място, където се предписват лекарства, докато по-обичайно е посещението на лекаря при пациента. С думата iatreia се упоменават и самите къщи на доктори, където те приготвят медикаментите си. Taberna е друг термин във връзка с практикуването на медицина, но той се употребява и за място, където работят обущари, хлебари и други. Това са помещения отворени към улицата. В тях могат да се продават както медицински инструменти, заедно с други сечива и пособия, така и медикаменти. Tabernae medicae могат да са както в лекарския дом, така и извън него. На тези места пациентът получава лекарска помощ и му се назначава лечение. Възможно е следоперативното наблюдение да се извършва в къщата на лекаря или в дома на пациента. Вероятно в някои от домовете на лекари има и "операционни", разположени във вътрешността на сградата.

От българските земи има данни само за една къща на лекар. Възможно е да става

57 Това са пет инструмента - три скалпела и две костни длета, открити в малко помещение в банята (Künzl 1986a, 491-495, Abb. 1-3).

58 Така, например, къщата на Philippus в Помпей е с два входа и много единични стаи, разположени в задната, перистилна част на къщата - Eschebach 1984, 42f., Abb. 42. Медицинските инструменти са разпръснати из цялата къща, както и в "магазин" № 1. Вероятно последното помещение не е магазин, а нещо като приемен кабинет на лекаря.

въпрос и за лечебен център. В Марцианопол, в едно голямо помещение на сграда, изгоряла в резултата на пожар в края на IV в., е открита вече многократно споменаваната богата находка на медицински инструменти *(Приложение 1, №7).* Може да се говори за къща на лекар, защото в "клиниките" инструментите се откриват разпръснати в различни помещения, но на определено място - т. е. те са стояли в шкафове или върху лавици. В къщата в Марцианопол, медицинските инструменти са открити струпани на едно място. Възможно е да става въпрос и за депо на инструменти, тъй като според проучвателят Ал. Минчев сградата е изгоряла в края на IV, началото на V в. (Minchev 1983, 144), но медицинските инструменти, съдейки както по наличните паралели, така и по стиловите им особености, не могат да са изработени след края на III в.

3. *Valetudinarium* . Разграничават се два вида: а/ военни и б/ градски

Тъй като първите са разгледани в частта за военната медицина, тук ще бъде обърнато внимание само на втория вид. Градските болници през римската епоха не са така разпространени, както военните. Идеята е доразвита напълно едва след края на V в. Съществуването на такива заведения през римската епоха е епиграфски засвидетелствано (CIL VI, 8639; 9084; 9085). Възможно е, те да имат мъжко и женско отделение (Harig 1971, 189).

Античните автори също дават сведения за този род медицински центрове. Колумелла (XI.1.18; XII.3.17) ги споменава предимно като места за лечение на роби. Светоний (De vita Caesarum, V.25.2) казва, че още през 293 г. пр. н. е., когато е изградено първото светилище на Асклепий в Рим, към него е изградена и "болница" за роби. Ако някой от тях оздравее, той получава свобода от господаря си.

Най-вероятно за болниците се изграждат специални сгради. Тук работят лекари на държавна служба или роби. В тези здравни заведения е възможно пациентът да остане за по-дълго лечение. От българските земи има данни, макар и доста несигурни, за цивилен valetudinarium от Филипопол (Колев 1990, 101), разположен до североизточната порта на града. Изграден е около средата на II в. Фризът на здравеносните богове *{фиг. 45),* открит в града, е възможно да е бил поставен на фасадата на тази сграда. Археологическите и епиграфски паметници показват, че от втората половина на V или първата половина на VI в. във Филипопол функционира болница, възникнала върху асклепион, който е слабо проучен (Tsontschev 1960, 124).

5. *Домашна медицина* (medicina domestica). Този вид лечебна дейност е в рамките на дома и е типична за ранния период, когато медицината се практикува в Рим главно от лекари с гръцки произход. В повечето случаи те са роби, грижещи се за цялата familia (servus medicus) (Harig 1971, 192) - не само за робите, но и за господарите си. Едрите земевладелци са заинтересовани робите да са здрави и работоспособни, ето защо в повечето случаи разполагат с един servus medicus. Често пъти в знак на благодарност господарят му подарява свободата и той се превръща в medicus libertus (Балев 1946, 28). От 46 г. пр. н. е., когато Цезар издава закон, с който освобождава всички лекари-чужденци и им гарантира свободно практикуване на медицинската професия, започва западането на medicina domestica.

6. *Лечебници към храмовете.* Тези центрове са свързани предимно с култа към здравеносните божества[59].

59 Виж глава VIII.

VI. АНТРОПОЛОГИЯ И МЕДИЦИНА

Палеоантропологични данни за демографските процеси в българските земи през I - III в.

Антропологичните данни дават сведения за заболяванията, патологичните изменения и епидемиите, характерни за периода. Те от своя страна са източник за нивото на хигиената, медицинското обслужване и социално развитие. Обобщението на тези данни позволява да се направи демографска характеристика на хората, населявали българските земи през римската епоха. Палеоантропологичните изследвания дават информация както за продължителността на живота, така и за по-голямата или по-малка раждаемост и смъртност. Това косвено е свързано с нивото на медицинско обслужване и хигиена. Чрез палеоантропологичните данни може да се направи анализ на влиянието на някои конкретни условия на труда и на бита върху равнището на живот.

Проученият антропологичен материал от българските земи от римската епоха е главно от некрополите на Августа Траяна, Яйлата, Абритус и Любенец[60]. Наблюдаваните процеси на територията на днешните български земи не са изолирано явление, а са типични за античността. Високата раждаемост, съпътствана с висока смъртност (средна продължителност на живота под 30 години), както и малкият относителен дял на възрастни хора (над 60 години) (Кондова, Чолаков 1989, 34) са явления, характерни за древността. Като главен показател за социално-икономическото състояние на населението е детската смъртност. Така например при популацията от Абритус тя е 41,89% (във възрастовия интервал 0-14 год., след направена корекция). Високата детска смъртност е характерна за примитивните общества, която се компенсира с високата раждаемост (Russeva 2001, 253). Съществен проблем се явява действителната детска смъртност при децата до едногодишна възраст. Причина за това е погребването им извън границите на некрополите - под праговете на къщите или на други места. В голяма степен тези кости са силно разрушени поради тяхната крехкост. Твърде често данните показват ниска детска смъртност, която е нереална поради посочените фактори. Средната стойност на относителния брой на умрелите в първи възрастов интервал (0—4 години) за римската епохата е 12,84%, стойност много по-ниска от тази за предходната и следващата епоха. Разбира се, има популации, където детската смъртност достига 25-30%, а при някои дори до 70% (при късноантичната популация от Кабиле). Последната стойност е и определяща при изчисляване на общата стойност на относителния брой на умрелите през късната античност, който се покачва до 34,18%. Процентът за римската епоха би трябвало да претърпи корекция поради някои празноти в антропологичния материал. Не без значение е и християнският обред на погребване, който осигурява по-голяма достоверност при изчисленията на стойностите в първия възрастов интервал за късната античност, тъй като погребенията, дори на деца, се извършват само в рамките на некропола извън града.

Малко над 5% е и смъртността в юношеска възраст. Установено е, че относителният брой на умрелите от първи възрастов интервал в популацията от Августа Траяна е много по-нисък от този в Яйлата и Любенец. Това вероятно е свързано с по-добрата хигиена и следродилна помощ в големите градски центрове. Този процент обаче се увеличава в следващия възрастов интервал, за разлика от популациите при Яйлата и Любенец. Възможно е да се приеме, че по-високата смъртност се дължи на някакви специфични детски инфекции, които са увеличили процента на смъртност във втория

60 Използваните данни в настоящата част са взети от: В. Русева. Антропологични данни за промените в смъртността и продължителността на живота на територията на България от неолита до Късното Средновековие. София, 2003 (дисертационен труд).

възрастов интервал (5-9 г.). Това се потвърждава и от погребенията на деца в тази възраст в общи гробове от Августа Траяна, свидетелстващи за протичането на детски инфекциозни заболявания с характер на епидемии (Боев, Кондова-Чолакова, Чолаков 1984а, 89). Най-ниска продължителност на живота се забелязва в популацията при Кабилае (II - V в.), съпътствана с висока детска смъртност. При популацията от Кабилае тя вероятно е свързана с появата на епидемии, лошите условия на хигиена и недохранване през късната античност. Очевидно е, че медицинското обслужване не само при процеса на раждане, но и при специфичните болести за ранната детска възраст, не е на нужното ниво. Рискът за умиране е най-нисък в юношеска възраст както за периода на римската епоха, така и за късната античност. Често в този възрастов интервал обаче се наблюдава наличие на остеопороза на горната орбитална стена (Боев, Кондова-Чолакова, Чолаков 1984а, 89). Това заболяване може да се свърже с наличието на анемии, които най-често са вродени хемолитични или желязодефицитни, вследствие на недохранване. Специфичното и при трите популации е снижаването на смъртността в детска възраст в сравнение с предходните периоди. При тях се наблюдава и благоприятно намаляване на риска за умиране в следващите възрастови интервали до 20-24 г. Повишаването на средната продължителност на живота във всички възрасти може да се обясни с относителното повишаване на нивото на медицинските познания, на хигиенните условия, както и на стандарта на живота през римската епоха. През късната античност стойностите за детската смъртност се повишават, макар и слабо. Това е пряк резултат от променените социално-икономически условия, западането на много от градските центрове, както и понижаването на стандарта на живот.

Важен фактор е обстоятелството, че относителният брой на преживелите до възрастта на израсналите се повишава през римската и късноантичната епоха, в сравнение с предходните периоди, като в повечето популации достига и надвишава 60%. Това съвсем естествено влияе положително върху популацията и нейната демографска структура, тъй като преживелите индивиди са достигнали до възраст, в която могат да се репродуцират.

Повечето от популациите показват завишена смъртност при жените на възраст между 20-24 години в сравнение с мъжете в същия възрастов интервал. Въпреки това, през римската епоха, се наблюдава общо намаляване на смъртността при жените (Кондова, Чолаков 1989, 33). Тези данни свидетелстват за ниското равнище на хигиена, недостатъчни умения и познания за контролиране на родилния процес, усложненията при раждане и следродилните инфекции. Възпроизводството в много ранна възраст също увеличава риска от усложнения, водещи до стерилност или смърт (както на родилката, така и на новороденото). При съпоставка на съотношението между двата пола през римската епоха се забелязва относително равно представяне. Характерен е по-големият брой на мъжете в зряла възраст, за разлика от съвременната демографска ситуация, когато с нарастване на възрастта, съотношението е в полза на жените. За сравнение - при популацията от Августа Траяна средната продължителност на живота при мъжете е 49 г, а при жените - 44 г. Като цяло при жените кривата на смъртността е с два върха (Кондова, Чолаков 1989, диаг. 1). Единият максимум е около 35 години, който е свързан с посочените по-горе фактори - ниско равнище на хигиена и познания при израждане. Вторият връх е в интервала 50-55 години. За разлика от жените, при мъжете се наблюдава само един максимум между 50-55 години[61], т.е. кривата на смъртността при мъжете и жените се доближава. Общата тенденция, отразена в антропологичните данни, е сравнително добрата преживяемост през римската епоха. До 40-44 годишна възраст достигат средно 75,18% от мъжете и 57,33% от жените (Русева 2003, Табл. 29). Популациите от Августа Тра-

61 При някои от популациите е между 40-44 г. - Русева 2003, 123.

яна и Абритус показват минимален процент на индивиди, доживели до 70-годишна възраст, докато при останалите, този процент е сведен до 0 (Русева 2003, 128, фиг. 30). Това е един прогресивен елемент в демографската характеристика от римската епоха. Той е резултат от по-високия жизнен стандарт, характерен предимно за големите градове. За сравнение - през късната античност в голяма част от популациите не се откриват индивиди, преживяли 60-годишната възрастова граница. От тази епоха започва процес на спад в продължителността на живота при израсналите индивиди и от двата пола. Любопитен е един надгробен надпис на лекар от Кабиле[62], в който се споменава, че лекарят е починал на 70-годишна възраст.

Общо за римската епоха може да се очертае една положителна тенденция по отношение на средната продължителност на очаквания живот. От една страна това се изразява в увеличаването на нейните стойности за първия възрастов интервал (0-4 г.) и при младите жени (20-24 г), а от друга - в покачването на стойностите за този показател и за двата пола. Данните от българските земи не се различават съществено от данните, получени от другите римски провинции (Русева 2003, 134, Табл. 10).

Нивото на смъртност зависи твърде много и от класовите различия. Изследванията на Г. Ачади и И. Немешкери за древния Рим, въз основа на епиграфските данни, показват следната зависимост, която може да се сравни с данните от българските земи през римската епоха (Кондова, Чолаков 1989, 36):

*Табл. 2. Зависимост между общественото положение **и** продължителността на живота*

Класова група	**Брой**	**Продължителност на живота**		
		жени	**мъже**	**общо**
роби	**678**	**17,9**	**17,2**	**17,5**
свободни	**1413**	**23,4**	**26,9**	**25,2**
търговци	**172**	**24,7**	**34,1**	**31,2**
лекари, свещеници, учени	**425**	**23,31**	**40,3**	**36,9**

Какво показва таблицата? От римската епоха са правени проучвания предимно на скелети от некрополите на големи градски центрове - Филипопол, Одесос, Марцианопол. Резултатите от българските земи стоят най-близо до резултатите за продължителността на живота на свободните римляни. В тези некрополи е погребвано свободното население, докато богатите земевладелци издигат гробници в близост до поземлените си имения. Като потвърждение на това, че разглежданите зависимости са общи за цялата Римска империя, са проучените скелети от посочените градски центрове (Кондова, Чолаков 1989, 36). Макар и оскъдни, тези данни показват, че индивидите принадлежат към една по-висока социална прослойка, което се отразява и на продължителността им на живот.

Правени са и изследвания за продължителността на живота на базата на откритите латински и гръцки надписи по българските земи (Василев 1975, 76). Тези данни не могат да дадат точна представа, тъй като от 466-те паметника на гръцки език, само 44 (9,6%) съдържат възрастта на покойника. При латинските надписи този относителен дял е значително по-висок - 74,1%. Според направените изчисления средната продължителност на живота през периода I - III в. е 30,8 г., т.е. почти съвпада с данните от антропологичните изследвания (при Августа Траяна продължителността на предстоящия

62 Глава IV, № 6.

живот е 31,34 г.). Не е отчетена обаче разликата в смъртността при двата пола. Трябва да се има предвид, че тук става въпрос за продължителност на живота на новородените, каквото е определението на термина "средна продължителност на очаквания живот". Продължителността на живота при израсналите индивиди (е 20-24) е 24,2 г., което означава средно 46,2 г. живот (с разлика от около 5 г. при мъжете и жените). От всички данни от епиграфските паметници средната продължителност на очаквания живот е значително по-висока от очакваната от палеодемографския анализ на антропологичния материал от некрополите. Това се дължи на изкривяването на данните поради избирателния принцип на упоменаване на възрастта на погребания. Така например в Рим преобладава тенденцията да се записва възрастта на заболелите млади хора, докато тази на по-възрастните индивиди обикновено не се упоменава (Parkin 1992, 9). Мъжете като цяло преобладават при споменаване в епиграфските паметници. Издигането им и отдаването на почит е социално явление и то не може да се обвърже с реалното съотношение между пола на погребаните.

При сравнение с данните от епиграфския материал, стойностите, изчислени за българските популации попадат най-близко до тези за провинциите Азия, Гърция и Илирикум (Русева 2003, 131, Табл. 10).

Фрактури и заболявания

Данните от антропологичните изследвания показват, че по-голяма част от фрактурите са заздравявали добре (Кондова, Боев, Чолаков 1984а, 30). Това означава, че е прилагано лечение - обездвижване, наместване и т. н. Част от тях обаче не са могли да оздравеят, за което говорят следите от хронични възпалителни процеси. Тези данни показват, че макар хирургията през римската епоха да бележи значителен напредък, по-слабото равнище на хигиена и неовладяният следоперативен процес са причина за поражения, често завършващи със смърт. Ниското ниво на стоматологична помощ се доказва от многобройните кариеси при изследваните скелети. Те твърде често в този период водят до смърт. Антропологичните данни показват заболявания като парадонтоза, не рядко в напреднала форма (Йорданов, Димитрова, Русева 2002, 278). Много чести болести през античността са очните. Между най-разпространените calippitudo naspritudo. Първата е възпаление, понякога хронично и често водещо до трахома. Конюнктивитът е също така разпространен поради заразността си. Превантивни мерки липсват (Jackson 1996,2229).

Климатичните условия също предопределят някои заболявания. Така например, в пустинните райони приготвеният хляб съдържа много повече песачинки. Те спомагат както за износване на зъбния емайл, така и за появата на кариеси. В Египет се забелязват заболявания, свързани с разнасяните от р. Нил микроби и зарази, прихващани при пиене на вода от реката. Тук последиците от голямата епидемия, започнала през 165 г, са катастрофални. В района на Средиземноморието се наблюдава често заболяване от малария. Болестта води до отслабване на организма и до анемия. Тя не се предава от човек на човек, ето защо заболяването остава с локално разпространение. Етруските провеждат мащабни операции по пресушаването на блата (Castiglioni 1958, 193). Често в античния свят се практикува напускане на дома за летния период и заменянето му с по-благоприятен климат. За българските земи маларията не представлява такава заплаха. При Ескус обаче военният лагер е изграден на 3 км от р. Дунав, за да бъде далеч от заблатения район. До XIX в. връзката между комарите и болестта не е доказана, макар още от древността да се прави връзка между блатата и маларията. Хипократ често обръща внимание на заболявания, появяващи се в различни региони. Той също забелязва лошото влияние на заблатените райони за здравословното състояние и свързва климата с различни болести (Epidem., 1.3).

В големите градски центрове на Римската империя може да се говори за едно повисоко ниво на хигиена и медицинско обслужване. Неслучайно в Одесос, Марцианопол, Филипопол, Августа Траяна се откриват голяма част от медицинските инструменти, както и част от гробовете на лекари и фармацевти. В тези градове се наблюдава старателно изградена водопроводна и канализационна система, кладенци и други съоръжения за снабдяване с питейна вода. При строежа на римски лагери и кастели се следи за избор на най-подходящо място, далеч от блата и заблатени местности, за наличието на благоприятен климат, чиста питейна вода и т. н. (Vitruv. 1.4).

Епидемии

Данните, разгледани дотук, се отнасят до общите процеси. Неочаквани отклонения в живота на човешките популации се наблюдават при природни бедствия, войни и епидемии. Последните обикновено се появяват след земетресение или друг природен катаклизъм, като първоначално атакуват животните, а след това и хората. Думите, с които се означава това бедствие, capestis, pestilentia или lues в латинския език и *νοσος, λοιμος, νοσος λοιμος* в гръцкия. Първата такава известна епидемия за римската епоха е тази, избухнала след изригването на Везувий. Едно такова бедствие сполетява Римската империя и през 166 г., когато при победоносното си завръщане от Изток имп. Луций Вер донася епидемия, вероятно от тиф, едра шарка или бубонна треска, която се разпространява катастрофално бързо. За нея разполагаме и с най-много писмени сведения. Съвсем естествено през тези периоди се наблюдава и по-висока смъртност. Тя е със завишен процент във войската, където поради струпването на много хора на едно място се появяват идеални условия за разпространение. Така е и в големите градове. Направените изследвания показват, че в разцвета си Антониновата треска погубва по 5 000 души на ден само в Рим (Jackson 1988, 175). Би било нереалистично да се мисли, че който и да е от районите на Римската империя остава незасегнат. Факт е обаче, че отделни региони, като Египет например, усещат последиците в по-голяма степен. Всъщност първите данни за епидемията са от Низибия и Смирна - 165 г., през 166 г. тя достига Рим, а през 167 г. се появяват сигнали за хора, напускащи домовете си в минните райони на Дакия (Duncan-Jones 1996, 116). В тази връзка разполагаме с няколко епиграфски паметника, които могат да хвърлят светлина върху проявлението на това голямо бедствие в района на Долна Мизия и Тракия. В един епиграфски паметник от Одесос (IGBulg. I, 224) е споменат гимназиарх, който отправя запитване до оракула на Аполон в светилището му в Klaros. Причина е върлуващата в града епидемия. По палеографски данни надписът може да се датира от времето на имп. Марк Аврелий, когато бедствието е в пълната си сила. Надписът показва, че Одесос е силно засегнат от болестта. Запитването до Оракула е ясно указание, че размерите, до които тя достига, са катастрофални за града. Възможността да се справят с разпространението й е извън компетентността на лекарите. Вероятно Одесос, както и останалите градове по Черноморското крайбрежие, са силно засегнати поради морската търговия и възможностите за разпространението на заразата. Одесос като голям град също е предразположен към по-висок процент заболели. Той обаче не показва никакви сътресения по отношение на монетосеченето по времето на имп. Марк Аврелий (Gerov 1988, 328).

Трябва да се спомене и един паметник от Анхиало, посветен на *"господаря Аполон Колофониос"* (IGBulg. I, 370). Според Л. Робер жителите на града се обръщат за помощ към оракула в Klaros, във връзка също с епидемия или друга опасност (Robert 1959, 189). През II в. най-голямата опасност за града вероятно представлява епидемията в периода 165-170 г. или нейни по-късни проявления. От Tomis разполагаме също с един олтар с две посвещения, направени в чест на *Ἀπολλωνι Ἀγυει κατα χρησμον*

(Pippidi, Russu 1987, № 116). Поводът е от една страна победата на имп. Марк Аврелий (в борбата с маркоманите), а от друга - изцелението и спасението на града. Може да се предположи, че то е направено във връзка с молбата за спасение от чумната епидемия. Трите надписа от Одесос, Анхиало и Tomis маркират голямата опасност, на която са изложени градовете по Черноморското крайбрежие.

Епидемията оказва катастрофални последици и върху икономическия живот в различните части на Римската империя. Това може да се проследи по откритите съкровища от монети. Дванадесет от тях показват спад в монетосеченето през 167 г, т. е. в годината, в която епидемията върлува с пълна сила в Рим (Duncan-Jones 1996, 133). Трябва да се има предвид, че икономическата криза в този период в Римската империя е породена главно от воденето на войни срещу варварските северни (главно германски) племена. Маркоманските войни, комбинирани с епидемия от такъв характер, оставят ясни следи върху икономиката на Римската империя. Знак за това е прекъсналото монетосечене на Хадрианопол в периода 167-177 г. Съкровището от р. Девня също дава указание за спад в сеченето на монети около 167 г. (Duncan-Jones 1996,131). Комбинирано с епиграфските данни от Одесос,Анхиало и Tomis, това указание е обвързано вероятно със сътресенията, породени от болестта.

Освен епидемията, която върлува в периода 165-180 г, данни за втора голяма вълна от едра шарка има от периода 189-190 г. Това вероятно е същата от 165-166 г., възобновена с нова сила. В отделните части на Империята последиците и броят на заболелите са различни. През 251 г. готите опустошават Мизия и Тракия (Геров 1948-1949, 33), но и донасят върлуващата в Северна Африка зараза. Нейните проявления са усетени и през 261 г., когато Балканският полуостров е подложен на поредното готско нашествие. Жертва на епидемия през 270 г. става и самият имп. Клавдий II Готски.

Трепанации

Накрая ще обърнем внимание на една операция, за чието приложение основно черпим сведения от антропологичните данни. Трепанацията е много рискована манипулация, но лесна за осъществяване. Известна е от праисторически времена. Прилага се на индивиди от двата пола, но рядко на деца. Различават се четири основни типа, изпълнявани в различни исторически периоди и с помощта на различни инструменти:

1. Трепанация във форма на правоъгълник, чрез направата на четири перпендикулярни един на друг разреза (*фиг. 43/1).* Този метод е с най-нисък процент преживяемост. При него разрезите са направени не косо, а отвесно, което увеличава риска от засягане на вътрешната мозъчна мембрана. Вероятно този способ е прилаган за придобиването на рондела, а не с оздравителна функция. Операцията е извършвана с помощта на малък трион.

2. Вторият вид трепанация е прилаган чрез изстъргване във формата на елипса *{фиг. 43/ 2).* Този метод се извършва с помощта на специални малки триони. Подобни са открити само в три гробни находки заедно с келтски материали от фаза La Tène C - Obermänzing (района на Мюнхен, Германия), Batina (KisKöszeg, Хърватия), Galatii Bistritei (Румъния) (de Navarro 1955, 231-248; Bologa, Danila, Ghitan 1958, 65-70; Brongers 1969, 7-16; Künzl 1986c, 271-274). Това е и способът, използван още от неолита. В този период обаче трепанацията се прилага за добиване на рондели послесмъртно, а не с лечебна функция. Този метод е с най-висок процент преживяемост.

3. Третият вид трепанация е във формата на кръг *(фиг. 43/3).* Извършва се с помощта на трепанатор във формата на корона *(фиг. 17/2-3).* Това е методът, използван през римската епоха. Всички находки на такива инструменти могат да се датират в рамките на I - III в., макар първите сведения за прилагането на такова пособие да са от предримска-

та епоха. Среща се и при гробни находки от земите на келтите през латенския период (Urban, Teschler-Nicola, Schultz 1985, 13-104). Този способ също показва висок процент преживяемост. Причината е наличието на централен шип при трепанатора, който пречи за безконтролното проникване на инструмента в черепа. Големината на ронделата е пряко зависима от големината на самия трепанатор.

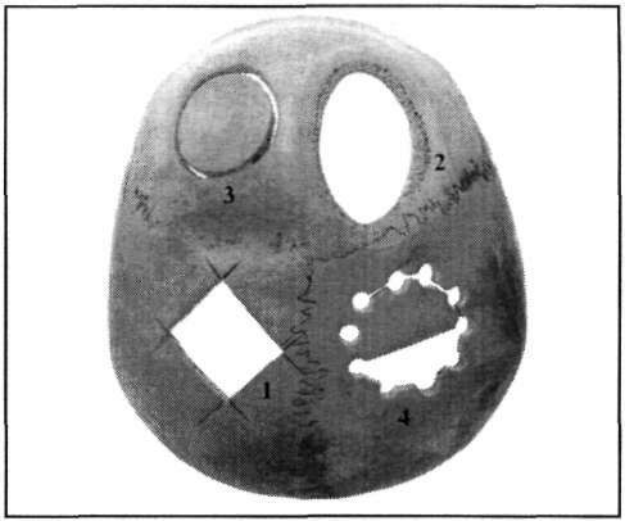

Фиг. 43. Видове трепанции (Künzl 2002b).

От българските земи е известен само един трепаниран череп от античността и по-специално от късната античност (IV - V в.). Той е открит в София, в зидана гробница, при строежа на Народното събрание през 1885 г. (Боев 1959, 208; Боев 1961, 70-72). Ронделата, разположена в тилната област, е с диаметър 8 см, който е значително по-голям от този при трепанаторите във формата на корона. Възможно е използването на набор от трепанатори с различен диаметър, в зависимост от конкретните нужди. Трепанът е бил с широка работна част, тъй като между ронделата и отвора личи широка цепнатина. Ръбовете му са гладки, с лек наклон навътре към черепа. Не можем да сме сигурни, дали става въпрос за лечебна или послесмъртна трепанация, тъй като не се забелязват никакви следи от оздравителен процес. Ако оперираният почине по време на интервенцията, е почти невъзможно да се разграничи послесмъртната от оздравителната манипулация (Боев 1959, 199). Вероятно тук става въпрос за трепанация с лечебна цел, тъй като ронделата не е отнета. Косо отсечените ръбове също са указание за оздравителната цел на операцията. Обикновено трепанацията се прилага при лечение на травматични рани, при нервни или психични заболявания. Следи от травма при черепа от София не са открити. Вероятно става въпрос за психическо заболяване. П. Боев не изключва възможността от разкъсване на sinus sagitalis, което е причинило обилно кръвотечение и оттам смъртта на индивида (Боев 1959, 208). Изолираността на явлението показва, че практиката на трепаниране в българските земи не е разпространена, поне що се отнася до римската и късноантична епоха. От предримския период също няма много сведения, освен за ранни епохи като неолита.

4. Трепанация чрез пробиването на малки дупчици с помощта на свредел (terebra), които са направени така близо една до друга, че образуват кръг *(фиг. 43/4)*. При този метод, за разлика от предходния, е възможно да се регулира големината на черепния отвор, в зависимост от нуждите.

При оздравителния процес след трепанацията голямо значение има възрастта на индивида и най-вече приложената техника, т. е. той е строго индивидуален. Изрязаната рондела може да се извади по различни начини. При малки, но по-дълбоки отвори се използа костен повдигач като тя се повдига нагоре. При по-големите и невъзможност ронделата да се извади изцяло, тя се разсича на части и те се изваждат поотделно. При непълна трепанация се достига до *διπλοη*-то като lamina externa само се изтъргва. Манипулацията се извършва върху различни части на черепа. Тя зависи и от това, къде е разположена фрактурата. Най-често лечебни трепанации се откриват по теменната, челната и тилната област. По-рядко се срещат върху слепоочната кост. Не е необичайно и откриването на повече от един трепанационен отвор (Urban 1989, 222). При операцията може да настъпи смърт по няколко причини - обилно кръвотечение при нарушаването на

мозъчната кора и от инфекции, породени в следоперативната фаза, при тежки наранявания и възпаления, когато дори и успешната трепанация не би могла да помогне. Смърт след операцията се наблюдава при несръчно боравене с инструменти, при груба техника на работа, при засягане синусите на d u r a m a t e r (Urban 1989, 222). В следоперативния период смърт може да настъпи и вследствие на инфекция на мозъчните ципи или при едем на мозъка.

VII. НУМИЗМАТИКА, ИЗКУСТВО И МЕДИЦИНА

Най-голям дял от изображенията по монети, свързани с медицината, са тези представящи здравеносните богове и най-вече Асклепий. Образът му се появява в провинциите Долна Мизия и Тракия само върху монетите на някои императори. Изборът не би могъл да е случаен. Голямо е изобилието им по времето на имп. Каракала. Тези изображения са свързани с разклатеното здраве на императора. Вероятно през 214 г. той посещава Пергам, за да търси изцеление на болестите си. С негово благоволение асклепионът там е възстановен.

Най-голяма информация във връзка с разглежданата тема ни дават монетите на Пауталия. Те са многократно разисквани (Ruzicka 1932-1933; Герасимов 1973; Russeva-Slokoska 1990 и други), ето защо няма да се спираме подробно на тях. Както се вижда от *Приложение 4,* монети с изображения на здравеносните богове в Пауталия се появяват още от времето на имп. Антонин Пий. От предантониново време има само една с изображение на Асклепий на аверса и увита около тояга змия върху реверса (Ruzicka 1932-1933, 41, № 1, Taf. VIII, 13) *(фиг. 44/1).* От времето на имп. Антонин Пий са известни изображения както на Асклепий, така и на Телесфор, Хигия и Трите нимфи (Ruzicka 1932-1933, №№ 5, 6, 8, 12, 16, 20, 22, 30; Taf. VI, 13-14) *(фиг. 44/ 2).* Асклепий е представен в храм, което говори, че още по времето на този император е изграден негов храм. Върху монети на имп. Комод около храма със статуя на бога вътре, е изобразена гора (Върбанов 2002, II, 222, № 2964, 2965), което подсказва, че той най-вероятно е бил извън града. В антропоморфния си образ той е представен в типичната си гръко-римска иконография - брадат, обърнат наляво и с тояга с увита около нея змия или близо до колона, около която се увива змия. От времето на имп. Антонин Пий липсват самостоятелни изображения на змия по монетите, изображение, което при следващите императори добива широка популярност. Тя започва да се представя в различни варианти - Асклепий върху змия (Ruzicka 1932-1933, №№ 342-348), с глава на дракон и опашка на риба, върху олтар и завита около него, върху триножник, излизаща от кошница, увита около яйце върху олтар и други (Ruzicka 1932-1933, №№ 57, 179, 180, 188, 225, 254, 262, 263, 269, 283, 389, 392, 393, 395a, 396, 397, 398, 399, 400, 420, 422-428, 437, 459, 496, 527, 683a, 684-694, 744-748, 797-799, 835, Taf. VIII, 14-16, 18-22; IX, 2-7, 9) *{фиг. 44/3-8).* Змия е представена и върху медальон от времето на имп. Комод (Върбанов 2002, II, 220, № 2911). Типовете монети с изображение на змия, на Асклепий в храм и върху летяща змия (дракон) битуват заедно при имп. Септимий Север и имп. Каракала. Върху бронзови монети на втория на реверса е изобразена увита змия, която дори е означена като *ΣΩΤΗΡΑ* (Ruzicka 1932-1933, №№ 699-702; Taf. VIII, 20) *(фиг. 44/ 9),* т. е като змия-спасителка. От времето на имп. Септимий Север също е известна една монета с такъв надпис (Ruzicka 1932-1933, № 394). От времето на имп. Марк Аврелий се появяват и изображения на Асклепий и Хигия заедно в храм (Ruzicka 1932-1933, № 46, Taf. IV, 24) (*фиг. 44/ 10),* което е указание, че Хигия получава равноправно положение като здравеносна богиня. Времето на този император може да се свърже повсеместно със засилването на почитането на здравеносните богове във връзка с Антониновата епидемия[63], която взема много жертви в цялата Империя. Вероятно с това е свързано и издигането на храм. По монетите на Фаустина Млада се откриват и изображения на Деметра, държаща както житни класове, така и мак, който може да се свърже с лечебна функция (Ruzicka 1932-1933, № 77, 79, 82, 84, Taf. I, 21) (*фиг. 44/11).* Тя също е почитана като богиня на здравето, макар и не така масово (RE, IV, 2751). Като цяло при тази императрица

63 Виж глава VI.

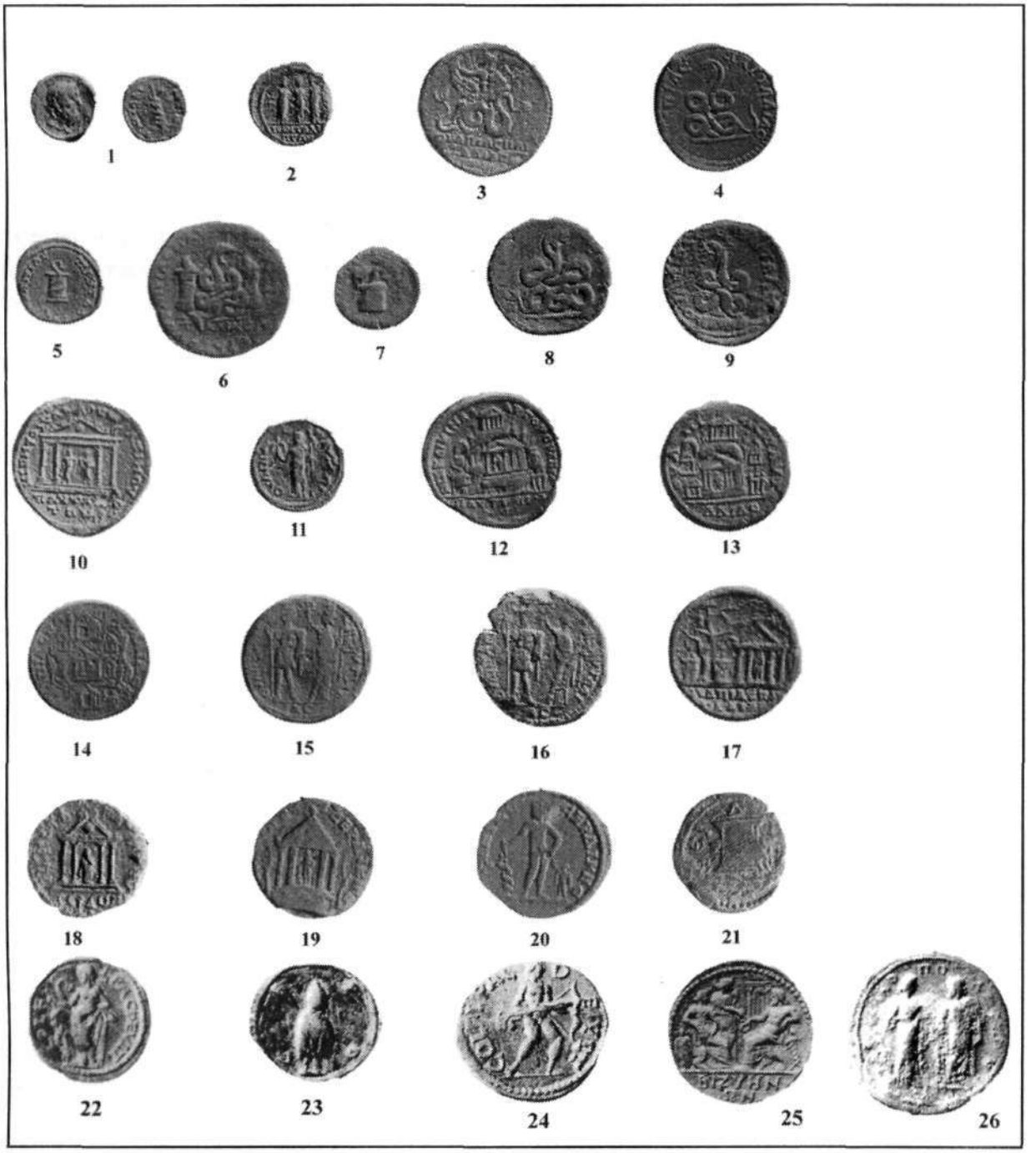

Фиг. 44. Монети с изображения на здравеносните богове от градовете на провинциите Долна Мизия и Тракия.

1-17. Пауталия (Ruzicka 1932-1933). 18-21. Сердика (Мушмов 1926). 22-24. Деултум (Jurukova 1973). 25. Бизия (Jurukova 1981). 26. Хадрианопол, медальон (Юрукова 1987).

преобладават изображенията на богини като Хера, Артемида, Деметра и Хигия, свързани по-скоро с плодородието и семейното огнище. Що се отнася до здравеносните богове, типовете изображения по монетите на Фаустина не са много разнообразни. По тези на Фаустина Млада и имп. Луций Вер изображението на Телесфор не се среща. При този император също няма изобилие от монети, представящи здравеносните богове. Едва от времето на имп. Септимий Север се срещат по-разнообразни типове.

Монетата, която представя за първи път асклепиона в Пауталия, е от времето на имп. Септимий Север (Ruzicka 1932-1933, 287, Taf. IX, 17) *(фиг. 44/12)*. Изобразена е Свещената дъбрава - хълм, обрасъл с дървета, а най-горе - храм с четири колони. В него не се вижда фигура, а Асклепий е представен в храм под върха. Вляво горе има пещерен отвор, със следи от фигура в него, който може да се интерпретира като скален митреум. Под него се виждат два храма или две едикули, разположени една под друга. Това са вероятно храмовете на второстепенни по отношение на лечителската функция божества. Вдясно от първия се вижда друг, изглежда посветен на Трите нимфи, тъй като те са изобразени под него. Всички сгради са заобиколени от дървета. При всички останали монети, където е представен само един храм и Асклепий в него, дървета няма, поради което може да се предположи, че в този случай е изобразен този в града, а не онзи, който е част от асклепиона. Логично е съществуването на два отделни храма. В светилището идват много болни хора от различни краища на провинция Тракия. Най-вероятно гражданите на Пауталия са предпочитали те да посещават асклепиона, а не храма на бога в града, който е ползван предимно от жителите му.

Известна е и още една подобна монета, на която е представен и речният бог в рамките на асклепиона с пещера и храмове (Върбанов 2002, II, 230, № 3080).

Комплексът е издигнат най-вероятно по времето на имп. Септимий Север, при когото за първи път се среща изображението на асклепиона върху монета. От него не може да се съди за истинския вид на светилището, тъй като върху малката площ на монетата не може да се представят всички подробности. Преди този период няма толкова *много* храмове или едикули върху една монета, освен един храм на Асклепий и Хигия, т. е. може да се каже, че комплексът, издигнат върху Хисарлъка в своя развит вид, е факт от управлението на имп. Септимий Север насам.

L. Ruzicka предполага, че имп. Септимий Север идва заедно с Каракала да се лекува в Пау талия и в знак на благодарност подарява на града произведения на изкуството (Ruzicka 1932-1933, 11). В тази връзка може да се отбележи още една монета от времето на същия император - Градската богиня[64] посреща императора като държи статуя на Асклепий в едната ръка и венец в другата (Ruzicka 1932-1933, 378, Taf. VII, 12) *(фиг. 44/15)*. Тази монета говори за значението на култа му в Пау талия и за причината на императорското посещение в града. То е свързано с лечебните минерални извори. Аналогична монета има и от времето на имп. Каракала (Ruzicka 1932-1933, 668, Taf. IV, 17) *(фиг. 44/16)*. Посещението на императора вероятно е във връзка със здравословните му проблеми. Негово посвещение към Аполон Grannus е известно от Aquae (Baden-Baden) (H att 1985,206).

Изображение на асклепиона е познато и от времето на Гета като император (Ruzicka 1932-1933, № 908). Характерното в монетосеченето през този период, отнасящо се до здравеносните богове, е представянето им самостоятелно, а не заедно. Среща се и един тип, непознат до този момент - изображение само на Телесфор и Хигия заедно (Ruzicka 1932-1933, 188, № 788; Върбанов 2002, II, 260, № 3656), което се среща рядко по епиграфските и нумизматичните паметници.

64 Юлия Домна с крепостна корона на главата.

Върху монета на имп. Гета е изобразен и Речния бог, държащ фигура на Асклепий (Върбанов 2002, II, 258, № 3599).

Монета с изображение на асклепиона е известна и от времето на имп. Каракала (Ruzicka 1932-1933, № 711, 713, Taf. IX, 18) (*фиг. 44/ 13)*. При нея личат повече храмове, макар схемата да е аналогична. В този на върха е представен бог, вероятно Аполон. На мястото на едикулите вляво ясно се виждат два малки храма с божества в тях, т. е. тук се наблюдава развитието на комплекса. Вляво се забелязва друг храм, отново с фигура в него. От времето на имп. Каракала е позната още една монета с подобно изображение, макар и по-грубо изпълнено (Ruzicka 1932-1933, Taf. VI, 12) *(фиг. 44/ 14)*. Ясно личат шест храма, като само в два от тях са изобразени фигури. Представен е и Речния бог, държащ в протегната си ръка статуя на Асклепий.

От същото време е и една монета, чийто тип се среща за първи път в Пауталия. Изобразен е храм с четири колони, в който е представена фигура в сенаторско облекло, вероятно имп. Септимий Север (Ruzicka 1932-1933, № 710, Taf. IV, 16) *(фиг. 44/17)*. Той държи патера за възлияние. Във фронтона на храма личи увита змия, а пред храма - два горящи олтара с голямо дърво между тях. Нетипично е малкото изображение на Асклепий, държащ тояга с увита около нея змия, стъпил върху един от клоните на дървото. Вдясно над храма личи друга фигура. Вероятно е представена част от асклепиона само с храма на Асклепий. Той е изобразен само като статуя, докато императорът - в момент на възлияние в чест на бога. Олтарите не са засвидетелствани археологически, но те са съществували реално, тъй като са познати от повечето светилища в и извън Тракия.

Монетите от Сердика свидетелстват за официален култ към здравеносни богове Асклепий и Аполон *Ιητρος*. Техните изображения са представени в храмове. Наличието на такива и официалното почитане на двамата в града може да се обясни с наличието на горещи минерални извори с доказана лечебна сила. Образите на здравеносните богове се явяват по-късно по монетите на Сердика, отколкото по тези на Пауталия. Образът на Асклепий се среща най-често. Той се появява за първи път по монетите на Фаустина Млада (Мушмов 1926, 53, №12). От времето на имп. Луций Вер се среща и изображението на змия (Мушмов 1926, 55сл., №№ 23, 24), което също може да се свърже с Асклепий и неговото почитане. Често той храни змия с яйце, което е по-характерна иконография за изображенията на Хигия. Едва от времето на имп. Септимий Север той е представен в храм (Мушмов 1926, 59, № 38) *(фиг. 44/18)* - свидетелство за официалното му култ. Изображения на бога в храм се срещат до времето на имп. Галиен. Твърде възможно е имп. Септимий Север да е посетил Сердика, за да се лекува. Този период съвпада и с най-големия разцвет на култа към здравеносните богове и в Пауталия. Монетите на Сердика не дават сведение за съществуването на асклепион, какъвто се предполага, че е имало около града. Данни за светилище, посветено на Асклепий, има от разкопки, проведени северно от укрепената площ на античния град (Бобчев 1989, 40, № 35). Освен зидове, пред южната фасада на сградата са открити струпани архитектурни детайли от малък моноптер или кръгъл олтар. По мнението на арх. С. Бобчев става въпрос за тетрастилен храм, посветен на Асклепий, с фасада обърната към града и кръгъл жертвеник (или моноптер) пред нея.

От времето на имп. Каракала има сведения за култа към Аполон *Ιητρος,* отразен върху монетите на Сердика (Мушмов 1926, 120, № 429) *(фиг. 44/19)*. В сравнение с култа към другите здравеносни богове, този се появява най-късно. Храмът е изобразен заобиколен от дървета - вероятно указание, че той се намира сред гора, а не в града. Аполон е представен подпрян на тояга, с увита около нея змия. Не може да има съмнение, че е изобразен именно той, а не Асклепий, тъй като последният никога не се представя гол. Един Ерос протяга ръце към Аполон. При някои от монетите той не е в храм, но запазва

характерната си поза - облегнат на тоягата с увита змия, а с другата ръка се подпира на хълбока си (Мушмов 1926, 71-73, №№ 115-123) *(фиг. 44/20)*.

Образът на Хигия също доста късно, в сравнение с Пауталия, се появява по монетите на Сердика - от времето на Юлия Домна (Мушмов 1926, 69, № 98). При имп. Каракала върху монетите Хигия е представена сама или с Асклепии, но никога в храм заедно с него.

За разлика от Пауталия, където образът на Телесфор се среща, макар и рядко, монети с неговото изображение от Сердика не са познати[65]. Очевидно този култ не добива популярност в града.

Култът към Трите нимфи се среща отразен и по монетите на Сердика, макар да не е така ясно изразен както в Пауталия (Мушмов 1926, 111, № 369; 134, №№ 516-519). Той е свързан с наличието на минерални извори и стои в тясна връзка с култа към останалите здравеносни божества.

Вероятно култът към Херакъл е разпространен в Сердика също заради наличието на термални извори (Мушмов 1926, 14).

Интересно е представянето на Хермес заедно с петел по монетите на града (Мушмов 1926, 15). Той е символ на Асклепии и също се свързва с лечението. Изображенията на Хадес-Сарапис също могат да се обяснят с неговата роля на здравеносен бог, както всички хтонични, макар по монетите да липсват атрибути, които да го посочват конкретно с тази му функция.

При имп. Галиен всички автономни монетарници в Долна Мизия и Тракия са закрити, но в Сердика е уредена римска императорска, която да замени Антиохийската, след падането на града под властта на партите през 260 г. Дори и в този период, макар и рядко, се вижда представянето на Асклепии (Мушмов 1926, 139, № 537) и Хигия (Мушмов 1926, 144, №579).

Върху една монета от времето на имп. Каракала се среща едно рядко изображение - чешма (Герасимов 19556, 581-582; Божкова 1982, 19 сл.) *(фиг. 44/21)*. Видими са три от вероятно четирите чучура във формата на лъвски глави. Те подсказват, че чешмата е достъпна от всички страни и най-вероятно се намира на обществено място - площад например. Можем да се предположи, че тя е в близост до храма на Асклепии и съответно в близост до самия минерален извор. Друга чешма с два, а не с четири чучура е изобразена върху друга монетна емисия от Сердика (Божкова 1982, 19).

От Филипопол най-ранната известна монета с изображение на Асклепии е от времето на имп. Антонин Пий (Върбанов 2002, III, 61, № 809), а в последствие - на имп. Луций Вер (Мушмов 1924, 204, 232, № 152). Изобразяването му в монетосеченето на града е свързано с разпространението на Антониновата треска, донесена от Изтока именно по времето на този император. При имп. Антонин Пий се среща и самостоятелно представяне на тоягата на Асклепии с увита около нея змия (Върбанов 2002, III, 61, № 821), както и на Хигия сама (Върбанов 2002, III, 62, № 823).

Като цяло здравеносните богове изглежда не са особено популярни във Филипопол или поне що се отнася до представянето им по монети. Най-голям брой са известни от времето на имп. Елагабал (218-222 г.). Така е и при повечето градове в провинция Тракия (виж по-долу). По времето този император се забелязва едно необичайно изображение на Асклепии - държащ тоягата с увита змия пред себе си, подпирайки брадата си на нея, подобно на овчар (Мушмов 1924, 276, № 493-495, Табл. XII). Очевидно тук е отразен митът за отглеждането му от овчар и покровителството му над животните (Доб-

65 Th. Mionnet споменава за една монета на имп. Каракала с изображение на Асклепии и Телесфор, но с известни съмнения (Mionnet 1822, 490, № 1692).

руски 1896, 402). При останалите типове той е представен конвенционално. Нито той сам, нито заедно с Хигия, е представен в храм.

Образът на Хигия, заедно с този на Асклепий, се явява върху монетите от Филипопол едва от времето на имп. Комод (Върбанов 2002, III, 74, № 957). Рядко се забелязва и изображението на Телесфор (Мушмов 1924, 253, № 315, Табл. XIV; 280, № 526, Табл. XII), както и такова на змия. Последните се явяват сравнително късно - от времето на имп. Комод нататък (Върбанов 2002, III, 76, № 994; 109, № 1348). При имп. Каракала са познати медальони с представени Асклепий, Хигия и Телесфор (Върбанов 2002, III, 102 сл., № 1283-1285), както и Телесфор сам (Върбанов 2002, III, 112, № 1400). Самостоятелното изображение на последния е необичайно и е почти непознато от монетосеченето на другите градове.

Трите нимфи се изобразяват рядко - само върху една монета на имп. Марк Аврелий (Мушмов 1924, 226, сл. № 114). Очевидно липсата на минерални извори в и около Филипопол не позволява широкото разпространение на култа им.

От времето на имп. Антоний Пий в повечето градове започват да се изобразяват здравеносните богове върху монети. При следващите императори се срещат предимно Хигия, Телесфор и змията (монети на имп. Комод, Криспина, имп. Септимий Север). Във Филипопол се забелязва засилено почитане на здравеносните богове по времето на имп. Септимий Север и Каракала. Това е свързано, както казахме и по-горе, със здравословните проблеми на последния, а и на самия имп. Септимий Север. Изображенията на здравеносни богове се появяват върху редки медальони, което е още едно доказателство за засилване на този култ по това време. След имп. Каракала се секат монети с изображенията на Асклепий, Хигия и Телесфор при имп. Елагабал и Корнелия Юлия. Те са изобразени и върху един медальон от времето на имп. Каракала (Стефанова 1982, 13-18). Очевидно той е отсечен във връзка с проведените Александрийски игри във Филипопол през 218 г. Върху него се появява и яйцето като символ на Асклепий. Този атрибут е характерен за статуарните изображенията на Асклепий в Тракия, но е необичаен за монетите.

Една монета от Филипопол представя емисия, неизвестна досега. Тя е от времето на имп. Септимий Север и изобразява храм на Асклепий в римо-коринтски стил (Колев 1990, 90-94). Вероятно тя отразява реално съществуващ такъв през римската епоха във Филипопол, за който обаче археологическо потвърждение липсва. Богът е изобразен между колоните на храма, в нетрадиционна иконография - цялата тежест на тялото е пренесена върху тоягата и единия крак, а другият е свит и леко изнесен напред. Тя напомня "овчарската" поза, в каквато той е представен върху вече споменатата монета на имп. Елагабал. Оригиналността на изображението и неговото прецизно изпълнение говорят за точно пресъздаване на статуя на Асклепий.

Върху монета на имп. Каракала от Филипопол са представени храмове върху един от хълмовете на града - единият е разположен малко по-ниско, а другият е в основата, а по средата на фасадата на горния храм е изобразена статуя, интерпретирана като такава на Аполон *ενδρισος* (Герасимов 1937-1939, 162, фиг. 1; Szubert 1978, 37, fig. 5). Сградата, разположена на върха, е най-вероятно главният храм в асклепиона. На монетата се вижда и изображение на конник. Твърде възможно е да става въпрос за общо почитане на Хероса и Аполон. Наистина при проведените разкопки на Джендем Тепе през 1900 г. и 1936 г. е открит храм (Добруски 1901, 806; Цончев 1938, 28). Пет арки са представени в дясната страна на монетата, които вероятно изобразяват съществуващия в града акведукт.

Монета с изображение на Артемида като покровителка на малките деца е позната от Филипопол (Мушмов 1924, 258, № 363, Табл. VIII). Още от рано култът й е смес-

ван с този към Хеката и от това произлиза най-вероятно лечителската и профилактична същност на първата. Още в Спарта тя е почитана като пазителка на новородените деца.

В Августа Траяна Асклепий също е между най-често изобразяваните богове върху монети (Schönert-Geiss 1991, Nr. 196, 322, 327, 498). Образът му се появява още при монетите на имп. Марк Аврелий, откогато е първото самостоятелно монетосечене на града (Върбанов 2002, II, 5, № 25), но е последван от представянето му и върху монети на имп. Луций Вер (Върбанов 2002, II, 9, № 77-79), на имп. Септимий Север (Върбанов 2002, II, 12, № 121; 16, № 198), на имп. Гета (Върбанов 2002, II, 28 сл., № 401, 407, 418), на имп. Каракала (Върбанов 2002, II, 18 сл., № 232-236), на Юлия Домна (Върбанов 2002, II, 17, № 208) и на имп. Галиен (Върбанов 2002, II, 34, № 503, 504). По-необичайно е изобразяването му на трон, хранещ змия от патера върху една монета на имп. Септимий Север (Върбанов 2002, II, 16, № 196). Върху такива на имп. Гета, на имп. Каракала и на Юлия Домна, Асклепий е представен и в храм (Върбанов 2002, И, 17, № 218; 25, № 362, 363; 32, № 475, 476), което подсказва официалното му почитане в града. От Августа Траяна е известно и друго негово изображение, непознато от монетосеченето на останалите градове - Асклепий, стъпил върху база, на която е изписано *ΣΩΤΗΡΑ* (Върбанов 2002, И, 19, № 237). Върху монета на Пауталия, сечена по времето на същия император (имп. Каракала), е изобразена змия със същия надпис (виж по-горе).

Хигия също е представена самостоятелно (Върбанов 2002, II, 6, № 40; 9, № 89; 24, № 346; 32, № 477). Чести са изображенията на Хигия и Асклепий заедно (Schönert-Geiss 1991, Nr. 116, 134, 236, 367, 463, 481; Върбанов 2002, II, 12, № 122; 15 сл., № 180, 189; 19, № 239; 26, № 382; 29, № 419). По-рядко се срещат Асклепий, Хигия и Телесфор съвместно (Schönert-Geiss 1991, Nr. 122, 282; 19, № 238). Змията също е чест символ върху монетите на града - виеща се върху тимпана на храм на Асклепий (Schönert-Geiss 1991, Nr. 196, 322, 327), с опашка на риба (Schönert-Geiss 1991, Nr. 160, 205), с лъчиста корона (Schönert-Geiss 1991, Nr. 136, 195, 249, 264, 332, 496), с нагънато тяло и изправена глава (Върбанов 2002, II, 6, № 27-29; 9, № 83; 11, № 109; 13, № 132-135; 17, №211, 212; 21, № 282-286; 30, № 444, 445; 35, № 510-512), пълзяща над жертвеник, с лъвска глава понякога (Върбанов 2002, И, 6, № 30-32), увита около триножник (Върбанов 2002, И, 9, № 86; 12, № 117; 28, № 398, 399).

Съдейки по монетите, Трите нимфи се ползват с популярност в Августа Траяна (Върбанов 2002, II, 8сл., № 73, 87; Псл., № 112, 116; 23, № 329), особено по времето на императорите Луций Вер, Комод и Септимий Север (Schönert-Geiss 1991, Nr. 70, 89, 110-111, 113,263).

В монетосеченето на Никополис ад Нестум Хигия е представена за първи път върху монета на имп. Гета (Върбанов 2002, И, 208, № 2756), а в последствие - на имп. Каракала (Върбанов 2002, II, 205, № 2724; 207, № 2735). При последния се появяват и изображенията на Асклепий (Върбанов 2002, И, 207, № 2737). От това време се явява и изображението на Деметра с факла и увита около нея змия (Върбанов 2002, II, 206, № 2729), както и на Глюкон (Върбанов 2002, И, 207, № 2736).

В оскъдното монетосечене на Топир се среща само изображението на Асклепий, представено върху монети на имп. Гета (Върбанов 2002, III, 36, № 532) и на имп. Каракала (Върбанов 2002, III, 36, № 525).

От Траянопол се забелязва по-ограничено почитане на здравеносните богове, поне що се отнася до отразеното по монети. Единствено от времето на имп. Каракала има повече застъпени типове, което отразява и засилване на култа (Schönert-Geiss 1991, Nr. 56, 68, 82-8372, 77, 118-122, 146).

Култът към здравеносните богове в Хадрианопол е изключително популярен,

съдейки по монетите. На първо място трябва да се отбележи един медальон с изображение на Асклепий и Хигия от времето на имп. Комод (Юрукова 1987, 19, 50, 139, № 130, Табло XIII, 130) *{фиг. 44/26)*. Какво предизвиква отсичането на един толкова рядък паметник? Монетосеченето на града е прекъснато за срок от 10 години в периода 167-177 г., което се дължи очевидно на някакъв катаклизъм. Това са не само Маркоманските войни, но и бедствие, което засяга почти цялата Империя - Антониновата треска (епидемия)[66]. Появата на медальон с подобно изображение веднага след подновяването на монетосеченето е знак не само за отминалата опасност, но и израз на благодарност към Асклепий и Хигия за спасението на града от чумната епидемия. Той и други здравеносни богове са представени върху медальони и на Одесос, Филипопол, Пауталия, Перинт и Анхиало (Гущеров 1996, 18-38; Върбанов 2002, II, 70, № 1040-1043). В повече от случаите върху монетите на града срещаме Асклепий, Хигия или двамата заедно, в традиционната им иконография. Изображенията на двамата заедно с Телесфор са едни от най-ранните, които масово се появяват в монетните емисии на града, започвайки от времето на имп. Антонин Пий (Юрукова 1987, № 9, 10, 32). Един по-разнообразен тип от времето на имп. Септимий Север е представянето на Асклепий, обърнат надясно, облягащ се на тояга с увита змия и държащ свитък (Юрукова 1987, № 182, Табло XVIII, 182). Изображенията му с такъв предмет като символ на медицинската наука в античното изкуство са изключително редки (Добруски 1907а, 48, фиг. 21). Почитта, отдавана на здравеносните богове в Хадрианопол, личи и от провежданите в града състезания в чест на Асклепий (Юрукова 1987, 49, както и бел. 155).

Ще споменем и една монета от т. н. псевдоавтономно монетосечене на Хадрианопол. Върху нея на аверса е представен Сарапис, а на реверса - Телесфор (Юрукова 1987, 16-17, 240, № 704, Табло LXVI, 704). Изобразяването им върху една монета очевидно показва тяхното възприемане като богове със сходни функции. Тук те са обединени във връзка със здравеносния им аспект. Тъй като монетата е от края на II, началото на III в., може да се предположи, че тя е отражение на новата вълна чумна епидемия, покосила Империята в този период, макар и не с такива мащаби, както предходната. Представянето на Телесфор върху останалите емисии на Хадрианопол е спорадично - главно върху монети на имп. Гета (Юрукова 1987, № 32, 395, 409, 410, 414).

Във връзка с лечението трябва да се споменат и изображенията на Глюкон по монетите на Хадрианопол. Подобни емисии са познати и от Пауталия (виж по-горе). Змията е представена нагъната, с лавров венец или нимб на главата, а понякога и с брада (Юрукова 1987, 63, № 185, 200, 265, 273, 325, 432). Този локален източен култ добива широка популярност по времето на имп. Марк Аврелий във връзка с широко разпространилата се чумна епидемия. В монетосеченето на Хадрианопол това изображение се появява внезапно в по-късно време - в монетните емисии от периода 202-212 г. и така внезапно изчезва. Това е и времето на най-интензивното му представяне върху монетите на Пауталия. Вероятно тук Глюкон означава не връзка с епидемия, а надеждите за здравето на императорите, които секат подобни монети.

Разнообразие в иконографските типове по монетите на Хадрианопол предоставят Трите нимфи, макар да не са познати много емисии с техни изображения. За първи път те са изобразени по времето на имп. Антонин Пий (Юрукова 1987, № 24-25, Табло III, 24-25), а за последно при Транквилина (Юрукова 1987, № 691, Табло LXVI, 691). Популярността им в града е изразена по монети чрез представения нимфеум (Юрукова 1987, 76сл., обр. 15), известен единствено от нумизматичните данни. Той е бил изящен паметник на архитектурата, съдейки по изображението. Представен е върху една монет-

66 виж Глава VI.

на емисия на имп. Септимий Север (Юрукова 1987, № 198, Табло XIX, 198) и върху една на имп. Гордиан III (Юрукова 1987, № 489, Табло XLVII, 489). Това е един и същи паметник, но разликата в изображението е значителна. Освен почитането на Трите нимфи, двете монети са символ и на голямото материално благополучие на града през този период.

Аполон *Προπυλαιος* е представен за първи път в монетосеченето на Хадрианопол върху монета на имп. Антонин Пий (Върбанов 2002, III, 133, № 1571-1572), а по-късно и върху тези на имп. Марк Аврелий (Върбанов 2002, III, 136, № 1600-1604, 1606), на имп. Комод (Върбанов 2002, III, 147, № 1719), на имп. Септимий Север (Върбанов 2002, III, 153, № 1785), на имп. Гета (Върбанов 2002, III, 174, № 2019), на имп. Каракала (Върбанов 2002, III, 158, № 1832, 1833; 171, № 1997) и на имп. Гордиан III (Върбанов 2002, III, 178, № 2057-2060; 189, № 2223; 193, № 2279).

Въпреки ограниченото количество монети, в монетосеченето на Плотинопол се откриват изображения на здравеносните богове още в началото - при имп. Антонин Пий (Върбанов 2002, И, 317, № 4228, 4231), а в последствие и при имп. Каракала (Върбанов 2002, II, 319сл., № 4242, 4250).

Като цяло не се забелязва засилено почитане на здравеносните богове в Перинт. В императорското монетосечене на града Асклепий и Хигия са представени в традиционната си иконография (Schönert 1965, Nr. 373, 374, 475, 691, 692; Върбанов 2002, И, 273, № 3792). Известни са и медальони от времето на имп. Елагабал, представящ двамата заедно (Schönert 1965, Nr. 723, Taf. 44; Върбанов 2002, II, 292, № 3990, 3991). По-необичайно е изобразяването на Хигия и Херакъл заедно върху медальон от времето на имп. Септимий Север (Върбанов 2002, II, 279, № 3857). Тук богът е представен в медицинската му функция, която е засвидетелствана рядко, особено по монети. Телесфор, сам, е изобразен върху емисия от времето на имп. Марк Аврелий (Върбанов 2002, II, 273, № 3789). Деметра е представена държаща мак, срещат се и съдове с подаваща се от устието чашка на мак или житни класове и между тях макове (Schönert 1965, Nr. 134-137, 139-147, 169, 227, 253). Трите нимфи са изобразени върху монета от времето на имп. Галиен (Върбанов 2002, II, 315, № 4214) и очевидно култът им не е популярен в града.

В монетосеченето на Бизантион са застъпени предимно морски теми. Едва от времето на имп. Септимий Север се среща за пръв път изображение на Асклепий (Върбанов 2002, II, 96, № 1326), а по-късно при монетите на имп. Каракала (Върбанов 2002,11, 100, № 1355, 1356), на Юлия Домна (Върбанов 2002, II, 98, № 1339), на имп. Макрин (Върбанов 2002, II, 106, № 1430). Хигия е представена върху монети на имп. Каракала (Върбанов 2002, II, 100, № 1377). Деметра с макове и житни класове е изобразена върху монета на имп. Север Александър (Върбанов 2002, II, 113, № 1491). Като цяло здравеносните богове не са популярни тук.

От интересуващите ни монети от Бизия ще споменем само тези, които са по-необичайни и не се срещат в монетосеченето на вече разгледаните градове. Най-голямо внимание предизвиква един медальон от времето на имп. Филип I (Jurukova 1981, 71, No. 129A, Taf. 20, 129; Върбанов 2002, II, 133, № 1684). Представен е голият Аполон, протягащ ръка към омфалос, около който се увива змия. До него е изобразена Хигия, хранеща змия от патера, а от другата му страна - Асклепий. Между Аполон и Асклепий е изобразен Телесфор, а отгоре, на по-заден план - Зевс и Тюхе. Съвместното представяне на Аполон, Асклепий, Хигия и Телесфор срещаме тук за първи път, и то върху медальон. Очевидно Аполон е изобразен във функцията си на *Ιητρος*. Докато представянето на тези богове заедно е необичайно, но не буди учудване, то присъствието на Зевс и Тюхе в цялата група е странно, защото двамата обикновено не се асоциират с медицината. Възможно е да са представени най-почитаните богове и богини на Бизия.

Още два еднакви медальона от времето на имп. Филип I предизвикват внимание (Върбанов 2002, II, 134, № 1688, 1689). Представени са Асклепий, Хигия и Телесфор, а четвъртият персонаж най-вероятно е жрица, извършваща възлияние. Върху един трети медальон от същото време е познато сходно изображение, с малки разлики (Върбанов 2002, II, 134, № 1690). Върху друг пак от времето на същия император са представени мъж и жена върху трон (Върбанов 2002, II, 135, № 1716). Тъй като мъжката фигура държи тояга с увита змия, твърде е възможно отново да са представени здравеносните богове, което още веднъж потвърждава популярността им по времето на имп. Филип I.

Аполон сам, със змия, увита около омфалос се среща и върху други монети на града (Jurukova 1981, 56, No. 32B, Taf. 6, 32; No. 37C, Taf. 7, 37; 59, No. 51A, Taf. 8, 51; 64, No. 78A, Taf. 12, 78; 68, No. 108E, Taf. 17, 108), които го идентифицират също като *'IrjTrôç*. Популярността му в тази функция е обяснима като се има предвид местоположението на Бизия в близост до Черноморското крайбрежие, където този култ е особено почитан. Разбира се, Асклепий и Хигия в традиционната им иконография също са познати от монетосеченето на града (Jurukova 1981, 51, No. 12A, Taf. 3, 12; 56, No. 33B, Taf. 6, 33; 57, No. 41A, Taf. 7, 41; 59, No. 52A, Taf. 8, 52; 64, No. 84A, Taf. 13, 84; 66, No. 97B; Върбанов 2002, II, 126, № 1615, 1616; 128, № 1634; 130, № 1659). Изглежда двамата са почитани в общ култ. Познати са две сходни монети, където Асклепий, Хигия и Телесфор са представени заедно (Jurukova 1981, 71, No. 130A, Taf. 20, 130; No. 131A, Taf. 20, 131) (*фиг. 44/25)*. На тях е изобразена и молителка - женска фигура с покрита глава.

От Деултум също е известно представянето на Асклепий в храм върху монета (Jurukova 1973, Nr. 135, Taf. 9), което свидетелства за неговото официално почитане. Първата такава емисия е от времето на имп. Север Александър, но е последвана от такива и при имп. Гордиан III (Jurukova 1973, Nr. 266; Драганов 2006, 376, № 1318-1329) и Транквилина (Jurukova 1973, Nr. 416; Драганов 2006, 404, № 1 524а). Върху останалите монети на Деултум (без тези на имп. Каракала и Юлия Домна), Асклепий е изобразен в традиционната си иконография (Драганов 2006, 208, № 63; 220, № 148-149; 230, № 222, 223, 223а; 232, № 246-256; 266, № 494-495; 268, № 502-509; 294, № 690-694; 300, № 736-744; 306, № 787а; 314, № 849-853; 390, № 1432-1435; Драганов 2006, 408, № 1541-1560; 440, № 1776-1778; 454, № 1893-1901). В по-редки случаи е представен заедно с Хигия (Jurukova 1973, Nr. 64, Taf. 6; Nr. 485, Taf. 28; Драганов 2006, 218, № 133-137; 226, № 198-206; 432, № 1730-1733), но не и в храм.

Хигия сама, в традиционна си иконография, също е често изобразявана върху монетите на града (Драганов 2006, 206, № 61; 216, № 126-132; 226, № 195а, 196, 197; 260, № 456-464; 290, № 661-669; 298, № 719-720; 370, № 1273-1280; 432, № 1723-1729; 466, № 1993-1995; Върбанов 2002, И, 160, № 2071-2073). По-необичайна е една монета от времето на имп. Гордиан III, при която тя е в профил, в едната си ръка държи клонка, с увита около нея змия, а с другата се подпира на ниска колонка (Jurukova 1973, Nr. 284, Taf. 17; Nr. 296, Taf. 18; 268, № 1264-1272) *(фиг. 44/22)*. Това представяне е характерно за иконографията на Асклепий. Изображенията на Телесфор върху монети на Деултум са по-редки (Jurukova 1973, Nr. 86, Taf. 7; Nr. 230, Taf. 15; Nr. 310, Taf. 19; Nr. 444, Taf. 27; Драганов 2006, 230, № 237-240; 302, № 755, 755а; 312, № 834-835; 392, № 1439; 456, № 1910-1916) *(фиг. 44/23),* както и тези на Трите нимфи (Jurukova 1973, Nr. 107, Taf. 8; Nr. 185, Taf. 11; Nr. 443, Taf. 26; Драганов 2006, 254, № 405-409; 282, № 614-615; 340, № 1043а; 418, № 1623, 1623а). Техни изображения са познати от времето на имп. Север Александър нататък. Върху монетите на града преобладават храмове и статуи на Аполон. Това е свързано с близостта на града до Черноморското крайбрежие,

където култът към него е особено популярен. Върху една монета на имп. Гордиан III е представен Аполон *Προπυλαιος* (Jurukova 1973, Nr. 241, Taf. 15; Драганов 2006, 316, № 861 а) *{фиг. 44/24)*. С този си епитет Аполон е възприеман като закрилник на градовете от врагове и епидемии. От времето на същия император има и изображението на Аполон *IrjTpôç* - подпиращ се на дърво, с увита около него змия (Jurukova 1973, Nr. 309, Taf. 19; Драганов 2006, 392, № 1436-1437). От това време върху монета е представен и Helios, облегнат върху дънер с увита около него змия (Върбанов 2002, II, 167, № 2228). Вероятно той е изобразен тук във връзка с Аполон Medicus.

Изображенията на здравеносните богове по монетите на Деултум най-вероятно трябва да се свържат с наличието на блата в района, които са водели периодично до заболявания от треска през античността.

В монетосеченето на Аполония Понтика Асклепий и Хигия са представени още при имп. Марк Аврелий (Върбанов 2002, II, 81, № 1185), а в последствие при имп. Луций Вер (Върбанов 2002, II, 82, № 1196, 1197) и при имп. Каракала (Върбанов 2002, И, 85, № 1212). Трите нимфи присъстват върху монети на Юлия Домна (Върбанов 2002, II, 84, № 1210). Предвид незавидното си положение през римската епоха, градът няма много активно монетосечене, ето защо данните за интересуващата ни тема са оскъдни.

От Анхиало има изображения на змия върху монети (Върбанов 2002, И, 37, № 531; 49, №684-686; 54, № 778-781; 59сл., № 872, 873, 886, 887; 65, № 976). Едва от времето на имп. Септимий Север нататък се появява такова на Асклепий сам (Върбанов 2002, II, 45, № 620; 47, № 661; 58, № 859; 60, № 891; 62, № 911; 64, № 958; 68, № 1022; 74, № 1082, 1083; 78, № 1145; 80, № 1170) или на Асклепий и Хигия заедно (Върбанов 2002, И, 46сл., № 651, 660; 53, № 762, 763; 60, № 890; 65, № 959, 960). Богът сам, на трон, е представен и върху медальони от времето на имп. Гордиан III (Върбанов 2002, II, 70, № 1040-1043). Асклепий, Хигия и Телесфор са изобразени отново върху медальони на същия император (Върбанов 2002, II, 73, № 1072-1073). Те могат да се свържат с израза на благодарност към здравеносните богове.

Върху монети на имп. Максимин I е изобразена Деметра с увиваща се около жезъл змия (Върбанов 2002, И, 63, № 920-922; 65, № 966-968). От този период нататък се появяват и самостоятелни изображения на Хигия в традиционната й иконография (Върбанов 2002, II, 63сл., № 938, 939; 68, № 1007-1011; 77, № 1133, 1134; 79, № 1164-1166).

Върху монети, сечени по времето на имп. Септимий Север, на реверса се чете *CE HPIA NYMOIA,* т. е. празник в чест на нимфите (Добруски 1896, 402; Върбанов 2002, И, 49сл., № 701, 702, 704, 707). С леки видоизменения надписът се появява и върху емисии на имп. Гета (Върбанов 2002, II, 61, № 906, 907) и на имп. Каракала (Върбанов 2002, II, 55сл., № 801-805, 810, 811). Този празник показва голямата почит, с която са се ползвали тези богини в града. От времето на имп. Максимин I се среща представянето на самите нимфи (голи или облечени) (Върбанов 2002, II, 64, № 948; 67, № 997, 998), а и монети, на които е изписано *NIMΦEIA* (Върбанов 2002, II, 66, № 983, 984).

Върху емисии на имп. Гордиан III и Транквилина за първи път в монетосеченето на Месембрия са представени Асклепий и Хигия поотделно (Върбанов 2002, II, 195сл., № 2597, 2598, 2618, 2619). От същото време имаме и изображение на статуята на Асклепий в храм (Върбанов 2002, И, 196, № 2626). Богът сам е познат и от монети на имп. Филип I и Отацилия Севера (Върбанов 2002, II, 197сл., № 2631, 2632; 200, № *261 А),* както и на имп. Филип II (Върбанов 2002, II, 200, № 2678). Същото важи и за изображения на Хигия (Върбанов 2002, II, 199сл., № 2668-2671; 2696).

Едва при имп. Гордиан III върху монетите на Одесос са представени здравеносните богове - Асклепий сам (Върбанов 2002, I, 251, № 3506, 254, № 3530; 258, № 3595),

Хигия сама (Върбанов 2002,1, 257, № 3586-3588) и Асклепий, Хигия и Телесфор заедно (Върбанов 2002, I, 254, № 3531). Асклепий и Хигия са представени заедно и върху медальон (Върбанов 2002, I, 251сл., № 3504). Изобразяването им върху медальони не е случайно и то означава, че култът към здравеносните богове е наравно поставен с този към императора и към Дарзалас (Лазаренко 2007, 361).

Изображения на змия с нагънато тяло също се срещат (Върбанов 2002, I, 255, № 3553). Като цяло боговете със здравеносен аспект не са добре представени в монетосеченето на града, което противоречи на археологическите и епиграфските данни.

От монетите на Марцианопол е познато изображение на Аполон във функцията Му На Medicus (Върбанов 2002, I, 70, № 522; 80, № 695, 697, 698; 83, № 763; 86, № 817, 818; 91, № 880, 881; 110, № 1261; 120, № 1459; 121, № 1469; 124, № 1512; 126, № 1532, 1533; 134 сл., № 1639, 1655). В този си аспект той е представен и в храм върху монети на имп. Каракала и Юлия Домна (Върбанов 2002, I, 85сл., № 809, 830). Аполон Medicus в класическа му иконография - подпрян на тояга с увита около нея змия, подобно на Асклепий, е изобразен върху монета на имп. Макрин и имп. Диадумениан (Върбанов 2002, I, 92, № 887), както и върху такива от времето на имп. Елагабал (Върбанов 2002, I, 108, № 1241). Храм със статуя на Хигия в него (?) върху монета от същото време (Върбанов 2002, I, 86, № 814) няма аналогия сред монетосеченето на останалите градове, тъй като богинята в храм присъства задължително заедно с Асклепий. От времето на имп. Септимий Север се появяват и изображения на Асклепий по монети (Върбанов 2002, I, 72, № 537), но са последвани и от такива при имп. Гета (Върбанов 2002,1, 89, № 848, 849), при имп. Каракала (Върбанов 2002,1, 79, № 676, 677; 81 сл., № 730, 731, 750; 83, № 766, 767), при имп. Макрин и имп. Диадумениан (Върбанов 2002, 1, 92, № 895, 896; 96, № 960-965; 99, № 1016), при имп. Елагабал (Върбанов 2002,1, 103, № 1115, 1116; 105, № 1145-1147; 107, № 125), при имп. Елегабал и Юлия Меза (Върбанов 2002, I, 110 сл., № 1262, 1287, 1288, 1298, 1299), при имп. Север Александър (Върбанов 2002, I, 114, № 1316), при имп. Север Александър и Юлия Мамея (Върбанов 2002, I, 118, № 1429), при имп. Гордиан III (Върбанов 2002, I, 123, № 1485, 1486; 127, № 1538-1540), при имп. Гордиан III и Транквилина (Върбанов 2002, I, 131, № 1609) и при имп. Филип II (Върбанов 2002, I, 136 сл., № 1656, 1657, 1670). Върху монети от времето на имп. Каракала и Юлия Домна той е изобразен и в храм (Върбанов 2002, I, 87, № 831, 832). Същото изображение се среща и по монети на имп. Макрин и имп. Диадумениан (Върбанов 2002, I, 97, № 989). При същите императори са познати и самостоятелни изображения на Хигия (Върбанов 2002, I, 80, № 690; 87, № 829) и на Телесфор (Върбанов 2002, I, 79, № 687). Последният е представен и върху монети на имп. Гета (Върбанов 2002, I, 89, № 858), на имп. Елагабал (Върбанов 2002, I, 102, № 1087) и на имп. Север Александър (Върбанов 2002, I, 118, № 1428), а Хигия и върху монети на имп. Макрин (Върбанов 2002, I, 90, № 871), на имп. Макрин и имп. Диадумениан (Върбанов 2002, I, 95, № 946; 100, № 1042, 1047), на имп. Елагабал (Върбанов 2002,1, 102, № 1099-1101; 104, № 1134-1137; Юбсл., № 1187, 1203, 1234), на имп. Елегабал и Юлия Меза (Върбанов 2002, I, Шсл, № 1278-1283, 1294), на имп. Север Александър (Върбанов 2002, I, 114сл., № 1329, 1330, 1344, 1358, 1367, 1369, 1370, 1398-1400, 1416, 1424), на имп. Север Александър и Юлия Мамея (Върбанов 2002, I, 120, № 1457), на имп. Север Александър и Юлия Меза (Върбанов 2002, I, 122, № 1478), на имп. Гордиан III (Върбанов 2002, I, 130, № 1601, 1602), на имп. Гордиан III и Транквилина (Върбанов 2002, I, 133, № 1625), на имп. Филип I и Отацилия Севера (Върбанов 2002, I, 135, № 1653). Само върху монета на последните Асклепий и Хигия са изобразени заедно (Върбанов 2002, I, 134, № 1640). Змията, с ореол, с лавров венец, с лъчиста корона на главата или с брада, е също

представена (Върбанов 2002,1, 84, № 783, 784; 88, № 837; 91, № 876; 93, № 918-921; 98, № 1002; 99, № 1023; 111сл.,№ 1271, 1272, 1303-1305; 115, № 1351; 118, № 1433; 121, № 1464, 1472, 1473; 122, № 1481; 129, № 1568; 135сл., № 1646; 1661-1663). Изображението само на тояга с увита около нея змия се среща по-рядко върху монети, но е познато от такива на имп. Диадумениан (Върбанов 2002,1, 99, № 1018) и на имп. Елагабал (Върбанов 2002,1, 101, № 1053). Змия, увита около крака на триножник, също се среща (Pick 1898, 216, № 629; 233, № 700; Върбанов 2002,1, 89, № 859-862; 101сл., № 1052, 1092-1095; 115, № 1353, 1354).

Като цяло монетосеченето на Марцианопол е много изобилно, което се отнася и до изобразяването на здравеносните богове върху монетите на града. Особено засилено е почитането на Аполон във функцията му на Medicus. Активно е и представянето на Хигия, особено по монетите на имп. Север Александър.

По времето на имп. Гордиан III здравеносните богове и свързани с тях изображенията са добре представени върху монетите на Дионисопол. Изобразена е завита змия (Върбанов 2002, I, 48сл., № 271, 288-293), Асклепий в традиционната си иконография (Върбанов 2002, I, 49сл., № 277, 314), Хигия (Върбанов 2002, I, 48сл., № 276, 304-307, 316). Същите изображения са представени и върху монетите на Калатис от времето на имп. Септимий Север (Върбанов 2002, I, 62, № 409, 419-420; 63, № 429), с известна разлика в иконографията. Образът на Асклепий е познат и от монети на имп. Филип I (Върбанов 2002,1, 67, № 488), този на Хигия - от монетите на Плавцила (Върбанов 2002, I, 64, № 445), на имп. Север Александър (Върбанов 2002, I, 65, № 464) и на имп. Филип I (Върбанов 2002,1, 68, № 508), докато змията е изобразена върху монетите на имп. Гета (Върбанов 2002, I, 64, № 451), на имп. Север Александър (Върбанов 2002,1, 65, № 458), на имп. Гордиан III (Върбанов 2002, I, 66, № 474), на имп. Филип I (Върбанов 2002, I, 67, № 276, 495, 496) и на имп. Филип II (Върбанов 2002,1, 69, № 515). Върху монетите на Истрос Асклепий, Хигия и Телесфор са изобразени заедно от времето на имп. Каракала (Върбанов 2002,1, 55, № 344). Асклепий и Хигия, с характерните си атрибути, са обърнати един към друг.

В монетосеченето на Томи здравеносните богове се появяват за първи път при имп. Антонин Пий - Асклепий сам, в традиционната си иконография (Върбанов 2002,1, 267сл., № 3680, 3684, 3688-3691, 3698, 3704, 3705). Същото изображение, с малки разлики, се среща и при монетите на имп. Марк Аврелий (Върбанов 2002,1, 269, № 3718, 3719), на имп. Комод (Върбанов 2002, I, 272, № 3760-3762), на имп. Гета (Върбанов 2002,1, 286, № 4019, 4025, 4031), на имп. Каракала (Върбанов 2002,1, 279сл., № 3880, 3918, 3919; 282, № 3962), на имп. Елагабал (Върбанов 2002,1, 291, № 4114-4116; 293, № 4159), на Юлия Павла (Върбанов 2002, I, 295, № 4202), на имп. Север Александър (Върбанов 2002, I, 296, № 4223-4229; 301, № 4346), на имп. Максимин I (Върбанов 2002, I, 303, № 4366, 4367), на имп. Максим (Върбанов 2002, I, 305, № 4410, 4411), на имп. Гордиан III (Върбанов 2002,1, 307сл., №4431, 4432, 4436-4441; 313, №4565-4571), на имп. Филип I и Отацилия Севера (Върбанов 2002, I, 317сл., № 4638, 4639) и на имп. Филип II (Върбанов 2002, I, 320, № 4664-4666). Едва при монетите на имп. Септимий Север освен Асклепий сам (Върбанов 2002,1, 276, № 3822-3824), се появява и образът на Хигия (Върбанов 2002, I, 275, № 3814). Нейното изображение е познато и от монетите на имп. Гета (Върбанов 2002, I, 287сл., № 4049, 4050, 4054, 4076, 4077), на имп. Каракала (Върбанов 2002,1, 282, № 3955), на Юлия Домна (Върбанов 2002, I, 278, № 3861), на имп. Елагабал (Върбанов 2002,1, 292, № 4150), на имп. Север Александър (Върбанов 2002, I, 299, № 4285-4292; 301, № 4340-4342), на имп. Максимин I (Върбанов 2002, I, 304, № 4398), на имп. Максим (Върбанов 2002,1, 306, № 4425), на имп. Гордиан III (Върбанов 2002, I, 312, № 4542-4548; 316, № 4610-4613) и на имп.

Филип II (Върбанов 2002, I, 319, № 4662; 321сл., № 4679, 4680, 4693). От монетите на Юлия Павла са познати изображения на Асклепий и Хигия заедно (Върбанов 2002, I, 295, № 4203), а едва от тези на имп. Север Александър - на Асклепий, Хигия и Телесфор заедно (Върбанов 2002, I, 297, № 4230-4231). Тримата са изобразени и върху медальон от времето на имп. Гордиан III (Върбанов 2002,1, 308, № 4442). Самостоятелните изображения на змия са по-редки (Върбанов 2002, I, 297сл., № 4248-4253; 302, № 4352; 310, № 4484, 4485; 315, № 4585, 4586; 320, № 4670, 4671), която очевидно не е толкова популярен символ, свързан с медицината. По-нестандартно е представянето на два медицински символа заедно - змия, увита около яйце (Върбанов 2002, I, 298, № 4254). При имп. Максимин I тя е изобразена и с нимб (Върбанов 2002, I, 303, № 4379). Тоягата с увита около нея змия не е типичен атрибут за Конкордия, но се среща понякога (Върбанов 2002, I, 313, № 4562).

Върху монетите на имп. Каракала се появява един необичаен образ - Аполон върху трон и до него триножник с увита змия, който най-вероятно дава указание за медицинската му функция (Върбанов 2002, I, 279, № 3878). От времето на същия император са известни монети с рядко срещащо се изображение - Деметра, държаща тояга с увита змия, с и без мак (Върбанов 2002, I, 283, № 3979, 3980). Тук богинята е представена в лечителската й функция, каквато е засвидетелствана сравнително рядко по монети. В тази си роля тя е изобразявана с мак и по-рядко с тояга с увита змия. Със змия, но увита около факел или около жезъл, Деметра е представена върху монета на имп. Елагабал (Върбанов 2002, I, 291, № 4126-4129; 293, № 4165).

Още в първата емисия монети от самостоятелното монетосечене на Никополис ад Иструм е познато изображението на здравоносните богове - Асклепий и Хигия заедно (Върбанов 2002, I, 139, № 1686). То се появява и върху монети на имп. Комод (Върбанов 2002, I, 141, № 1702, 1704). При същия император е представен и Аполон Medicus, опрян на тояга с увита около нея змия (Върбанов 2002, I, 143, № 1731). Той е изобразен и върху монети на имп. Септимий Север (Върбанов 2002, I, 146, № 1775). Увиваща се около жертвеник, триножник или ваза змия или самостоятелно е също популярно изображение (Върбанов 2002, I, 143сл., № 1736, 1737, 1739, 1740, 1743; 147сл., № 1784, 1785, 1795, 1828, 1833, 1845, 1860, 1861, 1876, 1877, 1900, 1901; 153сл., № 1936, 1961, 1976, 1988-1990, 2016, 2025, 2030, 2037; 175, № 2323, 2327, 2331; 177, № 2373; 183, № 2494; 187сл., № 2556, 2564-2566, 2573, 2589; 195сл., № 2669-2670, 2678-2680; 207сл., № 2864, 2871, 2877; 221, № 3082; 226, № 3156-3160; 233, № 3268; 236, № 3319). С лъчиста корона или нимб е представена върху монети от времето на имп. Елагабал (Върбанов 2002, I, 217, № 3016-3017; 219, № 3055; 226, № 3154-3155) и с нимб или грива върху монети на имп. Гордиан III (Върбанов 2002, I, 232, № 3258, 3259; 235, № 3298; 237, № 3344). От времето на имп. Септимий Север се среща и едно доста рядко изображение - змия в храм (Върбанов 2002, I, 154сл., № 1950, 1977), като в един от случаите тя се увива около дърво в храма. Такова изображение от емисиите на останалите градове не е познато. Върху монети на имп. Септимий Север Асклепий е представен и самостоятелно (Върбанов 2002, I, 145сл., № 1757, 1777, 1802; 149сл., № 1840, 1853; 153, № 1935; 158, № 2060; 160, № 2081; 162, № 2118), последвани и от такива от времето на имп. Каракала (Върбанов 2002,1,181 сл., № 2445, 2464), имп. Гета (Върбанов 2002, I, 189, № 2583), Плавцила (Върбанов 2002, I, 186, № 2532), имп. Макрин (Върбанов 2002, I, 195, № 2665; 198, № 2713; 203 сл., № 2797-2799, 2813-2815), имп. Диадумениан (Върбанов 2002,1, 205, № 2829-2830; 208, № 2882; 210сл., № 2909-2910, 2923; 214, № 2961), имп. Елагабал (Върбанов 2002, I, 219сл., № 3053, 3065; 222, № 3092; 224, № 3131-3133; 226, № 3160) и имп. Гордиан III (Върбанов 2002, I, 233сл., № 3279-3283; 237сл., № 3346-3347). Самостоятелно е

изобразена и тоягата на Асклепий с увита около нея змия върху монети на имп. Септимий Север (Върбанов 2002, I, 146, № 1776; 151, № 1893), а след това и върху монетите от времето на имп. Каракала (Върбанов 2002,1, 176сл., № 2357, 2358, 2384), на имп. Диадумениан (Върбанов 2002,1, 206, № 2838-2841; 208, № 2872) и имп. Елагабал (Върбанов 2002,1, 216, № 3008). Същото важи и за изображението на Хигия (Върбанов 2002, I, 148сл., № 1815, 1816, 1838, 1839, 1869, 1887; 161, № 2101; 183, № 2488; 191, № 2619; 193, № 2631; 197, № 2690-2691, 2697; 209 сл., № 2896-2898, 2907; 213 сл., № 2957, 2972; 216, № 2997; 219сл., № 3047, 3072-3073; 223, № 3116; 229, № 3213; 231, № 3254; 233, № 3275, 3276; 236, № 3329; 238, № 3353). За официалното почитане на Асклепий говорят изображенията му в храм (Върбанов 2002, I, 159, № 2073-2075; 161, № 2107; 166, № 2206-2209; 180, № 2437, 2444; 185сл., № 2523, 2528; 188, № 2563). По монетите на Никополис ад Иструм от времето на имп. Септимий Север се среща и един не много популярен образ - петел, кълвящ змия (Върбанов 2002,1, 151, № 1880). Той също е един от символите на Асклепий. Върху монетите на същия император Асклепий, Хигия и Телесфор са изобразени заедно (Върбанов 2002, I, 157, № 2035, 2045; 166, № 2196). Същото иконография е позната и от емисии на имп. Каракала (Върбанов 2002, I, 178, № 2414). Асклепий и Хигия, но без Телесфор, се срещат едва върху монетите на имп. Макрин (Върбанов 2002, I, 199, № 2735; 203, № 2796), а по-късно и при имп. Елагабал (Върбанов 2002, I, 216, № 3006; 224, № 3134). По-рядко Телесфор е самостоятелно представен (Върбанов 2002, I, 176, № 2367; 230, № 3239). Най-голямо разнообразие на монетни типове, представящи здравеносните богове, се срещат при последния император.

Деметра е изобразена държаща факла с увита змия върху монети на имп. Макрин и имп. Диадумениан (Pick 1898, 443, № 1730; 466, № 1836). Изглежда култът към Аполон Medicus не е застъпен в града.

* * *

Известни са пръстени и геми с характерни надписи или изображения, които могат да се свържат с медицинската практика. Те отличават лекаря или служат като печат. Най-често това са гемите с изображение на Асклепий и Хигия (Милчева 1980, 56-58). Те намират аналог с изображенията по монетите. Известни са в голямо количество (Милчева 1980, 56-58, № 104-113). Повечето представляват геми от карнеол, предимно с червен цвят. Самият камък се смята за предпазващ и лечебен[67]. Сребърен пръстен с гема с изображение на Хигия и Телесфор е познат от античния некропол в т. н. Могила на богатствата при гр. Опака (Археологически паметници 1991, 57). От Айтоските бани е известен златен пръстен с изображението на змия, увита около тояга (Милчева 1980, 58, № 114). Върху един от пръстените с гема от Кочериново е представена Fortuna Panthea (Bojkova 1997, 72, fig. 11). В лявата си ръка богинята държи предмет, интерпретиран в публикацията като гребло, но е възможно да представлява и сонда-шпатула, и друг неясен предмет - клас пшеница или мак (Милчева 1980, № 39, 93 и други). Последното изображение насочва към сънотворното и болкоуспокояващо действие на опиумния мак, което се свързва с медицинската практика.

Разполагаме с един бронзов пръстен от Филипопол, който вероятно е принадлежал на лекар (Дякович 1921-1922, 49). Надписът е *EYCTOXI*. Той произхожда от глагола ευστοχεω (сполучливо улучвам целта), а *το της χειροσ ευστοχον* (сигурност в ръката). Тук се подразбира лекарят, който винаги се нуждае от "улучване", "отгатване" на болестта и "сигурност в ръката", за да премахне страданието на пациента. Пръстенът

67 виж Глава VIII.

е открит заедно със сонда-лъжичка. Възможно е повечето лекари да са имали такива пръстени като печат или амулет.

Една апликация с фигурата на Асклепий е известна от Чаталка (Буюклиев 1986, 79, кат. № 200, табло 16). Иконографията е нетипична за неговите изображения. Той е седнал, в едната ръка държи чаша, а с другата държи главата на змия. Лицето на бога е представено като гротескна маска. Фигурата има апотропейна функция, а не отразява медицинското предназначение на тоалетното сандъче, на което е принадлежала.

В района на Монтана е открита костена игла от гроб с релефно изображение в края (Милчев, Пеков 1965, 50), което може да се оприличи на Телесфор по наметалото и островърхата шапка. Иглата може да се приеме като амулет за предпазване.

Както се вижда, повечето монетни типове и геми представят главно здравеносните богове - Асклепий, Хигия и Телесфор, като рядко има по-разнообразни изображения. Представяни са и други богове в медицинската им функция. По-рядко се срещат изображения на предмети или растения, които могат да се свържат с медицинската практика.

VIII. РЕЛИГИЯ, МАГИЯ И МЕДИЦИНА

Едно нещо обаче е сигурно: лечението, основаващо се на магия, може да приема различни форми с течение на времето, се оказва много трайно и много неохотно отстъпва място на медицинската наука и опит. (Press 1998, 21)

Настоящата глава няма за цел подробното разглеждане на култа към здравеносните богове в провинциите Долна Мизия и Тракия, не само защото този проблем стои относително встрани от основната тема на изследването, но и защото въпросът е многократно и подробно коментиран от много по-стари и по-нови автори (Ботева 1985; Венедиков 1950; Добруски 1907а, б; Дончева 1992; Дончева 1994; Дончева 1998а, б; Дончева 1999; Дончева 2000; Дончева 2001а, б; Дякович 1921, 127-178; Запрянов 1966, 61-65; Кацаров 1936, 125-127; Колев 1990; Любенова 1980; Попов 1966, 412-417; Стоянов 1987; Танкова 1984; Тачева 1999, 152-169; Тачева 2000; Apostolidis 1940, 266-276; Concev 1940; Dobrusky 1897, 119-140; Dontcheva 1998; Dontcheva 2002, както и цитираната в тези съчинения литература; Egger 1948, 90-110; Kacarov 1908, 573-575; Kazarow 1938 и много други, посветени на Тракийския конник; Marie 1938; Picard 1941; Reinach 1901; Szubert 1990; Tsontschev 1941).

Сведенията, които могат да се извлекат от религията във връзка с медицината трябва да се търсят в няколко посоки. От една страна важни са храмовете на здравеносните богове и сведенията от архитектурна гледна точка, които дават указание за наличието на места за пренощуване на болните и прилагането на лечение в тези храмове. От друга страна, находки с медицинска или фармацевтична насоченост, открити в тези комплекси - везни, скалпели и други (макар и редки), също могат да дадат информация за провеждане на лечение. Оброчните плочи и други епиграфски паметници от светилищата, също са източник на сведения за излекуване от определена болест. Освен почитането на традиционните здравеносни богове, в комплексите се откриват и следи от почитането на такива, които също могат да се свържат с лечителската функция, макар тя да не е основна за тях. Не без значение са и представените атрибути, съпътстващи тези богове в техните изображения. Епитетите им са още една линия във връзка с медицината. Разпространена практика в израз на почитане са и имената, производни от божествените, с които са кръщавани децата - т. н. теофорни имена. Магическите предмети също имат своето място при предпазването от болести или лечението на различни заболявания.

Асклепиони (гр. *Ασκληπιειον*)

Обикновено към светилищата на здравеносните богове се организират лечебни центрове. Там болните търсят изцеление, когато медицинската наука е безсилна. В римската епоха се отдава голямо значение на хигиената и на лечебната сила на водата (минерална или не). Ето защо при изворите често се изграждат такива комплекси.

Най-прочутите тракийски светилища, посветени на Асклепий, са тези при Глава Панега (при с. Златна Панега, Ловешко) (Добруски 1907а), Сливница (Тачева 1999, 152-170; Тачева 2000, 199-208), Перник (Любенова 1973; Любенова 1980; Szubert 1990, 410-412 fig. 1-2), Баткун (с. Паталейница) (Tsontschev 1941), Пауталия (Иванов 1919-1920), но следи за почитането му има от Сердика (Кацаров 1910а, 46 сл.), от термите в Одесос (Мирчев 1967, 29; Дончева 1998а), Никополис ад Иструм (Дончева 1999, 170-177), Карасура (Дончева 19986, 147-157), Сапарева баня

(Дремсизова-Нелчинова, Русева-Слокоска 1978, 21 сл.), Варвара (Пазарджишко) (Цончев 1940-1941, 60-87) и други (*карта 11).* От Месамбрия е известен декрет, съобщаващ за асклепион в града (IGBulg. I, 315). Повечето светилища, посветени на Асклепий, са разрушени след приемане на християнството за официална религия. Някои от тях, разположени встрани от главните пътища, са просъществували малко по-дълго, дори и след официалната забрана на езическите култове (Тачева 1999, 155).

Асклепионите могат да се разделят на две основни групи - а/ такива в градовете, където Асклепий е почитан в неговата гръко-римска иконография и във връзка с функцията му на бог-лечител и б/ извънградски, където той носи образ, близък до този на Тракийския конник и локални епитети, определящи го като бог-закрилник от всяко зло. В Тракия културните места, посветени на Асклепий, преобладават (виж *карта 11).* Това се дължи изключително на изобилието от минерални извори, около които обикновено се организират асклепионите.

Какви са причините за възникването на такова светилище на конкретно място? От една страна повечето подобни комплекси възникват около термални извори. Условията за изграждане им трябва да отговарят на тези за провеждане на лечение - наличие на лековита минерална вода, самото място да е здравословно, със свеж въздух, красива природа, Свещена дъбрава, обширна гледка, както и чиста планинска вода (Захариев 1963, 214 сл.). Много често името на местата, където са засвидетелствани асклепиони или се предполага тяхното съществуване, е свързано с наличието на минерален извор. Така например името на античната Германия (дн. Сапарева баня) означава *"топъл минерален извор",* а името Пауталия намира паралели с името Пуцеоли - град в Италия, получил името си от местните лековити извори. Град Пау талия е познат и под името Баня (Захариев 1963, 36). Понякога, макар и рядко, такива светилища се създават и на места, където липсва минерална вода (Ботева 1985, 26). В случая с това при Сливница, най-вероятната причина за възникването, както посочва и Д. Ботева, е изобилието на змии в този регион (Ботева 1985, 26). Асклепионите представляват обширни комплекси, разположени най-често извън градовете. Причина за това е не само нуждата от голямо пространство за развитие на подобно светилище, а представлява и предпазна мярка, за да не влизат в града болни, които могат да донесат някаква зараза. Неслучайна е забраната на тези места да се раждат и да умират хора (Paus. II.26.7). В нея прозира страха от разпространението на заразни болести. Това са комплекси, включващи много елементи в себе си. Храмът на Асклепий не заема най-видното и почетно място по няколко причини. На тези места се почитат и други богове, свързани със здравето, плодородието и минералните извори - Аполон, Артемида, Трите нимфи и други. Обикновено акцент на асклепиона не е храмът на Асклепий, а този на Аполон. Този принцип е взет още от светилището в Епидавър (Geldard 1989, 252). Аполон *'Ηλιος* - бог на слънцето и светлината, на здравето и поезията, е носител на слънчевия култ - т. е. неговият храм е логично да бъде разположен на най-високата и слънчева част. При посещение на асклепиона първо трябва да се направи жертвоприношение на него в знак на уважение и тогава на Асклепий. За това говори един пеан в чест на двамата, открит в Епидавър (Дончева 20016, 15 сл.):

И в Трика, Тесалия, също, не ще те пуснат
да слезеш в адитона на Асклепий, ако
най-напред не поднесеш жертвен дар
върху свещения олтар на Аполон Малеатас ".

По-късно лечителските умения се предават по наследство и при жреците на Асклепий. Тази традиция се наблюдава въобще при медицинската професия.

Освен баните, в асклепионите има и специално помещение, играещо ролята на лечебница (Добруски 1907а, 14), както и abaton - мястото, където болните преспиват и в резултат на съня *(εγκοιμησις),* който жреците изтълкуват, се назначава лечение. Понякога оздравителният процес трае по-дълго, ето защо са нужни и стаи за настаняване на пациентите. Болните, посещаващи светилището, се подлагат предварително на различни обреди - къпане, диета, принасяне на жертва. В това очистение се вижда не само религиозният смисъл, но и грижата за превенция от заболявания. В баните търсещите изцеление хора хвърлят като жертва различни предмети, монети и поднасят хранителни дарове според възможностите си - от дребни сладкиши до вол и петел. След оздравяването посветителят оставя оброчна плочка с наименованието на болестта, от която е излекуван, начина на лечение и вида на оброчния дар. Обикновено текстът е υπερ *της σωτηριας {заради спасение)* и много рядко υπερ *θεραπειας (за излекуване)* (IGBulg. I, 86bis).

Комплексът при Глава Панега е важен от архитектурна гледна точка (Добруски 1907а, 5, фиг. 3). Двете разкрити постройки са интерпретирани от В. Добруски като храм и лечебница, т. е. тук присъстват задължителните религиозна и профанна част. Храмът *(сграда II)* е сравнително малко - 5,70 х 7,70 м, докато лечебницата *(сграда Т)* е с по-големи размери - 10,57 х 5,20 м. В светилището са открити 126 оброчни плочки, вероятно опрени по стените, които го заобикалят.

Светилището при Сливница, посветено на Асклепий *Λιμηνος* (Ботева 1985; Тачева 1999, 152-169), дава информация от гледна точка на архитектурата - разкрити са основите на сравнително малък храм, изграден от дялани блокове (Ботева 1985, 25). Вероятно пред него е имало жертвеник, както на повечето подобни места, а откритият наблизо кратер има отношение към провежданите на това място религиозни ритуали. Важно е наблюдението, че самото културно място възниква преди изграждането на самия храм (Ботева 1985,28), което означава едно развитие и усложняване на култа във времето.

Светилището при Перник, кв. Даскалово е едно от най-запазените (Любенова 1973; Любенова 1980). Теменосът е с правоъгълна форма и размери 23,70 х 28 м. Представени са трите основни елемента на такъв род съоръжения - стената, ограждаща светилището, портикът и храмът. Последният е с размери 5,0 х 5,4 м, разделен на преддверие и същинска цела. Северно и южно от храма, по продължение на фасадата му, са открити бази от колони. За В. Любенова това са отворени портици с декоративна функция (Любенова 1980, 24), но за V. Szubert те са изпълнявали функцията на абатон (Szubert 1990, 411). Второто предположение е по-вероятно, тъй като това е много важен елемент за едно светилище, посветено на Асклепий. Олтарът е открит точно пред входа на храма. Вотивните плочи, статуетки, олтари и бази за статуи са намерени при северния и южния портик, както и в близост до олтара. Светилището е официално посветено на Асклепий *ειλαδδινος,* представен като Хероса (Герасимова-Томова 1980, 48-94).

При Баткун (с. Паталеница) теменосът е разделен на две тераси - южна, по-ниска и северна, по-висока (Tsontschev 1941, 15). Така е при повечето известни светилища, посветени на Асклепий - сакралната част е отделена от останалата. При западната стена, на по-високата тераса, извира минерален извор. Между многобройните оброчни плочи е открит и мраморен модел на храм (templum in antis), който вероятно пресъздава действителния (Tsontschev 1941, 24).

Асклепионът в Пауталия[6]*

Повечето гореспоменати комплекси са много подобни един на друг. От тази конвенционална схема значително се различава този в Пауталия. Той се счита за най-представителния и за най-големия от българските земи. Данни, че на юг от града съществува асклепион, дава често цитираната монета на имп. С. Север, на която е изобразен Хисарлъкът, обрасъл с гора и с храмове, разположени сред нея (Ruzicka 1932-1933, Taf. IX, 18) *(фиг. 44/12)*. Както бе споменато и по-горе, името на града говори за съществуването на минерални извори. Особено ценни са качествата на водата, която и до днес се смята за една от най-добрите при лечение на костни травми. Минералните извори не са достатъчно условие за изграждане на асклепион - трябва мястото да е здравословно, със свеж въздух, с красива и обширна гледка, и чиста планинска вода. Хълмът Хисарлък край Пауталия напълно отговаря на тези условия. Пауталийският комплекс включва няколко основни елемента в себе си - храмовете на Асклепий и на Аполон, скален митреум, минерални извори и бани. Всички те са разположени извън града, докато в него храмове на тези богове не са разкрити. Твърде е възможно, да е съществувал храм на Асклепий в рамките на града, който да е обслужвал само гражданите на Пауталия, а светилището извън него да е общоградско. Това е само една хипотетична реконструкция на асклепиона, тъй като е невъзможно да се възстанови какъвто и да било план на сградите по археологически път. В подножието на хълма са открити оброчни плочи, посветени на здравеносните богове, а при каптажа - множество дребни предмети като фибули, игли, железни ножчета, ключове и други (Иванов 1960, 207сл.) - т. е. предмети, които традиционно са оставяни в светилищата в знак на молба или благодарност към боговете. Храм в коринтски стил е познат не само от пауталийските монети - при разкопките на Хисарлъка Й. Иванов открива останки, които е възможно да са от храма на Аполон (Иванов 1919-1920, 77 сл.). Вероятно тук се има предвид официалният му култ, а не този на Medicus. През християнската епоха на мястото на неговия храм е изградена базилика (Иванов 1919-1920, 77сл.).

В светилището идват болни или сакати хора, дошли да търсят изцеление и за тях е невъзможно да изкачват невисокия, но стръмен Хисарлък. Освен това, храмът на Асклепий трябва да се намира в близост до минералните извори и до баните, където се извършва ритуалното измиване преди влизането от профанната в сакралната част на комплекса - т. е. в неговия храм. Той е логично да бъде разположен в равнината, тъй като Асклепий е не само бог, свързан със светлината и изцелението, но и такъв, натоварен с хтонична същност. Ето защо на него се поднася в жертва петел - символ, свързан едновременно със слънцето и възраждането, но и с отвъдния живот (Фърков 1985, 187).

В Пауталия не може да се говори за светилище от ранга на Пергам (Böhringer 1966), Епидавър (Cavvadias 1891; Καββαδιας 1900; Tomlinson 1983) или Кос (Krug 1993b, 159-163). Те представляват истински "курортни" места, съчетали в себе си не само лечителската функция, но и много културни дейности, имаща благотворно влияние върху оздравителния процес. Пауталия няма материалните средства и възможност за поддържането на подобен комплекс. Големите, помпозни места са чужди на тракийската култура, която е интровертна, но това не означава, че асклепионът в Пауталия не е по-малко посещаван от този в Епидавър, например. Пауталийското светилище не е малък градски комплекс, а по-скоро областен, посещаван от хора от отдалечени селища, истинско място за лечение, а не само курортен център.

Пауталийците са били особено ревностни почитатели на Асклепий, защото са поставили оброчни плочи и извън Пауталия - в Епидавър (IG IV, 477) и в светилището при Глава Панега (Kazarow 1938, nn 309, 357, 319; Добруски 1907a, 35, № 2).

68 Сведенията за асклепиона при Пауталия са обобщени в: Кацарова 2005, 126-130.

* * *

Често в светилищата се откриват инструменти, използвани най-вероятно в храмовата медицина. Повече от предметите обаче не могат със сигурност да се определят като медицински или фармацевтични, а е възможно да са използвани и с битова функция. От светилището в Перник са известни кобилици от бронз и други части от аптекарска везна (B6.131). Открит е и предмет, интерпретиран от В. Любенова като скалпел (Любенова 1980, 44), но съдейки по формата му е малко вероятно да е използван с медицинско предназначение. При Сапарева баня са открити също няколко пособия, които биха могли да имат фармацевтична функция. Това са бронзова кобилица от малки (вероятно аптекарски) везни, бронзова шпатула и бронзова пинсета (Иванов 1957, 217). Като цяло обаче истинската медицинска практика няма място в светилищата на здравеносните богове. По-скоро тук трябва да се говори за емпирична медицина, с лечебни средства, предимно от растителен произход и за спазването на хигиенни предписания. Несъмнено правилната хранителна диета също е от голямо значение, а хидротерапията представлява мощно лечебно средство. Ето защо, откриването на медицински инструменти в светилищата е по-скоро изключение, отколкото правило.

Култът към Асклепий и други здравеносни божества

Като здравеносни богове Асклепий, Хигия и Телесфор са много популярни в провинциите Долна Мизия и Тракия. Това доказват оброчните плочки, монетите, и статуите с техни изображения. В гръцките колонии култът към Асклепий не е така популярен, тъй като там се почита предимно Аполон *Ιητρος*. Едно от най-ранните доказателства за съществуването на асклепион е от Месамбрия (IGBulg. I, 315). Повече сведения за култа към Асклепий има от Одесос (Дончева 1998а, 181).

За разлика от многобройните дарове във формата на човешки органи или части от тялото, известни от многото места, където е почитан Асклепий или други богове, в останалите римски провинции, от Долна Мизия и Тракия подобни не са познати. Те могат да бъдат тълкувани както като символ на болната част от тялото, така и като благодарност за излекуване на същата. Анатомичните оброци се срещат както в Гърция, така и в Италия, Галия (в гало-римски светилища), като в Гърция тази практика се е запазила и до днес. Най-близкият пример е от района на Южна Тракия - в светилището на Деметра в Тракийската Месембрия (Forsén 1996, 113). Типична форма в тракийските асклепиони остават вотивните плочи с изображение на бога и посвещение към него.

Във връзка с разглежданата тема трябва да се спомене един много дискутиран паметник - т. н. *Фриз на здравеносните богове* от Филипопол (Дякович 1921; Колев 1985, 144; Колев 1990, 89; Стоянов 1987; Тачева 2000, 229-237; Oppermann 1984, 91 sqq.; Seure 1929, 53) *(фиг. 45)*. Много спорове предизвиква въпросът, кои персонажи са изобразени, като част от авторите отричат, че това са здравеносни богове и богини (Тачева 2000, 229-237). Трудността при идентификацията се състои в липсата на характерни атрибути при някои от тях, които със сигурност да ги определят.

Фризът представя здравеносните богове, като акцентът е върху изображенията на Асклепий, Телесфор, Хигия и Панацея. Те се разпознават лесно. Асклепий е в типичната си иконография, облегнат на тояга, с увита около нея змия. Телесфор е също ясно различим - малко дете с дълга дреха и качулка на главата, разположено между Асклепий и Панацея. Последната държи сноп билки. Чрез докосването им до качулката на Телесфор се смята, че те добиват всеизцеляваща сила. Панацея и Асклепий са изобразени в акт на възлияние. За М. Тачева този персонаж не е Панацея, а Артемида (Тачева 2000, 230). Това предположение не би могло да се изключи, тъй като е известна монета от Филипопол, която представя последната като покровителка на малките деца (Мушмов 1924,

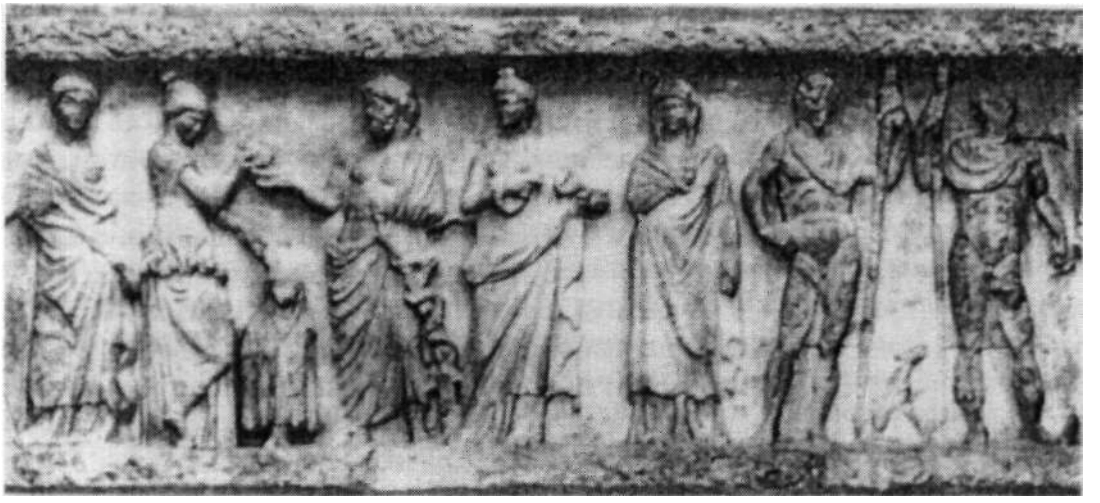

Фиг. 45. Фриз на здравеносните богове от *Филипопол* (Василев 1980).

Фиг. 46. Релеф от *Thirea,* IV в. пр. н. е. (Krug 1993b).

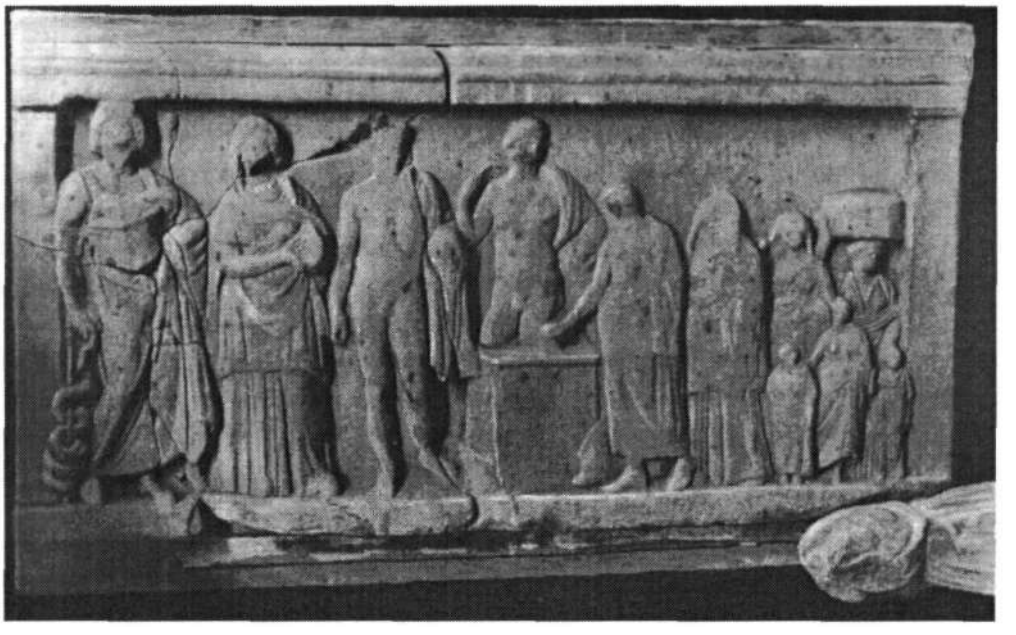

Фиг. 47. Релеф от *Pirea* (Krug 1993b).

258, № 363, Табл. VIII; Герасимов 1934, 174сл., обр. 118). Снопът билки подхожда повече като атрибут на Панацея. В полза на нейното изображението е и една мраморна плоча от Сандански, където тя е представена заедно с Асклепий, Хигия, Телесфор, обозначени с надписи на старогръцки език (Иванов 1994, 34). Останалите фигури върху фриза от Филипопол предизвикват колебания в индентификацията. Изглежда логично изобразяването на богове, свързани с лечебната практика, макар и не като основна тяхна функция. В центъра на композицията са, разбира се, фигурите най-често свързани с медицината. В такъв случай лесно се разпознават и двата крайни персонажа вляво - Подалерий и Махаон, споменати още в "Илиадата" като лекари, синове на Асклепий (II., IV.219). Вероятно фигурата вляво от Панацея е Акесо - дъщеря на Асклепий, макар да не е изключено да е представена и Деметра. Последната също се смята за здравеносна богиня и закрилница на децата (RE, IV, 2751). Към нея също, подобно на Асклепий, са отправяни благодарности за изцеление (виж по-долу). В такъв случай остава да се реши кой е персонажът вдясно от Хигия и вляво от Подалерий и Махаон? Ж. Сьор предполага, че това е Епионе, съпругата на Асклепий, макар тя да не е конкретно обвързана с лечебна функция (Seure 1929, 65). Възможно е да е изобразена Йазо, дъщерята на бога. Бюстове на Луна и на Хелиос затварят композицията от двете страни като характерен елемент при подобни релефи. Хелиос можем да се приеме и като символ на Аполон, който е и официален покровител на Филипопол. С изображението на първия може да се обясни липсата на Аполон върху фриза. Хелиос и Луна олицетворяват кръговрата между деня и нощта, възраждането на природата, подобно на излекуването от болест.

Предложената тук индентификация намира потвърждение и в един фриз от Thirea, където е представен Асклепий със синовете и дъщерите си, а пред него са молители с децата си (Major 1954, 117) *(фиг. 46)*. Броят на фигурите, представящи богове, и при двата паметника е еднакъв, с едно изключение - при този от Филипопол е изобразен и Телесфор. Причината за това трябва да се търси във факта, че неговият култ се разпространява едва през елинистическата епоха, докато фризът от Thirea е много по-ранен (първата половина на IV в. пр. н. е.). Върху него боговете също не са със специфичните си атрибути, с изключение на Асклепий, който е представен с неизменната тояга с увита около нея змия. Самото подреждане на фигурите върху двата паметника указва по-високия им ранг - значение има близостта до центъра на композицията. В това отношение се забелязва разлика. Тя по-всяка вероятност се дължи на различната популярност на боговете в две отдалечени една от друга епохи. Асклепий и Хигия запазват и през римската епоха водещата си позиция. В този период Подал ерий и Махаон са загубили вече своята значимост като войни-лекари. Акесо и Йазо и в двете композиции са представени по-далеч от центъра, което подсказва второстепенната им позиция. Панацея върху фриза отФилипопол говори за водеща роля, в сравнение с изображението й върху релефа от Thirea. Бюстовете на Хелиос и Луна върху фриза от Филипопол също го отличават и подсказват различна културна среда. Асклепий, Хигия, Махаон и Подалерий са изобразени и върху един релеф от Pirea (Hausmann 1948, 89, Abb. 4) *(фиг. 47)*.

Както посочва и М. Тачева, липсват данни за определяне на археологическата среда на паметника като храм (Тачева 2000, 231). Въпреки това, не може да се изключи и тази хипотеза, тъй като темата на фриза показва принадлежност към място, посветено на здравеносните богове. Той може да се датира във втората половина на II в., съдейки както по стила на прическите, така и по богатата драперия на дрехите. Най-вероятно изработката му е от времето на имп. Марк Аврелий. Възможно е да се свърже с благодарност към здравеносните богове след отминаването на голямата чумна епидемия, избухнала през 165 г.

* * *

От светилището при Перник разполагаме с един надпис, единствен по рода си от българските земи (Герасимова-Томова 1980, 73-74, № 133):

Ἀγαθῇ τύχῃ Αὐρ(ήλιος) Μουκ[ιανος?]
Ωρδι (νάριος?)
[εὐξάμενο]ς εὐχήν θεῷ Ἀ[σκ]λη[πιῷ ιλ? ειλ?] εδηνω
[ὑπὲρ] μανίας ἀνή[θεκα].

За първи път се среща посвещение, направено към Асклепий, със споменаването на конкретно заболяване. Това е рядкост не само при неговите посвещенията, но и при тези към другите богове. Болестта е *μανια,* т. е. лудост. Възможно е, светилището да е специализирано при лекуването на нервни и психични разстройства. В много от тези случаи се прилага лечение с минерална вода. Редица термални извори в района на Пернишко и Софийско са подходящи за лечение на нервни заболявания (Петров 1930, 9; Нинов 1979,48,63,79, 110, 121).

Паметниците, направени *υπερ θεραπειας* (IGBulg. I, 86bis), са сигурно указание за излекуване. Интересен аспект в светилищата са и посвещенията на лекари, отправени към здравеносните богове. От българските земи разполагаме с два подобни паметника[69]. Те показват, че лекари също се обръщат за помощ към тях.

Вероятно Асклепий постепенно заема мястото на местен бог в лечителската му функция. Изглежда тракийските племена нямат единно наименование за него, а всяко го нарича със свое. Едва през римската епоха е възприето името Асклепий. След Тракийския конник, той е един от най-почитаните богове в римска Тракия. В градовете е представен в неговата гръко-римска иконография и носи епитети, свързани с аспекта му на лечител. Извън градските центрове обаче Асклепий се почита по-скоро във връзка с Тракийския конник и в аспекта му на върховен бог, защитник от всяко зло. Този синкретизъм се забелязва както в особената иконография на вотивните плочи, открити в тези извънградски светилища, така и в характерните локални епитети, с които богът е почитан. Тракийският конник, освен останалите аспекти, е също така и лечител. Тази му функция го свързва пряко с Асклепий, макар под тракийско влияние култът към последния да придобива по-всеобхватен характер. Типичен пример за синкретизма между Асклепий и Тракийския конник е една вотивна плоча от с. Изворово (Kazarow 1938, 88, fig. 238). Върху нея са изобразени Тракийският конник, Асклепий и Хигия. Между Конника и Хигия е представен жертвен олтар. Това е един от ранните паметници, при който Асклепий и Хигия са в тяхната традиционна иконография, все още неповлияна от връзката с Хероса. Представянето им заедно с него подсказва началото на този процес. То говори и за тракийския произход на посветителя, който вижда сходни черти в тези богове. Вторият етап на синкретизма е представянето на Асклепий в иконография, близка до тази на Тракийския конник (Tsontschev 1941, 42-43, № 1-4; pi. XXXI, 124-127). Характерно за тези изображения е и представянето на дърво с увита около него змия. В светилището при Баткун може да се види и обратният процес на изменение на иконографията на Хероса под влиянието на тази на Асклепий. Върху една вотивна плоча е представен Тракийският конник, но посвещението е отправено към Асклепий, като името е придружено от локалния епитет *Ρασυπηρηνον* (IGBulg. Ш/1, 1185). Конникът е изобразен с брада. Освен това той е представен не с типичния химатион, а вместо това носи къс хитон и хламида.

69 Виж глава IV, №№ 7, 8.

В дясната ръка държи тояга с увита около нея змия. Всички тези нетипични за иконографията на Хероса елементи, които обаче са част от иконографията на Асклепий, показват един друг аспект на синкретизма между двамата. Повечето вотивни плочи в светилищата при Глава Панега, Баткун, Перник и Сливница представят Тракийския конник, но посвещението е отправено към Асклепий (Dontcheva 2002, 323). Това ясно показва, че в тракийските светилища продължава да бъде почитан местният бог, но през римската епоха култът му се смесва с този към Асклепий.

Култът към Хигия е почти винаги свързан с този към Асклепий. Макар и рядко, тя се представя сама върху монети, оброчни паметници и статуетки. В тази връзка могат да се посочат два каменни калъпа за оброчни плочи с нейното изображение от Монтана (Велков 1940-1942, 185сл.). Тя е представена с градска корона на главата, т. е. като покровителка на град. При Хигия, както и при Асклепий, се забелязва едно по-широко почитане, не само в здравеносен аспект.

Култът към Телесфор добива популярност най-вече през римската епоха, макар той да навлиза в древноелинския пантеон още през елинистическия период. Най-често е представен заедно с Асклепий и Хигия, с които образува т. н. *"божествена здравеносна триада"* (Bernhard 1926, 26-27). При всички обаче той следва традиционната си иконография - малка босонога фигура, застанала права, загърната с наметало и с качулка на главата. По всички паметници от българските земи това изображение е неизменно, докато от други места са познати и такива, където Телесфор е със смъкната качулка (Дончева 2001а, 195). От района на Вършец е известна една бронзова статуетка на Телесфор (Кирова, Костова 2004, 263сл., обр. 10). Той е представен гол, само с качулка на главата, покриваща и плещите му, облегнат на тояга, около тялото му е увита змия, а пред пръчката е изобразен омфалос. Изображението говори за известно заимстване на иконографията, използвана при представянето на Асклепий. Някои автори интерпретират произхода на името Телесфор от *теЛос* в смисъл на "лечение" или на "усъвършенстване на здравето" - *το της υγειας τελοσ.* Самите Асклепий и Хигия са наречени *τελεσφοροι* (Schenck 1888, 53), макар от българските земи те да не са познати с този епитет.

Култът към Аполон *Ιητρος* (Medieus) е разпространен най-вече в градовете по Черноморското крайбрежие (IGBulg. I, 400, 403), докато в западнотракийските земи той не е толкова популярен. Аполон е едновременно бог, който лекува и помага - лечител, спасител, но и унищожител, носещ смърт. Той е и предсказател. Култът му като лечител трябва да се свърже с места, където има лековити минерални извори. Сериозни доказателства за почитането му има от Сердика. Той е представен в храм върху монета на имп. Каракала *(фиг. 44/ 19).* Подобно на Асклепий той държи тояга с увита около нея змия. В аспекта си на лечител, Аполон винаги се представя по този начин. Изобразен е в шестоъгълен храм. Основи на шестоъгълен моноптер с диаметър 3,30 м, коринтски капители и други архитектурни елементи са разкрити при разкопките през 1953-1954 г. под днешната сграда на ЦУМ и около него (Бобчев 1964, 113). Възможно е, той да представлява действителният храм на Аполон в близост до античния каптаж на минералната вода. В тази връзка стоят и два фрагмента от мраморна статуя от Сердика[70]. Запазена е само част от постамента и от човешки крак. Под него се вижда изтичаща се вода. При втория фрагмент личи изображението на змия, увиваща се в основата на тояга, а върху базата - изображението на Хелиос. Именно последният дава указание, че статуята принадлежи не на Асклепий, а на Аполон Medicus. Изтичането на вода трябва да се свърже с минералния извор в града.

70 Благодаря на ст. н. с. д-р В. Герасимова за предоставената снимка и че ми обърна внимание на този фрагмент.

Познат е един надпис от българските земи, където към Аполон *Ιητρος* е отправена благодарност за излекуване и помощ (Апостолидис 1930, 240; IGBulg. III/1, 1475):

……..- ασθαι σ……
…… . - ος ή πραξις……
…… . ού καλόν φέ[γγος] ?
……..ύγί]ειαν ήδειαν κέρδους-
……το μέλλον εύσταθη νείκην……
…… τη]ν δέ γε εχθροις κ(α)τα διάνοιαν ευ[χην]
……τοιο]υτος γαρ έσται Φοιβος ειητηρ κακων……
…… . ι…… . ειλ(ε)ιθυείων……
…… . οκοντίς αποτεκουσα τους αύ[της παιδας]……
…… . ενηγκάλιστ[αι…… . .
…… . ύδων……
…… μη…… .

Надписът е открит върху мраморна плоча до главната порта на Хисарската крепост. По формата и разположението на буквите той може да се датира през I в. (Апостолидис 1930, 239). Паметникът е посветен на бог Аполон, церител на родилните мъки *(Φοιβος ειητηρ κακων ειλειθυειων).* За първи път се среща подобно посвещение към бога от българските земи, свързващо го с неговата функция на лечител. За съжаление надписът е твърде разрушен, за да се възстанови текста на този толкова важен паметник. Формата *ειητηρ* е йонийският вариант на думата *ιατηρ* т. е. лекар, лечител. *Ειλειθυεια κακα* са болестите (болките) на жените при раждане, на които Феб Аполон е церител. *Ειλειθυεια* - дъщеря на Зевс и Хера, е богиня на родилките, която им помага при раждане (RE, V, 2101ff.). Същата по-късно е означена като Диана (Kallimachi, Epigr. ad Dianam). Името буквално означава *"притичваща се на помощ при родилките жени".* Жената, упомената в надписа, е родила близначета" *-τους αυ[της παιδας]* Тя най-вероятно е от йонийските колонии по Черно море (съдейки по йонийския вариант на думата за лекар) и е дошла, за да се лекува в Хисарските бани, вероятно при усложнения от тежко раждане. Тук отново личи връзката между култа към Аполон като лечител с лечебните свойства на минералната вода. Хисарската, наред с другите заболявания, лекува и болести на пикочната система и половите органи - възпаления на бъбреците и пикочния мехур, и най-вече възпаления на женските детеродни органи.

Известни са, макар и рядко, посвещения на Аполон и Асклепий заедно (Добруски 19076, 97, № 140; IGBulg. IV, 2018), които показват връзката им в областта за медицината.

Други божества, свързани със здравето, са Трите нимфи. Нимфеуми се откриват на много от местата, където има минерални извори *(карта 12).* Идентифицирането на такива светилища става благодарение на множеството епиграфски паметници. Трите нимфи са божества, тясно свързани с живота на жената в Тракия (Karadimitrova 1994, 262). Освен като покровителки, спасителки и вслушващи се в молбите, в предримския период те са почитани и като закрилници на жената във важни за нея периоди, като раждането например. В тази част на Тракия, традицията изглежда се запазва и през римската епоха. Тъй като нивото на професионалната родилна помощ през античността не е много високо, наблюдава се висока смъртност при раждане. Ето защо, много от жените се уповават на закрилата и помощта на тези, а и на други богини като Деметра и Хеката.

В района на Хисарските минерални бани са открити множество посвещения на Трите нимфи. Вероятно нимфеумът е част от банята или съществува преди нея (Цончев 1935-1936, 151). Според М. Апостолидис пловдивчаните още от старо време считат

водите на извора Чулуджа и на Момина баня за много лековити при заболели по време на раждане жени (Апостолидис 1930, 241). Заслужава да се обърне внимание и на името "Момина баня" - вероятно то произхожда от думата "нимфа", тъй като тя означава "млада жена, девойка". Открити са и малки басейни за единични къпания в късноантичната банята, непосредствено до "Чулуджа" (Цончев 1935-1936, 128-146). Подобни са идентифицирани в различни отделения на много римски бани, но предимно в тези, прочути с лековитостта на водата си. Възможно е в тях да са правени процедури на болни жени. Комплексът в Хисаря, ев разцвета си в периода III - IV в.

През 1965 г. е открита и изследвана римската минерална баня в Августа Траяна. В надписа за изграждането й се споменава и нимфеум (Николов 1968, 43-47; IGBulg. V, 5599). Той представлява комплекс с баня и светилище.

Такъв нимфеум съществува и при с. Огняново (Бурдапа), Пазарджишко (Гочева, Пенкова 1987, 122). Открити са множество оброчни плочи, между които и една, споменаваща богините с тракийски епитет (Dobrusky 1897, 119-140). Между находките интерес представляват кръглите златни пластини без украса. Те могат да се определят като дарове, посветени на богините. Върху такива обикновено се изписват любовни магии или благодарност към боговете за излекуване или друга помощ (виж по-долу).

Нимфеум ни е известен и от с. Шушманци (Айватово). На това място личи синкретизмът между Трите нимфи и Хероса (Venedikov 1963, 162). Оброчни плочи, посветени на нимфите, са открити и при Айтоските минерални бани (Aquae Calidae), където също е изграден голям балнеолечебен комплекс (Филов 1910, 216-217)[71].

Нимфеумът при Каснаково (Хасковско)

Подобно на асклепиона в Пауталия, той може да се определи като най-значителното място във връзка с култа към Трите нимфи в римска Тракия. Засвидетелстван е не само чрез оброчните плочи, посветени на богините, но епиграфски и археологически (Венедиков 1950, 105-115). Надпис споменава, че Т. *Φλ. υρεινα ειθυχενθος Εσβενιος* е изградил монументален нимфеум в античното селище при Каснаково (IGBulg. III/2, 1714). Дарителят вероятно е член на видна тракийска фамилия. Разкрити са три извора с басейни. Комплексът е изключително интересен като план - представлява обширен нимфеум с уредба както при асклепионите. Театърът предлага забавление за посетителите и също има терапевтична функция. Вероятно в едната сграда са съхранявани оброчните плочи, посветени на нимфите. Самото преминаване към изворите е особено тържествено. Преди потапянето в тях е извършвано ритуално къпане или измиване, поставянето на оброчни дарове, посещение на храма и чак тогава се пристъпва към лечението. Терапията включва не само лечебни бани, но и пиене на вода от извора. Целият комплекс може да се датира до средата на III в. Той е използван и след римската епоха, за което свидетелстват различните поправки. Монети не са намерени, което означава, че мястото е напуснато съзнателно, като до последния момент изворите са редовно изгребвани и почиствани.

През 1970 г. е открита неизвестна сграда от комплекса, вероятно баня (Аладжов 1997, 109). Новите археологически проучвания, проведени през 2007 г., оспорват досегашната интерпретация на обекта като нимфеум (Кацарова 2008, 488-492). Проучвателят смята, че става въпрос за ансамбъл от сгради, функционирали синхронно като самостоятелна селищна структура от типа villa rustica.

71 За този комплекс виж глава IX.

* * *

От оброчните плочи, посветени на Трите нимфи, обръщаме внимание само на един:

Огняново, IGBulg. III/1, 1348

Над релефа:

υ[ρ]ίαις Νύμφαις

Под релефа:

Τιουτα Διζαδος ὑπὲρ ὀ-
φθαλμῶν εὐχαριστήριον.

Плочата е открита при светилището на Трите нимфи край с. Огняново (Апостолидис 1930, 236; Цончев 1935-1936, 178). Посвещението е направено от *Τιουτα* като благодарност за излекуването на очите й. Очните заболяване са много често разпространени през античността, а от Епидавър също са известни множество молби за изцеление на очите и слепота (Дончева 20016, Приложение 1, №№ 4, 20, 22, 32, 40).

На една плоча от Одесос пред Трите нимфи е изобразена права жена с дете (Danilczuk, Tkaczow 1986, № 150). Вероятно тя моли за изцеление или за закрила на детето си. Паметникът може да се датира по-рано (I в.) от останалите известни (II - III в). Той показва една различна иконография, по-близка до класическите образци, отколкото до всички останали, посветени на Трите нимфи в Тракия.

За богиня на здравето може да се смята и Деметра (RE, IV, 2752). Известна е една оброчна плоча от Филипопол, изразяваща благодарност към нея, отново за спасението на очите (IGBulg. III/1, 932):

Над релефа:

Ἀγαθῃ τύχῃ.

Под релефа

Στρατία ὑπὲρ της ὁράσευς
θεᾶ Δήμητρι δῶρον.

Паралел на този надпис е една епиграма в Anthologia Palatina (IX.298). Деметра е асоциирана с изцеление на очни заболявания (RE, IV, 275If.). От друга страна Атина носи епитета *Οφθαλμιτις* (RE, XVIII, 667; Forsén 1996, 152), който й определя същата функция. В александрийската медицина Хермес *Τρισμεγιστος* се смята за най-древния лечител (RE, VIII, 792) и специалист по офталмия - една от най-разпространените болести в Египет. За вавилонската медицина, например, е типично асоциирането на определен бог с лечението на определено заболяване (Castiglioni 1958, 38). Така е и в египетската медицина. На плочата от Филипопол Деметра е изобразена с тояга, около която се увива змия - т. е. богинята е иззела един типичен за Асклепий атрибут.

Мраморна статуетка с образа на Хекат а с неизвестно местонамиране се съхранява в НАИМ (Иванов 1950, 257сл.). На лявата си ръка богинята държи малко момче, което протяга едната си ръка към нея, а с другата държи края на дрехата, в която се виждат плодове. При тази статуетка Хеката е изобразена като *ουροτρφο* или *Παιδοτροφος,* т. е. като богиня-покровителка на малките деца (RE, VII, 2777). С този епитет тя е спомената и от Хезиод (Theog. 450, 452). Жените от Аргос й принасят жертва, за да им помага при раждане (Plut, quest. Rom. 52, 277). Второ подобно изображение ни е известно и от Одесос (Филов 1913, 45сл.).

Ειλειθυια, Ειληθυια, Ειλυθυια или *Ειλυθεια* е богиня на раждането и на родилките - *"тази, която идва да помогне"* (RE, V, 2101 ff.). С този епитет е известна и Артемида (RE, II, 1347). В надписа, посветен на Аполон и разгледан по-горе, е изписано *"ειλειθυειων",* като под *ειλειθυεια κακα* се имат предвид болести на жените при раждане. *Ειλειθυιον* означава светилище на богинята-акушерка. Освен с гореспоменатия епи-

тет, Артемида е известна и като *Ἰφιγενεια, Λεχω, Λοχεια* (RE, II, 1347; Forsén 1996, 135f.). Последният определя богинята като свързана с акушерството и родилната помощ. Вероятно от смесването с култа към Хеката, Артемида получава лекарските си способности. Върху монета от Филипопол от времето на Юлия Домна Артемида е представена и като *Παιδοτοτροφος* (Мушмов 1924, 258, № 363, Табл. VIII).

Някои автори смятат Херакъл за същински бог на медицината (Paus. I.34.3; IX.24.3). Той трябва да се приема като спасител от колики и спазми (Michel 1995, 382).

Може да се приеме, че Дионис също е почитан и във функцията му на лечител. Павзаний казва, че в един град във Фокида болните извършват същите обреди, каквито се извършват в чест на Асклепий (X.33.5). Още един елемент свързва Асклепий с Дионис - наличието и при двамата на яйцето като атрибут. Двамата са богове-медиатори, разположени между живота и смъртта. Най-вероятно от култа към мъртвите яйцето преминава като символ на Асклепий (Paus. X.33.5). Познат е фрагмент от мраморен релеф от Свищов, където Дионис е изобразен заедно с Херакъл и Хигия, а върху липсващата част най-вероятно е присъствал и Асклепий (Кацаров 1913, 199, фиг. 109; Дякович 1921-1922, 144). Този паметник е указание за почитането на Дионис и с лечителска функция.

Епитети на здравеносните богове

Асклепий се приема като лечител на всякакви болести (Кацаров 1936, 46). Той не трябва да се възприема само като бог на медицината, но и като закрилник от всичко зло. Освен епитетите *ακεσιος* и *αλεξικακοσ* (отблъскващ злото) и *υγιατης* (здраведаен), той се почита и като *κυριος* (господар), и като *σωτηρ* (спасител). Последните два епитета са най-често срещани. *Σωτηρ* е характерен по-скоро за вътрешната част на Тракия. Доминира представата за Асклепий като върховен бог. Среща се, макар и не много често, и епитетът *θεος επηκοος*. Понякога Асклепий се описва и с *παιαν,* който е равносилен на *ιατρος* (Добруски 19076, 97сл., № 141). У Омир и Хезиод Пайеон е военният бог-лекар (RE, I, 1896, 62). По-късно този епитет преминава към Аполон (Daremberg, Saglio 1881, 317), а след това и към самия Асклепий. Познато е и обръщението *επιφανεστατος θεος* - суперлатив със значението на *"най-велик, най-блестящ, най-прочут, най-високопоставен, най-величествен"* (Дончева 2002, 556). Този епитет е употребяван за богове, почитани като върховни покровители. С него в тракийските земи се нарича предимно Асклепий (Дончева 2006, 96). Преобладаваща част от тях са известни от светилището в Баткун (Tsonchev 1941, 22, № 5; IGBulg. III/1, 1126), като често епитетът е използван и при статуарни групи, където Асклепий е представен заедно с Хигия и Телесфор (Tsonchev 1941, 33-34, № 2-6; IGBulg. III/1, 1134-1140). При последните обаче името на Телесфор не е споменато, макар той също да е изобразен. Този факт е показателен за неговата второстепенна роля. В комбинация с това обръщение Асклепий обикновено е представен върху трон като върховен бог. Вариант на посвещението е *σωτηρσι επιφανεστατοις,* отнасящ се до Асклепий и Хигия, известен от Карасура (IGBulg. III/2, 1628).

Освен тези общи епитети е позната и една друга група местни тракийски наименования, които отразяват локалното почитане. При Перник Асклепий е наречен *ειλαδδιηνος, ειλαιδηνος, ελαισκηνος* и други (Герасимова-Томова 1980, 82). Първата сричка *ειλα-, ειλαι-, ιλα-* е засвидетелствана в редица тракийски думи, но има връзка с индоевропейския корен gwel - "извирам" и старогръцката дума kelda - "извор", отразена в съвременната немска дума - "Quelle". Втората част на думата е *δε, δει, δεου,* означаваща *"блестящ, светъл, бог".* В такъв случай епитетът от светилището при Перник означава *"Светлоизворен"* или *"Бог на извора",* което още един път свързва Асклепий с неизменния елемент от асклепиона - наличието на минерална вода и ней-

ната лечебна сила. С подобно значение е и епитетът от Глава Панега - *Σαλδηνος, Σαλδκεληνοςс, Σαλδοβυσσηνος* (Добруски 1907а, 26-28). Главен елемент тук е думата *σαλδα-, σαλδο-,* свързана със значението на студен извор, кладенец (Добруски 1907а, 26). Това ни връща към сведението, че траките почитат студените, а не топлите извори (Миков 1943, 185). В Баткун Асклепий е известен с локалния си епитет *Ζυμυδρηνος* - т. е. богът с тоягата и змията (Tsontchev 1941, 74сл.), а в светилището при Сливница - с *Λιμηνος,* който е свързан най-вероятно с гр. *λιμην* - пристанище, убежище, подслон, подсказващ връзка с такива епитети като *κυριος* и *σωτηρ* (Тачева 1999, 154). На Асклепий *Ζυμυδρηνος,* е и посвещението на тракийски войници на римска служба, открито в Рим (Dumont, Mélanges d'àrchèol. et èpigr., Paris 1892, 483, 16), което говори за изключителната му популярност сред тракийското население. Д. Дечев посочва и още един епитет - *ερσοβλεπτης* (Дечев 1925, 133). Личи силната обвързаност на тези местни епитети с лечебната минерална вода. В светилището при Труд пък богът е почитан с епитета *Ζγουλαμηνος,* който също е свързан с лечителската му функция.

С *κυριος* се почитат също и Аполон, и Трите нимфи. Богът е и *επηκοος* (IGBulg. II, 592; III/ 2, 1859). Той носи и местни тракийски епитети - *Ζγουλαμηνος* (Ботушарова 1959, 145), *Αυλαρκηνος* (IGBulg. II, 801, 802, 841; Ш/2, 1859; IV, 2143), *ενδρισος* (IGBulg. Ш/1, 919, 921; V, 5435), свързани главно с лечебните му способности. От Кабиле и други места се среща посвещение на Аполон с епитета Tadenus (Велков 1991, 23-24, № 18 и посочената там литература в бел. 65-67), който някои автори свързват с лечителската му функция (Skaric 1926, 101-104; Буюклиев 2000, 163). В надписа от Кабиле той е на латински език, но се среща и на старогръцки (IGBulg. IV, 2110). Тези автори изхождат от факта, че всички паметници с посочен такъв епитет са открити в близост до места, където има лечебни термални извори и го свързват с малоазийския епитет *Ταρζηνος,* даван само на богове, от които се търси изцеление. Свързани с лечебната му функция са и *OLA'LOÇ* (прогонващ чумата), *αλεξικακος, παιαν* (IGBulg. III/l, 920; Ш/2, 1595), *lârpoç* (IGBulg. I, 388, 399, 400, 403; III/ 1, 1475), *κνριος* (IGBulg. I, 355; I, 370; III/2, 1717; IV, 2102; IV, 2198; IV, 2223; IV, 2239; V, 5295), medicus. Дионис е почитан като παιωνιος (RE, V, 1029; Кацаров 1913, 200), т. е. излечител, *ιατρος* и υγιατης. Първият епитет е много показателен, тъй като той не е просто *παϊαν* (лечител), а излечител, което му отрежда място на бог, довеждащ лечението до край. Подобно на Асклепий и Аполон, Дионис също е *α'κεσιος, αλεξικακος* и *σωτηρ.* Нимфите носят различни епитети -medicae, salutares, salutiferae (Дякович 1922, 7), *θεος επηκοος,* макар да преобладава *κυριας* (IGBulg. I, 380; IV, 2148). Те са наричани още и *Νυμφαις σωτειραις* (IGBulg. Ш/1, 1543; V, 5599), а носят и локални епитети - като *ουρδαπηναι* от светилището при Саладиново (Бурдапа).

Символи на здравеносните богове

Много рядко Асклепий се среща изобразен в акт на лекуване или възлияние (Дончева 1994, 324), с кутия или свитък в ръка (Добруски 1907а, 48, фиг. 21). Необичайни са и изображенията му с копие в лявата и щит в дясната ръка (Любенова 1980, 5). Този военен аспект личи и от светилището на Асклепий *Λιμηνος* при Сливница, където той е изобразен дори с шлем (Дончева 1992, 42). Тези посвещения говорят за популярността на бога и сред войската. Често образът му е заместен от негови символи - змия, яйце, петел или пък е придружен с характерни атрибути. Те могат да се разделят на две групи - а/ такива, характерни за лечебната практика (свитък папирус, вендуза, черпак или мак) и б/ хтонични (яйце, змия, петел). От българските земи се срещат предимно такива от втората група. Самият Асклепий е почитан в Тракия с епитети, характеризиращи го общо като бог-спасител. Хигия също държи в ръцете си змия и яйце (Цончев 1950, 241). Змията

дава и поддържа живот, а яйцето е символ на надеждата, жизнеността и новия живот, към който се връща болният, благодарение на Асклепий (Шевалие, Геебрант 1995-1996, 388-403, 623-628). Яйцето като негов атрибут не се среща много често извън Тракия, но е типичен символ на неговия локален тракийски култ (Добруски 1907а, 15). Докато в светилищата, посветени на Асклепий, извън Тракия и Мизия, се откриват различни анатомични дарове, от българските земи каменните яйца изпълняват тази функция. Омфалосът като негов символ, а понякога и на Телесфор, отразява не само лечителски му функции, но и оракулския му аспект. В някои случаи изображенията на Асклепий са съпътствани и от изображения на борова шишарка, обикновено върху олтар, около който се увива змия (Tsontschev 1941, tablo. 22, fig. 92). Белият бор (Pinus Sylvestris L.)е тясно свързан с медицината, тъй като основното му действие е антисептично, отхрачващо и противовъзпалително (Петков 1982, 239-240).

Теофорни имена

Използването на теофорни имена, свързани с името на Асклепий, е засвидетелствано в Тракия от много паметници. Той е не само бог, възвръщащ здравето, но и такъв, даряващ здраве и сила на тези, които носят името му. Това са *'Ασκληπιοδωρος, 'Ασκληπιοδοτος, 'Ασκληπιοδοτης* и *'Ασκληπιοδοτιανος.* Първите три са познати от паметници в района на Средна Струма (IGBulg. IV, 2294, 2305, 2313, 2325) (Митрев 2001, 202). *'Ασκληπιοδωρος,* както и женският вариант на името, може да се интерпретира като *"дар от Асклепий". 'Ασκληπιοδοτης* пък означава *"донесен от Асклепий".* Като се има предвид високата детска смъртност и стремежът на родителите да дадат име на децата си в първите седем дни след раждането, едно подобно наименование има за цел да осигури на детето здраве и сила още от самото начало. Името *'Ασκληπιοδοτος* е засвидетелствано във Филипопол (IGBulg. III/1, 994; V, 5463), от оброчна плочка от светилището на Асклепий *Ζιμιδρηνος* при Баткун (Tsontschev 1941, 30, No. 12, pi. XII), от Одесос (IGBulg. I, 48), както и от Августа Траяна (IGBulg. III/2, 1592, 1596). От Филипопол също се забелязва засилено представяне на подобен род теофорни имена (IGBulg. Ш/1, 884; 894; 964; 994, 1421), като се среща и една по-рядка форма - *Ασκληπιοδοτιανος* (IGBulg. Ш/1, 884). Името *'Ασκληπιοδωρος* е много популярно на територията на днешните югозападни български земи - района на Пауталия (IGBulg. IV, 2081), Никополис ад Нестум (IGBulg. IV, 2336). В един паметник от Одесос[72] се споменава лекар с теофорно име, произхождащо от това на Асклепий - *'Ασκληπιαδης.* От този град са известни още няколко надписа, където е използвана същата форма на името (IGBulg. I, 46; 47 bis; 50), което показва, че то е много употребявано, а оттук може да се направи извода за голямата популярност на бога и неговия култ в Одесос. Името е познато и от Месембрия (IGBulg. I, 317). Тази форма изглежда е по-популярна в големите градски центрове като Сердика (IGBulg. IV, 1923; 1936, 1957; 1965; 1992; 1993), Августа Траяна (IGBulg. III/2, 1583), Одесос, Марцианопол (IGBulg. V, 5339) и други. Срещат се и разновидности на името - *'Ασκληπιοδης,* (IGBulg. II, 718), *'Ασκληπιδης* (IGBulg. V, 5922), *'Ασκληπ(ια)ας* (IGBulg. IV, 2095). Последният надпис е много любопитен, тъй като цялото име е *'Ασκληπειαδης 'Ασσκ(λ)ηπειοδοτου,* което означава, че името на бащата е също теофорно, посветено на Асклепий. В тази връзка може да се постави и един надпис от Аполония (IGBulg. I, 401), където името е *'Ασκληπιοδοτος Τελεσφοροννν.* Т.е. тук името на сина е изведено от името на Асклепий, а името на бащата - от името на Телесфор. Познати са и други паметници с теофорни имена, производни от това на последния (IGBulg. III/1, 1009; 1401).

72 Виж глава IV, № 4.

Магия и магически предмети

Медицината през античността е неразривно свързана с магията и магическите практики. Това, което в тази епоха е недостижимо за науката, се компенсира с магически действия, за които се смята, че спомагат за лечението или за предпазване на здравето.

Често в гробовете от елинистическата и римската епоха срещаме предмети с неясна функция (Гетов 1982, 173сл.). Това са амулетчета, мъниста, топчета, малки ромбовидни глинени предмети. Най-често изследователите ги свързват с култови действия и заклинания, използвани при прилагането на лечебни процедури (Миков 1958, 657). За амулети, с известна предпазливост, разбира се, могат да се приемат каменните предмети, устойчиви на огън, тези от стъкло, нямащи утилитарна употреба, перлите от кехлибар или от стъкло, миниатюрните оръжия, гвоздеите, стъклени и кехлибарени перли като единични бройки. Много от украшенията е възможно да изпълняват едновременно естетична и предпазваща или пък магическа функция. Остава въпросът доколко носенето на накити през античността е свързано с идеята за предпазване от лоши сили или за излекуване от болест. Присъствието на предмети с неясно предназначение се забелязва не само в много гробове, но и по-специално в такива на лекари. Според E. Künzl в 10% от тях се срещат амулети (Künzl 1996, 2469). За българските земи не може да се говори за толкова висок процент, още повече, че не разполагаме с много лекарски гробове. Може по-скоро да приеме, че в тях има украшения, които вероятно са използвани и с предпазна функция, тъй като в богатите лекарски гробове са открити златни пръстени с геми. От разгледаните гробове в провинциите Долна Мизия и Тракия няма предмети, които безусловно да могат да бъдат определени като амулети. В един от Дългата могила при Караново е открита част от тръбичка от тънък златен лист (Кънчев, Кънчева-Русева 1996, 30, табло XXII, 7). Възможно е тя да е използвана като амулет. Предмети с предполагаема магическа функция се срещат по-често в женски гробове (Иванов 1967, 16). Вероятно тези в лекарските гробове да са поставяни като гаранция, че починалият няма да се върне от отвъдния свят. Като лекар, т. е. способен да лекува, на него са му се приписват особени сили и вероятно поставянето на амулет отразява страха на живите от евентуалното му завръщане и способността му да навреди.

Плиний дава сведения за използването на кехлибар за изработка на амулети (NH., XXXVII. 51). Те могат да се носят при възпалени сливици, при възпаление на гърлото, при лудост (Künzl 1996, 2468). Карнеолът пък се използва при кръвоизливи, проблеми при раждане и нервни неразположения. Повечето геми с изображения на Асклепий и Хигия са изработени именно от този камък (Милчева 1980, 56-58, №№ 104-107, 109-111, 114).

Златото се използва като материал за изработка на пластини с магическа функция - както за здравеносни, така и за любовни магии. В тази връзка могат да се посочат както златната пластина от Караново, спомената по-горе, така и два паметника от Филипопол. Първият е с надпис на старогръцки език в три реда (Мартинова 1992, 97-100). Той е завита на руло, което е характерно за подобен род предмети. Става въпрос за обръщение към сирийския (палестинския, финикийския) бог Ваал с молба да даде живот и здраве на притежателя на пластината. Обикновено върху златно фолио се изписват благопожелания, които да предпазват. Плочката вероятно е свързана с присъствието на еврейска общност в града. Втората подобна е открита отново във Филипопол (Мавродинов 1926, 21-53). Магическите формули върху метални листове имат за цел преди всичко да защитят притежателя си от враговете му и въобще от всяко зло, да го дарят с любов и почит в очите на другите. На първо място обаче целта на тези амулети е да лекуват хората от болести (evocationes morborum). Това включва и изгонването на злите сили,

демоните и предпазването от лош поглед.

В некропола на Филипопол е открит златен амулет, пълен със сяра (Дякович 1921-1922, 56-58, обр. 43). Предметът има форма на кривака на Херакъл с приспособление за окачане, а отдолу завършва с червено мънисто. Самият цвят се смята за предпазващ от болести. Още египтяните носят амулети в червено, които напомнят живителната сила на кръвта (Castiglioni 1958, 50). Сярата е известно лечебно средство срещу някои вътрешни и външни болести - краста, запек, кашлица (Дякович 1921-1922, 58). При амулета от Филипопол няколко качества са събрани в един предмет - формата, асоциирана с атрибут на Херакъл, материалът - злато, завършващ с червен камък и съдържащ сяра. Аналогичен амулет ни е познат и от Сердика (Russeva-Slokoska 1991, 151, Cat. No 133).

Известни са и амулети от оловни пластинки. Един такъв, с изображение на боговете Хор и Бес, е познат от Рациария (Марков 2006, 180-183, обр. 1). Бес се приема за закрилник от бедствия, зли духове и помагащ при раждане. В Египет негови фигурки са поставяни в "родилните домове", в близост до храмовете или е изобразяван в сцени, представящи раждане (RE, III, 325). Хор е възприеман като предпазващ от всякакво зло (RE, VIII, 2450). Върху грилата са представени ибиси и плачещо око, които свидетелстват за функцията на амулета като предпазващ от лош поглед (Марков 2006, 181). Датировката на предмета е най-общо през III в.

Предпазващи амулети са носени и при посещение в термите, тъй като се е смятало, че голото тяло е най-силно изложено на вредни сили и влияния, а и на простудни заболявания. Твърде често при неспазване на обичайното редуване на студени и топли помещения може да се стигне до тежки настинки. Така например, при бронзовите антропоморфни балсамарии, изобразените фигури носят в повечето случаи лунули на врата си (Nenova-Merdjanova 1997b, 103-112). Върху балсамариите са представени хората, посещаващи баните или слугите, придружаващи господарите си в термите. В медицинските суеверия от античността, луната играе съществена роля - тя причинява някои от болестите и преди всичко епилепсия, но тя също така носи и излекуването на тези болести. Ето защо лунулите са много предпочитан предмет като украшение или като амулет. В тази връзка трябва да се споменат и гностическите геми. От колекцията на НАМ са познати такива с изображение на египетското божество Хноубис (Хноумис, Хнум, Chnoubis, Xnoubis, Chnouph) с лъвска глава и лъчиста корона (Милчева 1980, 92, №№ 263, 264). Той е смятан за господар на стомаха, ето защо по правило се изобразява върху зелени камъни и се препоръчва срещу болки в стомаха (Michel 1995, 379). Тези геми могат да се приемат като медико-магически амулети, предлагащи защита и лечение.

* * *

Накрая ще обърнем внимание на едно явление, свързано с медицината през римската епоха. Защо се откриват толкова много гробове на лекари из цялата Римска империя? Погребенията, даващи указание за други професии от това време, са изключително малко. Защо само тези хора са придружени от предметите, които използват приживе? Пръв E. Künzl обръща внимание на тази особеност (Künzl 1996, 2464ff.). Тук възниква и един друг въпрос - дали обикновените хора не считат лекарите за опасни и за това да поставят предмети с магическо значение в тези гробове? Дали медиците поради способността си да лекуват не са смятани за свързани с магически сили и човек прави всичко възможно да се подсигури тези мъртъвци да не се завърнат? Може би и за това те са погребвани с инструментариума си. Известни са много надгробни плочи с изображения на различни професии (Kampen 1981), но само при лекарите е засвидетелствано поставянето на инструментите на труда като гробен дар. Медицинският инструментариум включва предмети, предлагащи възможност за дълга употреба и по този начин изглежда естествено те да

бъдат преизползвани, а не поставяни в гроба. Със сигурност така става с част от тях, но значителен брой са полагани при погребания, за да разполагаме днес с около 400 гроба на лекари от цялата Римска империя. От предримската епоха почти няма археологически данни за такива, и за почти никакви инструменти, докато в писмените извори повече от тях са споменати още в Corpus Hippocraticum. От друга страна, изглежда странно богатството на тези лекарски гробове във време, когато модата на пищните погребения в много региони е вече отмряла. Това не важи в толкова голяма степен за българските земи, тъй като под тракийско влияние тази практика продължава да съществува, но за територии като Гърция, Кипър, Мала Азия, както и Италия, лекарските гробове правят впечатление с богатството си. Те се оказват една специфична група със скъп инвентар, медицински инструменти, а понякога и с магически предмети. За разглежданите провинции специфичното е не толкова богатството на гробовете, което е свидетелство, че тракийската аристокрация запазва икономическото си положение, колкото данните, че в тях са погребани не само лекари, но и хора с високо обществено положение, а в много от случаите и такива с жречески функции. Връзката между медицината и религията в Тракия отрежда специално място на лекарската професия. Магията, религията и медицината са неразривно свързани в едно цяло в тази част на Римската империя.

IX. ХИГИЕНА, ЗДРАВЕОПАЗВАНЕ И МЕДИЦИНА

Климатични условия и хигиена

Вниманието, което римляните отделят на санитарното дело и здравеопазването, не датира от началото на новата ера. Още в Закона на 12-те таблици се забранява пиенето на вода от р. Тибър и извършване на погребения в рамките на града (Сорокина 1987, 130). Има данни за съществуването на длъжността curator aquarum, който се грижи за чистотата на питейната вода от общите кладенци и бани.

Най-важните сведения за условията, които трябва да се спазват при избора на място за град, изграждането на водопроводната и канализационна мрежа, ни дава Витрувий (1.4.1; 4.11). Мястото на бъдещото селище (лагер) трябва да е издигнато и немъгливо, непокрито със слана, а блатата - да се избягват. Преди да се използва даден водоизточник, той следва да се провери на вкус и дъх. По отношение на водопроводите Витрувий препоръчва тези от глина не само защото те са лесни за поправка при повреда, но и защото са по-здравословни. Оловните тръби той смята за вредни и отровни (VIII.6.10). По-голяма част от градските водопроводи в рамките на градовете в провинциите Долна Мизия и Тракия са глинени, но се срещат и оловни (Иванов 1967).

Върху монети от Сердика се среща рядко изображение - обществена чешма *(фиг. 44/21),* което е израз на нивото на хигиена в града.

Термите като място за лечение

Баните в Римската империя са важна част от римската култура на хигиена и здравословен начин на живот. Всеки селищен център има поне едни големи обществени терми, а големите градове - повече. Баните не са просто място за къпане, а важна част от ежедневието. За римляните те са съществен елемент от цивилизования начин на живот (Tacitus, Agricola 21). Това са многофункционални комплекси - място за къпане, упражнения, лечение, почивка, срещи, разговори и хранене. Витрувий дава препоръки за изграждане им, за да не е изложена сградата на неблагоприятни климатични условия (Vitruv. V. 10.1). Той съветва да не са със северно или източно изложение. Това, разбира се, са общи препоръки, които зависят от конкретния климат и различното изложение на самите градове. Според Витрувий топлите помещения (caldarium и tepidarium) трябва да имат прозорци на северозапад, а ако това не е възможно - на юг.

Планът на римските бани е строго фиксиран от гледна точка спазването на определена последователност при преминаването от едно помещение в друго. Apoditerium-ът служи само за съблечане и съхранение на дрехите. С него са свързани тоалетните. Следва frigidarium-ът, където тялото се подготвя за следващите по топлина помещения. При малките бани той може да служи и като apoditerium (Krencker, Kruger 1929, 331 ; Кирова 2005,46). След това следва tepidarium -ът, който донася на тялото здравословна влажност и е преход към по-горещите зали. Това не е банско помещение в истинския смисъл на думата, а по-скоро място за изпотяване и темпериране на тялото. Понякога може да служи и като съблекалня за по-чувствителните посетители и за намазване на тялото след банята. След това е ред на caldarium -а, където подът обикновено се нагрява до 55-57°C. Не бива да се прекалява с престоя в топлата вода, каквато грешка обикновено се прави (Galen, De methodo medendi, XI. 10). След това помещение се изминава обратния път като за болните трябва да се подготви масло за намазване. Във frigidarium-а следва постепенното охлаждане на тялото, предпазващо от простуда. След това се посещава sudatorium -ът. Често пъти това помещение липсва като отделно обособено, но когато го има, то е кръгло или осмоъгълно (Кузманов 1972, 11-16), защото тези форми най-добре запазват топлината. Престоят в него не е идентично с пре-

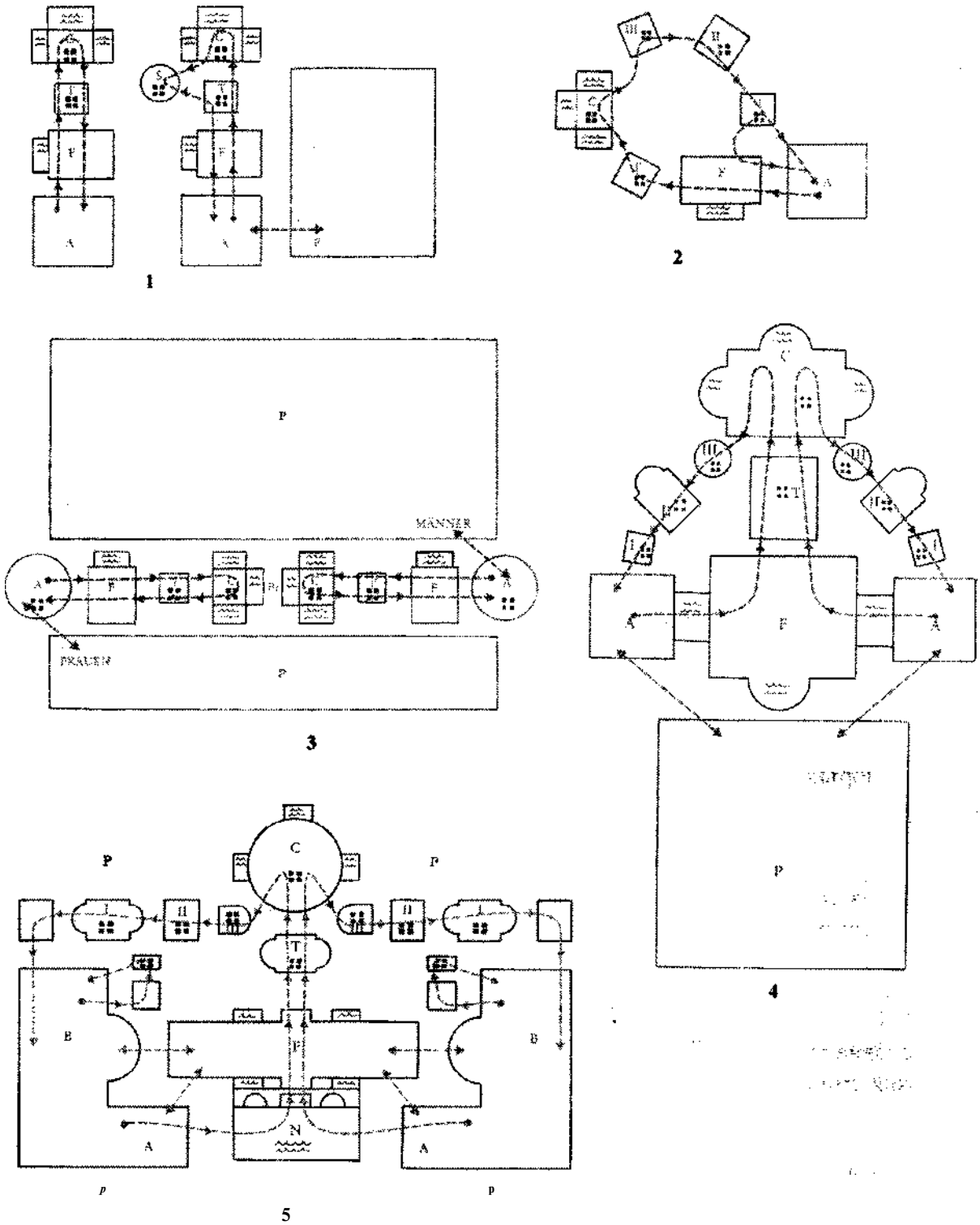

Фиг. 48. Планови схеми на терми от римската епоха. 1. Верижен. 2. Кръгов. 3. Двоен. 4. "Малък императорски тип". 5. "Голям императорски тип" (Krencher, Kruger 1929, с изменена ходова линия от автора).

стоя в caldarium-a, т. е. редуването на топла и студена вода, както и на топъл и влажен въздух със студен и сух е задължително за доброто здраве (затопляне - гореща баня - изстудяване - потене). Неспазването на тази последователност може да доведе до тежки простудявания. Обикновено sudatorium-ът стои във връзка само с frigidarium-a и след това се преминава към apoditerium-a. Витрувий (V.10.5) също свързва tepidarium-a със sudatorium-a. Разликата между последното помещение и laconicum-a е тази, че това е място за изпотяване чрез гореща пара, докато при laconicum-a се използва само горещ и сух въздух. След престоя в sudatorium-a трябва да се положат грижи за кожата - тялото се намазва с масло, за да се предпази кожата от напукване и за да се затворят порите. Масажирането на тялото се извършва от unctor (Quint. XI.3.26; Mart. VI 1.32), а когато той имай медицински познания - от iatralipta (Celsus 1.1). Упоменаването на такава длъжност е указание за хора с медицински познания и умения. Те не са непременно лекари, макар практикуването на такива в баните да не е изключено. Те по-скоро имат познания за лечебното прилагане на масажа.

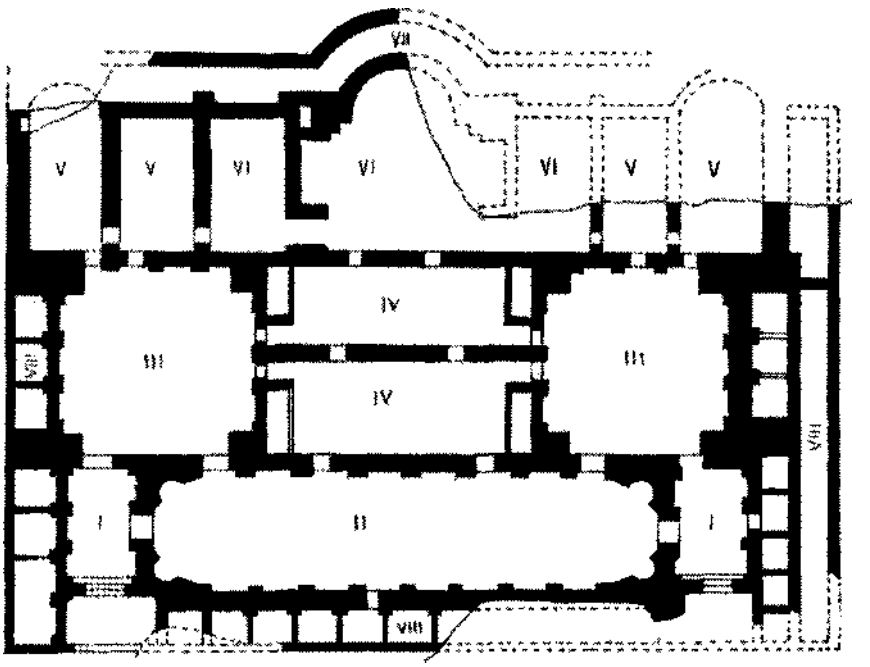

Фиг. 49. План на термите в Одесос (Мирчев 1969).

При имп. Хадриан баните са отворени от осмия час, тъй като преди това се използват от болните. Те са с предимство, тъй като се смята, че водните процедури носят облекчение на телесните страдания. Този факт показва грижата на държавната власт за тези хора.

Баните могат да бъдат от различен тип. Най-опростеният план е верижният, където посочените помещения следват едно след друго *(фиг. 48/ 1)*. При по-големите терми е възможно да има допълнителни отоплени помещения между caldarium-a и tepidarium-a. При кръговия план, където залите, както подсказва и името, са разположени в кръг, изходът става през frigidarium-a и apoditerium-a *(фиг. 48/ 2)*. Следващият тип е под формата на двойно съоръжение, т. е. симетрично разположена двойка пълен комплект помещения за мъже и жени. Единствено prefurnium-ът е общ(фиг. *48/3)*. Данни за такава баня има от Пауталия (Кузманов 1972, 15; Кацарова 2005, 124). Малките вани в осмоъгълното помещение (№ 4) могат да се интерпретират като такива за индивидуално къпане с лечебна функция (Кузманов 1972, 15; Jackson 1999, 110-111). Подобни са засвидетелствани и на други места (von Petrikovits 1976, 480; Filgis 2002; Schallmayer 1989), предимно в бани, захранвани с минерална вода. Към представителните терми принадлежат тези от т. н. "малък императорски тип" *(фиг. 48/4)*. В една централна ос са разположени основните помещения, а от двете страни са подредени по три други. При този тип caldarium-ът обикновено е снабден с три апсиди, което позволява да се поместят три басейна в помещението. От този тип са и тер-

мите в Пауталия (Русева-Слокоска 1964, 33-44; Дремсизова-Нелчинова, Слокоска 1987, 21, № 114; Кацарова 2005, 118-121), Рациария (Giorgetti 1987, tav. B; Динчев 2002, 23, Обр. 4, 7) и Одесос (Мирчев 1969; Böttger 1977; Georgiev 1981) *(фиг. 49)*. Тук е мястото да се направят някои бележки по схемите на римските бани. Напълно е оправдано мнението на J. DeLaine (DeLaine 1988, 17), че опитите да се поместят всички планове в схемите, предложени от D. Krencker и E. Kruger (Krencker, Kruger 1929), са напълно погрешни. Това прави и П. Георгиев в описанието и интерпретацията на Одесоските терми (Georgiev 1981). Различията в плановите схеми на баните са предопределени както от отдалечеността във времето и мястото, така и от различните климатични условия и местни предпочитания. Страничните помещения в "императорския тип терми" са означени от Krencker с I, II, III, без да им е дадена конкретна интерпретация. Нелогична е и предложената схема за преминаване от едно помещение в друго - за баните от по-опростен тип е предложена стандартната схема frigidarium - tepidarium - caldarium, а за по-усложнените схеми като "малкия императорски тип" той изцяло обръща схемата и указва движението не първо по главната ос, както изглежда нормално, а през новопоявилите се, допълнителни помещения. Съобразяването с последователността на залите в античните терми с цел здравословно къпане може да спомогне за правилната им индентификация при археологическите проучвания.

Трябва да се прави строга разлика между обществените бани и такива с лечебна функция. Една от ролите на обществените терми е поддържане на общата хигиена и здравословен начин на живот. Изграждането им е подчинено на правила, във връзка със здравословното къпане. Понякога обществените бани служат и за лечебни процедури, но следите за това се откриват трудно по археологически път. Данни има предимно при изворите с минерална вода, особено горещата, тъй като тя се счита за здравословна през античността именно заради високата си температура.

Минерални извори и бани

Римляните заварват траките, които познават лечебните свойства на минералните извори и активно ги използват. Те са запознати с начините за лечение на човешки недъзи с гореща минерална вода. По-късно римляните също оценяват лечебните й качества. Един от факторите, макар и не първостепенен, за възникването на градове, е наличието на минерални извори. Такъв е случаят със Сердика, Пауталия, Никополис ад Нестум, Хисаря и други. Лековитите извори в Пауталия са един от главните фактори за просперитета на града през II - III в., който е курортно селище от провинциално значение. В тази връзка възниква и асклепионът там. Някои населени места заемат повисоко място в локалната селищна мрежа в сравнение с други и една от причините е наличието на лековити минерални извори.

Самите извори имат различни свойства и са полезни за различни болести. Плиний (NH, XXXI. 1-6) казва: *"...Някои води са добри за сухожилията или за краката или за ишиас; други за счупвания или фрактури; те прочистват червата; лекуват рани; специфични са за главата, или за ушите. "*

Така, например, минералната вода във Вършец лекува сърдечно-съдови заболявания, функционални заболявания на централната нервна система, ендокринни и на опорно-двигателния апарат, гинекологични, кожни и очни. В района на каптажа са открити множество находки, доказващи използването на минералните извори през римската епоха (Кирова, Костова 2004, 256). Намерена е оловна водопроводна тръба със запазена дължина 50 см и надпис CAENERTRAIANAVGGERDAC (Кирова, Костова 2004, 256). Оловни тръби с надписи са познати от Рим (Bruun 1999, 75-85). Те обикновено съдържат името на човека, имащ правото да отвежда водата от общата водопроводна система

на града, за да захранва банята, която притежава или му е поверена за управление. Оловната тръба от Вършец говори за изграждането на баня, в близост до каптажа на минералния извор, най-вероятно по времето на имп. Траян.

Минералната вода в района на Сердика днес се препоръчва при кожни заболявания, разстройства на храносмилателните органи, болести на черния дроб и далака, на белите дробове, на кръвообращението и сърцето, на нервната система, на бъбреците, на пикочно-половата система, на костите, ставите и мускулите, както и при фрактури (Георгиев 1908, 7сл.), т.е. в този район тя има един много широк диапазон на действие. Не е известно за какви заболявания е препоръчвана през античността. Най-вероятно по опитен път е установено лечебното й действие за някои от посочените. Хисарските минерални извори, подобно на тези при Банкя, Стара Загора и Бургас, действат добре при невралгични болки и неврози. Бургаските минерални извори (Aquae Calidae, Айтоски минерални бани), известни още на римляните, се използват най-вече за лечение на безплодие (Петров 1930, 14). Кюстендилските минерални бани пък помагат при болести на дихателните пътища, при хронични кожни заболявания, засилват общата хранителна обмяна (Петров 1930, 28-30). Старозагорските минерални извори се препоръчват при стомашни и чернодробни болести (Петров 1930, 43).

Съществуват преданият и легенди във връзка с топлите извори на Хисаря. В едно от тях се разказва за тракийски знахар, обещал на римски император да излекува жена му, при условие, че римляните живеят в мир с местното тракийско племе: *"Ние сме стопани на тези земи. Идвайте тук, когато болест ви гони, бъдете ни гости, но не и господари!"* (Колев 2000, 29).

Прокопий Кесарийски (ГИБИ, II, 155) дава едно много интересно сведение, свързано с използването на минералната вода: *"Траките обитават един приморски град на Евксинския Понт, на име Анхиало, който по необходимост трябва да спомена, когато описваме местата в Тракия... Там, не много далеч от града, бликат извори от естествено минерални води, които образуват от само себе си бани за тамошните люде. Обаче на това място, останало от старо време неукрепено, по-раншните императори гледали с пренебрежение, ако и в съседство с него да се поселили много варварски племена и го посещавали болни, които с риск (на живота си) ползували (там) облекчение на (болките си). Сега обаче имп. Юстиниан го е оградил със стени и е направил лекуването им безопасно. "*

Това сведение, макар за по-късна епоха, дава много ценна информация. При тези извори се наблюдава натурално използване на минералните води, без да е изградено специално съоръжение, като баня например. Мястото е неукрепено и не е под грижите на държавната власт. Важността на изворите като лечебен фактор в този район е подсказано от сведението, че те са посещавани дори с риск за живота. Едва при имп. Юстиниан има данни за държавната грижа към това място. Сведението за укрепление предполага изграждането и на други съоръжения. При Анхиало има сигурно доказателство за продължителното използване на минералните извори от местното население. Има дори сведения, че жената на имп. Тиберий Константин (578-582 г.) - Анастасия, идва да се лекува тук (Chronique de Michel le Syrien 1901, 362-363).

По-ранно сведение за Анхиало дава Йорданес: *"Готите нападнали в Тракия града Анхиалос. . . били останали много дни и се наслаждавали на баните с топла вода, които се намират при двадесетия милиарен стълб от града Анхиалос и избликват от дълбочината на огнения си извор. В сравнение с многобройните топли бани по целия свят те са във всяко отношение отлични и най-годни да лекуват слаби хора".* (ГИБИ, II, 430)

Сведението предполага съществуването на бански съоръжения, а не само на мине-

рален извор. Той е добре известен с отличните си качества и особено при възстановяване от прекарана болест или друга причина за слабост.

Теофилакт Симоката също дава данни за Анхиало: *"Казват, че тези води били полезни за тези, които се къпят и спомагали за здравето им. "* (ГИБИ, II, 294)

През римската епоха битува схващането, че високата температура е главен фактор за лековитостта на водата - колкото по-гореща е тя, за толкова по-здравословна се счита (Радославов 1943, 4). При липсата на друга информация за състава на минералната вода е съвсем естествено, че емпиричните качества са единствените, които могат да бъдат оценени. Ето защо при повечето минерални извори с температура над 30°С са открити каптажи от римската епоха, както и останки от бански постройки. Някои автори смятат, че траките, за разлика от гърците и римляните, почитат и считат за лековити не топлите, а студените извори (Миков 1943, 185). Въпреки това, повечето наименования на селища, възникнали около минерални извори, произхождат по-скоро от думи, означаващи "топло", "горещо" - Германия, Пауталия, Aquae Calidae и други. Единствено селището до изворите на Глава Панега е наречено *Σαλδοβυσσα,* което означава "студен" или "дълбок" извор (Миков 1943, 188). При справка с показателите на съвременните минерални извори обаче се оказва, че именно минералният извор Лъджата при Айтос е студен (под 20°С).

Ето какво сведение дава Витрувий за минералната вода (VIII.3.4): *"Всяка вода (минерална - бел. а.) е лековита поради това, понеже след като се изваряват лошите неща, добива друго свойство на употреба. Северните извори възвръщат работоспособността на нервите, след като част от тялото е парализирана. Смолистите пък имат силата да лекуват увреждания на долните части на тялото чрез пиене, като ги пречистват. "*

Този пасаж е още едно доказателство за схващането, че колкото по-гореща е водата, толкова е по-полезна. Тя се възприема и като пречистваща сила. Много от античните автори препоръчват лечение с минерална вода и въобще хидротерапията (Celsus II.17; III.27; IV.3 1) като спектърът на лечимите заболявания е много широк (Jackson 1999, 108sq.).

Плиний (NH, XXXI.3-8) пък дава подробности за начина на провежданото лечение: *"Когато се отива в един курорт, първия ден да не се прави баня, за да свикне болният с климата. На следващия ден да се вземе баня в басейна и след един час да се пие вода. На обяд да се храни леко, да прави лека гимнастика и малка разходка, да не се пие голямо количество вода. В банята да не се стои повече, отколкото при хигиенична баня, след което да се измие и изтрие цялото тяло. "*

За лечение на болести на стомаха се пият алкални води, при лечение на стомаха - железни води, при болести на очите - медни, при кожни - серни, при възпаление на белите дробове - азотни и солени води.

Тук ще се спрем на някои данни за прилагането на лечение около минералните извори. Късноримско съоръжение е открито непосредствено до баня Чулуджа и северно от баня Хавуза в Хисаря (Цончев 1935-36, 53-210). Отоплителна инсталация не е изградена, тъй като водата има температура 48°С. Такава има само в помещенията, отдалечени от извора. Хипокаустът функционира с топла минерална вода. Характерното за tepidarium-a (помещение № 3) е наличието на малки мраморни басейни за единични къпания в северната му част. Възможно е, те да служат за лечение на гинекологични заболявания. При изследване на лечебните свойства на хисарската минерална вода е установено, че наред с другите заболявания, тя лекува и болести на пикочно-половите органи: възпаления на бъбреците и пикочния мехур, и най-вече възпаления на женските детеродни органи. Докато минералната вода при "Парилките" действа добре против

женски болести, стари счупвания и наранявания, то извора "Чулуджа" е подходящ при лечение на възпалителни процеси, бяло течение, възпаления на яйчниците и влагалището. Указание за лекуването на гинекологични заболявания е откритият надпис в близост до главната порта при Хисаря[73]. Изглежда при повечето бани, захранвани с минерална вода, са прилагани лечебни процедури чрез пиене и къпане. Открит е и още един малък басейн към помещение № 8, който е използван за лечебни процедури на по-тежко заболелите. Помещения №№ 6 и 7 според Д. Цончев служат през зимата за apoditerium и eleuthesium за болните, използващи единичните басейни. Твърде е възможно, тези стаи да служат и за прилагането на лечебни процедури от лекари или поне от персонал, имащ медицински познания. В южна посока сградата е разполагала с повече помещения, разрушени от тази на съвременната баня. Комплексът може да се датира във втората половина на IV в.

Надписът от Скаптопара (IGBulg. IV, 2236) е особено показателен за голямото значение, което е отдавано на минералните извори. Жителите на града се оплакват на императора, че войниците от съседния кастел се възползват от техните отлични топли минерални извори. Със сигурност тук не става въпрос за изолиран случай. Войниците от кастела при Wiesbaden и Mainz използват минералните води на Aque Mattiacorum (Schoppa 1972, 231). Баните при подобни извори не се изграждат от войниците, а те просто ги окупират за военни нужди. Надписът от Скаптопара се датира през 238 г.

ПриХасковските минерални бани също има данни за сграда (Цончев 1937-39, 85-107). Д. Цончев предполага, че някои от помещенията са използвани за лечение. Двете еднакви и сравнително малки зали могат да се интерпретират като помещения за индивидуални лечебни процедури. Вероятно към банята има и светилище на Трите нимфи.

Последният комплекс, на който ще се спрем, са Айтоските минерални бани (Aquae Calidae). Те са единственото курортно и лечебно място от разглежданите провинции, отбелязано в Певтингеровата карта със специален знак за голям SPA център. Със същата иконка са означени още Aquae Segetae (Нарбонска Галия), Aquae Volaterranae (Италия), Aquae Populoniae (Италия), Aquae Passeris (Италия), Aquae Apollinaris (Италия) и много други. При извора са открити два басейна. По-късно е издигната втора сграда със същия план, но с по-малки размери на басейните. Това се дължи вероятно на намалените финансови възможности за поддържане на комплекса. В извора са открити над две хиляди антични и средновековни монети, заедно с много дребни предмети (Герасимов 1955а, 579). Тези дарове са хвърляни за здраве и като благодарност към божествата, покровители на лечебните минерални води.

Лекарства и търговията с тях

Лекарствата под формата на хапчета, мехлеми и течности, откривани по археологически път, са важни за установяване нивото на медицината през римската епоха. Античната литература изобилства от данни за приложението на различни растения, минерали и органични вещества във фармацията. За основа на лекарствата се използват билки и екстракти от растения. Употребявани са и много неорганични съставки, както и продукти с животински произход. Основни сведения по тази тема дава книгата на Диоскурид De materia medica, както и трудът на Скрибоний Ларг - Compositiones medicamentorum. В своята De medicina Целз, както и Плиний в Natiralis historia, също обръщат внимание на лекарствените средства.

Теофраст (История на растенията, IV.5.1-2) е оставил важни сведения за

73 Виж глава VIII, с. 144.

лечебната флора в Тракия: ". . .*но от вида на полухрастите има и някои и то на брой немалко, които обичат студени места като кентавъра* (Eritrea centaureum), *пелин, пък и растения, чиито корен и сок е лечебен, като чемерика, дива краставица* (Ecballium ellaterium), *повет*ица (Convolvus scamonium). *Кореният на всички тези растения се събират. "*

Този пасаж е важен, тъй като показва, че траките разполагат с обширни познания, кои части на растенията са лековити. Най-голяма значение се отдава на корените, където се смята, че е съсредоточена лечебната сила. Самият Гален смята, че те са трудносмилаеми, ето защо е по-добре във всички случаи да се използват като лекарство, отколкото като храна (Гален, За лечебната диета, 2001, 30).

В друг текст на Теофраст (IX. 13.4) е записано: *"Между сладките билки има и смъртоносни като тези, които растат около рудниците в Тракия. Те са ефирни и доста приятни на вкус и причиняват смърт, подобна на сън. "*

Този пасаж загатва за познанията на траките, свързани с използване на отровни растения. Вероятно някои от тях са употребявани в ритуалните обряди и в малки количества като обезболяващи.

Пряко сведение за приложението на дадено растение се открива при Плиний (NH, XXV.45): *"Разказват, че в Тракия има една тъй да се каже мощна билка бузалък* (Andropogon ishaemum), *която спира кръвоизлиянието, според едни, когато е прободена вената, а според други и когато тя е разрязана дори по-дълбоко. "*

Става въпрос за важно лечебно или по-скоро кръвоспиращо средство. Растението *притежава и* антисептично действие. Авторът не е указал точно в какъв вид се използва то. Най-вероятно раната се е налагала с листа от него и след това е превързвана.

Повечето растения, известни и употребявани от траките, се използват и до днес в народната, а някои и в традиционната медицина. В биографията на Гален има едно сведение, което е във връзка с нашите земи. През 168 г. той се завръща от Пергам в Рим по нареждане на императора. По пътя се отбива на о. Лемнос, за да купи някои билки, които се употребяват в Македония и Тракия. Тази информация е важно указание за значението на билките, които се отглеждат там и фактът, че те са обект на търговия.

Конкретни сведения за растенията, използвани в Тракия, за лечението на болести дава Плиний (NH, XXII. 12): *"Единият трибулус расте е храсти, другият само е река. Сокът от тях се събира за очни лекарства. Има изстудяващи свойства и поради това е полезен спрямо възпаления и събиране (на секрет). Лекува язви, явили се от само себе си и най-вече в устата, също и сливиците. Сокът строшава камъни (бъбречни). Траките, които живеят покрай река Стримон, с листата на трибулуса угояват коне. Самите те преживяват от ядката му като правят пресладък хляб, който свива стомаха. Коренът, чист и прибран, разпръсва гуша. Лапа от семето успокоява болки от варици и, трето, разбъркан във вода, убива бълхи. "*

Сведението на Плиний е пространно и дава информация не само за прилагането на конкретно растение при лечение, но и за болестите, които се срещат сред траките. Интересното в този пасаж е бележката за използването на различните части на едно растение, както срещу болести и срещу бълхи, така и като фураж, и за храна. То има най-вече противовъзпалителна функция. Античните автори обръщат голямо внимание и на вида, в който се приема медикамента, тъй като лекарство под формата на отвара помага за едни болести, а чрез вътрешно приемане за други.

Едно от най-известните лекарства в античността е *λυκιον.* ТО има много широк диапазон на действие. Според Целз (V.26; VI.8.1-3; VI.8.1; VIII.6; VIII.9.19) лекува рани, очни и ушни заболявания, болести на носоглътката. Според Педаний Диоскурид (1.100.1-2) ликият, приеман във вид на студен компрес, лекува заболява-

ния на очите, клепачите, гной в ушите и рани на венците. От сведенията на античните автори се знае за съществуването на разновидност на ликия - *ινδικοσ λυκιον.* Това е лекарство, внасяно в Рим от I в. нататък. Всички, които го споменават, му дават по-висока оценка, отколкото на обикновения ликий (Plinius, NH, XXIV. 125-126; Scrib. Largus XIX. 142; XXIII. 113). Той лекува очни болести, възпаление на далака, разливане на жлъчката и други. Има и трета разновидност - lycium pataricum (Scrib. Larg. XIX.142; Marcellus VIII.1; XXVIII. 3). Подходящ е за лечение на стомашни болести. Що се отнася до търговията с него, разполагаме само с откъслечни сведения (Nutton 1985, 138-145). Данни за това дават елинистическите флакони от III - II в. пр. н. е, открити в Херсонес, Бизоне и Моргантина (Пругло 1966; Sjögvist 1960) *(фиг. 33).* Тези съдове трябва да са здрави, за да изминат невредими пътя от Ликия и Кападокия, където се произвежда ликият, до Сицилия и други области на запад. Наличието на такъв съд от Бизоне (Тончева 19616, рис. 13; Мирчев, Тончева, Димитров 1962, 42, обр. 25; Пругло 1966, 194, рис. 3, 10; Змейкова 1981, 146; Zmeikova 1985, 365, fig. I, 10) *(фиг. 33/12)* показва, че западното Черноморско крайбрежие също е част от тази търговия. При един от съдовете (този от Мирмекия) има надпис *επι εγγυη(ι),* което означава "с гаранция" - т. е. с гарантирано качество. Възможно е, да става въпрос за легализирана търговия с лекарства под опеката на държавната власт, при която се налага даването на гаранции за качеството.

Лекарите през античността използват и съвсем обикновени средства (Гален, За лечебната диета, 2001, 11). Няма билка, използвана в Средновековието и в ново време, която да не е известна на римляните (Matthäus 1989, 43). През античната епоха се отдава предпочитание на медикаменти, които се прилагат външно. Така ефектът е по-лесно видим. Проблемът с дозировката на лекарствата е голям, особено при растения, които имат отровно действие и се приемат в по-големи количества. Много от тях се прилагат като упойка. Целз (III.10.2) дава данни за употребата на обезболяващи средства срещу главоболие (opium). Действието на алкалоида на растението Atropa belladona (лудо биле) е добре познато. Вероятно по българските земи макът е използван като упойващо средство, както мандрагората и конопа (Cannabis sativa). За родина на конопа се смята Югозападна Азия, където започва отглеждането му преди около 4000 години. Към средата на II хил. пр. н. е. скитите го пренасят от Централна Азия към степите, северно от Черно море. Култивират го с три основни предназначения: за текстил, като маслодайно растение, от което се прави олио за готвене и за опиати. Индийците го наричали *"bangh",* което означава *"едно свещено приготовление, за да се отложи болката".* Херодот (IV.73-75) отбелязва, че до 484 г. пр. н. е. конопът не е известен нито в Гърция, нито в Рим. Той видял скити да го отглеждат по северното крайбрежие на Черно море и да го използват за тъкане на дрехи и като упойващо вещество. Гърците го усвояват от траките. До Рим канабисът достига около I в. пр. н. е. Римляните го използват като медицинско средство и за изработването на корабни въжета. Макът е отглеждан заради смолистия сок, използван в медицината за опиати. Изображенията на богиня, държаща макови чашки, са познати още в минойското и микенско изкуство (Press 1998, 22). Културата е известна в древна Гърция, където семената са използвани за храна. Гален също забелязва свойството на мака като сънотворно, но според него най-силен е маковият сок, после е самият мак и най-слабо действа маковото семе (За лечебната диета, 2001, 19).

Разполагаме и с лекарствени средства, засвидетелствани по археологически път. Те са във вид на таблетки, прах или полутечно състояние. За съжаление в по-голяма част от случаите химически анализи не са правени, т. е. не се знае нищо за произхода и съдържанието им (Künzl 1983a, 68, Abb. 43; 93ff., Abb. 74, 76; 120ff. Abb. 95). Тези, на които

са извършвани изследвания, дават ценни сведения за прилаганите медикаменти в античната медицина (Foster, Kanada, Michaelidis 1988; Boyer et alii 1990, 235-243). Лекарствата, откривани по българските земи, съдържат предимно метални съединения. Така, например, в гробницата при Банско, в трите отделения на кутията, са открити общо 20 таблетки. При направения спектрален анализ са установени най-много цинк, мед, олово и съединенията му (Апостолов, Атанасова 1974, 58; Apostolov, Kancev, Radanov, Atanaseva, Mihailova 1981). Оловото и окисите му са използвани като кръвоспиращо средство и като очен медикамент. За употреба му в медицината и козметиката споменава и Плиний (NH, XXXII.68.135; XXXIII.60; IL. 13.1 9). Той е преобладаващ елемент и при хапчетата, открити в надгробната могила при Кочериново (Grigorova 2000, 247). Значително е и количеството на цинка, калция, желязото и медта. Първият е много популярен при лечението на очни заболявания, както и при облекчаване на възпалителни процеси (Apostolov, Kancev, Radanov, Atanaseva, Mihailova 1981, 77). Медните съединения се прилагат за кръвоспиране, обгаряне и мазане на рани (Celsus V. 1, 5, 6, 9; VI. 6.5). Един от съдовете, открит в гробницата при Банско *(Т2.156) (фиг. 27/ 2),* вероятно съдържа благовонно масло или някакво полутечно лекарство. Железен оксид съдържа и лекарството с червеникавокафяв цвят, открито в гроб от Одесос (Тончева 1964, 52). На основата на желязо е и откритият черен прах в бронзов съд, също от гроб от Одесос (Тончева 1961а, 37). Медикаментът представлява природен магнетит ($Fe_3 0_4$), *подходящ за* подсилване на организма.

Понякога за приготвянето на лекарства се употребява и арсеник. Арсениевият оксид е силно токсичен и в по-големи дози действа като отрова. Използва се за лечение на възпаления по кожата (ptoriasis), срещу треска, но в много малки дози (Joffroy 1977, 48). При една от пробите на медикаментите от Кочериново (проба С) е установено високо съдържание на арсеник (Grigorova 2000, 247). В кутията от Viminatium също са открити лекарства във формата на хапчета и прах, съдържащи арсеник и живак (Kopah 1986, 61-65) *(фиг. 32/10-13).*

Медикаменти под формата на хапчета са познати от *гроб № 1* при Карановo (Кънчев, Кънчева-Русева 1996, 21, 26, табло X, 1-4) *(фиг. 50).* Това са 23 таблетки с различна форма и цвят (тъмносин, червенокафяв, тъмножълт), минерален произход и с различно съдържание - цинк, олово и желязо (Кънчев 1979, 14). Напомнят на тези от Viminatium (Kopah 1986, 63), тъй като едната таблетка от Карановo има надпис, от който според разкопвача се чете само strat (Кънчев, Кънчева-Русева 1996, 21, 26, табло X, 4). Едва ли той може да се свърже с положението, което погребаният лекар заема в социалната йерархия. Най-вероятно е свързан с името на този, който е приготвил медикамента или представлява наименование на самото лекарство. Едно възможно тълкуване е, че то е измислено от Straton - известен лекар, съвременник на Цицерон. Хапчетата от Карановo са открити в бронзова кутия, но личат и остатъци от кожа - вероятно те са съхранени допълнително в малки кожени торбички според вида им. Нечетлив надпис е известен и от едно хапче с овална форма от гробницата при Кочериново. Медикаменти, носещи надписи на старогръцки или латински език, са открити в една кутия от Lyon, употребявани за лечение на очни заболявания (Boyer et alii 1990, 235-243). Посочено е име, най-вероятно на този който е приготвил лекарството и самото наименование на лекарството. При химическия анализ е установено, че то съдържа мед, цинк, олово, кварц, арабска смола, както и мирта, полени на касис и много други.

Не може да се каже какъв състав имат хапчетата в пиксидата от Гърчиново (И.3.149). Такъв е случаят и с една аналогична кутия от Марцианопол (И.3.150), в която също са открити медикаменти в твърдо състояние. В кутия със същата форма от мъжкия гроб при Скутаре (Г1.3.151) *(фиг. 7/ 5)* също са намерени хапчета с

кръгла и елипсовидна форма, и високо съдържание на въглен. Лакримарият от женския гроб е пълен с мазна жълтеникава течност, сега втвърдена, с остра миризма, която съдържа голямо количество амбра (Kessyakova, Kirova 2005, 416). В находката от Мъдрец, в някои от стъклените съдове, са запазени остатъци от течност и по-гъста материя (Китов 1994, 97). Не е направен химически анализ на съдържанието им, но може да се предполагат остатъци от медикамент. Вероятно и двете бронзови кутии от същото място (Г1.2.145-146) също съдържат медикаменти.

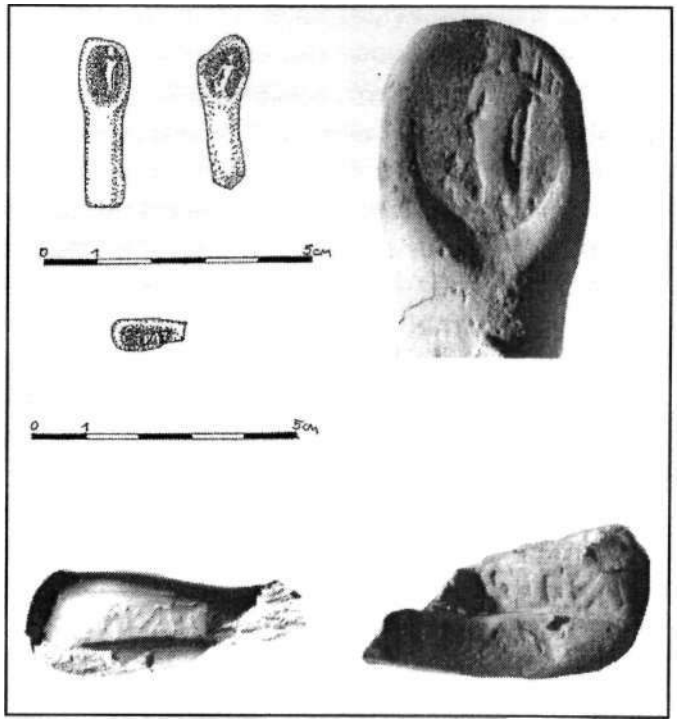

Фиг. 51. Лекарства от гроб № 1 при *Карапово* (графични рисунки - Г. Йорданова).

ЗАКЛЮЧЕНИЕ

Медицината като всяка част от обществената история, е свързана с политическото развитие на дадена област. Разглеждането й общо за българските земи, би било едностранчиво, ако не се държи сметка за различното положение на провинциите Долна Мизия и Тракия, както и на територията по Черноморското крайбрежие в общия организъм на Империята. От голямо значение е и традицията, която наследяват тези земи от предримската епоха.

Разликите между Долна Мизия и Тракия са предопределени от няколко фактора. От една страна прегледът на материала включва находки от две различни римски провинции, но по-съществено е, че Долна Мизия е гранична територия за Империята. Следователно данните, които трябва да се очакват от нея са по-скоро свързани с военното присъствие на римляните на север от Стара планина.

За разлика от нея, в провинция Тракия военният гарнизон по време на Флавиите по думите на Флавий Йосиф (Bell. Iud., II. 16.4) е едва 2000 души. Като вътрешна зона тук не е разположен нито един легион. Следователно находките, които трябва да се очакват, не са от военно естество. От Тракия обаче разполагаме с данни за богати тракийски гробове, съдържащи медицински инструменти (Драгодан, Караново, Мъдрец). Всъщност тракийската аристокрация на юг от Стара планина запазва икономическата си власт и привилегии, и през римската епоха. Данните сочат, че в тези гробове са погребани не само лекари, но и хора с жречески и военни функции. За сравнение, от провинция Долна Мизия до момента не е открит нито един гроб, който може да свърже погребания с медицинската професия. На практика находките от провинция Долна Мизия, сочещи медицинска практика, са само от лагерите и кастелите по Дунавския лимес, както и от Никополис ад Иструм. Този град притежава много общи черти с градовете в провинция Тракия, поради присъствието на голям брой преселници от Мала Азия и поради факта, че в началото административно принадлежи към тази провинция.

Селищата по Черноморското крайбрежие показват не само по-голямо изобилие на находки, но и запазване на много от гръцките традиции и въобще влиянието на антична Гърция. Западнопонтийските градове попадат под контрола на римляните по време на военната кампания на М. Лукул през 72 г. пр. н. е. Всички те, с изключение на Аполония, се подчиняват без съпротива. Този град е наказан със сриване до земята и вероятно не получава статута на останалите западнопонтийски градове - civitates foederatae, което им гарантира вътрешна независимост. Те не са подчинени на провинциалния управител. Указание за техното по-високо положение е фактът, че от техните територии не са рекрутирани войници за римската армия. Тази част от политическата история на западнопонтийските градове несъмнено оказва влияние върху социалния им живот. От тях разполагаме с епиграфски данни, които подсказват значително по-високия социален престиж на лекарите, както и обединението им в колегии.

От българските земи са познати повечето видове медицински инструменти, известни и от останалите римски провинции. Предлаганото разнообразие на пособия от общата медицина не е така голямо, за сметка на помощните, които са преобладаващи. Специализиран инструментариум е известен само от находката от Марцианопол, която се нарежда сред петте най-богати на медицински инструменти от територията на Римската империя изобщо. Благодарение на този комплекс разполагаме с пособия, които са познати само в няколко екземпляра от цялата Империя. От българските земи, а и от останалите римски провинции, са известни както много прецизни и богати инструменти, така и по-обикновени. Скалпелите със сребърна инкрустация от Караново, Скутаре и Дионисопол трябва да се приемат за внос. Може само да се предполага наличието на

местно ателие за производство на медицински пособия. В повечето случаи не става въпрос за комплекти, а за такива събирани постепенно. Изработката на медицински инструменти става заедно с други предмети от метал, а не в специализирани работилници. Възможно е съществуването и на ателиета за по-финитe или специализираните пособия. Формата, материалът на изпълнение и украсата са подчинени изключително на употребата. Всяка промяна при тези характеристики се дължи на търсене на по-удобен и функционален инструмент, а не е просто модно увлечение. Датирането им е трудно, тъй като в повечето случаи те не се изменят през целия разглеждан период. Промените във времето се дължат на налагане на по-удобната форма.

Откритите медицински инструменти не могат да се свържат непременно с некрополите на големите градове. Отличават се две основни групи гробове, разкриващи медицинската практика. Първо, това са тези на лекари. В тях се откриват скалпели, пинсети, куки, сонди и други инструменти на общопрактикуващ лекар. Такива са находките от Карановo, Дионисопол, Скутаре и Драгодан. Втората група гробове принадлежат на фармацевти. В тях се намират предимно инструменти от групата на помощните - сонди, шпатули, лъжички, хаванчета, плочи за разтриване на лекарства и везни, лекарствени средства и съдове за съхранението им. Такива са находките от Марцианопол, Одесос, Банско, Филипопол и други. Това означава, че в провинциите Тракия и Долна Мизия е имало хора, които са се занимавали само с фармацевтика, без да са лекари.

Очертават се райони с по-засилено представяне на материали с медицинска функция - Черноморието (Одесос, Марцианопол и Дионисопол), както и една група погребения с общи белези от Тракия. Забелязва се и наличието на семейни лекарски гробове. Такива са познати от Карановo, Марцианопол и Одесос. Те доказват наследяване на медицинска професия и намират аналогии сред европейските находки. Групираните гробове са или само на лекари, или само на фармацевти. Това означава, че медицината и фармацията са считани за две различни професии.

Епиграфският материал от българските земи, свидетелстващ за лекари, не е много богат, но той дава данни за военни лекари, организирано медицинско обслужване, наличието на лекарско съсловие в някои от градовете, както и за високото им обществено положение от двете разглеждани провинции.

Богатите находки говорят за по-високото обществено положение на съответния лекар. Лекарските гробове от българските земи в по-голямата си част са богати. Медиците в провинциите са сред най-заможните членове на обществото. Те участват в обществения живот и заемат престижни длъжности. При направения преглед на инструментите се установяват следните специалисти в областта на медицината: общопрактикуващ лекар, фармацевт, офталмолог, специалист по костни травми, гинеколог, специалист-уролог и специалист по литотомия. Понякога един лекар съчетава повече от две специалности. От българските земи има данни за такъв само на базата на богатата находка от Марцианопол. Това е лекар с много широки познания и умения в областта на костната хирургия, гинекологията и урологията.

Разгледани са и различни аспекти на медицинската практика като *военната медицина,* например. Едва от времето на Принципата насетне може да се говори за действително организирано медицинско обслужване в армията. В този период се появява и военната болница (valetudinarium) - един феномен на римската епоха. Основна информация по тази тема ни дава археологическият материал от военната болница при военния лагер в Нове - най-източната, открита по Дунавския лимес и единствената от българските земи. Тя е една от най-големите и ранно датирани каменни военни болници от римската епоха, известни досега, както и една от най-добре запазените. Валетудина-

риумът е изграден по времето на имп. Траян и може да се свърже с нуждите по време на Дакийските войни, което е наложило не само изграждането на сграда с каменен градеж, но и с по-големи размери.

Друг дял от медицинската практика е *ветеринарната медицина*. Хирургическите интервенции при животните се ограничават главно до две операции - източване на гърлени абсцеси и *кастрация*. За втората операция имаме повече сведения. Инструментите за нея са единствените археологически материали, които потвърждават прилагането й. Единствено от К а б и л е разполагаме с един такъв кастратор (от гробна находка).

Локализацията на *лечебни центрове* е много затруднена, тъй като болнични заведения в истинския смисъл на думата през римската епоха са само валетудинариумите във военните лагери. Несъмнено обаче са съществували и такива "болници" и в градовете. Тяхното документиране по археологически път не винаги е възможно.

Повишеното ниво на хигиена и медицинско обслужване през римската епоха се отразява върху средната продължителност на живота, която показва една относително благоприятна стойност в двете провинции, която е в рамките на средната за Империята.

В нумизматичния материал откриваме предимно сведения за почитането на здравеносните божества (Асклепий, Хигия, Телесфор, Трите нимфи) и тяхната популярност в двете провинции. Особено зачестяват изображенията им върху монети при чумни епидемии. Характерни са най-вече за емисиите по времето на императорите Септимий Север, Каракала и Елегабал.

Храмовата и традиционната медицина в провинциите Долна Мизия и Тракия са неразривно свързани. Култът към Асклепий в българските земи е изключително популярен, което прави лечението в асклепионите също много разпространено. Голямо е и значението, което се отдава на лечебната терапия с минерална вода. Това води до каптирането на много топли минерални извори и изграждането около тях на цели лечебни комплекси. Обръщайки поглед към данните за храмовата медицина, се оказва, че много повече сведения има от провинция Тракия, в сравнение с Долна Мизия. Почитането на култа към Асклепий под влиянието на Гърция оставя трайни следи в района на Тракия.

Прегледът на материала от двете провинции допълва представата ни за античната медицина изобщо. Той доказва, че тук тя следва общия ход на развитие на тази професия, характерен за цялата Римска империя. В някои аспекти като положението на лекарите в обществото, специализацията, връзката храмова - традиционна медицина, медицинската професия в българските земи показва по-скоро модел, характерен за източните провинции. В Долна Мизия и Тракия също се наблюдава внезапна поява на гробове с медицински инструменти и изчезването им също така внезапно след края на III в. - явление, характерно само за римската епоха, но наблюдавано в цялата Римска империя.

MEDICINE IN THE PROVINCES OF LOWER MOESIA AND THRACE FROM 1ST C. AD TO THE END OF 3RD C. AD

(Summary)

Nadezhda Kirova

The study of medicine in the provinces of Lower Moesia and Thrace aims at investigation of all its aspects, manifestations, development and reflection on the ancient society. Thus, the survey has several specific tasks: 1) Collection, cataloging and classification of the medical instruments from the provinces of Lower Moesia and Thrace; 2) Delimitation of medicine from pharmacy, precisely possible; 3) Definition of the function of the instruments, their application, place of manufacture and development in course of time; 4) Analysis of the written records, epigraphical, anthropological and numismatic data, referring to the medical level and hygiene at Bulgarian lands during the Roman age; 5) Study of the connection between medicine and religion; 6) Outlining the place of the provinces of Lower Moesia and Thrace in the development of medicine according to other Roman provinces. The data about the two provinces outside the present state boundaries of Bulgaria in this book is scanty, because of access only to publications, and not to unpublished materials. **Chronological span** of the work is in accordance with general historical events. The earliest data (1st c. AD) is defined by establishment of the province of Thrace at the time of Emperor Claudius (AD 45/ 46) and especially after formation of Lower Moesia after AD 86. Information about the subject before this date for Moesia is missing, whereas for Thrace is rare. This is the period when in all Roman provinces a phenomenon, which was unknown by this date, appeared - graves with medical instruments as grave goods. The upper chronological boundary (the end of 3rd c. AD) coincides with declination of the Roman culture, as well as with disappearance of the grave finds, connected with medicine. For a long period of time data, related to medicine in general, had been missing.

Chapter I. Studies on the ancient medicine and medical instruments

First chapter represents a review of the bibliography on the subject, not only connected with the two provinces, but as a whole for the Roman Empire. The cause of this overview is the great unification of medical instruments as a shape at Roman times in all Roman provinces, as well as the common traits by decoration and production. This general bibliographical survey relates only to the material, regarded in the third chapter (classification of medical instruments). For the other parts of the work only a review of significant studies is done.

Chapter II. At the dawn of medicine

First part of this chapter is dedicated to those ancient authors, who have most seriously influenced the development of medicine. It does not aim at regarding questions from the history of medicine, but only marking of some important items, connected with present subject - a review of the origin of Roman medical tradition under the influence of the Greek and East medicine, as well as examination of the achievements of medical science at Roman times. Thus, the Pre-Roman archaeological finds are of great importance, as well as the inherited Thracian healing practices, which left its mark on the development of medical knowledge in this part of the Roman Empire. A group of graves from Thrace (Dragodan, Karanovo, Kocherinovo, Mudrets and Traianopolis) has been also regarded. They bear common characteristics and though from the Roman age they are influenced by Thracian healing tradition.

Chapter III. Medical and pharmaceutical instruments from the provinces of Lower Moesia and Thrace

This chapter represents the main part of the book not only as volume, but as an accent of the work. It comprises the classification of all instruments and utensils, which could be related to the application of medicine at Roman times. They are divided into five main groups: A) Basic instruments; B) Specialized instruments; C) Auxiliary utensils; D) Containers and vessels for keeping medicines and instruments; E) Cosmetic utensils. Discussing of the latter is connected with the attempt, as far as possible, to distinguish medicine from cosmetics. An inseparable part of this chapter is the catalogue with 163 numbers, Appendix 2 and the plates, placed at the end of the book.

A. The first group comprises the main set of cutting, therapeutic and diagnostic instruments. These are instruments, used by the doctors in their everyday practice - scalpels, lancets, forceps, tweezers, hooks, chirurgical needles, cupping vessels, cauteries, etc. Their discovery in graves is a proof of a doctor's grave. These instruments had a strict medical usage.

Main attention is paid to the most important surgical instrument - the ***scalpel.*** A specific feature of the scalpels from 1st to 3rd c. AD is the handle, ending by a leaf-like spatula. From Bulgarian lands are known not only common examples, but also rich decorated ones. Those with silver inlay decoration deserve special consideration. From the whole Roman Empire are known all in all 60 examples. In the four representative finds with medical instruments from Bulgarian lands - Marcianopolis, Karanovo, Dionisopolis and Scutare, this kind of instruments has been discovered. The decoration is fine, diligently made. These instruments could be regarded as an import, probably from Gallo-Germanic provinces. The blades of the scalpels represent a great variety, according to the written sources, but in this study only the types known by archaeological excavations have been regarded. From Bulgarian lands only a few are known, because the acidity of the soil prevents their preservation.

The lancet is similar to the two-blade knives, but it has different shape and function. It was used for blood-letting in the human and also in veterinary medicine.

Pincers and **extractors** are usually denoted with the Latin *forceps* without making difference between them. They have different shape and function. While the extractors could be defined as instruments of a general practitioner, the pincers could be numbered as instruments of dentistry or bone surgery, i.e. specialized instruments. The **tweezers** are well represented instruments, not only in graves, but also in museum collections. Not all of them could be regarded as purely medical instruments. They are usually made of bronze, but such of iron are also known. A great part of the functions of extractors was taken by the tweezers in Antiquity, because the first were rough und inapplicable for fine operations. In surgery mainly two types of **hooks** were used - blunt and sharp one. The first serves for clamping, catching, breaking and stretching of tissue during the operation. The second was used for catching of the blood vessels.

The needle was applied not only in medicine, but also in everyday life. In some cases it is difficult to make a difference in its usage. Three main types of medical needles are known - surgery needles, needles for bandage and ophthalmic ones. The latter are discussed among the specialized instruments. The **scissors** were used not only by hair-cutting, but also by surgery interventions (of hernia, warts, etc.), though rarely. The examples from the Roman age usually have a U-shaped handle, riveted to the working part. The **cupping vessels** were extremely popular in Antiquity. They were applied for extracting blood or air. They were often represented on stelae as a symbol of medical practice in ancient times. The **cautery** is varied as a form and function. It was used extremely for blood stopping by burning.

B. Specialized instruments - these are instruments, used by specific operations in different branches of medicine - dentistry, gynecology, urology, therapeutics, and ophthalmology. They are found rarely and not every practitioner has been in possession of them.

At first place in the field of **urology** the instruments for **lithotomic operation** have to be mentioned. This intervention aims at extracting of stone out of the bladder. Ancient authors wrote about several instruments, used for the operation: *λιθοτμον* (a scalpel), *λιθουλκος* (lithotomic hook), *λιθαναβολευς* (a sort of heaver), *λιθολαβις* (forceps or tweezers for lithotomy). Lithotomic instruments have been discovered rarely. They are known only from several complexes - from Asia Minor, unknown provenance (Italy), Rimini (Italy) and Marcianopolis (Bulgaria).

Another instrument, applied in urology, is the **anal speculum,** used as an anal diagnostic utensil. It was convenient by healing of hemorrhoids and other formations. It is a rare archaeological find. The **catheter** is also an instrument, seldom discovered because it is a fine one and it has been often damaged by the burden of the soil. It was made of bronze or lead, but only bronze ones have been excavated.

Among the **gynaecological instruments** the **vaginal speculum** is first to mention. This is a diagnostic utensil, handed down, instead of been laid in a doctor's grave. A few examples are known, none as a grave find. The instrument consists of a base, a screw, two handles and shoulders (three or four according to construction). This is one of the longest survived instruments - with few modifications it functioned until 18th c. The **gynaecological hook** has a solid handle with a thick working part. It serves for extracting of the dead foetus out of the womb. The **hook for destroying foetus in the womb** is the instrument mentioned by Tertullian in *De anima* for perpetration of criminal aborts. It was also used for humanitarian reasons - when a real danger for the life of the lying-in woman exists. The instrument represents a tine, slightly curved and strongly pointed hook.

Specialized bone instruments were used in the field of **traumatology.** The **trephine** is a main utensil by accomplishment of an operation by opening a skull - trephination. This instrument is a rare archaeological find - usually in extremely rich grave complexes. It was made only of bronze and was used by removing part of the skull in case of high cranial pressure, as a result of a cranial trauma or sort of trouble. The **bone chisel** was applied extremely in the bone surgery for bone scraping. It represents a solid trapezoid instrument with a wider or narrower blade, tapered at the end. The **bone forceps,** disregarding their specific function, are as a whole massive instruments with solid handles. They are made of bronze and have straight or S-shaped jaws. They could be used in the bone surgery, as well as for extracting tooth roots in dentistry.

Instruments for ophthalmic surgery were represented mainly by the **ophthalmic needle,** which had a handle for firm gripping. It was used for removing a cataract. This intervention is complicated and risky, which by a wrong movement could cause permanent blindness to the patient. It is not a question of healing but of slight clearness of eyesight. This method of work had been preserved until 17th - 18th c. AD.

C. Auxiliary instruments - they have different functions, mainly in the field of pharmacology, but some of them have everyday usage. These are probes, spatulas, spoons, etc. Presence only of this kind of instruments in a grave, does not define it as a doctor's one, but rather as a grave of a pharmacist's. The **probes** were common utensil, applied in pharmacy and cosmetics. Basic varieties are **spatula probe** and **scoop probe.** The spatula is used by applying medicine into a wound or on a bandage, as well as for pressing the tongue, but the spoon is more suitable for scooping of half-liquid medicaments. By the probe ointments could be stirred, as well as applying of medicines in a wound and for exploring of big sores. Two basic types of spoons as pharmaceutical utensils are known - **cochlears** and **ligulas.**

Ointment slabs are standard as a shape. They differ only in material and size. They represent square or rectangular plate with trapezoid section and smooth surface. In most cases they show traces of long usage - broken edges, indentation. **Scales and leads** for them are rarely found. Two main types are known - T-shaped ones with balances like bowls and another in the

shape of ruler with hooks for hanging. The first type is suitable for small quantities.

D. The group of the **Containers and** vessels includes tubular drug boxes, rectangular bronze boxes for keeping of medical instruments, pixis for medicines and vessels of metal, clay or glass for keeping and preparing of drugs. The **tubular drug box** is one of the most popular containers for fine medical instruments - probes, hooks, needles, etc. **Rectangular boxes** were made of bronze or non-durable material (wood, for example). They are divided into small compartments (from 2 to 10, but usually 3 to 6). Each of them has its own lid. There is a big lid, covering the whole box. The **pyxis** is a round, low, bronze box with a lid, used for keeping of medicaments. The **vessels for preserving and mixing of drugs** are made of different materials - metal, glass, clay, bone or stone. Though in a medical context, their medical function stays unsure. Only a presence of a medicament into is a clear proof of this. The **mortar** for grinding grain, as well as for medicaments, is made of marble. Those of small size are applicable for grinding solid medicaments. The grinding was made by a marble **pestle.** The mortars represent semi-spherical bowls, usually with four small handles. The pestle has a shape of a foot, folded thumb or simply with L-shaped form.

E. Cosmetic utensils. To certain extent this group re-covers with the group of auxiliary instruments, because many of the pharmaceutical utensils are actually cosmetic ones. Here are regarded instruments, which are confused with medical ones, without have a medical function at all. Clear distinction among different groups of instruments and utensils is not always possible, because the medicine, the pharmacy and the cosmetics have been closely related in Antiquity. A cosmetic travelling set, which for a long time has been considered for a medical one, is also represented - the "combined medical instrument" from Ljublen.

In this chapter are also discussed other questions, related to the production of medical instruments. The used **materials** are: bronze, copper, tin, iron, lead, "white" metal, silver, stone, bone and wood. **Decoration** is simple and functional. In rare cases decoration of silver and gold in geometric and floral motives was used. A **specific feature** of the medical instruments is their multi-functionality, which makes them extremely effective. It consists not only of attaching two instruments to a single shaft, but also in many functions which each instrument does. The **place of production** is also a question, which could evaluate the level of ancient medicine. At Roman Imperial time separation of the workshops according to the used material existed. In cases when a instrument was produced of two materials, it had to be made of parts and then consequently jointed. In most cases the connection is movable, by fixing the blade in the cleft of the handle. In this case the blade could be easily changed by damage or for cleaning. From Bulgarian lands we have data only about ancient production and trade centre near Radomir. Regarding chronology, in the book are included instruments from 1st c. AD to the end of 3rd c. AD. The long usage of these utensils impedes precising dates.

Chapter IV. Epigraphy and medicine

In this chapter is discussed epigraphic material, related to data about doctors (human and veterinary) from Bulgarian lands. We command 9 monuments, connected with civilian doctors - all in Old Greek. Inscriptions, related to military practitioners, are 4 in number - all in Latin. Those, mentioning veterinary doctors, are 2 (in Old Greek). We have at disposal only one inscription about a woman-doctor, though controversial.

Chapter V. Medical practice at Roman times

One of the most important questions, connected with the medical practice, is the **social status** of the ancient practitioner. We have information predominantly about the doctors in Rome, about whom more written evidences exist. For the practitioners in the Roman provinces we could judge mainly from inscriptions.

Another problem, related to the medical practice, is **specialization** in different fields of medicine. Generally, it could be assumed that most of the ancient practitioners used the basic set of instruments und accomplished comparatively rudimentary surgery interventions. A specialization in lithotomy is observed. Presence of a *speculum rectus* or of a *speculum magnum* speaks for a specialist in urology or in gynecology. We have data for doctors in traumatology, who treats bone traumas and does skull trephination. Generally, we could divide doctors into three groups: 1) Specialists, doing specific operations; 2) Common doctors performed one or two more complicated interventions; 3) General practitioners, partly occupied with surgery and/or pharmacology.

The next part of the chapter is dedicated to the ***military medicine.*** Not until the time of the Principate we could speak for an organized medical service in the Army. Regarding the personnel, engaged in the hospitals, there are rich epigraphic data. *Medicus* is the most frequently mentioned title. In this period appeared the military hospital *(valetudinarium)* - a phenomenon of the Roman age. At the beginning it was just two rows of tents with a "corridor", left for passing. Consequently, its plan became compound. Essential information for the item we obtain from the ***military hospital in the military camp at Novae.***

Another branch of the medical practice is **veterinary medicine.** Surgery interventions on animals were limited chiefly to two operations - drawing of faucal abscesses and **castration.** For the second intervention we possess more data. The instruments applied by castrations are the only archaeological material, confirming application of this operation.

The localization of ***medical centers*** is extremely difficult, because the only real hospitals in Roman times were those in the military camps. Without doubt similar hospitals existed in the towns, too. It is not always possible to attest them archaeologically.

Chapter VI. Anthropology and medicine

Anthropological data inform us about diseases, pathological alternations and epidemics, as well as for the level of hygiene, medical service and social development at the time. Regarded processes at the territory of Bulgarian lands are not an isolated occurrence, but typical for the Antiquity - high birth-rate, attended by high mortality, small percentage of aged people (above 60 years). Generally, for the Roman age, a positive tendency by the average life expectancy could be outlined. At the end of this chapter, a special attention is rendered to the **trephination** as a treatment. The rarity of this intervention at Bulgarian lands attests that this practice was not popular here, at least regarding Roman and Late Roman times.

Chapter VII. Numismatics, art and medicine

In numismatics we find evidences mainly for worshipping of the healing deities (Asclepius, Hygia, Telesphorus, the Three Nymphs, etc.) and their popularity in the two regarded Roman provinces. Extremely popular were the images of these gods and goddesses on coins at the time of plague epidemics.

Chapter VIII. Religion, magic and medicine

This chapter is dedicated to relation between medicine and religion, which is very strong in Antiquity. Information is sought in several directions. At one hand, that is the **temples of the healing deities** and the data from architectural point of view, which give us information about healing practices, applied in these temples. Apart from worship of Asclepius, Hygia and Telesphorus as healing deities, we have data about **Apollo 'Ιητρος (Medicus), the Three Nymphs, Demeter, Hecate** and **Artemis. Epithets of the healing gods** are another aspect, in connection with the medicine. A well known practice, as a gesture of honour to them, was the

usage of **theophorical names,** deriving mainly from the name of Asclepius (Asclepiadoros, Asclepioadora, Asklepiadot.os, Asklepiodotos and Asclepiodotianos).

Medicine in Antiquity was inextricably bound up with *magic* and *magical practices.* For amulets are regarded stone items, which are fire resistible, glass objects without practical function, pearls of glass or amber, miniature weapons, nails, etc. It is quite possible, magical objects to be placed in doctors' graves as a guarantee that the deceased will not come back from the other life. At the end of this chapter, another important question is observed. This is questionable large number of practitioners' graves (about 400) from the territory of the whole Roman Empire. Generally, the graves indicating the profession of the deceased at that time are rare. Whether doctors, because of their ability to heal, were considered as people connected with magical power, common people did everything to prevent them not going back from the afterlife? Probably it is the reason doctors were buried with all their instruments.

Chapter IX. Hygiene, healthcare and medicine

In the last chapter are observed questions, which at first sight stay away from the subject of the book, but which complement our notion in this direction. These are issues, connected with healing with thermal waters, baths, hygiene, diets and pharmacology.

General consideration of medicine and all its manifestations in Lower Moesia and Thrace outlines some differences between them, which are predetermined by the different political development of the two provinces. Within them, the towns at the Black Sea coast differentiate. The survey of medical instruments and other materials from Bulgarian lands leads to some general conclusions: 1) Most types of medical instruments from other Roman provinces are also known from Bulgarian lands; 2) Two main groups of graves, connected with medicine, could be distinguished. The first one - graves of doctors, in which scalpels, tweezers, hooks, probes and other instruments of a general practitioner have been discovered. The second group belongs to pharmacists. In them mainly auxiliary instruments have been found; 3) Regions with stronger representation of materials with medical function differentiate - the Black Sea coast (Odessos, Marcianopolis and Dyonisopolis), as well as a group with common features from Thrace (Dragodan, Karanovo, Kocherinovo, Mudrets and Trajanopolis); 4) Epigraphic data, regarding practitioners, from Bulgarian lands is not prolific, but it gives us information about military doctors, organized medical service, presence of doctors' class in some towns, as well as about the high social position of the practitioners in the provinces of Lower Moesia and Thrace; 6) The higher level of the hygiene and the medical service at Roman times reflected on the average life expectancy, which demonstrates a positive value; 7) The temple and the traditional medicine in the two provinces are closely related. The cult of Asclepius at Bulgarian lands was extremely popular, which made the healing in asclepeions also widespread. A special attention was given to the healing by thermal water; 8) By the review of the instruments the following specialists in medicine have been testified: a general practitioner, a pharmacologist, a specialist in bone traumas, a gynecologist, a urologist, and a specialist in lithotomy; 9) The medicine in Lower Moesia and Thrace follows the general course of this profession, typical for the whole Roman Empire.

The book is supplemented with a glossary of the terms, text appendices, maps and figures.

ЦИТИРАНА ЛИТЕРАТУРА

Антични автори

Aetius Amidenus. Aetii Amideni libri médicinales. Ed. Olivieri, 1950.

Areteus. Corpus Medicorum Grecorum, 1958, II.

Celsus. De medicina. In 3 vol. With an English transi. By W.G.Spencer. Cambridge Mass etc., Harvard Univ. Press. 1960-61.

Columella. Lucius Junius Moderatus. On agriculture. In 3 vol., Cambridge Mass Harvard, Univ. Press, 1954-68.

Galenus. CI. Pergamenus. Scribta Minora. Bibl. Sctipt. Graecorum et Romanorum. Leipzig, Teubner, 1884,1

Galenus. CI. On the Doctrines of Hippocrates and Plato, 1984.

Hippocratus. Hippocratic writings. Great book of the Western World. 1991,9.

Marcellus Empiricus. Marcelli De Medicamentis Liber, Berlin, Max Niederman, 1968

Pedanius Dioscurides. De materia medica. Berolinum, 1907,1

Plinius Cecundus. Plinii Secundi Iunioris qui feruntur de medicina libri très, Berlin 1964.

Rufus Ephesius. De renum et vesicae morbis, in: Sideras, A. 1971 Textkritische Beitrage zur Scriftdes Rufus von Ephesus.

Scribonius Largus. Scribonii Largi compositiones. Bibl.script.graecorum et romanorum Teubneriana. Ed. Sergio Sconocchia, Leipzig, Teubner, 1983.

Клавдий Гален. За лечебната диета. Зограф, 2001.

Съвременни автори

Аладжов 1997: Д. Аладжов. Селища, паметници, находки от Хасковския край. Хасково, 1997.

Ангелов 1985: Ан. Ангелов. Гробни находки от западния некропол на Марцианопол. - ИНМВ, 21 (36), 1985, 55-62.

Апостолидис 1930: М. Апостолидис. Неиздадени или неизтълкувани надписи от Тракия. - ГПНБМ, 1930,231-271.

Апостолов, Атанасова 1974: М. Апостолов, Св. Атанасова. Изучение состав лекарств, найденных в Римской гробнице около города Банско. - Асклепий, 3, 1974, 55-64.

Археологически паметници 1991: Археологически паметници в Търговищкия район. София, 1991.

Балабанов, Петрова 2002: П. Балабанов, Св. Петрова. Довелт - Деултум - Девелт. В: Римски и ранновизантийски градове в България. Изследвания в чест на проф. Т. Иванов под редакцията на Р. Иванов, 1. София, 2002, 237-250.

Балев 1946: Ив. Балев. Хирургията през вековете. София, 1946.

Бобчев 1964: С. Бобчев. Археологически разкопки в центъра на София през 1953-1954 г. в участъка на Централния универсален магазин (участък III). В: Сердика, 1, 1964, 109-134.

Бобчев 1989: С. Бобчев. Преглед на останките от Сердика, открити в течение на петдесет години. В: Сб. Сердика, 2, София, 1989, 37-58.

Боев 1959: П. Боев. Върху историческите трепанации. - ИИМ, 3, 1959, 197-231.

Боев 1961: П. Боев. Трепаниран череп от София. - Археология, 1961, 4, 70-72.

Боев, Кондова-Чолакова, Чолаков 1984а: П. Боев, Н. Кондова-Чолакова, С. Чолаков. Антропологично проучване на материали от античния некропол на Августа Траяна. - ИМЮИБ, 7, 1984, 89-102.

Боев, Кондова-Чолакова, Чолаков 19846: П. Боев, Н. Кондова-Чолакова, С. Чолаков. Биологична реконструкция на късноантични популации от българските земи. - Българска етнография, 2, 1984, 27-32.

Боев, Чолаков 1982: П. Боев, Сл. Чолаков, Антропологично проучване на тракийския могилен некропол при Кабиле. В: Кабиле, 1, София, 1982, 86-89.

Божкова 1982: Б. Божкова. Паметници от Сердика изобразени върху сердикийските монети. - Нумизматика, 16, 1982, 3, 19-23.

Божкова 1992: А. Божкова. Археологически проучвания в района на Кочериново. - Известия на Исторически музей-Кюстендил, 4, 1992, 245-252.

Божкова, Вълчева 2002: А. Божкова, Д. Вълчева. Погребални практики през римската епоха в Кюстендилско. - ИИМ-Кюстендил, 8, 2002, 153-169.

Ботева 1985: Д. Ботева. Тракийското светилище на Асклепий Лименос край Сливница. В: Студентски проучвания, 7, 1985, 1, 23-36.

Ботушарова 1959: Л. Ботушарова. Оброчни релефи на Аполон от Тракия. - ГНАМП, 3, 1959, 145-153.

Буюклиев 1984: Хр. Буюклиев. Тракийската могилна гробница от с. Мъдрец, Старозагорски окръг. - РП, 10, 1984,7-33.

Буюклиев 1986: Хр. Буюклиев. Тракийският могилен некропол при Чаталка, Старозагорски окръг. - РП, 16, София, 1986.

Буюклиев 2000: Хр. Буюклиев. Култът към Аполон в Августа Траяна. - ИНИМ, 11,2000, 159-165.

Вагалински 1993: Л. Вагалински. Стригили от римската епоха от територията на днешна Бълга-

рия". - Археология, 1993, 2, 22-35.

Вагалински 1999: Л. Вагалински. Епиграфски данни за гимназиарси в Тракия. - Thracia Antiqua (In Memoriam G. Mihailov), 10, София, 1999, 249-253.

Василев 1968: Вл. Василев. Равнище на античната хирургия у нас (според открития античен инструментариум). - Съвременна медицина, 19, 1968, 13, 1031-1036.

Василев 1970: Вл. Василев. Зпиграфические материаль древности, касающиется жизни врачей тога времени в границах теперешней Болгарии. - Асклепий, 1, 1970,42-47.

Василев 1975: Вл. Василев. Медицината в древна Тракия. София, 1975.

Василев 1980: Вл. Василев. История на медицината в България. София, 1980.

Василчин 1990: Ив. Василчин. Могилни гробни находки при Великово, Добричко. - ИНМВ, 26(41), 1990, 33-49.

Велков 1991: В. Велков. Надписи от Кабиле. В: Кабиле, 2, София, 1991,7-53.

Велков, Александров 1994: В. Велков, Г. Александров. Епиграфски паметници от Монтана и района. В: Монтана, 2, София, 1994.

Велков 1934: Ив. Велков. Новооткрити старини. - ИАИ, 8, 1934,447-467.

Велков 1937: Ив. Велков. Разкопки около Мезек и гара Свиленград. - ИБАИ, 11, 1937,117-170.

Велков 1940-1942: Ив. Велков. Принос към историята на религията на Мизия. - ИБАИ, 14, 1940-1942, 183-189.

Венедиков 1950: Ив. Венедиков. Разкопки при с. Каснаково през 1945 и 1946 г. - ИАИ, 17, 1950, 105-115.

Върбанов 2002: Ив. Върбанов. Гръцки императорски монети. Т. I - III. Бургас, 2002.

Генчев 1937: Г. Генчев. Медицината в Древна Гърция. -Прометей, 1, 1937, 5-6, 12-15.

Георгиев 1908: В. Георгиев. Минералните бани в София и Софийско (Княжево, Горня-Баня, Банки и Панчарево). София, 1908.

Герасимов 1937-1939: Т. Герасимов. Монета на град Филипопол с изображение на един от хълмовете му.-ГПНБМ, 1937-1939, 161-173.

Герасимов 1955а: Т. Герасимов. Преполовени антични монети от Aquae Calidae. - ИАИ, 20, 1955, 579-581.

Герасимов 19556: Т. Герасимов. Една монета от Сердика с изображение на чешма. - ИАИ, 20, 1955, 581-582.

Герасимов 1973: Т. Герасимов. Пауталийските монети. В: Кюстендил и Кюстендилско. София, 1973, 55-61.

Герасимова-Томова 1980: В. Герасимова-Томова. Надписи от светилището на Асклепий Кейлайден. В: Тракийски светилища, 2, София, 1980, 48-94.

Геров 1948-1949: Б. Геров. Романизмът между Дунава и Балкана, 1. - ГСУ ИФФ, 48, 1948-1949.

Геров 1952-1953: Б. Геров. Романизмът между Дунава и Балкана, 2. - ГСУ ИФФ, 48, 1952-1953, 307-413.

Гетов, Попов 1972: Л. Гетов, Ж. Попов. Гробни находки от Ямболско. - Археология, 1972, 3, 42-52.

Гетов 1982: Л. Гетов. Елинистическия некропол на Кабиле. В: I Национален симпозиум "Поселищния живот в Тракия". София, 1982, 61-68.

Горбанов 1964: П. Горбанов. Каменни съдове от Хисаря, Пловдив. - Археология, 1964, 2, 64-68.

Гочева, Пенкова 1987: Зл. Гочева, Ел. Пенкова. Разкопки на тракийското светилище на нимфите при с. Огняново, Пазарджишко. - АОР през 1987 г, 1987, 122.

Гущеров 1996: Н. Гущеров. Изображения на Асклепий, Хигия и Телесфор по монети (I - III в.). - Известия на ИМ-Ловеч, 2, 1996, 18-38.

Данов 1931-1934: Хр. Данов. Епиграфски приноси към историята на лекарското съсловие в Долна Мизия. -ГПНБМ, 1931-1934, 89-95.

Дечев 1925: Д. Дечев. Асклепий като трако-римско божество. - ИБАИ, 3, 1925, 131-164.

Димитров 1932-1933: Д. **П.** Димитров. Могилна гробна находка от Стралджа, Ямболско. - ИБАИ, 7, 1932-1933,391-393.

Димитров 1942: Д. П. Димитров. Надгробните плочи от римско време в Северна България. София, 1942.

Динчев 2002: В. Динчев. Рациария. В: Римски и ранновизантийски градове в България. Изследвания в чест на проф. Т. Иванов под редакцията на Р. Иванов, 1, София, 2002, 13-28.

Добруски 1896: В. Добруски. Материали по археология на България. - Сб. НУ, 13, 1896,398-441.

Добруски 1901: В. Добруски. Материали по археология на България. - Сб. НУ, 18, 1901, 704-812.

Добруски 1907а: В. Добруски. Тракийско светилище на Асклепий до Глава Панега. - АИМ, 1, 1907, 1-54.

Добруски 19076: В. Добруски. Други паметници по култа на Асклепий в Тракия. - АИМ, 1, 1907, 87-98.

Дончева 1992: Ив. Дончева. Синкретизъм на Асклепий с тракийския Херос, отразен върху тракийските

оброчни релефи. В: Международна здравна фондация "Св. Пантелеймон", В.Търново, 1992, 36-42.

Дончева 1994: Ив. Дончева. Иконографска характеристика на изображенията на Асклепий върху тракийски оброчни релефи. В: Историко-археологически изследвания в памет на проф. С. Ваклинов. В. Търново, 1994, 323-334.

Дончева 1998а: Ив. Дончева. Култът на Асклепий в Одесос. - Thracia, XII (Studia in honorem Christo M. Danov), 1998, 181-193.

Дончева 19986: Ив. Дончева. Свидетелства за култа към Асклепий в Карасура. - Seminarium Thracicum, 3, 1998, 147-157.

Дончева 1999: Ив. Дончева. Култът към Асклепий в Никополис ад Иструм. - Thracia Antiqua, 10 (In memoriam Georgi Mihailov). Sofia, 1999, 170-177.

Дончева 2000: Ив. Дончева. Култът към Асклепий в Тракия. Автореферат за присъждане на образователна и научна степен "Доктор". София, 2000.

Дончева 2001а: Ив. Дончева. Култът към Телесфор и иконографски особености на изображенията му в Тракия. - Seminarium Thracicum, 5 (Втори академични четения в памет на академик Гаврил Кацаров), 2001, 185-198.

Дончева 20016: Ив. Дончева. Култът към Асклепий в Гърция и Рим. В. Търново, 2001.

Дончева 2002: Ив. Дончева. Епитети на Асклепий в Тракия и аспектите на култа, отразени в тях. - Палеобалканистика и старобългаристика. Втори есенни международни четения "Професор Иван Гълъбов". В.Търново, 2002, 551-564.

Дончева 2006: Ив. Дончева. Епитетът ΕΠΙΦΑΝΕΣΤΑΤΟΣ в оброчните паметници от тракийските земи през римската епоха. В: Spartacus II, 2075 години от въстанието на Спартак, трако-римско наследство, 2000 години християнство. Международен симпозиум, 1-4 октомври 2002 г., Сандански. Фабер, В. Търново, 2006, 96-100.

Драганов 2006: Д. Драганов. Монетосеченето на Деултум. София, 2006 г.

Дремсизова-Нелчинова, Русева-Слокоска 1978: Цв. Дремсизова-Нелчинова, Л. Русева-Слокоска. Археологически паметници от Кюстендилски окръг. София, 1978.

Дякович 1921: Б. Дякович. Фриз на здравеносните божества. - ГНБМП, 1921, 127-178.

Дякович 1921-1922: Б. Дякович. Находки из некропола на античния Пловдив. - ИБАИ, 1, 1921-1922, 41-60.

Дякович 1922: Б. Дякович. Барелиефи на трите нимфи в група със Зевс и Хера. - ГНБМП, 1922, 3-16.

Жуглев 1955: К. Ис. Жуглев. Разкопки и проучвания на могила № 1 - Копринка. - ГСУ-ФИФ, 49, 1955,2, 183.

Запрянов 1966: Н. Запрянов. Заметки о культе Телесфора в болгарских земплях. - Folia medica, l, 1966,61-65.

Захариев 1963: Й. Захариев. Кюстендилската котловина. София, 1963.

Змейкова 1981: И. Змейкова. За търговията с лекарства през древността. Флакон за пренасяне на лекарства. В: I Национален конгрес по история на медицината. Шумен, 1981, 145-148.

Иванов 1919-1920: Й. Иванов. Кюстендилският Хисарлък и неговите старини. - ИБАД, 7, 1919-1920,66-123.

Иванов 1995: Кр. Иванов. Финансиране, управление и персонал на римските обществени бани. - Анали, 1995,3-4, 19-29.

Иванов 2002: Р Иванов. Immunes в римската армия на Долна Мизия. - Jubileus, 5, 2002, 173-174.

Иванов 1950: Т. Иванов. Мраморна статуетка на Хеката. - ИАИ, 17, 1950, 257-259.

Иванов 1957: Т. Иванов. Археологическо проучване при Сапарева баня. - ИАИ, 21, 1957, 211-232.

Иванов 1960: Т. Иванов. Паметници от Пауталия. - ИАИ, 23, 1960,205-230.

Иванов 1967: Т. Иванов. Водоснабдяване и канализация на градовете от римската и късноантична епоха в България. - Археология, 1967,2, 15-26.

Иванов 1994: Т. Иванов. Античният град при Сандански (Културно-историческо наследство). - Анали, 1994,2-3,28-45.

Иванов, Тодорова 1985: Д. Иванов, П. Тодорова. Римски медицински инструменти в Русенския музей. В: Втори национален конгрес по история на медицината, 1-4 ноември 1985, В.Търново. В. Търново, 1985, 100-103.

Извори за историята на Тракия и траките 1981: Извори за историята на Тракия и траките, 1. София, 1981.

ИМ-Плевен, Каталог 2000: Исторически музей-Плевен, Каталог. София, 2000.

Йорданов, Димитрова, Русева, 2002: Й. Йорданов, Бр. Димитрова, В. Русева. Антропологични данни за погребаните в късноантичния мавзолей, кв. Ло-

зенец, София. - Годишник на департамент Археология, 2002, 2, 274-290.

Кацаров 1910а: Г. Кацаров. Принос към старата история на София. София, 1910.

Кацаров 19106: Г. Кацаров. Принос към археологията на България. - ИБАД, 1, 1910, 111-120.

Кацаров 1913: Г. Кацаров. Антични паметници из България. - ИБАД, 3, 1913, 180-201.

Кацаров 1928-1929: Г. Кацаров. Антични паметници из България. - ИАИ, 5, 1928-1929,83-85.

Кацаров 1934: Г. Кацаров. Антични паметници из България. - ИБАИ, 8, 1934, 44-68.

Кацаров 1936: Г. Кацаров. Култът на Асклепий в Древна Тракия. В: Сборник в чест на проф. д-р Ст. Ватев. София, 1936,125-127.

Кацарова 2005: В. Кацарова. Пауталия и нейната територия през I - VI в. Велико Търново, 2005.

Кацарова 2008: В. Кацарова. Археологически проучвания на „Извора на нимфите и Афродита" при с. Каснаково, община Димитровград. - АОР през 2007 г., София, 2008.

Кирова 2005: Н. Кирова. Късноантичната баня в "северното разширение" на Сердика. - Археология, 2005, 1-4,41-54.

Кирова 2005а: Н. Кирова. Литотомията през античността и инструментите прилагани за тази операция. В: Втори конгрес по история на медицината, Варна 20-22 октомври 2005 г. - Асклепий, 18, 2005, 229-233.

Кирова 2008: Н. Кирова. Антични инструменти и пособия за писане (за връзката професия - грамотност през римската епоха). В: Югоизточна Европа през античността VI в. пр. н.е. - началото на VII в. сл. н.е. Studia in Honorem Alexandrae Dimitrova-Milcheva, Фабер: В. Търново, 2008, 332-343

Кирова, Костова 2004: Н. Кирова, Й. Костова. Антични находки от района на гр. Вършец. - Годишник на Асоциация "Онгъл", 4, 2004, 255-271.

Китов 1994: Г. Китов. Разкопки в "Голямата могила" край с. Мъдрец, Хасковско. - ИМЮИБ, 17, 1994,93-99.

Колев 1985: К. Колев. Медицината в Древния Филипопол. В: Втори национален конгрес по история на медицината, 1-4 ноември 1985, В. Търново, 1985, 143-145.

Колев 1990: К. Колев. Храм на Асклепий, изобразен върху монети на Филипопол. - ИМЮБ, 16,1990, 87-110.

Колев 2000: Н. Колев. Български предания и легенди, свързани с водоизточници. София, 2000.

Кондова, Чолаков 1989: Н. Кондова, С. Чолаков. Палеоантропологични данни за демографските процеси в българските земи през римската епоха. - Българска етнография, 1989, 1, 31-38.

Kopah 1986: M. Kopah. Medicus et chirurgus ocularius из Виминацпма. - Старинар, 37, 1986, 53-71.

Крунип 1992: С. Крунип. Римски медицински и фармацеутски инструменти из Сингиндунума и околине. Белград, 1992.

Крунип 2001: С. Крунип. Лекарске античке кутще типа loculamentum. - Зборник Народног Музеја, 17, 2001, 1, 121-134.

Кузманов 1972: Г Кузманов. Римска баня от Пауталия.-МПК, 1972,4, 11-16.

Кънчев 1979: М. Кънчев. Най-ранни следи от медицинско обслужване. В: Столетие за хората (1879-1979). Окръжна болница "Д-р Иван Селимински", 1979, 12-15.

Кънчев 1981: М. Кънчев. Към въпроса за медицинското обслужване в Новозагорско през къснотракийския период. В: I Национален конгрес по история на медицината. Шумен, 1981, 89-92.

Кънчев, Кънчева-Русева 1996: М. Кънчев, Т. Кънчева-Русева. Спасителни разкопки на Дългата могила до с. Караново, Новозагорско. В: Сб. Проучване на надгробните могили в Новозагорско. Гео прес, 1996, 17-66.

Лазаренко 2007: И. Лазаренко. Одесоската божествена триада. В: Античните цивилизации и морето. Acta Musei Vamaensis, V Studia in Hinorem Annorum LXX Mihaili Lazarov. Варна, 2007, 360-371.

Лахтов 1961: В. Лахтов. Случаен наод на "Горица" край селото Лескоец, Охридско. - Situla (Glasnik Narodnega Muzeja V Ljubljani, Archeoloske studije), 4, 1961,57-62.

Лепер 1927: Р. Х. Лепер. Дневник раскопок Херсонесского некрополя. - Херсонесский сборник, вьпуск2, 1927, 187-256.

Любенова 1973: В. Любенова. Светилището на Херос-Асклепий в кв. Даскалово-Перник. - Векове, 1973,4,37-41.

Любенова 1980: В. Любенова. Тракийски светилища. В: Тракийски паметници, 2. София, 1980, 15-47.

Любенова 1981: В. Любенова. Перник, 1. София, 1981.

Любенова, 1985: В. Любенова. Античен и търговски център край Радомир. - Археология, 1985, 3, 26-37.

Мавродинов, 1926: Н. Мавродинов. Гробница от IV в. сл. Хр. в Пловдив. - ГПНБМ, 1926, 21-53.

Минкова 1987: И. Манкова. Исторически корени на народната медицина. - ИМСЗБ, 13, 1987, 95-115.

Марков 2006: Н. Марков. Бележки за един наскоро намерен амулет от римския императорски период. В: Spartacus II, 2075 години от въстанието на Спартак, трако-римско наследство, 2000 години християнство. Международен симпозиум, 1-4 октомври 2002 г., Сандански. Фабер, В. Търново, 2006, 180-183.

Мартинова 1992: М. Мартинова. Златна пластинка-амулет с магически текст от Филипопол. - ИМЮБ, 18,1992,97-100.

Медицински инструментариум 1958: Медицински инструментариум. София, 1958.

Миков 1943: В. Миков. Произход и значение на имената на нашите градове, села, реки, планини и места. София, 1943.

Миков 1958: В. Миков. Народната медицина у старите траки. В: Изследвания в чест на акад. Д. Дечев по случай 80-годишнината от рождението му. София, 1958, 657-671.

Микулчип 1973-1974: Ив. Микулчип. Ранноримски скелетни гробови из Скупа. - Старинар, 24-25, 1973-1974, 89-102.

Милчев, Пеков 1965: А. Милчев, Д. Пеков. Новооткрити находки от Михайловград. - Археология, 1965,3,43-52.

Милчева 1980: Ал. Милчева. Антични геми и камеи в Националния археологически музей. София, 1980.

Мирчев 1966: М. Мирчев. Нови епиграфски паметници. - ИНМВ, 2(17), 1966, 63-80.

Мирчев 1967: М. Мирчев. За античните храмове в Одесос.-ИНМВ,3(18), 1967,21-39.

Мирчев 1969: М. Мирчев. Римские терми в Варне. - In: Actes du Premier Congres Internationle des etudes balkaniques et Sud-est Europeenes, 2. Sofia, 1969,455-477.

Мирчев, Тончева, Димитров 1962: М. Мирчев, Г. Тончева, Д. Димитров. Бизоне-Карвуна. - ИВАД, 13,1962,21-109.

Митрев 2001: П. Митрев. Имената в долината на Средна Струма и религията като фактор за формиране на именната система през I - III в. - Seminarium Thracicum, 5 (Втори академични четения в памет на акад. Гаврил Кацаров), 2001, 199-210.

Михайлов 1972: Г Михайлов. Траките. София, 1980.

Михайлов 1980: Г. Михайлов. Западнопонтийският койнон. - ИНМВ, 16, 1980,21-45.

Младенова 1963: Я. Младенова. Предмети от стъкло и алабастър от некропола на Аполония. В: Аполония. Разкопки в некропола на Аполония през 1947-1949 г.София, 1963.

Мушмов 1924: Н. Мушмов. Античните монети на Пловдив. - ГНБМП, 1924, 181-288.

Мушмов 1926: Н. Мушмов. Монетите и монетарниците на Сердика. София, 1926.

Ненова-Мерджанова 1994: Р. Ненова-Мерджанова. Бронзови сфероидни съдове като свидетелство за бита в Мизия и Тракия през римската епоха. - Анали, 1,1994,2-3,100-106.

Николов 1968: Д. Николов. Строителен надпис от римска баня край Стара Загора. - Археология, 1968, 1,43-47.

Николов 1984: Д. Николов. Античен бронз. Каталог. Окръжен исторически музей-Стара Загора. София, 1984.

Николов, Буюклиев 1970: Д. Николов, Хр. Буюклиев. Разкопки на могилния некропол при Чаталка през 1967. - Археология, 1970, 2, 52-64.

Николова 1989: В. Николова. Афоризмите на Хипократ (по латински ръкопис на И. Е. Шефлер от 1633 г.). София, 1989.

Нинов 1979: В. Нинов. Минералните извори в София и Софийско. София, 1979.

Овчаров 1974: Д. Овчаров. О налични Героонов в Древней Фракии. - Thracia, 3, 1974, 345-352.

Овчаров 1979: Д. Овчаров. Тракийска надгробна могила от III в. от н. е.при с. Люблен, Търговишки окръг. - Археология, 1979, 3, 33-46.

Петков 1982: В. Петков. Съвременна фитотерапия. София, 1982.

Петров 1930: Т Петров. Минералните води в България. София, 1930.

Попов 1966: М. Попов. Историческо развитие на изображенията на Асклепий. - Съвременна медицина, 1966,6,412-417.

Пругло 1966: В. И. Пругло. Еллинистические флаконы для лекарства. - СА, 1966, 1, 192-202.

Радославов 1943: Б. Радославов. Възгледи за лековитостта на минералната вода през течение на вековете. София, 1943.

Русева 2003: В. Русева. Антропологични данни за промените в смъртността и продължителността на живота на територията на България от неолита до

Късното Средновековие (дисертационен труд). София, 2003.

Русева-Слокоска 1964: Л. Русева-Слокоска. Римска обществена сграда. - Археология, 1964, 1, 33-44.

Серафимова 1960: Д. Серафимова. Гроб на лекар от град Банско. В: Научна конференция по история на медицината. София, 1960, 14-15.

Сивков 1954: Т. Сивков. Материали към историята на хирургията в България. Стари хирургически инструменти. -Хирургия, 7, 1954, 5, 317-319.

Соломоник, Антонова 1974: Е. И. Соломоник, И. А. Антонова. Надгробия врачей из античного Херсонеса. -ВДИ, 1974, 1, 94-105.

Сорокина 1987: Т. С. Сорокина. Атлас Истории Медицинь. Первобытное общеество древний мир. Москва, 1987.

Стефанов 1942: Ст. Стефанов. Новооткрити антични паметници от Novae. - ГНАМ, 7, 1942, 248-250.

Стефанова 1982: А. Стефанова. Медальон от Филипопол с изображение на здравеносните божества. - Нумизматика, 16, 1982, 13-18.

Стоянов 1912: П. Ив. Стоянов. Хирургически инструменти. - ИВАД, V (притурка), 1912, 63-64.

Стоянов 1987: Т. Стоянов. За интерпретацията на т.нар. Фриз на здравеносните божества от Филипопол. - Археология, 1987, 2, 25-29.

Танкова 1984: В. Танкова. Епитети на Асклепий от Тракия и Долна Мизия. - ИМЮБ, 11, 1984, 83-88.

Тачева 1999: М. Тачева. Тракийското светилище на Асклепий Лименос край гр. Сливница (територията на Сердика) и неговият епиграфски архив. - Thracia Antiqua, 10, Studia in memoriam magistri prof. Georgi Mihailov. София, 1996, 152-169.

Тачева 2000: М. Тачева. Власт и социум в римска Тракия и Мизия. София, 2000.

Теодосиев, Манов 1993: Н. Теодосиев, М. Манов. Могилно погребение при с. Драгодан (Кюстендилско). - Археология, 1993, 1, 31-42.

Тончева 1954: Г. Тончева. Принос към история на медицината у нас. - Природа, 3, 1954, 5, 74.

Тончева 1961а: Г. Тончева. Гробни находки от Одесос.-ИВАД, 12, 1961,29-52.

Тончева 19616: Г. Тончева. Новы сосудьі тигли в Варненском музее. -СА, 1961, 1, 169-176.

Тончева 1964: Г. Тончева. Новооткрити гробници около Одесос. - ИВАД, 15, 1964, 51-60.

Филов 1910: Б. Филов. Археологически вести. - ИБАД, 1,1910,216-217.

Филов 1913: Б. Филов. Антични паметници в Народния музей. - ИБАД, 3, 1913, 1-52.

Финогенова 1967: С. И. Финогенова. Античные медицинские инструменты. - СА, 1967, 1, 147-161.

Фърков 1985: Ю. Фърков. Символи на слънцето в Кюстендилско. - Годишник на центъра за регионална култура, 1, 1985, 34-45.

Художествен бронз....1984: Художествен бронз от римската епоха в Националния археологически музей при БАН. София, 1984.

Цончев 1935-1936: Д. Цончев. Хисарските бани. - ГПНБМ, 1935-1936, 53-210.

Цончев 1937-1939: Д. Цончев. Стариите около Хасковските топло-минерални извори. - ГПНБМ, 1937-1939,85-107.

Цончев 1938: Д. Цонев. Приноси към старата история на Пловдив. София, 1938.

Цончев 1940-1941: Д. Цончев. Тракийското светилище при Варвара. - ГПНБМ, 1940-1941, 60-87.

Цончев 1950: Д. Цончев. Антични паметници от България. - ИБАИ, 17, 1950, 234-244.

Църов 1992а: Ив. Църов. Медицински и фармацевтични инструменти и пособия от Никополис ад Иструм и градската му територия. - ИИМ-В.Търново, 7, 1992, 147-152.

Църов 19926: Ив. Църов. Медицински инструменти от Мизия и Тракия. В: Международна здравна фондация "Св. Пантелеймон". В. Търново, 1992,17-25.

Чернева-Тилкиян 1997: Сл. Чернева-Тилкиян. Типология и хронология на стъклените балсамарии от Филипопол. - Годишник на Археологическия музей-Пловдив, 8, 1997, 42-57.

Чернева-Тилкиян 1999: Сл. Чернева-Тилкиян. Костени изделия от римската епоха, намерени в Пловдив. - ГАМП, 9, 1999, 181-192.

Шевалие, Геебрант 1995-1996: Ж. Шевалие, А. Геебрант. Речник на символите, 1-2. София, 1995-1996.

Шкорпил, Шкорпил 1912: К. Шкорпил, Х Шкорпил. Балчик. - ИВАД, 5, 1912, 47-62.

Юрукова 1987: Й. Юрукова. Монетосеченото на градовете в Долна Мизия II - III в. Хадрианопол. София, 1987.

Allason-Jones 1979: L. Allason-Jones. Two unrecognized Roman surgical instruments. - Archaeologia Aeliana, 7, 1979,239-241.

Apostolidis 1940: M. Apostolidis. Ἱερὸν τοῦ Ζυμυδρηνοῦ Ἀσκληπιοῦ ἐν Θράκη. – Θρακικά, 13, 1940, 266-276.

Apostolov, Kancev, Radanov, Atanaseva, Mihailova 1981: M. Apostolov, M Kancev, St. Radanov, Sv. Atanaseva, M. Mihailova. Medicina recentemente rintracciata risalenti ai tempi dei Romani. - Medicina nei Secoli, 18, 1981, 1,65-78.

Aus'm Werth, E. 1881: E. Aus'm Werth. Gerätschaften römischer Ärzte. - Bonner Jahrbucher, 71, 1881, 117-119.

Bader 1987: R-E. Bader. Sator arepo: Magie in der Volkmedizin. - Medizinhistorisches Journal, 22, 1987, 115-134.

Beck 1977: F. Beck. Objects gallo-romains découverts à Echevronne (Cote-d'Or). - Antiquités Nationales, 9, 1977, 50-65.

Bernhard 1926: O. Bernhard. Griechische und römische Münzbilder in ihren Beziehungen zur Geschichte der Medizin. Zürich, 1926.

Bliquez 1982: L. J. Bliquez. Roman Surgical Instruments in the Johns Hopkins University Institute of the History of Medicine. - Bulletin of History of Medicine, 56, 1982,2, 195-217.

Bliquez 1988: L. J. Bliquez. Roman Surgical Instruments and Minor Objects in the University of Mississippi. Götteborg, 1988.

Bliquez 1992: L. J. Bliquez. The Hercules Motif on Greco-Roman Surgical Tools: In: A. Krug (Hrgs.). From Epidaurus to Salerno. - PACT, 1992, 35-50.

Bliquez 1994: L. J. Bliquez. Roman Surgical Instruments and Other Minor Objects in National Archaeological Museum of Naples. Mainz, 1994.

Bliquez 1999: L. **J.** Bliquez. A surgeon's House in Pompeii: the Casa del Medico Nuovo (II). New England Classical Journal, 27, 1994, 6, 18-27.

Böhringer 1966: E. Böhringer und Mitarbeiter. Die Ausgrabungsarbeiten zu Pergamon im Jahre 1965. Vorläufiger Bericht mit Hinweisen auf Grabungen und Arbeiten früherer Jahre und des Frühjahrs 1966. Mit 60 Abb. und 4 Plänen. - Archäologischer Anzeiger, 1966, 4,415-492.

Böttger 1977: B. Böttger. Die römische Thermen in Varna. - Das Altertum, 23, 1977, 1, 29-36.

Bojkova 1997: A. Bojkova. Burial Mound near Kotcherinovo in the Valley of Upper Strouma. - Archaeology in Bulgaria, 1, 1997, 1, 67-76.

Bologa, Danila, Ghitan 1958: V. Bologa, S. Danila, Th. Ghitan. Sägeartiges Instrument aus einem keltischen Brandgrab bei Galatii Bistritei (Nord-Rumänien). Wahrscheinlich Trepanationsäge. In: Actas del XV. Congresso Intern, de Hist, de la Medicina (Madrid-Alcala, Sept. 1956), 2, Madrid, 1958, 65-70.

Bologa, Manoliu 1964: V. L. Bologa, V. Manoliu. Medizinhistorisches aus dem römischen Dazien. - Sudhoffs Archiv für Geschichte der Medizin, 48, 1964, 289-298.

Bönis 1968: E.B. Bonis. Emaillierte Palästra-Geräte aus Brigatio. - Folia Archaeologica, 19, 1968, 25-58.

Bonomi 1984: S. Bonomi. La Tomba del Medico. - Aquileia Nostra, 55, 1984, 77-108.

Boyer et alii 1990: R. Boyer, V Bel, L. Tranoy, G. Grévin, W. Mourey, J. Barandon, C. Binant, M. Bui-Thi-Mai, M. Girard, B. Gratuze, B. Guineau. Découvert de la tombe d'un oculiste à Lyon (fin du 2e siècle après J.-C). Instruments et coffret avec collyres. - Gallia, 47, 1990,215-249.

Braadbaart 1994: S. Braadbaart. Medical and Cosmetic Instruments in the Collection of the "Rijksmuseum van Oudheden" in Leiden, the Netherlands. - Oudheidkundige Mededelingen uit het Rijksmuseum van Oudheden te Leiden, 74, 1994, 163-175.

Breitwiesen 1998: R. Breitwiesen. Medizin im römischen Österreich. Linz, 1998.

Brongers 1969: J. A. Brongers. Ancient Old-World Trepanning Instruments. - Berichten van de Rijksdienst voor het Oudheidkundig Bodemonderzoek Jaargang, 19, 1969,7-16.

Brunner 1893: C. Brunner. Die Spuren der römischen Ärzte auf dem Boden der Schweiz. Zürich, 1893.

Bruun 1999: C. Braun. Ownership of Baths in Rome and the Evidence from Lead Pipe Installations. In: Roman Baths and Bathing, 1, Portsmouth, 1999.

Bucovalä **1977:** M. Bucovalä. Atestari Arheologice ale practiculor Medico-Farmaceutice in Dobrogea. - Pontica, 10, 1977,91-96.

Budina 1972: Dh. Budina. Antigoneé. - Iliria, 2, 1972, 269-378.

Budina 1976: Dh. Budina. Antigoneé d'Epiree. - Iliria, 4, 1976,327-346.

Büsing-Kolbe 2001: A. Büsing-Kolbe. Ein römischer silbertauschierter Skalpellgriff aus Ficarolo. - Archivo Espaflol de Arqueologia, 31, 2001, 107-116.

Bunsch 2003: E. Bunsch. Four Small Votive Altars from the Valetudinarium in Novae. Remarks on Execution Technique. - Novensia, 14, 2003, 77-84.

Cagnat 1913: R. Cagnat. L'armée Romaine d'Afrique, 2. Paris, 1913.

Castiglioni 1958: A. Castiglioni. A History of Medicine. New York, 1958.

Catälogo Sevilla 1980: Catälogo del Museo Arqueolôgico de Sevilla. 2. Salas de arqueologia romana y medieval. Sevilla, 1980.

Caton 1914: R. Caton. Notes on a Group of Medical and Surgical Instruments found near Kolophon. - Journal of Helenistic Studies, 34, 1914,114-118.

Cavvadias 1891: P. Cawadias. Fouilles d' Epidaure. Athènes, 1891.

Chronique de Michel le Syrien 1901: Chronique de Michel le Syrien. Ed. J. B. Chabot. X, 21(11). Paris, 1901,362-363.

Chronique des fouilles en Grèce 1995: Chronique des fouilles en Grèce en 1995. - BCH, 120, 1996, 3, 1228.

Cocis 1990-1993: S. Cocis. Instrumente médicale din Dacia Romana. - Apulum, 27-30, 1990-1993, 242-249.

Collections Rouergue 2000: Musée Collections du Musée du Rouergue. Musée Archéologue de Montrozier, Guide d'archéologie, 8. Montrozier, 2000.

Como 1925: J. Como. Das Grab eines römischen Arztes in Bingen. - Germania, 9, 1925, 152-162.

Concev 1940: D. Concev. Das thrakische Heiligtum von Batkoun. - Archäologisches Beiblatt, 32, 1940, 81-106.

Cox, Cameron 1937: C. W. M. Cox, A. Cameron. Monumenta Asiae Minoris Antiqua. V. Monuments from Dorylaeum undNacolea. Manchester, 1937.

Cüppers 1977: H. Cüppers. Die Barbarthermen. Führer zu Vor-u. fruhgesch. - Denkmäler, 32, 1977, 1, 198-208.

Cüppers 1981: H. Cüppers. Medizinische Instrumente und Gerätschaften römischer Zeit aus Trier im Landesmuseum. - In: Kranken- und Gesundheitspflege in Trier und dem Trierer Land von der Antike bis zur Neuzeit. Trier, 1981,25-45.

Danilczuk, Tkaczow 1986: H. Danilczuk, B. Tkaczow. Reliefs thraces des nymphes en Bulgarie. II e partie. - Études et Travaux, 11, 1986, 48-69.

Danoff 1937: Ch. Danoff. Neue Inschriften aus Bulgarien. - Österreichisches Jahresheft, 30, 1937, 77-86.

Daremberg, Saglio 1881: MM. Ch. Daremberg, Edm. Saglio. Dictionnaire des antiquités grecques et romaines. I, 1. Paris, 1881.

Davies 1969: R. W. Davies. Joining the Roman Army. - Bonner Jahrbucher, 169, 1969, 208-232.

Davies 1970: R. W. Davies. The Roman Military Medical Service. - Saalburger Jahrbucher, 27, 1970, 84-104.

Davies 1972: R. W. Davies. Some More Military Medici. - Epigraphische Studien, 9, 1972, **1-11.**

Davies 1989: R. W. Davies. Service in the Roman Army. Edinburg, 1989.

DeLaine 1988: J. DeLaine. Recent Research on Roman Baths. - Journal of Roman Archaeology, 1, 1988, 11-32.

Deneffe 1893: V. Deneffe. Étude sur la trousse d'un chirurgien gallo-romain du IIP siècle. Anvers, 1893.

Deringen 1954: H. Deringen. Die medizinischen Instrumente des Ennser Museums. - Forschungen in Lauriacum, 2, 1954, 144-155.

Diacunescu, Opreanu 1987: A. Diacunescu, C. Opreanu. Bronzuri Romane din Castrul de la Gilau. - SCIVA, 38,1987, 1,52-71.

Dobrusky 1897: V. Dobrusky. Inscriptions et monuments figurs de la Thrace. Trouveilles de Saladinovo (1).-BCH, 21, 1897, 119-140.

Dominquez 1987: A. F. Dominquez. Instrumentos Romanos de Medicina en el Museo de Cuenca. - Archivo Espanol de Arqueologia, 60, 1987, 251-274.

Dontcheva 1998: Iv. Dontcheva. Le culte d'Asclépios à Odessos. - Thracia, 12, 1998, 181-192.

Dontcheva 2002: Iv. Dontcheva. Le syncrétisme d'Asclépios avec le Cavalier Thrace. - Kernos, 15, 2002,317-324.

Down 1982: Al. Down. Two Farrier's Implements of Roman Date from the Cattlemarket, Chichester. - The Antiquaries Journal, 62, 1982, 368-370.

Drack 1990: W. Drack. Der römische Gutshof bei Seeb. Stuttgart, 1990.

Drack, Fellmann 1988: W. Drack, R. Fellmann. Die Römer in der Schweiz. Stuttgart, 1988.

Dumitrascu 1983: S. Dumitrascu. O trusa de instrumente médicale (chirurgicale) romane descoperita la Alba Iulia. - Apulum, 21,1983,111-114.

Duncan-Jones 1996: R. P. Duncan-Jones. The Impact of Antonine Plaque. - Journal of Roman Archaeology, 9, 1996, 108-136.

Dyczek 1995: Bronze Finds from the Site of the Valetudinarium at Novae (Moesia Inferior). In: Acta of the XIIth International Congress on Ancient Bronzes, Nederlandse Archeologische Rapporten, 18, 365-372.

Dyczek 1996: Novae - Western Sector, 1992-1995. Preliminary Report on the Excavations of the Warsaw

University Archaeological Expedition. - Archeologia, 47,1996,51-64.

Dyczek 1997a: Novae - Western Sector, 1996. Preliminary Report on the Excavations of the Warsaw University Archaeological Expedition. - Archeologia, 48, 1997,43-49.

Dyczek 1997b: Marble Sculptures from the Valetudinarium at Novae (Moesia Inferior). In: Akten des IV. Internationalen Kolloquiums über Probleme des provinzialrömischen Kunstschaffens, Celje 8.-12. Mai, 1995, Ljubljana, 1997, 87-94.

Dyczek 1999: A Sacellum Aesculapii in the Valetudinarium at Novae. - Roman Frontier Studies, Proceedings of the XVIIth International Congress of Roman Frontier Studies, Zaläu, 1999,495-500.

Dyczek 2000: Novae - Western Sector, 1997-1999. Preliminary Report on the Excavations of the Center for Archaeological Research - Novae, Warsaw University. -Archeologia, 51, 2000, 89-103.

Dyczek 2001: P. Dyczek. Bronze Appliqués of Wood Caskets from the Site of the Valetudinarium at Novae. - Journal of Roman Archaeology, 14, 2001, 145-150.

Dyczek 2003: P. Dyczek. Forty Years of Excavations at Novae. - Novensia, 14,2003, 7-20.

Dyczek, Kolendo, Sarnowski 2001: P. Dyczek, J. Kolendo, T. Sarnowski. Novae - 40 Years of Excavations. Warszawa, 2001.

Egger 1948: R. Egger. Der hilfreiche Kleine im Kapuzenmantel. - Österreichisches Jahresheft, 37, 1948,90-111.

Eschebach 1984: H. Eschebach. Die Ärzthauser in Pompeji. -Antike Welt, 1984, Sondernummer, 3-79.

Feugère, Künzl, Weisser 1985: M. Feugère, E. Künzl, U. Weisser. Die Starnadeln von Montbellet (Saone-et-Loire). Ein Beitrag zur antiken und islamischen Augenheilkunde. - JRGZMMainz, 32, 1985, 436-508.

Filgis 2002: M. N. Filgis. Die römischen Heilthermen von Badenweiler. In: Das römische Badenweiler. Stuttgart, 2002, 44-74.

Filow 1913: B. Filow. Archäologische Funde im Jahre 1912.-Archäologischer Anzeiger, 28, 1913, 357.

Fischer 1988: K.-D. Fischer. Ancient Veterinary Medicine. A survey of Greek and Latin sources and some recent scholorship. - Medizinhistorisches Journal, 23, 1988,3-4,191-209.

Forsén 1996: B. Forsén. Griechische Gliederweihungen. In: Papers and Monographs of the Finnish Institute at Athens, 4. Helsinki, 1996.

Foster, Kanada, Michaelidis 1988: G. V. Foster, K. Kanada, D. Michaelidis. A Roman Surgeon's Tomb from Nea Paphos, 2. - Report of the Department of Antiquities Cyprus, 1988, 229-234.

Frova 1948: A. Frova. Lo scavo della missione archeologica italiana ad Oescus. Roma, 1948.

Gaitzsch 1980: W. Gaitzsch. Eiserne römische Werkzeuge. Studien zur römischen Werkzeugkunde in Italien und den nördlichen Provinzen des Imperium Romanum. - BAR International Series, 78. Oxford, 1980.

Gaitzsch 1981: W. Gaitzsch. "Ziegelstampfe" oder Trepan? Ein chirurgisches Instrument aus Niederbieber. - Das Landesmuseum Bonn, 2, 1981, 22-23.

Georgiev 1981: P. Georgiev. Architectural and Archaeological Problems of the Roman Thermae in Odessos. In: Ancient Bulgaria. Papers presented to the International Symposium on the Ancient History and Archaeology of Bulgaria, University of Nottingham, 1981, 155-164.

Georgieva 1997: R. Georgieva. Everyday Life in Ancient Thrace. - In: The Thracian World at the Crossroads of Civilization. Bucharest, 1997.

Gerlard 1989: R. G. Gerlard. The Traveller's Key to Ancient Greece. USA, 1989, 252-268.

Gerov 1988: B. Gerov. Landownership in Roman Thracia and Moesia (I - III c). Amsterdam, 1988.

Gibbins 1988: D. J. L. Gibbins. Surgical Instruments from a Roman Shipwreck off Sicily. - Antiquity, 62, 1988,294-297.

Gilson 1983: A. G. Gilson. A Group of Roman Surgical and Medical Instruments from Cramond, Scotland. -Medizinhistorisches Journal, 18, 1983, 384-393.

Giorgetti 1987: D. Giorgetti. Res ad topographiam veteris cerbis Ratiariae pertinentes. Prolegomeni all'Urbanistica della citta'Romana. - Ratiariensia, 3-4, 1987, 33-87.

Gostencnik 2002: K. Gostencnik. Medizinische Instrumente aus dem römischen Kärnten, 1. Carinthia, 2002.

Granados 1978: D. O. Granados. New light on Celsus' "De medicina". - Sudhoffs archiv, 62, 1978, 359-377.

Gregl 1982: Z. Gregl. Rimski medicinski instrument iz Hrvatske, 1. - Vjesnik arheoloskog muzeja u Zagrebu, 15, 1982, 175-210.

Gregl 1983-1984: Z. Gregl. Rimski medicinski instrumenti iz Hrvatske, 2. - Vjesnik arheoloskog muzeja u Zagrebu, 16-17, 1983-1984, 175-183.

Grigorova 2000: V. Grigorova. Médicaments et thermalisme à Pautalia, Thrace. - Gesnerus, 57, 2000, 238-249

de Grooth, Mater 1997: M. de Grooth, B. Mater. Een huis voor altijd. Maastricht, 1997.

Gummerus 1932: H. Gummerus. Der Arztestand im römischen Reich nach den Inschriften. Commentationes Humanarum Literarum, 3, Helsingsfors, 1932.

Haberling 1909: W. Haberling. Die Militärlazarette im alten Rom. - Militärärztliche Zeitschrift, 38,1909,457-467.

Harig 1971: G. Harig. Zur Problem "Krankenhaus" in der Antike. - Klio, 53, 1971, 179-195.

Hassel, Künzl 1980: F. J. Hassel, E. Künzl. Ein römisches Arztgrab des 3. Jahrhunderts n. Chr. aus Kleinasien. - Medizinhistorisches Journal, 15, 1980, 403-421.

Hatt 1985: J. **J.** Hatt. Caractères de Γ Apollon Gallois d'après les principaux textes anciens. César, Lucain et les gloses de Berne. La Médecine en Gaule. Villes d'eaux, sanctuaires des eaux. Paris, 1985, 205-238.

Hauff 1993-1994: E. Hauff. Die medizinische Versorgung von Carnuntum. - Carnuntum Jahrbuch, 1993-1994, 89-194.

Hausmann 1948: U. Hausmann. Kunst und Heiltum. Untersuchungen zu den griechischen Asklepiosreliefs. Potsdam, 1948.

Hensen, Wahl, Stephan, Berszin 2004: A. Hensen, J. Wahl, E. Stephan, C. Berszin. Eine Ärztin aus dem römischen Heidelberg. - Archäologisches Korrespondenzblatt, 34, 2004, 1, 81-100.

Hervai 1984: J. Hervai. Két rômai kori bronz dobozka az Aquincumi Müzeumban. - Budapest Régiségei, 25, 1984,443-450.

Heymans 1979: H. Heymans. Eine Hülse mit Arztinstramenten aus Maaseik (Belgien). Archäologisches Korrespondenzblatt, 9, 1979, 1, 97-100.

Hibbs 1991: V A. Hibbs. Roman Surgical and Medical Instruments from la Canada Honda (Gandul). - Archivo Espaüol de Arqueologia, 64, 1991, 111-134.

Hillert 1990: A. Hillert. Antike Ärztedarstellungen. - Marburger Schriften zur Medizingeschichte, 25. Frankfurt, 1990.

Hönigsberger 1962: P. Hönigsberger. Die Instrumententafel von Kom-Ombo. - Münchner Medizinische Wochenschrift, 31, 1962, 1453-1456.

Holth 1919: S.Holth. Greco-Roman and Arabic Bronze Instruments and Their Medico-surgical use. Kristiania, 1919.

Hünnerfauth 1980: B. Hünnerfauth. Gommersheim. - Mitteilungen des historischen Vereins der Pfalz, 78, 1980.

Igna 1933-1935: N. Igna. Instrumente chirurgicale romane gasite la Apulum. - Anuarul Instutului de Studii Clasice, Cartea Romeneasca, 2, Cluj, 1933-1935, 223-227.

Inchtuthill 1957: Inchtuthill. - The Journal of Roman Studies, 47, 1957, 198.

Isac 1997: D. Isac. Castrele de cohortä si alä de la Giläu. Führer zu archäologischen Denkmälern in Dacia Porolissensis, 6, Zuläu, 1997.

Jackson 1986: R. Jackson. A Set of Roman Medical Instruments from Italy. - Britannia, 17, 1986, 119-167.

Jackson 1988: R. Jackson. Doctors and diseases in the Roman Empire. London, 1988.

Jackson 1990: R. Jackson. Roman Doctors and their Instruments: Recent Research into Ancient Practice. - Journal of Roman Archaeology, 3, 1990, 5-27.

Jackson 1992: R. Jackson. Staphylagra, Staphylocaustes, Uvulectomy and Haemorhoidectomy: the Roman Instruments and Operations. - PACT, 34, 1992, 167-185.

Jackson 1996: R. Jackson. Eye Medicine in the Roman Empire. - ANRW, II.37.3, 1996, 2228-2251.

Jackson 1997: R. Jackson. A Novel Roman forceps. - TheAshmolean,33, 1997, 15-16.

Jackson 1999: R. Jackson. Spas, Waters, and Hydrotherapy in the Roman World. In: Roman Baths and Bathing. Proceedings of the I International Conference on Roman Baths held at Bath, England, 30th March-4th April 1992. Part 1: Bathing and Society. Ed. J. DeLaine and D.E.Johnston. - Journal of Roman Archaeology, Suppl. 37, 1999, 107-116.

Jackson 2002: R. Jackson. A Roman Doctor's House in Rimini. - British Museum Magazine, Autumn 2002, 20-23.

Jacopi 1929: G. Jacopi. Scavi nella necropoli di Jalisso 1924-1928. - Clara Rhodos, 3, 1929, 239-244.

Joffroy 1977: R. Joffroy. Note sur deux récipiens gallo-romains à usage médical. -Antiquités Nationales, 9, 1977,48-49.

Jurukova 1973: J. Jurukova. Griechisches Münzwerk. Die Münzprägung von Deultum. Berlin, 1973.

Jurukova 1981: J. Jurukova. Griechisches Münzwerk. Die Münzprägung von Bizye. Schriften zur Geschichte und Kultur der Antike, 18,1981.

Καββαδίας 1900: Π. Καββαδίας. Τὸ Ἱερὸν τοῦ Ἀσκληπιοῦ ἐν Ἐπιδαύρῳ καὶ ἡ θεραπεια τῶν ἀσθενῶν. Αθήνα, 1900.

Kacarov 1908: G. Kazarov. Zum Asklepioskult bei den alten Thrakern. -Archiv für Religionswissenschaft, 11, 1908,573-575.

Kampen 1981: N. Kampen. Roman Working Women in Ostia. Berlin, 1981.

Kancewa 1994: N. Kancewa. Bronzene Chirurgische Instrumente im Museum N. Zagora. In: Akten der 10. Tagung über antike Bronzen, 45, 1994, 233-236.

Karadimitrova 1994: K. Karadimitrova. Die Teilnahme der Frau am religiösen Leben in der Provinz Thrakien. - Helis, 3, 1994, 1, 257-268.

Kazarow 1938: G. Kazarow. Die Denkmäler des Thrakischen Reitergottes in Bulgarien. Budapest, 1938.

Keibel 1878: G. Kaibel. Epigrammata graeca. Ex lapidibus conlecta. Berolina: Reimer, 1878.

Kempkens, Brouwer 1993: J. Kempkens, M. Brouwer. Recent gerestaureerd metaalwerk uit de romeinse tuid in Het Rijkmuseum van Oudheden te Leiden. - Oudheid kundige mede Delingen, 73, 1993, 139-159.

Kessyakova, Kirova 2005: E. Kessyakova, N. Kirova. Brickwork Double Grave from the Roman Age from the Village of Scutare, Plovdiv District. In: Stephanos Archaeologicos in Honorem Prof. Lyudmili Getov, Studia Archaeologica Universitatis Serdicensis, Suppl. IV, Sofia, 2005,406-419.

Kirova 2002: N. Kirova. Specialized Medical Instruments from Bulgaria in the Context of Funds from Other Roman Provinces (I - IV c. AD). - Archaeologia Bulgarica, 6, 2002, 1,73-94.

Kirova 2006: N. Kirova. Römische Skalpelle mit Silbereinlagen aus den Provinzen Moesia Inferior und Thrakia. - Archäologisches Korrespondenzblatt, 36, 2006, 4, 537-548.

Kolendo 1971: J. Kolendo. Sprawozdania Wykopaliskowl - Novae - Sektor Zachodni 1969. - Archeologia,22, 1971, 135-199.

Kolendo 1982: J. Kolendo. Le culte des divinités guérisseuses à Novae à la lumière des inscriptions nouvellement découvertes. - Archeologia, 33, 1982, 65-78.

Kolendo 1998: J. Kolendo. Inscriptions en l'honneur d'Esculape et d' Hygie du valetudinarium de Novae. - Archeologia, 49, 1998, 55-71.

Kolendo, Bozilova 1992: J. Kolendo, V. Bozilova. Inscriptions grecques et latines de Novae (Mésie Inférieure). Bordeaux, 1992.

Kolendo, Bozilova 1997: J. Kolendo, V. Bozilova. Inscriptions grecques et latines de Novae (Mésie Inférieure). Bordeaux, 1997.

Kollesch 1979: J. Kollesch. Ärztliche Ausbildung in der Antike. - Klio, 61/2, 1979, 507-513.

Kolling 1973: A. Kolling. Römische Kastrierzangen. - Archäologisches Korrespondenzblatt, 3, 1973, 3, 353-357.

Koster 1994: A. Koster. Zwei römische Graber mit Bronzegefäßen aus Ulpia Noviomagus (Nijmegen). - Akten der 10. Tagung über antike Bronzen, 45, 1994, 245-250.

Krämer 2000: K. Krämer. Die antiken Instrumente des Deutschen Medizinhistorischen Museums Ingolstadt. Realienkundliche Untersuchung und Katalog. Ingolstadt, 2000.

Krencker, Kruger 1929: D. Krencker, E. Kruger. Die Trier Kaiserthermen. Augsburg, 1929.

Krug 1985: A. Krag. Heilkunst und Heilkult. Medizin in der Antike. München, 1985.

Krug 1992: A. Krug. Medizin und Ärztewesen. Carnuntum - das Erbe Roms an der Donau. Katalog der Ausstellung des Archäologischen Museum Carnuntum in Bad Deutsch. Altenburg, 1992, 153-161.

Krug 1993a: A. Krug. Römische Skalpelle. Herstellungstechnische Anmerkungen. Medizinhistorisches Journal, 28, 1993, 1, 93-100.

Krug 1993b: A. Krag. Heilkunst und Heilkult. Medizin in der Antike. München, 1993.

Künzl 1979-1981: E. Künzl. Medizinische Instrumente aus dem römischen Altertum im stadtischen Museum Worms. - Der Wormsgau, 13, 1979-1981, 49-63.

Künzl 1982: E. Künzl. Ventosae Cucurbitae romanae? Zu einem angeblich antiken Schropkopftypus. - Germania, 60, 1982, 513-532.

Künzl 1983a: E. Künzl. Medizinische Instrumente aus Sepulkralfunden der römischen Kaiserzeit (unter Mitarbeit von F. J. Hassel und S. Künzl), Rheinland Verlag GmbH, Köln, 1983.

Künzl 1983b: E. Künzl. Eine Spezialität römischer Chirurgen: die Lithotomie. - Archäologisches Korrespondenzblatt, 13, 1983,4,487-493.

Künzl 1984a: E. Künzl. Einige Bemerkungen zu den Herstellern der römischen medizinischen Instrumente. -Alba Regia, 21, 1984, 59-65.

Künzl 1984b: E. Künzl. Medizinische Instrumente der Römerzeit aus Trier und Umgebung im Landesmuseum Trier. - Trierer Zeitschrift, 47, 1984, 153-237.

Künzl 1986a: E. Künzl. Operationsräume in römischen Thermen. - Bonner Jahrbucher, 186, 1986, 491-509.

Künzl 1986b: E. Künzl. Eine Serie von Fälschungen römischer medizinischer Instrumentarien. Archäologisches Korrespondenzblatt, 14,1986, 3, 333-339.

Künzl 1986c: E. Künzl. Archäologische Dokumente zur Medizin der Kelten. - Archéologie et Medicine,

Vll-èmes Rencontres internationales d' archéologie et d'histoire d'Antibes, 1986, 271-274.

Kiinzl 1991a: E. Künzl. Die Instrumente aus Ephesos und Kos. Die Antiken der Sammlung Meyer-Steineg in Jena, 1. (E. Künzl, S. Zimmermann). - JRGZMMainz, 38,1991, 519-539 (Mit Tafeln 40-53).

Künzl 1991b: E. Künzl. Die medizinische Versorgung der römischen Armee zur Zeit des Kaisers Augustus und die Reaktion der Römer auf die Situation bei den Kelten und Germanen. - In: B. Trier (Hrsg.), Die römische Okkupation nördlich der Alpen zur Zeit des Augustus. Kolloquim Bergkamen, 1988. - Boden altertümer Westfalens, 26, Münster, 1991, 185-202.

Künzl 1993: E. Künzl. Antike Instrumente der Medizin, Pharmazie und Kosmetik im Albertum Dresden. - Jahrbuch der Staatlichen Kunstsammlungen Dresden, 1993,7-14.

Künzl 1994: E. Künzl. Ein dekoriertes römisches Skalpell des 1. Jahrhunderts n. Chr. aus Vetera I. - Xanterer Bericht. Grabung - Forschung-Präsentation, 5, 1994, 211-217.

Künzl 1995: E. Künzl. Medizin der Kelten. Ein archäologischer Forschungsbericht. - Mélanges Raymond Chevallier, 2, 1995,221-239.

Künzl 1996: E. Künzl. Forschungsbericht zu den antiken medizinischen Instrumenten. - ANRW, II.37.3. Wissenschaften (Medizin und Biologie) (Berlin-New York), 1996,2434-2639.

Künzl 1999: E. Künzl. Ärzte in Ephesos: Gräber und Instrumente. In: H. Friesinger u. F. Krinzinger (Hrsg.), 100 Jahre Österreichische Forschungen in Ephesos. Akten des Symposiums Wien 1995. Archäologische Forschungen 1. Österreichische Akademie d. Wiss., Denkschriften 260, Wien, 1999, 205-209.

Künzl 2002a: E. Künzl. Medizinische Instrumente der römischen Kaiserzeit im Römisch-Germanischen Zentralmuseum Mainz. Mit einem Beitrag von Josef Riederer. Römisch-Germanisches Zentralmuseum Mainz. Kataloge vor und frühgeschichtlicher Altertümer, 28, Mainz, 2002.

Künzl 2002b: E. Künzl. Medizin in der Antike - aus einer Welt ohne Narkose und Aspirin (Reihe "Theiss Archäologie & Geschichte"), Stuttgart, 2002.

Künzl 2002c: E. Künzl. Medizin in der Antike- aus einer Welt ohne Narkose und Aspirin. Konrad Theiss Verlag Stuttgart, Lizenzausgabe für die Wissenschaftliche Buchgesellschaft Darmstadt, 2002.

Künzl, Weber 1991: E. Künzl, Th. Weber. Das spätantike Grab eines Zahnarztes zu Gadara in der Dekapolis. Mit einem Anhang zur Anthropologie des Skelettmaterials von Dieter Butz und Winfried Henke. Damaszener Mitteilungen, 5, 1991, 81-118.

Künzl, Engeiniann 1997: E. Künzl, H. Engelmann. Römische Arztinnen und Chirurginnen. Beitrage zu einem antiken Frauenberufsbild. - Antike Welt, 28, 1997, 5, 375-379.

Kutsch 1923-1926: F. Kutsch. Kataloge west- und süddeutscher Altertumssammlungen, 5. Hanau, 1923-1926.

Littman 1996: R. Liftman. Medicine in Alexandria. - ANRW, II. 37.3, 1996, 2678-2708.

Longfleld-Jones 1984: G. M. Longfield-Jones. A Set of Silver Dental Instruments from the New Milton Collection. - Medical History, 28, 1984, 42-48.

Longfleld-Jones 1986: G. M. Longfield-Jones. A Greco-Roman Speculum in the Wellcome Museum. - Medical History, 30, 1986, 81-89.

Major 1954: R. H. A. Major. History of Medicine, 1. Springfield, 1954.

Makler 1980: P. T. Makler. Nutrition in Ancient Greece. - Klio, 62, 1980,2,317-319.

Marie 1938: R. Marie. Der trakiesche Reiter - eine Heilgottheit. - Revue Internationale des Etudes Balkaniques, 3, 1938, 581-583.

Martin 1976: M. Martin. Römische und frühmittelalterliche Zahnstocher. - Germania, 54,1976, 456-460.

Matthäus 1989: H. Matthäus. Der Arzt in römischer Zeit. Medizinische Instrumente und Arzneien. Stuttgart, 1989.

Meyer-Steineg 1912: T. Meyer-Steineg. Chirurgische Instrumente des Altertums. Ein Beitrag zur antiken Chirurgie. - Jenaer medizin-historische Beitrag, 1, Jena, 1912.

Michaelidis 1984: D. Michaelidis. A Roman Surgeon's Tomb from Nea Paphos. - Report of the Department of Antiquities Cyprus, 1984, 315-332.

Michel 1995: S. Michel. Medizinisch-magische Amulettgemmen - Schutz und Heilung durch Zauber und edle Steine in der Antike. -Antike Welt, 26, 1995, 5, 379-387.

Milne 1907: J. S. Milne. Surgical instruments in Greek and Roman times. Oxford, 1907.

Mincev 1981: AI. Mincev. Roman Medical Instruments found at Marcianopolis. In: XXVI Congres International d'histoire de la medicine, 20-25 oaut, 1978, III. Sofia, 1981, 119-120.

Minchev 1983: AI. Minchev. Roman medicine in Marcianopolis. In: Concilium Eirene, XVI, Proceedings of

the 16th International Eirene Conference Prague, 1982. Prague, 1983, 143-148.

Mionet 1822: Th. E. Mionnet. Description de médailles antiques, greques et romaines etc. Suppl. t. II. Chersonese Taurique, Sarmatie, Dacie, Moesie supérieure, Moesie inférieure, Thrace, Rois de Thrace, Rois de Päonie. Paris, 1822.

Miron 1989: A. Miron. Toilettebestecke mit Scharnierkonstruktion. - Archaeologia Mosellana, 1, 1989, 44-65.

Molina 1981: M. Molina. Instrumental medico de epoca romana en el Museo Arqueologico National (Madrid). - Archivo Espaflol de Arqueologia, 54, 1981, 255-260.

Mudry 1985: P. Mudry. Medicines et spécialistes. Le problème de l'unité de la medicine à Rome au premier siècle ap. J.-C. - Gesnerus, 42, 1985, 329-336.

Musée de l'Arles 1996: Musée de l'Arles antique. Arles, 1996.

de Navarro 1955: J. M. de Navarro. A Doctor's Grave of the Middle La Tène Period from Bavaria. - Proceedings of the Prehistoric Society for 1955, 21, 1955, 231-248.

Nenova-Merdjanova 1997a: R. Nenova-Merdjanova. The Roman Precious Bronze Vessels from Moesia and Thrace. - Archaeologica Bulgarica, 1, 1997, 1, 30-37.

Nenova-Merdjanova 1997b: R. Nenova-Merdjanova. Gods, Youths and Slaves (on the Bronze Bust-vessels from the Roman Period). - Archaeology in Bulgaria, 1, 1997,103-112.

Nutton 1969: V. Nutton. Medicine and the Roman Army: a Further Reconsideration. - Medical History, 13, 1969, 3, 260-270.

Nutton 1977: V. Nutton. Archiatri and the Medical Proffesion in Antiquity. - Papers of the British School of Rome, 45, 1977, 191-226.

Nutton 1985: V. Nutton. The Drug Trade in Antiquity. - Journal of the Royal Society of Medicine, 78, 1985, 138-145.

Oppermann 1984: M. Oppermann. Plovdiv - antike Dreihügelstadt. Berlin, 1984.

Otten 2003: G. H. Otten. Romeinse medische instrumenten. Amsterdam, 2003.

Panic 1969: S. Pahic. Anticna gomila z grobnico pri Mariboru. - Arheoloski Vestnik, Acta archaeologica, 20, 1969, 35-109, Taf. 1-4.

de Palol 1972: P. de Palol. Una Tumba de Toledo y los Frenos de Caballo hispanor romanos del Bajo imperio. -Pyrenae, 8, 1972, 133-146.

Parkin 1992: T. G. Parkin. Demography and Roman Society. Baltimore, London, the John Hopkins University Press, 1992.

v. **Petrikovits 1976:** H. v. Petrikovits. Aquae lasae. - Beiträge zur römischen Geschichte und Archäologie, 1976,479-483.

v. Petrikovits 1981: H. v. Petrikovits. Die Spezialierung des römischen Handwerks. In: Das Handwerk in vor- und friihgeschichtlicher Zeit, 1. Göttingen, 1981, 63-132.

Pharmakowsky 1912: B. Pharmakowsky. Archäologische Funde im Jahre 1911. Rußland. -Archäologischer Anzeiger, 1912,323-381.

Picard 1941: Ch. Picard. Le sanctuaire d'Asklépios Zrjuu5pnvôç. - Revue archéologique, 1, 1941, 113-114.

Pick 1898: B. Pick. Die antiken Münzen von Dacien und Moesien. Halbband 1, Berlin, 1898.

Pick, Regling 1910: B. Pick, K. Regling. Die antiken Münzen von Dacien und Moesien, 2. Berlin, 1910.

Pippidi, Russu 1987: D. Pippidi, A. Russu. Inscriptions din Schytia Minor. Bucuresti, 1987.

Popescu 1956: Em. Popescu. Educatia tineretului la Histria. - SCIVA, 1956, 3-4, 345-356.

Press 1986: L. Press. Valetudinarium at Novae. Sonderdruck aus Studien zu den Militärgrenzen Roms III. 13. Internationaler Limeskongres, Aalen, 1983. Forschungen und Berichte zur Vor- und Frühgeschichte in Baden Württemberg, 20, Stuttgart, 1986.

Press 1988: L. Press. Valetudinarium at Novae and other Roman Danubian Hospitals. - Archeologia, 34, 1988, 69-89.

Press 1990: L. Press. Valetudinarium of the Legio I Italica at Novae (Bulgaria). - Etudes et Travaux, 15, 1990,327-334.

Press 1998: L. Press. The Art of Healing in the Aegean Bronze Age. - Thracia, 12, 1998, 21-29.

Rauchenwald 1996: A. Rauchenwald. Die Funde der Ausgrabungen 1986-1990 in der Zivilstadt Carnuntum - Insula VI. - Carnuntum Jahrbuch, 1996, 190-210.

Rediscovering Pompeji 1990: Rediscovering Pompeji. Rome, 1990.

Reggiani-Massarini 1988: A.-M. Reggiani-Massarini. Indagini sui materiali dell' Antiquario del Museo Nazionale Romano. -Archeologia Laziale, 9, 1988, 455-466.

Reinach 1901: S. Reinach. Télesphore. - Revue des Etudes Greques, 14, 1901, 343-349.

Rémy 1991: B. Rémy. Les inscriptions de médecins dans les provinces romaines de la péninsule ibérique. - Revue Etudes Anciennes, 93, 1991, 321-364.

Rémy **1996:** B. Rémy. Les inscriptions de médecins

découvertes sur le territoire des provinces de Germanie. - Revue Études Anciennes, 98, 1996, 1-2, 133-172.

Riederer 2002: J. Riederer. Die Metallanalyse der medizinischen Geräte. In: Medizinische Instrumente der römischen Kaiserzeit im Römisch-Germanischen Zentralmuseum Mainz. Römisch-Germanisches Zentralmuseum Mainz. Kataloge vor und frühgeschichtlicher Altertümer, 28, Mainz, 2002, 54-84.

Riethe 1989: P. Riethe. Traktat über römische Zange. - Zahnärztliche Mitteilungen, 8, 1989, 892-904.

Riha 1986: E. Riha. Römisches Toiletgerät und medizinische Instrumente aus Äugst und Kaiseraugst. - Forschungen in Äugst, VI, 1986.

Robert 1959: L. Robert. Les inscriptions greques de Bulgarie. - Revue phillologues, 33, 1959, 165-236.

Russeva 2001: V. Russeva. Trends of the Human Life Span Evolution in Populations Who Lived around Cabyle. -Papers on Anthropology, 10, 2001, 249-259.

Russeva-Slokoska 1990: L. Russeva-Slokoska. The Architecture of Pautalia depicted in Numismatic Material and Epigraphic Monuments. - Terra Antiqua Balkanica, 5, 1990, 147-153.

Russeva-Slokoska 1991: L. Russeva-Slokoska. Roman Jewellery. Sofia, 1991.

Ruzicka 1932-1933: L. Ruzicka. Die Münzen von Pautalia. - *ИАИ*, 7, 1932-1933, 1-217.

Scarborough 1968: J. Scarborough. Roman Medicine and the Legion: a Reconsideration. - Medical History, 12, 1968,3,254-261.

Schaeffer 1928: F. A. Schaeffer. Bistrouris romains de Strasbourg et de Lyon. -Revue de Musées, 3,1928,14.

Schallmayer 1989: E. Schallmayer. Aquae - das Römische Baden-Baden. Stuttgart, 1989.

Schenck 1888: L. Schenck. De Telesphoro deo. Göttingen, 1888.

Schönert 1965: E. Schönen. Griechisches Münzwerk. Die Münzprägung von Perinthos. Berlin, 1965.

Schönert-Geiss 1972: E. Schönert-Geiss. Griechisches Münzwerk. Die Münzprägung von Byzantion, 2, Keizerzeit. Berlin, 1972.

Schönert-Geiss 1977: E. Schönert-Geiss. Griechisches Münzwerk. Die Münzprägung von Bisanthe-Dikaia-Selymbria. Berlin, 1977.

Schönert-Geiss 1987: E. Schönert-Geiss. Griechisches Münzwerk. Die Münzprägung von Maroneia. Berlin, 1987.

Schönert-Geiss 1991: E. Schönert-Geiss. Griechisches Münzwerk. Die Münzprägung von Augusta Traiana und Traianopolis. Schriften zur Geschichte und Kultur der Antike, 31, Berlin, 1991.

Schoppa 1972: H. Schoppa. Aquae Mattiacorum und Civitas Mattiacorum. - Bonner Jahrbucher, 172, 1972, 228-237.

Schulze 1934: R. Schulze. Die römischen Legionslazarette in Vetera und anderen Legionslagern. - Bonner Jahrbucher, 139, 1934, 54-63.

Schuster 1996: J. Schuster. Ein augenmedizinisches Instrument von der Feddersen Wierde, Lndk. Cuxhaven (Niedersachsen). - Archäologisches Korrespondenzblatt 26, 1996, 307-309.

Schwantier 1974: K. Schwantier. Römische medizinische Instrumente in der Antikensammlung des Wiener Kunsthistorischen Museum. - Österreichische Ärztezeitung, 29, 1974, 20, 161-163.

Seure 1929: G. Seure. Archéologie thrace. - Revue Archéologique, 29, 1929, 1, 51-83.

Simpson 1977: G. Simpson. Early Roman Metal Objects from the Excavations at Neuss. - Studien zu den Militärgrenzen Roms, 2. - Bonner Jahrbucher, Beiheft 38,1977,561-564.

Sjögvist 1960: E. Sjögvist. Hellenistic Medicine Bottles. -American Journal of Archaeology, 63, 1960, 1, 78-83.

Skaric 1926: V. Skaric. Apollo Tadenus. - Glasnik Zemskog muzeja u Bosni I Herzegovini, 38, 1926, 101-104.

Skorpil 1912: K. Skorpil. Grabfund in Balcik. - Jahreshefte des österreichischen archäologischen Institutes in Wien, 15, 1912, 101-134.

Sobel 1991: H. Sobel. Römische Arzeikästchen. - Saalburger Jahrbucher, 46, 1991, 121-147.

Stanciu 1996: I. Stanciu. Materiali romani conservati nelle collezioni del Museo Provinciale di Baia Mare. In: Omaggio à Dinu Adamesteanu (Hrsg. M. Poramb, Clusium), 1996, 155-164.

Stettier 1982: A. Stettier. Der Instrumentenschrank von Korn Ombo. -Antike Welt, 13, 1982, 3,48-53.

van Straten 1981: F. T. van Straten. Gifts for gods. Faith, hope and worship. Aspects of religious mentality in the anciets world (ed. H.S.Versnel). Leiden, 1981, 65-151.

Strong 1966: D. E. Strong. Greek and Roman Gold and Silver Plate. Londres, 1966.

Stroszeck 1999: J. Stroszeck. Kerameikosgrabung 1998. Mit Beiträgen von K. Hallofund G. Jöhrens. - Archäologischer Anzeiger, 1999, 1, 147-172.

Swoboda 1937: E. Swoboda. Grabungen in Enns im Jahre 1936. Jahreshefte des österreichischen archäologischen Institutes in Wien, 30, 1937, 252-308.

Szabö 1984: K. Szabô. Balsamaires en bronze provenant de la Pannonie. - Alba Regia, 21, 1984, 99-113.

Szilagyi 1956: J. Szilagyi. Aquincum. Budapest, 1956.

Szubert 1978: W. Szubert. On the Depictions of Sacred Architecture on Coins from Lower Moesia and Thrace. - Archeologia, 29, 1978, 35-45.

Szubert 1990: W. Szubert. Remarks on the Thracian-Roman Asklepieions. - Études et Travaux, 15, 1990, 409-415.

Tabanelli 1956: M. Tabanelli. Chirurgia nelP antica Roma. Torino, 1956.

Tabanelli 1958: M. Tabanelli. Lo strumento chirurgico e la sua storia. Forli, 1958.

Tassinari 1992: S. Tassinari. Recherches sur la datation et l'origine de la vaisselle de Pompei. Acta of the 12th Congress on Ancient Bronzes. Nijmegen, 1992, 87-96.

Tatcheva 1999: M. Tatcheva. Les inscriptions grecques de Novae (Moesia Inferior). In memoriam P. Petrovic, T. Ivanov. Vorträge der Internationalen Konferenz Svistov, Bulgarien (1-5. September 1998). Hrg. G. von Bülow, AI. Milceva, Sofia, 1999.

von Töply 1912: R. von Töply. Antike Zahnzangen und chirurgische Hebel. - Jahresheft des österreichen Institutes in Wien, 15, 1912, 135-156.

Tomas 2003: A. Tomas. Jugs from Novae. A study on Finds 1960-1999. -Novensia, 14, 2003, 119-184.

Tomlinson 1983: R. A. Tomlinson. Epidauros. London, 1983.

Τριανταφυλλος 1991: Δ. Τριανταφυλλος. Ο ταφικος τυμβος της Τραϊανουπολης. – Το αρχαιολογικο εργο στη Μακεδονια καὶ Θρακη, 5, 1991, 439-453.

Tsontschev 1941: D. Tsontschev. Le sanctuaire thrace près de Batkoun. Sofia, 1941.

Tsontschev 1960: D. Tsontchev. Contributiones épigraphiques à l'études de la domination romaine en Bulgarie méridionale. - Latomus, 19, 1960, 2, 124.

UbI 1997: H. Ubl. Katalog zur Schausammlung "Römerzeit" des Museums Lauriacum-Enns, 2. Enns-Wien, 1997.

Ujvâri, Zsidi 2002: G. Ujvâri, P. Zsidi. Ein Bronzekästchen aus Aquincum. I bronzi antichi: Produzione e tecnologia. Ed. AI. Giumlia-Mair. In: Atti del XV Congresso Internazionale sui Bronzi Antichi, organizzato dalPUniversità di Udine, sede di Goriza, Grado - Aquilieia, 22-26 maggio 2001. Montagnac, 2002, 530-538.

Urban 1989: O. H. Urban. Wegweiser in die Urgeschichte Österreichs. Wien, 1989, 222.

Urban, Teschler-Nicola, Schultz 1985: O. Urban, M. Teschler-Nicola, M. Schultz. Die latènezeitlichen Gräberfelder von Katzelsdorf und Guntramsdorf, Niederösterreich. - Archaeologia Austriaca, 69, 1985, 13-104.

Vagalinski 1995: L. Vagalinski. Roman Bronze Strigilis and Rings for them from Thrace (1st - 3rd c.AD). In: Acta of the 12th International Congress on Ancient Bronze at Nijmegen, the Netherlands, and June 1992. Nijmegen, 1995,435-443.

Védrènes 1876: A.Védrènes. Traité de medicine de A. C. Celse. Paris, 1876.

Venedikov 1963: Iv. Venedikov. Le syncrétisme religieux en Thrace à l'époque romaine. - Acta Antiqua Philippolitana, 1963, 153-166.

Vianu 1985: M. A. Vianu. Les stèles funéraires de la Mesie Inférieure. - Dacia, 29, 1985, 1-2, 57-79.

Voinot 1984: J. Voinot. Inventaire des cachets d'oculistes gallo-romains. Paris, 1984.

Vulpes 1847: B. Vulpes. Illustrazione di tutti gli strumenti chirurgici scavati in Ercolano e in Pompei. -Antike Welt, Sondernummer, 1984.

Walker 1973: R. E. Walker. Roman Veterinary medicine. - In: J. M. C.Toynbee. Animals in Roman life and art. London, 1973,301-343.

Walters 1899: H. B. Walters. Catalogue of the Bronzes in the British Museum. London, 1899.

Watermann 1980: R. A. Watermann. Mensch und Medizin zwischen Macht und Militär der römischen Kaiserzeit. Frankfurt am Main, 1980.

Weinreich 1912: O. Weinreich. 0EOI ΕΠΗΚ001. - Mitteilungen des (kaiserlichen) Deutschen Archäologischen Instituts. Athenische Abteilung 37, 1912, 1-68.

Wells 1967: C. Wells. A Roman Surgical Instrument from Norfolk.-Antiquity, 41, 1967, 139-141.

Wible 1982: F. Wible. Nouvelle découvertes à Martigny, Forum Claudii Vallensium. - Archäologie der Schweiz, 5,1982, 1,2-14.

Wilmanns 1995: J. C. Wilmanns. Der Sanitätsdienst im römischen Reich. In: Medizin der Antike, 2. Hildesheim, Olms-Weidmann, 1995.

Yenemann 1985: H. R. Yenemann. Über Ausfuhrung und Genauigkeit von Münzwägungen in spätrömischer und neuerer Zeit. - Trierer Zeitschrift, 48,1985,163-194.

Zimmer 1982: G. Zimmer. Römische Berufsdarstellungen. Bert, 1982.

Zmeikova 1985: II. Zmeikova. Pour le commerce avec des médicaments dans l'antiquité. - Thracia Pontica, 2, 1985,365-371.

Zoudhi 1975: B. Zoudhi. Les dieux de la médecine et leurs scènes. - Les Annales Archéologiques Arabes Syriennes, 25, 1975,83-124.

Използвани съкращения

АИМ - Археологически известия на Народния музей
АОР - Археологически открития и разкопки
ВДИ - Вестник древней истории
ГАИМ - БАН - Годишник на Археологическия музей - Пловдив
ГИБИ - Гръцки извори за българската история
ГМСБ - Годишник на музеите в Северна България
ГНАМП - Годишник на Народния археологически музей - Пловдив
ГНМ - Годишник на Народния музей
ГПНБМ - Годишник на Пловдивската Народна Библиотека и Музей
ГНАМП - Годишник на Археологически музей Пловдив
ГСУ-ИФФ - Годишник на Софийския университет, Философско-исторически факултет
ИАИ - Известия на Археологическия институт
ИБАД - Известия на Българското археологическо дружество
ИБАИ - Известия на Българския археологически институт
ИБИД - Известия на Българското историческо дружество
ИВАД - Известия на Варненското археологическо дружество
ИИИ - Известия на Историческото дружество
ИИМ - Известия на института по морфология
ИИМ-В.Търново - Известия на Историческия музей-В. Търново
ИИМ-Кюстендил - Известия на Историческия музей-Кюстендил.
ИМСЗБ - Известия на музеите в Северозападна България
ИМЮБ - Известия на музеите в Южна България
ИМЮИБ - Известия на музеите в Югоизточна България
ИНМВ - Известия на Народния музей-Варна
ИНИМ - Известия на Националния исторически музей
МПК - Музеи и паметници на културата
РП - Разкопки и проучвания
СА - Советская археология
Сб. НУ - Сборник народни умотворения

ANRW - Aufstieg und Niedergang der römischen Welt
BCH - Bulletin Correspondence Héllinistique
JRGZMMainz - Jahrbuch des Römisch-Germanischen Zentralmuseums in Mainz
SCIVA - Studii si cercetäri de istorie veche si arheologie

РЕЧНИК НА ТЕРМИНИТЕ, ИЗПОЛЗВАНИ В ГЛАВА III

термин	латински език	гръцки език	немски език	английски език
везна	statera	-	Waage	scales
вендуза	cucurbitula	σικύα, κύαθος	Schropfkopf	cupping vessel
гути	guttus	-	Guttus	guttus
длето	scalprum planum scalper planus	εκκοπεύς	Meißel	bone chisel
игла	acus uncus	βελώνη	Nadel	surgical needle (three cornered) round needle bodkins
игла, очна	acus	-	Starnadel	ophthalmic needle cataract needle couching needle handled needle
инструмент за наместване на кости	elevatorium	ἀναβολεύς μοχλίσκος	Knochenheber	bone lever
ланцет (инструмент за кръвопускане)	plebotomum, scalpellus	φλεβοτόμον φλεβοτόμος οξυβελές καθιάς	Lanzett	phlebotome katias
катетър	fistula aenea	καθετήρ αὐλίσκος	Katheter	catheter
каутерий	ferrum candens	καυτήριον, καυτήρ, καυτηρίδιον σιδήρεον	Kauterium Brenneisen	cautery
клещи	forceps	λάβις ὀστάγρα	Zangen Knochenzange	forceps bone forceps with straight jaws bone forceps with curved jaws tooth forceps
		ὀδοντάγρα ζιράγρα	Zahnzangen	stump forceps
краниокласт	cranioclastum	πίεστρον ἐμβρυοθλάστης θλάστης	Embryotklast, Kranioklast	cranioclast
кука				
кука, заострена	hamus, hamulus acutus	ἄγκιστρον ἀγκυρομήλη	Spitze Haken	sharp hook
кука, затъпена	hamus retusus	τυφλάγκιστρον	Stumpfe Haken	blunt hook
кука, гинекологична	uncus	ἐμβρυουλκός	Haken	traction hook for embryo midwifery forceps embryo hook
кука за унищожаване на плода	aeneum spiculum	ἐμβρυοσφάκτης	Haken	instrument for destroying foetus in utero
кутия, правоъгълна	loculus, locellus, loculamentum	δελτάριον	Kästchen Etui	retangular drug box etui

термин	латински език	гръцки език	немски език	английски език
литотомия, инструменти				
скалпел за литотомия	scalpellus	λιθοτόμον	Blasensteinhaker	lithotomy knife
кука за литотомия	uncus, ferramentum quo in calculus protrahitur	λιθουλκός	Blasensteinhaker	lithotomy scoop
комбинирана кука		λιθουλκός	Blasensteinhaker	retractor
повдиган за литотомия		λιθαναβολευς	B lasensteinheber	
щипци за литотомия		λιθολάβις	Blasensteinzange	lithotomy forcep;
лъжица			Löffel	spoon
лъжица-кохлеар	cochlear	-		
лигула	ligula	-		
ножица	forfex	ψαλίς	Schere	scissors
пиксида	pyxis	πύξις	Pyxis	pyxis
пинсети	vulsella volsella	λάβις τριχολαβίς (ιον)	Pinzetten	epilation forceps fixation forceps untoothed spring
	myzon forfices sarcolabos	σαρκολαβίς μύδιον	Klammern Lidklemmpinzettc	toothed spring fixation forceps coudeé spring fixation forceps myzon tumor vulsellum
плоча за стриване на медикаменти	cos	ἀκόνη	Salbenreibplatte	ointment slab whetstone
скалпел (и разновидностите му)	culter, scalper, scalpellus, corvus	μάχαιρα, σμίλη σκολοπομαχαίρον σκολόπιον πολυπικόν σπαθίον	Skalpell	scalpel bellied scalpel knife polyp knife
сонда	speculum	μήλη, κοπάριον ὑπάλειπτρον ὑπαλειπτρίς	Sonde	probe
сонда-шпатула	spathomele spathomela	ὑπάλειπτρον σπαθομήλη	Spatelsonde	spatula probe spathomele
сонда-лъжичка	cyathiscomele	κυαθισκομήλη	Löffelsonde	scoop probe cyathiscomele
сонда, ушна	spéculum oricularium auriscalpium	μηλωτίς,-ίδος μηλωτρίς ἀπυρομήλη	Ohrsonde	ear probe ear speculum
сонда, двойна	specillum	διπυρήνος μήλη ἀμφίσμιλος	Doppelsonde	double probe
спекулум				
спекулум, анален	speculum rectum	ἑδροδιαστολεύς μικρὸν διόπτριον κατοπτήρ	Analspeculum	rectal speculum rectal dilator

термин	**латински език**	**гръцки език**	**немски език**	**английски език**
спекулум, вагинален	speculum magnum matricis	*διόπτρα*	Vaginalspeculum	vaginal speculum vaginal dilator
стилус	stilus	*γράφιον*	Stilus	stilus
стригила	strigilis	*ξύστρα*	Strigilis	strigil
съд за медикаменти	urceus	*κυλίχνις*		drug box
трепанатор	modiolus	*τρύπανον,* *πρίων,* *πρίων χαρακτός* *χοινικίς,* *ὀρθοπρίων*	Trepanationbogen Krontrepan	trephine
	membranae custos	*μηνιγγοφύλαξ*	Meninophylax	meninophylax
трион	serrula	*πρίων* *μαχαίρωτος* *πρίων*	Säge	saw
тубус	theca vulnerarii	-	Büchse	tubular drug box
хаван	mortarium	*ἰγδίον*	Salbenreibgefäß	mortar
чукало	pilum	*δοῖδυξ*	Salbenreiber	pestle
шпатула	spathomele			spatula
шпатула, двойна		*γλωσσοκάτοχος*	Doppelspatel	double spatula
щипци	uvula forceps	*σταφυλάγρα* *ταφυλοκαύστης*	Staphylagra Mandelzangen (Zäpfchenzangen)	cross-legged staphylagra spring-type staphylagra plunger forceps uvula forceps staphylocaustes

ПРЕДМЕТЕН ПОКАЗАЛЕЦ

везна - 60 сл., 73, 94, 135, 139, 165 .
вендуза - 17, 23, 40 сл., 78, 89, 148
дисектор - 27, 32, 57, 78
длето-42, 50 сл., 93, 109
игла-23, 38 сл., 60, 63, 77, 134, 138
~, *очна* - 23, 42, 53, 55 сл, 73, 77, 94
~, *за превръзки* - 60
инструмент за кръвопускане, виж ланцет инструмент за наместване на кости - 42, 93
кастратор- 91, 106 сл, 166
катетър - 42, 45, 93
каутерий - 41 сл, 56, 58, 74
клещи - 32, 35, 42, 45, 53, 75, 93 сл, 106
~, *за костна хирургия* - 51 сл.
кохлеар - 59, 74, 77
краниокласт - 42, 75, 93
кука - 23, 37, 50, 53, 55, 63, 71, 73, 93 сл.
~, *затъпена* - 38
~, *заострена* - 37
~, *гинекологична* - 42, 47, 93
~, *за литотомия* - 42 сл, 44, 75
~, *комбинирана* - 44
~, *за унищожаване на плода* - 49, 93
кюрета - 42, 57 сл.
ланцет - 23, 32, 35, 37, 71, 75, 77
лигула - 59, 71 сл, 74
лъжица - 22, 59 сл, 73 сл, 100
ножица - 39 сл, 73, 76 сл.
пиксида - 68
пинсети - 17, 23, 29, 32 сл, 35, 37, 55 сл, 68, 72 сл, 75, 77, 93 сл, 100,139, 165
~, *кръвоспиращи* - 35
~, *за епилация* - 35
пинсети-ланцет - 32, 37, 75
плоча за стриване на медикаменти - 21, 31, 60, 74, 94, 100
повдиган, костен - 75, 77, 117
свредел - 49,117
скалпел - 22 сл, 25-32, 35, 40 сл, 42, 44, 51, 62 сл, 65, 71 сл, 73 сл, 75 сл, 77 сл, 93 сл, 108 сл, 135, 139, 164
~, *за литотомия* - 42 сл, 75, 94
~, *за очна хирургия* - 55 сл, 94
сонда - 17, 22 сл, 46, 56, 58, 75
~, *ушна* - 58, 63, 71 сл.
~, *двойна* - 42, 59
сонда-лъжичка - 57 сл, 60, 74, 134
сонда-шпатула - 17, 42, 56, 60, 133
спекулум
~, *анален* - 42, 45
~, *вагинален* - 42, 46, 79
стилус - 51, 62 сл, 77
стригила - 61, 77, 91
трепанатор - 42, 47, 49 сл, 93 сл, 116 сл.
трион-42, 49, 75,93, 116
тубус (футляр) - 57, 59, 63, 65 сл, 68
хаван - 23, 70 сл, 74, 94, 165
чукало - 70 сл.
шпатула-23, 51,59,62, 68, 75, 94, 100, 139
~, *двойна* - 59
щипци - 23, 32 сл, 35, 94
~, *за захващане на меките тъкани* - 33

ТЕРМИНИ

абцес-32, 106
анатомия - 15
анемия - 114
асклепион-13, 18 сл, 71, 105, 109 сл, 119, 121 сл 124, 135 сл, 137 сл, 139, 145, 148, 156, 166
брадавица - 32, 39
гимназиарх - 81, 89, 115
гинекология - 15, 23, 46 сл, 49, 91, 93, 165
диетология - 92
ембриотомия - 108
епидемия-95, 100 сл, 103 сл, 112, 114 сл, 116, 119,126, 141
епилепсия - 20, 151
инфекция-97, 111 сл, 118
кариес - 114
кастрация - 106 сл, 166
катаракта - 53, 94
конюнктивит- 114
литотомия - 35, 42 сл, 44, 73, 75, 79, 92 сл, 94, 165
малария- 114
мелотерапия - 18
митреум- 121, 138
ниело техника - 27, 74
нимфеум - 126, 144 сл.
офталмология - 38, 53, 55 сл.
парадонтоза- 114
парализа - 20
протези, зъбни - 17
стоматология - 23, 32, 51
терапевтика - 23, 95

травма - 49, 93 сл., 108, 117,138
трахома- 114
трепанация- 17, 19, 47, 49 сл., 93, 116 сл., 118
трихиазис - 35, 41
увулектомия - 33
урология - 23, 42 сл., 45, 93,165
фармакология/ фармацевтика - 15, 22, 90, 92, 94 сл., 109, 159
фистула-32, 45, 58, 93
фрактура-51, 74, 114, 117, 156 сл.
хемороиди - 20, 45
херния - 39
хирургия - 14 сл., 17,62,73,92,95, 114, 165
~, *костна* - 23, 32, 42, 49 сл., 51, 53, 93 сл.
~, очна-23, 42, 55 сл., 94

ИНДЕКС НАЛАТИНСКИТЕ ТЕРМИНИ

abaton- 137
acus - 38, 53, 60
aeger - 96
aeneum spiculum - 49
anabolicarii - 77
anabolium - 77
Andropogon ishaemum - 160
apoditerium - 153, 155, 159
archiatri
~ *palatini* - 87
~ *populäres* - 87, 89
-provinciales - 87
aspritudo- 114
Atropa belladona - 161
auriscalpium - 58
Bryonia alba - 20
caldarium - 153, 155 сл.
Cannabis sativa- 161
cannula - 45
capsarius - 96
civitates foederatae - 164
cochlear - 59
collyrium - 75
Convolvus scamonium - 160
cos - 60
cucurbitula - 40
cultellus- 108
culter - 25
curator aquarum - 153
cyathiscomele - 57
discentes capsariorum - 96
dura mater - 118
Ecballium ellaterium - 160
eleuthesium- 159
Eritrea centaureum - 160
evocationes morborum - 150
faber
~ *aerarius* - 76
~ *argentarius* - 76
~ *aurarius* - 76
-ferrarius - 76
ferramentum - 44
ferram - 108
~ *candens* - 41
fistula aenea - 45
foeticidium - 49
forceps - 32
forfex - 39
frigidarium- 153, 155 сл.
hamus, hamulus
~ *acutus* - 37
~ *retusus* - 38
Hedera helix L. - 29
iatralipta- 155
iatreia- 109
iatromea - 92
immunis - 96
laconicum- 155
lamina externa - 117
legatus legionis - 90
ligula - 59
lippientis - 96
lippitudo - 96, 114
locellus, loculamentum, loculus - 65 сл.
lues-115
lycium pataricum - 161
medica - 92
medicina domestica- 110
medicus - 84 сл., 90 сл., 94 сл., 96, 106
~ *castrorum (castrensis)* - 95
~ *chirurgus* - 95 сл.
~ *clinicus* - 96
~ *cohortis* - 85, 91, 95 сл.
~ *iumentarius et veterinarius* - 106
~ *legionis* - 90, 95
~ *libertus* - 110
~ *numerus* - 96
~ *ocularius* - 94
~ *Ordinarius (legionis)* - 91, 95 сл.
~ *pecuarius* - 106

meningophylax - 50, 59
miles medicus - 96
missio causaria - 96
modiolus - 49 сл.
mortarium - 69 сл., 71, 100
mulomedicus - 106
ophthalmia (thrachoma) - 35
opium-20 сл., 161
optio valetudinarium - 95
pater familiae - 106
pestis, pestilentia - 115
pilum, pistulum - 70
plebotomum - 32
plumbea fistula - 45
praefectus
-*castrorum* - 90
-*cohortis* - 90
prefurnium- 155
priapiscus - 45
principales-91, 96
pterygium - 55
ptoriasis - 162
pyxis - 68
sacellum-101, 104
sagitta- 108
scalpellum, scalpellus - 25, 31 сл.
scalper - 25, 50
scalper planus, scalprum planum - 50
scalprum, scalprus - 25
sequiplicarius-91
servus medicus - 87, 110
sinus sagitalis - 117
spathomela, spathomele - 56
spéculum - 56
~ *oricularium* - 58
speculum
~ *magnum* - 45 сл., 79, 93
~ *rectum* - 45, 47, 93
stad(t)era-61
stilus, stylus - 62
strigilis — 61
sudatorium- 153,155
taberna medica - 109
tepidarium- 153, 155 сл., 158
terebra - 117
theca vulneraria - 63
unctor- 155
uncus- 38, 47
uvula forceps - 33
valetudinarium - 95, 97 сл., 110, 165
venator- 106
veterinarius - 85, 95, 106
volsella, vulsella - 33
vulneratus - 96
vulnerarius - 96

ИНДЕКС НА ГРЪЦКИТЕ ТЕРМИНИ

ἄγκιστρον – 37
ἀγκυρομήλη – 37
ἀκόνη – 60
ἀμφίσμιλος – 58
ἀναβολεύς – 77
ἀπυρομήλη – 58
ἀριστεύς – 81, 89
ἀρχιατρός – 81, 88 сл.
ἀσκληπιεῖον – 135
αὐλίσκος – 45
βελώνη – 38, 60
γλωσσοκάτοχος – 59
γραφεῖον, γραφίς, γράφιον – 62
δελτάριον – 65
δημοφίλητος – 81, 89
διόπτρα – 46
διπλόη – 117
διπυρήνος μήλη – 58
δοίδυξ – 70
εγκοιμήσις – 137
ἑδροδιαστολεύς – 45
ἐιητήρ – 144
ειλειθυεια κακά – 144, 146
εκκοπεύς – 50
ἐμβρυοσφάκτης – 49
ἐμβρυουλκός – 47
ἐσθλός – 82, 89
ιατρ(ε)ίνη – 86
ἰατρὸς, ἰητρὸς, ἰατροὶς – 80, 82, 88 сл.
ἰγδίον – 70
ἱππιατρὸς – 85, 106
καθετήρ – 45
κατοπτήρ – 45
καυτήριον, καυτήρ, καυτηρίδιον σιδήρεον – 41, 74
κοπάριον – 56
κυαθισκομήλη – 57
κυαθίσκος – 59
κύαθος – 40
κυλίχνις – 68
λάβις – 33

λιθαναβολέυς – 42
λιθολάβις – 35, 42
λιθοτμόν – 42
λιθοτόμον – 42
λιθουλκός – 42 сл.
λοιμός – 115
λοχεία – 86
λύκιον – 69 сл., 160 сл.
μαῖα – 86
μανία – 142
μάχαιρα – 25
μήλη – 56
μηλωτίς, -ίδος, μηλωτρίς – 58
μηνιγγοφύλαξ – 50, 59
μικρὸν διόπτριον – 45
μύδιον – 33
νοσος – 115
~ *λοιμός* – 115
ξύστρα – 61
οξυβελές – 32
ὀρθοπρίων – 49
ὀστάγρα – 51
ὀφθαλμός – 94
ὀφθαλμια – 146
πρίων, πρίων χαρακτός – 49
πτερυγοτόμος – 55
σίδηρις, σιδήριον – 74
σικύα – 40
σμίλη – 25, 31
σπαθομήλη – 56
σταφυλάγρα – 33
σταφυλοκαύστης – 47
τέλος – 143
τριχολαβίς (ιον) – 33, 35
τρύπανον – 49
τυφλάγκιστρον – 38
ὑπαλειπτρίς, ὑπάλειπτρον – 56
ὑπὲρ θεραπείας – 109, 137, 142
ὑπὲρ τῆς σωτηρίας – 109, 137
φάρμακον – 19
φλεβοτόμον, φλεβοτόμος – 32
χοινικίς, χοινίκη, χνόη – 49 сл.
ψαλίς – 39

ИНДЕКС НА ИМЕНАТА И ЕПИТЕТИТЕ (ИМПЕРАТОРСКИ, ЛИЧНИ, НА БОЖЕСТВА И ХЕРОИ)

Август, имп. – 87, 90, 97, 106
Акесо – 141
Антонин Пий, имп. – 88, 119, 123, 126 сл., 131
Аполон – 19, 83, 102, 115, 121 сл., 124, 127 сл., 132, 136, 138, 141, 143 сл., 146 сл., 148
~ *αλεξικάκος* – 148
~ *Αυλαρκηνος* – 148
~ *ἐπήκο(ο)ς* – 83, 148
~ *Grannus* – 105, 121
~ *Ἥλιος (Helios)* – 136
~ *Ἰητρός* – 83, 90, 122 сл., 128 сл., 139, 143 сл., 148
~ *ενδρισος* – 124, 148
~ *ολοφονιος* – 115
~ *κύριος* – 148
~ *Μαλεατας* – 136
~ *Medicus* – 83, 129 сл., 131 сл., 133, 138, 143, 148
~ *οιλίος* – 148
~ *παῖαν* – 148
~ *Προπύλαιος* – 127, 129
~ *Tadenus* – 148
~ *Ταρζηνος* – 148
~ *Ζγουλαμηνος* – 148
Артемида – 19, 83, 86, 121, 124 сл., 136, 139, 147
~ *ραυρών* – 86
~ *Εἰλείθεια* – 146
~*Ἰφιγένεια* – 147
~ *Λεχώ, Λοχεία* – 86, 147
~*Ὀρθωσία* – 19
~ *Παιδοτρόφος* – 124 сл., 139, 147
Асклепий – 14, 19, 31, 61, 81 сл., 83, 88 сл., 90, 96, 101 сл., 103 сл., 105, 110, 119 сл., 121 сл., 123 сл., 125 сл., 127, 129 сл., 131 сл., 133 сл., 136 сл., 139, 141 сл., 143 сл., 146 сл., 148 сл., 166
~ *ἀκέσιος* – 147
~ *αλεξικάκος* – 147
~ *ἐπήκο(ο)ς* – 147
~ *ἐπιφανέστατος θεὸς* – 147
~ *θεὸς ἐπήκοος* – 147
~ *ἰάτρος* – 147
~ *ειλαδδιηνος, ειλαιδεηνος, ελαισκηνος* – 147
~ *ερσοβλέπτης* – 148
~ *κύριος* – 147 сл.
~ *Λιμηνος* – 137, 148
~ *παῖαν* – 147
~ *Ρασυπηρηνος* – 142
~ *Σαλδηνος, Σαλδοκεληνος, Σαλδοβυσσηνος* – 148
~ *Ζιμιδρηνος, Ζυμυδρηνος* – 148 сл.
~ *Ζγουλαμηνος* – 148 сл.
~ *σωτήρ* – 147 сл.
~ *σωτῆρσι ἐπιφανεστάτοις – с Хигия* – 147

~ *υγιατής* – 147
Атина
~ *Οφθαλμιτίς* – 146
Бес – 151
Ваал – 150
Веспасиан, имп. – 87
Галиен, имп. – 122 сл., 125, 127
Гета, имп. – 121 сл., 125 сл., 127, 129 сл., 131 сл.
Глюкон – 125 сл.
Гордиан III, имп. – 127 сл., 129 сл., 131 сл.
Дарзалас – виж и Μεγάς Θεός – 89, 130
Деметра – 119, 121, 125, 127, 129, 132 сл., 139, 141, 144, 146
Диадумениан, имп. – 130 сл., 132 сл.
Диана – 144
Диоклециан, имп. – 106
Дионис – 80, 101, 147 сл.
~ *ἀκέσιος* – 148
~ *αλεξικάκος* – 148
~ *ιάτρος* – 148
~ *παιώνιος* – 148
~ *σωτήρ* – 148
~ *υγιατής* – 148
Домициан, имп. – 101
Елагабал, имп. – 123 сл., 127, 130 сл., 132 сл.
Еней – 51
Епионе – 141
Ерос – 122
Загрей – 19
Залмоксис – 18 сл.
Зевс – 127, 144
Йазо – 141
Каракала, имп. – 98, 101, 119, 121, 122 сл., 124 сл., 127 сл., 129 сл., 131 сл., 133, 143, 166
Клавдий II Готски, имп. – 116
Комод, имп. – 119, 124 сл., 126 сл., 131 сл.
Конкордия – 132
Корнелия Юлия – 124
Криспина – 124
Луций Вер, имп. – 115, 121 сл., 123, 125, 129
Макрин, имп. – 127, 130, 132 сл.
Максим, имп. – 131
Максимин I, имп. – 129, 131 сл.
Марк Аврелий, имп. – 15, 80, 104, 115 сл., 119, 124 сл., 126 сл., 129, 131, 141
Махаон – 14, 141
Нерон, имп. – 97
Орфей – 18 сл.
Отацилия Севера – 129 сл., 131
Панацея – 139, 141
Плавцила – 131 сл.
Подалерий – 14, 141
Сарапис – 123, 126
Сабазий – 101, 105
Север Александър, имп. – 127 сл., 130 сл., 132
Септимий Север, имп. – 96, 100, 119, 121 сл., 124 сл., 126 сл., 129 сл., 131 сл., 133, 166
Силван – 19, 105
Телесфор – 19, 83, 119, 121, 123 сл., 125 сл., 127 сл., 129 сл., 131 сл., 133 сл., 139, 141, 143, 147, 149, 166
Тиберий Константин, имп. – 157
Траке – 18
Транквилина – 126, 128 сл., 130
Траян, имп. – 98, 157, 166
Трите нимфи – 19, 101, 104, 119, 121, 123 сл., 125 сл., 127 сл., 129, 136, 144 сл., 146, 148, 166
~ *ουρδαπηναί* – 148
~ *θεὸς ἐπήκοος* – 148
~ *κυρίας* – 148
~ *medicae* – 148
~ *salutares* – 148
~ *salutiferae* – 148
~ *σωτείραις* – 148
Тюхе – 127
Фаустина Млада – 119, 121 сл.
Филип I, имп. – 127 сл., 129 сл., 131
Филип II, имп. – 129 сл., 131 сл.
Фортуна
~ *Panthea* – 133
Хадриан, имп. – 87, 96, 155
Хеката – 83, 125, 144, 146 сл.
~ *ουροτρόφος* – 146
~ *Παιδοτρόφος* – 146
Хера – 83, 121, 144
Херакъл – 83, 101, 123, 127, 147, 151
Хермес – 83, 123
~ *Τρισμεγίστος* – 146
Херос – 19, 21, 124, 137, 142 сл., 145
Хигия – 19, 83, 88, 96, 101 сл., 103 сл., 105, 119, 121 сл., 123 сл., 125 сл., 127 сл., 129 сл., 130 сл., 132 сл., 134, 139, 141 сл., 143, 147 сл., 166
~ *σωτῆρσι ἐπιφανεστάτοις* – с *Асклепий* – 147
Хноубис – 151
Хор – 151
Юлий Цезар – 87, 110
Юлия Домна – 121, 123, 125, 127 сл.129 сл., 131, 147
Юлия Мамея – 130
Юлия Меза – 130

Юлия Павла – 131 сл.
Юнона – 101

Aelius Macedos – 96, 102
Antonius Musa – 87
Apollodorus Aquarius – 106
Aurelius Artemo – 84, 91
Archagatos – 87
Bonus Valetudus – 105
Flavius Honoratus – 104
Grannus, виж Аполон
Helios, виж Аполон
Iapis (Iapyx) – 51

Αθυς Σπαρτ[ο]κου – 82
ἀκέσιος, виж Асклепий, Дионис
Ἀλέξανδρος Διλαηους – 82
αλεξικάκος, виж Аполон, Асклепий, Дионис
Ἀσκληπειαδης – 149
Ἀσκληπειάδης Ἀσσκ(λ)ηπειοδοτου – 149
Ἀσκληπ(ιά)ας – 149
Ἀσκληπιάδης – 81, 89, 149
Ἀσκληπίδης – 149
Ἀσκληπιοδότης – 149
Ἀσκληπιοδοτιανός – 149
Ἀσκληπιόδοτος – 149
Ἀσκληπιοδοτος Τελεσφορου – 149
Ἀσκληπιόδωρος – 149
Αυλαρκηνος, виж Аполон
Αὐρηλια Σαβίνα (Νήνης) – 85
Αὐρήλιος Μουκιανος – 142
Αὐρηλίος Σαβαστιανος – 85
ουρδαπηναί – виж Трите нимфи
Γλαυκίας Ἀθαναίωνος – 81, 90
Διονύσιος – 82, 90
Δίλαης – 82
Εἰλείθυεια, виж и Артемида – 144, 146
ἐπήκο(ο)ς, виж Аполон, Асклепий – 83
ἐπιφανέστατος θεὸς, виж Асклепий и Хигия – 147
Ἥλιος, виж Аполон
θεὸς ἐπήκοος, виж Трите нимфи
θεὸς ἐπήκοος, виж Асклепий, Трите нимфи
ἰάτρος, виж Аполон, Асклепий, Дионис
Ἰητρός, виж Аполон
Ἰφιγένεια, виж Артемида
ενδρισος, виж Аполон
ουροτρόφος, виж Хеката
κυρίας, виж Трите нимфи

Юпитер – 101
Юстиниан, имп. – 157

Marcus Octavius – 84, 96
medicae, виж Трите нимфи
Medicus, виж Аполон
salutares, виж Трите нимфи
salutiferae, виж Трите нимфи
Sirona – 105
Straton – 162
Tadenus, виж Аполон
T. Rascanius Fortunatos – 85, 96
T. Vitrasius Pollion – 104

κύριος, виж Аполон, Асклепий
Λεχώ, Λοχεία, виж Артемида
Λιμηνος, виж Асклепий
Μάξιμος – 83
Μᾶρκος Αὐρήλιος – 80
Μεγάς Θεός – 81, 89
Νυμφεια – 129
οιλίος, виж Аполон
Ὀρθωσία, виж Артемида
Οφθαλμιτίς, виж Атина
παῖαν, виж Аполон, Асклепий – 147 сл.
Παιδοτρόφος, виж Хеката, Артемида
παιώνιος, виж Дионис
Π(ρ)αξιλλα – 86, 92
Προπύλαιος, виж Аполон
Ρασυπηρηνος, виж Херос, Асклепий
Σαλδηνός, Σαλδοκεληνός, Σαλδουσσηνός, виж Асклепий
Σεβηρια Νυμφια – 129
Σκλάδατος – 83
Σπαρτοκος – 82
Στρατία – 146
σωτείραις, виж Трите нимфи
σωτήρ, виж Асклепий, Дионис – 147
Σωτηρα – 119, 125
σωτήρσι ἐπιφανεστάτοις, виж Асклепий и Хигия – 146
Ταρζηνος, виж Аполон – 148
τελεσφόροι – 143
Τιουτα – 146
Τ. Φλ. υρεινα ειθυκενθος Εσβενιος – 145
υγιατής, виж Асклепий, Дионис – 147
Ζγουλαμηνος, виж Аполон, Асклепий
Ζιμιδρηνος, виж Асклепий

ИНДЕКС НА ГЕОГРАФСКИТЕ ИМЕНА

Абритус-61, 111, 113
Августа Траяна - 25, 85, 111 сл., 113, 115, 125, 145, 149
Айватово (Шушманци, Пловдивско) - 145
Айтоските минерални бани, виж Акве Калиде
Акве Калиде (Aquae Calidae) - 133,145,157 сл., 159
Анхиало- 115 сл., 126, 129, 157 сл.
Аполония - 20, 129, 149, 164
Балчик, виж Дионисопол - 25, 60
Банско - 12, 65 сл., 69, 162, 165
Баткун (с. Паталеница, Пазарджишко) - 135, 137, 142 сл., 147 сл., 149
Бизоне- 69 сл., 161
Бургаските минерални бани, виж Акве Калиде
Бурдапа (Саладиново, Огняново, Пловдивско) - 145 сл.
Бутово - 56
Варвара (Пазарджишко) - 136
Варна, виж Одесос
Войвода - 56
Вършец - 39,45, 56 сл., 60, 156 сл.
Германия- 136, 158
Гиген, виж Ескус
Глава Панега (Златна Панега, Ловешко) - 135, 137 сл., 148
Гърчиново (Търговищко) - 58, 62, 68, 162
Дебелт, виж Деултум
Девня, виж Марцианопол
Деултум - 32, 37, 128 сл.
Дионисопол (Крунои, Балчишка гробница) - 12, 25, 29, 35, 40, 42, 51, 57 сл., 59 сл., 61, 68 сл., 75, 80, 89, 164 сл.
Драгодан (Кюстендилско) - 20 сл., 22, 25, 58, 60, 68, 164сл.
Ескус- 33, 60 сл., 114
Изворово (Старозагорско) - 142
Кабиле (Ямболско)-20, 82,91,107, 111 сл., 148, 166
Каварна, виж Бизоне
Каснаково (Хасковско) - 145
Карановo (Сливенско) - 12, 20 сл., 22, 25, 27, 29, 32, 37, 57 сл., 60 сл., 62 сл., 65, 69, 75, 77, 150, 162, 164 сл.
Карасура- 135, 147
Кочериново (Кюстендилско) - 20 сл., 22, 59, 66, 68 сл., 133, 162
Кюстендил, виж Пауталия
Любенец (Сливенско) - 111
Люблен (Търговищко) - 60, 71 сл.
Марцианопол - 27, 29, 33, 38 сл., 42 сл., 44 сл., 47, 49 сл., 51, 53, 55 сл., 58, 60 сл., 62, 68 сл., 71, 75, 79, 92сл.,94, 110, 113, 115, 130 сл., 149, 162, 164 сл.
Месамбрия - 81, 90, 129, 136, 139
Монтана- 84, 91, 96, 134, 143
Мъдрец (Старозагорско) - 20 сл., 22, 65 сл., 69, 164
Несебър, виж Месамбрия
Никополис ад Иструм, дн. с. Никюп - 12, 33, 35, 37, 57, 59 сл., 85, 91, 132 сл., 135, 164
Никополис ад Нестум, дн. с. Гърмен - 125, 149, 156
Нове-68,91,98, 100 сл., 165
Огняново, виж Бурдапа
Одесос, виж Варна - 37, 40, 42,47, 56, 58, 60 сл., 62, 68 сл., 71, 81 сл., 88 сл., 104, 109, 113, 115 сл., 126, 129, 135, 139, 146, 149, 156, 162, 165
Опака- 133
Охрид - 35
Пауталия - 71, 119, 121 сл., 123, 126, 135 сл., 138, 145, 149, 155 сл., 158
Перник-31, 61, 135, 137, 142 сл., 147
Плиска - 83 сл., 96
Пловдив, виж Филипопол
Поморие, виж Анхиало
Радомир - 59, 77
Разград, виж Абритус
Рациария - 151, 156
Сандански - 141
Сапарева баня, виж Германия - 135, 139
Свищов, виж Нове - 35, 38, 101, 147
Сердика-122 сл., 135, 143,149, 151, 153, 156 сл.
Скаптопара - 159
Скупи (Скопие) - 68
Скутаре (Пловдивско) - 29, 51, 56, 59, 62, 68 сл., 75, 162, 165
Сливница- 135 сл., 137, 143, 148
Созопол, виж Аполония
София, виж Сердика
Стара Загора, виж Августа Траяна
Стойник (Сърбия) - 97
Труд (Пловдивско) - 83
Филипопол - 27, 37, 59, 110, 113, 115, 123 сл., 126, 133, 139, 141, 146 сл., 149 сл., 151, 165
Хисаря - 109, 144 сл., 156 сл., 158 сл.
Цалапица (Пловдивско) - 86, 92
Чаталка - 60, 134
Яйлата - 111

Akhisar - 89
Alexandria- 16, 92
Allianoi - 47
Antagoniana- 107
Aquae (Baden Baden) - 121
Aquae Apollinaris - 159
Aquae Calidae - 159
Aquae Mattiacorum - 159
Aquae Passeris - 159
Aquae Populoniae - 159
Aquae Segetae - 159
Aquae Volaterranae - 159
Aschersleben - 93 сл.
Asia Minor - 11, 23, 27, 38, 43 сл., 60, 79, 107
Atrax - 33
Augst - 37
Baden- 11
Baie-108
Beaune (Côte-d'Or) - 66
Berlin - 50
Bingen- 11, 23, 25, 27, 31, 47, 50 сл., 78, 93 сл.
Bonna - 97
Borcovicum - 97
Byzantion - 127
Byzie- 127 сл.
Carnuntum - 97, 100
Carsium- 85, 91
Chichester - 107
Cherssonnes - 69, 161
Colonia Ulpia Traiana (Vetera, Xanten) - 27,31,97
108 сл.
Constanta, виж Tomis
Ephesos - 60, 78, 93
Epidauros- 136, 138, 146
Ex-107
Feldberg-106
Fendoch - 97
Freißen-106
Galatii Bistritei - 17, 116
Giinzburg - 66
Hadrianopolis - 116, 125 сл., 127
Haltern - 97
Herculanum - 17, 23, 27, 32, 77, 92
Histria-81,88
Ialysos- 17,40
Inchtuthil- 101
Istros- 131
Itersdorf- 106
Kallatis-88
Kallion-51,93
Kis Köszeg (Batina) - 17, 116
Klaros-115
Köln -29, 55 сл., 74
Kolophon - 23, 38, 50 сл., 93 сл.
Kom Ombo - 31, 38,40,47, 50, 53, 59, 61 сл., 63
Kos-138
Künzing - 97
Lauriacum - 97 сл., 100
Lotschitz - 97
Luzzi - 93
Lyon-66, 162
Maastricht - 66
Mainz, виж Aquae Mattiacorum - 37, 50, 159
Maribor - 66
Milos - 55
Mirmekia - 69
Montbelle - 53, 94
Morgantina - 161
Morlungo - 56
Nauplion- 17
Nea Paphos - 93
Niederbieber - 50
Nijmegen, виж Noviomagus
Nikomedia - 84
Nisibia - 115
Novaesium - 97 сл.
Noviomagus - 55
Obermänzing - 17, 116
Oberstimm - 97
Ostia - 76
Paris - 35, 69
Pergamon- 119, 138
Perynthos - 126 сл.
Pirea- 141
Plotinopolis - 127
Pompei - 11, 17, 23, 27, 32, 40, 45, 51, 55, 69, 74 сл.,
77 сл., 79, 92 сл., 106, 109
Reims - 55, 94
Rimini - 23, 25, 43 сл., 49, 51, 92 сл.
Rome-51, 72, 87, 92, 105 сл., 115 сл., 148, 156, 161
Saint Privat d'Allier - 29, 31
Salzburg-11, 51, 59
Seeb- 106
Segontium - 97
Smirna- 115
Spießen-107
Thirea-141
Tomis-29, 31,49, 56, 59, 83, 88, 115 сл., 131

Topiros - 125
Traianopolis - 20, 22, 65, 125
Tresmis - 84 сл., 96
Trier-23, 60
Weissenburg - 31
Wiesbaden- 159
Worms - 23, 33
Vasada - 82, 89
Ventimiglio - 72
Viminatium - 35, 66, 94, 162
Vindonissa - 97

LaAöoßvaoa - 158

ИНДЕКС НА АНТИЧНИТЕ АВТОРИ

Ариан (Lucius Flavius Arrianus) - 18
Аеций (Aetius) - 33, 38
Аретей (Aretaeus) - 14, 40
Архигенес (Archigenes) - 46
Варон (Varron) - 106
Вегеций (Vegetius) - 15
Витрувий (Vitruvius) - 153, 155, 158
Еразистрат (Erasistratus) - 45
Изидор (Isidores) - 59
Йорданес (Jordanes) - 157
Клавдий Гален (Galenus) - 14 сл., 45, 50 сл., 61 сл., 71,94,160
Колумелла (Columella)- 15, 108, 110
Лукиан (Lucianos) - 74
Марцел Емпирик (Marcellus Empiricus) - 15, 61, 73
Орибазий (Oribasius) - 15
Павзаний (Pausanias) - 147
Паул от Егина (Paulus Aegineta) - 15, 33, 38, 45 сл., 51,53
Педаний Диоскурид (Dioscorides) - 14, 62, 70, 159 сл.
Платон (Platon)-18,109
Плиний (Plinius) - 18, 42, 61, 70, 96, 150, 156, 158, 160
Присциан (Priscianus) - 74
Прокопий Кесарийски (Procopius) - 157
Ру<j)(Rufus)-14, 15
Светоний (Suetonius Tranquillus) - 110
Сенека (Seneca) - 108
Скрибоний Ларг (Scribonius Largus) - 14 сл., 53, 61, 94, 159
Соран (Soranus) - 14 сл., 46, 49, 92
Страбон (Strabon) - 82
Теофраст Ерезийски (Theophrastos) - 19 сл., 159
Тертулиан (Tertullian) - 49
Тит Ливий (Titus Livius) - 95
Флавий Йосиф (Flavius Josephus) - 164
Хезиод (Hesiod) - 146 сл.
Херодот (Herodotus) - 20, 161
Хипократ (Hippocrates) - 14, 31, 33, 42, 45, 50, 60, 62, 73 сл., 83, 114
Целз (Celsus) - 14, 39, 41, 45, 52 сл., 55, 60 сл., 70, 93, 109, 160 сл.
Цицерон (Cicero) - 95, 162

ИНДЕКС НА ЦИТИРАНИТЕ ИЗВОРИ

Aetius, Tet., П.1.13 (с. 37); И.3 (с. 38); И.3.60 (с. 37), И.3.74 (с. 55), И.3.81 (с. 58); П.4.12 (с. 33), П.4.16 (с. 55), П.4.45 (с. 59); ULI.13 (с. 38); IV.4.45 (с. 41), IV.4.96 (с. 56); VI (с. 56); VIII.2, 4 (с. 39).
Anthologia Palatina, IX.298 (с. 46)
Aretaeus, De Morb. Acut., I.10 (с. 40)
Celsus, De Medicina, 1.1 (с. 155); 11.11 (с. 41), 11.17 (с. 158), 11.17.10 (с. 42); III.10.2 (с. 162); 111.27 (с. 158); IV.31 (с. 158); VI, 5, 6, 9 (с. 162), V.26 (с. 60), 27.2 (с. 41), 28.1-3 (с. 41); VI.6.5 (с. 162), VI.7 (с. 61), VI.7.1, 3 (с. 71), VI.7.7 (с. 58), 8.1-3 (с. 61); VI.8.1 (с. 70); VII.5.1-2 (с. 51), VII.6.4 (с. 27); VII.7 (с. 58); VII.7.13-14 (с. 53), VII.7.15 (с. 41 сл.); Vil.8 (с. 58), VIL 9 (с. 109), VII.12.6 (с. 42); VII.15.1 (с. 41), VII.16 (с. 39), VII. 19.7 (с. 27), VII.22.5 (с. 106), VII.26 (с. 35, 58) (26.1,2 (с. 42,43,45,93)), VII.29 (с. 47); VII.31.2-3 (с. 37); VIII.3 (с. 49), VIII.4 (с. 50), VIII.6 (с. 70, 161), 9.1 (с. 70),VIII.9.19(с. 161).
Chiron VII.68.101 (с. 106)
Cicero, Tusc, 11.16.38 (с. 95); Pro Cluentio, XXI.57 (с. 96)
Codex Teodosianum VIII.5.31.370 (с. 37)
Columella VI.26(с. 106); VII.3.16 (с. 108); XI. 1.18 (с. 87, 110);XII.3.7(с. 87, 110).
Diodorus LIII.30 (с. 87)
Dioscorides 1.100.1-2 (с. 70, 160); II.5 (с. 61)

Euripides, Alcestis 962-971 (c. 18)
Flavius Josephus, Bell. lud., II. 16.4 (c. 164)
Galenus 11.581 (c. 58), 11.687 (c. 50), 11.712 (c. 56); VI.7.1 (c. 61); X.135 (c. 71), X.445 (c. 49), X.450 (c. 51); XII.786 (c. 94), XII.865 (c. 62); XIII.466 (c. 56); XIV.62 (c. 41), XIV.787 (c. 45); De methodo medendi, XI.10(c. 153)
Herodotus 11.84 (c. 88); IV.73-75 (c. 161)
Hesiod, Theog. 450, 452 (c. 146)
Hippocratus, De medico, 1.55 (c. 33), 1.58 (c. 73), 1.63 (c. 33), 1.72 (c. 62); 11.118 (c. 31); 111.55 (c. 60), **III.** 174 (c. 74), III.331 (c. 45), III.371 (c. 49); III.374 (c. 37); V.488 (c. 74); VII.87 (c. 41 сл.); Epidem., 1.3 (c. 114); Aphorismi, 26.3, 4; 79 (c. 93).
Iliad, 1V.219 **(c.** 141)
Iuvenalis 11.13 (c. 96)
LiviusIX.32.12(c. 95)
Lucianos, Adv. Indoct, 29 (c. 74)
Marcellus, De medic, VIII.1 (c 161); IX.1 (c 61); XlV.44 (c. 56, 73); XXVIII.3 (c 161);
Martial VII.32 (c 155)
Ovidius, Tristia, V.6.12 (c 96)
Paulus VI.5 (c. 37 сл.), VI.11.3 (c 51), VI.13 (c. 35, 41,58),VI.14(c.58),VI.19(c.45),VI.21(c. 53),VL22 (c. 32), VI.24 (c 35, 58), VI.25 (c. 41), VI.27 (c. 32, 58), VI.30 (c. 37, 59), VI.58 (c 39), VI.60 (c 35, 42, 93), VI.72-73 (c 46), VI.77 (c 70), Vl.78 (c 45), Vl.79 (c. 33), Vl.87 (c 32), VI.90 (c. 51); XI.15 (c 55).
Pausanias II.26.7 (c. 136), II.34.3 (c 147); IX.24.3 (c. 147);X.33.5(c 147).
Platon, De re publica, III. 13 (c 109)
Plinius, Historia Naturalis, 11.32 (c. 18); XV.5 (c 61); XXII.12 (c 160); XXIV.125-126 (c 70, 161); XXV.7.23 (c 42); XXV.45 (c. 160); XXVIII. 13-14.2 (c 61); XXIX.6.13 (c. 87, 96); XXXI.1-8 (c 156, 158); XXXII.68.135 (c 162); XXXIII.60 (c. 161); XXXVII.51 (c. 150); IL.13.19 (c 161).
Plutarch, quest. Rom. 52, 277 (c 146); Cato 23 (c 87).
Priscianus, Logicus, XXII (c. 74)
Scribonius Largus XIX.142 (c 161); XXIII.113 (c. 161); XXXIX (c 61).
Seneca, Epistulae, 56.1-2 (c. 108)
Soranus, Gynaecia, 1.4 (c. 92); 1.65 (c 49); 11.19 (c. 49), 11.40 (c 46); XXVII (c 56)
StrabonVII.319(c.82)
Suetonius, Aug., 59 (c. 87); De vita Caesarum, V.25.2 (c. 110)
Tacitus, Agricola, 21 (c 153)
Tarruntenus Paternus, Dig., XXVI.7 (c 96)
Tertullian, De anima, XXV (c. 49)
Theophrastos 1V5.1-2 (c 20, 159); IX.13.4 (c 160)
Varron, Rust., II. 1.21; 11.10.10 (c. 106)
Vegetius III.2 (c 95); Mulum. prol., 13 (c 106)
Virgilius, Georgicon, 111.458 (c 96)
Vitruvius 1.4 (c 115); 1.4.11 (c. 153) ; V.10.5 (c. 155); VIII.3.4 (c. 58); VIII.6.10 (c. 153).
Quintals XI.3.26 **(c** 155);

ГИБИ, II, 155,294,430
CIL II, 5679; III, 6203, 7449, 7490, 14437; V, 6970; CIL VI, 8639; 9084; 9085, 30685, 32549; XIII, 5079; XIII, 6621; XVI, 10,222
IG IV, 477; XIV, 1900
IGBulg. I, 15ter = I, 30; I, 15bis*=V, 5007; I, 46, 47 bis, 48, 50, 86 bis, 150, 315, 317, 355, 370, 380, 388, 399,400,401,403;
11,592,687,718,801,802,841;
III/ 1, 884, 894, 919, 920; 921, 932, 964, 994, 1009; 1126, 1134-1140, 1185, 1204, 1328 = 5499, 1348, 1401, 1421, 1467, 1475, 1543;
III/2,1583,1592,1595,1596,1628,1714, 1717,1776, 1859;
IV, 1923, 1936, 1957; 1965; 1992; 1993, 2018, 2081, 2095, 2102, 2110, 2143, 2148, 2198, 2223, 2236; 2239, 2294,2305,2313,2325,2336;
V, 5092 , 5295, 5339, 5435, 5463, 5599, 5922;
IGLNovae016, 018;
ILBulg. 288
ILNovae 007, 009;

ЧАСТ II

КАТАЛОГ
(на инструментите и пособията, използвани в глава III)

A1.1 Скалпел *Табло I; фиг. 6/1*

ИМ-Нова Загора, инв. № 5283

Дългата могила при с. Караново, Новозагорско, гроб № 1, бронзова кутия Г1.2.143.

Бронз, желязо, сребро, техника ниело. Дълж. 8,5 см, шир. 0,7 см, деб. 0,6 см.

Запазена само дръжката, оформена като правоъгълна пластина, завършваща с шпатула. Желязното острие липсва, личат само следи от него. Правоъгълната част на дръжката е украсена с лозови клончета, листа и ластари, с инкрустация от ниело. Рамката е от мотив "бягаща вълна".

Втората половина на I - началото на II в.

Кънчев, Кънчева-Русева 1996, 25, Табло VIII, 1.

Паралели: Amsterdam (Otten 2003, Afb. 2.7); Trier (Künzi 1984b, 160, Taf. 6,B1).

AI.2 Скалпел *Табло I; фиг. 6/2*

ИМ-Нова Загора, инв. № 5284

Дългата могила при с. Караново, Новозагорско, гроб № 1, бронзова кутия Г 1.2.143.

Бронз, желязо, сребро, техника ниело. Дълж. 8,9 см, шир. 0,4см, деб. 0,4 см.

Подобен на A 1.1. Дръжката е добре запазена и завършва с ромбовидно оформена шпатула. Острието е силно корозирало. Украса от листа и ластари, изпълнени чрез инкрустация с ниело върху дръжката.

Втората половина на I - началото на II в.

Кънчев, Кънчева-Русева 1996, 25, Табло VIII, 2.

Паралели: Amsterdam (Otten 2003, Afb.2.7); Trier (Künzi 1984b, 160, Taf. 6, B1).

A1.3 Скалпел *Табло I; фиг. 6/3*

ИМ-Нова Загора, инв. № 5285

Дългата могила при с. Караново, Новозагорско, гроб №1, бронзова кутия Г1.2.143.

Бронз, желязо, сребро, техника ниело. Дълж. 8,4 см, шир. 0,6 см, деб. 0,5 см.

Има издължена форма, с осмоъгълно сечение, по-тясна дръжка, овална и заострена в края. Украса от бръшлянови листа по две от широките страни, мотив "бягаща вълна" по четири от по-тесните страни и две от страните са без украса. Дръжката е добре запазена. Острието е силно корозирало.

Втората половина на I - началото на II в.

Кънчев, Кънчева-Русева 1996, 25, Табло VIII, 3.

Паралели: Hofheim (ORL B II, 29, 28, Taf. VIII, 10; Künzi 1984a, 61, Abb. 4); Wiesbaden (ORL B II, 31, 98, No. 94); вероятно от Гърция (Kramer 2000, 75, Abb. 4.1.2.1); от Köln (сега в Бон) (Künzi 1986a, 504, Abb. 9).

Al.4 Скалпел *Табло I*

АМ-Варна, инв. № II 2845

Дионисопол, гробница.

Бронз, желязо, сребро, техника ниело. Дълж. 8,1 см, шир. 0,5 см, деб. 0,5 см.

Запазена само дръжката с многоъгълно сечение и издължена, тясна листовидна шпатула. Украса от лозови листа и ластари, изпълнени чрез инкрустация от сребро и ниело. Рамка от мотив "бягаща вълна". Само следи от острието в отвора на дръжката.

Ив.

Шкорпилови 1912, 58.

Паралели: Hofheim (ORL B II, 29, 28, Taf. VIII, 10; Künzi 1984a, 61, Abb. 4); Wiesbaden (ORL B II, 31, 98, No. 94); вероятно от Гърция (Kramer 2000, 75, Abb. 4.1.2.1); от Köln (сега в Бон) (Künzi 1986a, 504, Abb. 9).

Al.5 Скалпел *Табло I*

АМ-Варна, инв. № II 2855

Дионисопол, гробница

Бронз, желязо, сребро, ниело. Дълж. 8,2 см, шир. 0,6 см, деб. 0,4 см.

Подобен на A 1.4.

II в.

Шкорпилови 1912, 58.

Паралели: Hofheim (ORL B II, 29, 28, Taf. VIII, 10; Künzi 1984a, 61, Abb. 4); Wiesbaden (ORL B II, 31, 98, No. 94); вероятно от Гърция (Kramer 2000, 75, Abb. 4.1.2.1); от Köln (сега в Бон) (Künzi 1986a, 504, Abb. 9).

Al.6 Скалпел *Табло I; фиг. 7/1*

АМ-Пловдив, инв. № II 760

с. Скутаре (Пловдивско), зидан гроб.

Бронз, желязо, сребро. Дълж. 14,5 см, шир. 0,5 см, деб. 0,4 см.

Запазена е само осмоъгълната дръжка, оформена като шпатула в края. Следи от желязното острие по дръжката. Украса от ромбове с конкавни страни, вписани в кръгове и други мотиви, изпълнени със сребърна инкрустация. Поради лошото състояние на запазване, не всички мотиви могат да се различат. По края на дръжката е открита метална нишка със сложна плетка, увита спираловидно по шпатулата.

Първата половина на III в.

Kessyakova, Kirova 2005, 407 sq., fig. 3, 1 ; fig. 4.

Паралели: Worms (Künzi 1979-1981, 53, Taf. 3, 3-4; Künzi 1983a, 78f., Abb. 53); Carnuntum (Hauff 1993-1994, 110 f., Kat. No. 3, Taf.l, 3); Köln (Künzi 1983a, 89 f., Abb. 68, 1).

Al.7 Скалпел *Табло I; фиг. 7/1*

АМ-Пловдив, инв. № II 760

с. Скутаре (Пловдивско), зидан гроб.

Бронз, желязо, сребро. Дълж. 14,5 см, шир. 0,5 см, деб. 0,4 см.

Аналогичен на AI .6. Няма следи от метална нишка по дръжката.

Следи от сребърна украса по дръжката и по шпатулата.

Първата половина на III в.

Kessyakova, Kirova 2005, 407 ff., fig. 3, 2; fig. 4.

Паралели: Worms (Künzi 1979-1981, 53, Taf. 3, 3-4; Künzi 1983a, 78f., Abb. 53); Carnuntum (Hauff 1993-1994, HOL, Kat. No. 3, Taf.l, 3); Кьолн (Künzi 1983a, 89 f., Abb. 68, 1).

Al.8 Скалпел *Фиг. 8/1*

Национален музей, Констанца.

Томи, гробно съоръжение - няма данни.

Бронз, сребро. Дълж. 12 см, шир. 0,5 см, деб. 0,4 см.

Запазена е само осмоъгълната дръжка, оформена като шпатула в края. Украса от ромбове с конкавни страни, вписани в кръгове, пелти и точки, изпълнени със сребърна инкрустация, по дръжката и шпатулата. В долната и горната част на осмоъгълната дръжка - сребърен обков.

II-III в.

Bucovalä 1977, 94, fig. 2-3; Künzi 1983a, 110, Abb. 87, 1.

Паралели: Saint-Privat d'Allier (Künzi 1983a, 57f., Abb. 26, 6-7)

A1.9 Скалпел *Табло II; фиг. 6/17*

ИМ-Нова Загора, инв. № 6220

Дългата могила при с. Караново, Новозагорско, гроб № 3, бронзова кутия Г1.2.144.

Бронз. Дълж. 6,6 см, шир. 0,6 см, деб. 0,4 см.

Правоъгълна дръжка, завършваща в края с тънка, овална и затъпена шпатула. Добре запазена, с жлеб за поставяне на бронзова тел за затягане на острието. Острието е корозирало. Без украса.

Втората половина на I - началото II в.
Кънчев, Кънчева-Русева 1996, 30 Табло XXI, 1.
Паралели: Brescia (Künzl 1983a, 103 f. Abb. 82, 1-4) и много други.

AI.10 Скалпел *Табло II; фиг. 6/18*

ИМ-Нова Загора, инв. № 6221
Дългата могила при с. Караново, Новозагорско, гроб № 3, бронзова кутия Г1.2.144.
Бронз, желязо. Дълж. 7,6 см., шир. 0,6 см, деб. 0,3 см.
Запазена е само дръжката, завършваща с плоска шпатула. По цялата дължина е снабдена с ръбове. Има жлеб за бронзова тел, за затягане на острието. Острието е силно корозирало, личат само остатъци от него в отвора на дръжката. Без украса.
Втората половина I - началото на II в.
Кънчев, Кънчева-Русева 1996, 30, Табло XXI, 2.
Паралели: Brescia (Künzl 1983a, 103f, Abb. 82, 1-4), Rimini и много други.

AI.11 Скалпел *Табло II*

АМ-Варна, инв. № II 2853.
Случайна находка от района на Балчик
Бронз, желязо. Дълж. 7,1 см, шир. 0,8 см, деб. 0,8 см.
Запазена е само дръжката, с правоъгълна форма, завършваща с широка и плоска шпатула. Дръжката е с квадратно сечение. Острието е силно корозирало, личат следи от него само в отвора на дръжката. Без украса.
I - III в.
Непубликувана находка
Паралели: Brescia (Künzl 1983a, 103f., Abb. 82, 1-4), Rimini и много други.

AI.12 Скалпел (2 бр.) *Фиг. 9/2*

РИМ-Бургас, инв. № 1134-1135[1]
Дебелт, гробна находка.
Бронз, желязо. Дълж. 8,0 см, шир. 1,0 см.
Запазена е само дръжката, с правоъгълна форма, завършваща с широка и плоска шпатула. Дръжката е с правоъгълно сечение. Шпатулата е широка. Острието е силно корозирало, личат следи от него само в отвора на дръжката. Без украса.
Първата половина - средата на II в.
Снимка в: Жуглев 1955, 183; непубликувана находка.
Паралели: Xanten (Künzl 1986a, 493f., Abb. 2, 2)

AI.13 Скалпел *Табло II*

АМ-Варна, инв.№ II 2854.
Дионисопол, гробница.
Бронз, желязо. Дълж. 7,0 см, шир. 0,9 см, деб. 0,7 см.
Запазена е само дръжката, завършваща с листовидна и затъпена в края си шпатула. В другия край, дръжкат а е снабдена с жлеб за прикрепяне на острието с бронзова тел. Острието е корозирало, личат само остатъци от желязото в отвора на дръжката. Без украса.
Ив.
Шкорпилови 1912, 58, Табло XI, 7 а, б.
Паралели: Brescia (Künzl 1983a, 103f., Abb. 82, 1-4) и много други.

AI.14 Скалпел *Табло II*

РИМ-Кюстендил, инв. № II 246.
Могила № 5 (Пандурската могила), м. Герена при с. Драгодан (Кюстендилско).
Бронз. Дълж. 8,5 см, шир. 0,6 см.
Запазена е само дръжката с правоъгълна форма и квадратно сечение. Завършва със заострена шпатула в края. Без украса.
Първата половина на II в.
Теодосиев, Манов 1993, 32, обр. 3.

1 Във фонда един от скалпелите липсва, само единият е налице - данни и снимка Ив. Карайотов.

Паралели: Toledo (de Palol 1972, 136, fig. 4) и много други.

AI. 15 Скалпел *Табло II*

Общинска археологическа сбирка, Вършец.
Неизвестно.
Бронз, желязо. Запаз. дълж. 4,3 см, шир. 0,9 см.
Запазена е само дръжката с правоъгълна форма и правоъгълно сечение. Шпатула липсва. Жлеб за прикрепване на острието с тел към дръжката. Личат остатъци от желязо в отвора на дръжката. Без украса.
Първата половина на II в.
Кирова, Костова 2004, 259, обр. 6, 1.
Паралели: Brescia (Künzl 1983a, 103f, Abb. 82, 1-4) и много други.

AI.16 Скалпел *Табло II*

ИМ-Русе, инв. № II 493.
Неизвестно местонахождение.
Бронз, желязо. Дълж. 8,5 см, шир.0,7 см.
Запазена е правоъгълната дръжка, завършваща с широка и овална шпатула. Липсват части от шпатулата. Има жлеб за прикрепяне на острието с бронзова тел. Желязното острие е запазено само като остатъци в отвора на дръжката. Без украса.
Ив.
Иванов, Тодорова 1985, 100, обр. 1.
Паралели: Toledo (de Palol 1972, 136, Fig. 4) и много други.

AI.17 Скалпел-дисектор (?) *Табло II*

АМ-Варна, инв. № II 6253.
Марцианопол, антична жилищна сграда.
Бронз. Дълж. 5,7 см, шир. 0,6 см.
Запазена е част от четиристенната дръжка, с отвор за острието. Острието липсва напълно.
III в.
Minchev 1983, 144, № 1.
Паралели: няма

AI.18 Четири скалпела *Табло: няма*

ИМ-Стара Загора, инв. № 1256, 1257, 1258, 1259.
Августа Траяна, гробове.
Бронз. Дълж. 12,0 см.
Запазена е бронзовата дръжка, във формата на четиристенна призма, с отвор за окачване посредством желязна пластина.
II-III в.
Николов 1984, №№ 230-233.
Паралели: няма данни

AI.19 Скалпела-дисектор (3 бр.) *Табло: няма*

АМ-Пловдив
Пловдив, разкопки на хълма "Бунарджик".
Бронз. Дълж. 12,2 см, шир. 0,6 см, деб. 0,4 см.
Запазена е цилиндричната дръжка, дълга и тънка, завършваща с шпатула в края. Без украса.
Втората половина на III - първата половина на IV в.
Сивков 1954, 317, фиг. А.
Паралели: Milne 1907, Plate III, 3;

AI.20 Скалпел *Табло II*

ИМ-Велико Търново, инв. № 2359А.
Неизвестно, от територията на Никополис ад Иструм.
Бронз, желязо. Дълж. 10,2 см, шир. 0,4 см.
Има силно удължена дръжка с полигонално сечение и пет зъба за захващане на острието. Дръжката завършва в края с овална, плоска и заострена шпатула. Острието е силно корозирало и е запазено само като следи от железни окиси по дръжката.
III в.
Църов 1992а, 148,табл. I, 1.
Паралели: Milne 1907, Plate III, 3 и много други.

AI.21 Скалпел-дисектор *Табло II*

АМ-Варна, инв. № II 6266

Марцианопол, антична жилищна сграда.

Бронз. Дълж. 13,2 см, шир. 0,7 см.

Запазена е силно издължената дръжка с многоъгълно сечение. Дръжката завършва с издължена шпатула. Без украса.

III в.

Minchev 1983, 144, № 2.

Паралели: Мала Азия (Hassel, Künzl 1980, 407 f. Taf. IV, 19-21); Лескоец (Лахтов 1961, 60, Т. VIII, 1); от потънал кораб в близост до Сицилия (Gibbins 1988, 294f, fig. 1) и много други.

AI.22 Скалпел *Табло: няма*

ИМ-Плевен, инв. № 4352.

Ескус

Бронз. Дълж. 12,0 см.

Няма данни

Няма данни

ИМ-Плевен, Каталог, 2000, 30 № 85, 5.

Паралели: няма данни

AI.23 Нож, хирургически (?) *Табло: няма*

АМ-Варна

Варна, ул. "Македония", гроб № 4.

Желязо. Запаз. дълж. 4,5 см, шир. 3,5 см.

Запазено е широко и голямо острие.

Края на II - началото на III в.

Тончева 1961а, 35, табл. VI, 33а.

Паралели: няма

AI.24 Нож, хирургически (?) *Табло: няма*

АМ-Варна, инв. № II 3884.

Варна, ул. "Македония", гроб № 7.

Желязо. Дълж. 8,0 см, шир. 3,0 см, деб. 1,0 см.

Изработен е от дъговидно извита и заострена в единия си край пластина. Сгъваем нож, който се прибира между две плоски правоъгълни пластини, също от желязо.

Края на II - началото III в.

Тончева 1961а, 36, табл. VII, обр. 45.

Паралели: няма данни

AI.25 Скалпел (?) *Табло: няма*

ИМ-Стара Загора, инв. № 1332.

Мог.некропол при вила Чаталка, мог. № 7.

Бронз. Запаз.дълж. 12,0 см.

Представлява сложно профилирана дръжка, завършваща в единия си край с удължено топче. Острието е отчупено.

Втората половина на I - края на I в.

Буюклиев 1986, 29, Табло 29, 397.

Паралели: няма данни

AI.26 Острие на скалпел *Табло II*

ИМ-Перник.

Перник.

Желязо. Размери не са посочени.

Запазено е триъгълно желязно острие и къса дръжка.

Няма данни

Любенова 1981, 189, обр. 131, 10.

Паралели: Bingen (Como 1925, 155, Abb. 3, 6).

AI.27 Острие на скалпел *Табло II*

Общинска археологическа сбирка, Вършец.

Неизвестно

Бронз. Дълж. 7,6 см.

Леко извито острие, затъпено в края.

1-Шв.

Кирова, Костова 2004, 259, обр. 6, 2.

Паралели: Bingen (Como 1925, 155, Abb. 3, 6)

A2.28 Ланцет *Табло II*

НАМ-София, инв. № 67836.

с. Гиген (Плевенско)

Бронз. Дълж. 9,8 см.

Форма на ромб със заострени ръбове.

I - III в.

Художествен бронз... 1984, № 438.

Паралели: Ephesos, Morlungo (Künzl 1983a, 50, Abb. 20, 22; 105, Abb. 84); Este (Bonomi 1984, 100, Tav. 4, 28)

A3.1.29 Щипци *Табло III*

ИМ-Велико Търново.

Никополис ад Иструм, пол. инв. № 61 ЮП

Бронз. Дълж. 21,4 см.

Липсва захващащата част на едното рамо и част от другото. Украса от насечки и релефни пръстени. Дръжката завършва с топчета в края.

III в.

Църов 1992а, 148, табл. IV, 4.

Паралели: Рим (Jackson 1992. 177, Fig. 5, 5); неизвестно местонахождение (Krämer 2000, 79, Abb. 4.4.1); Rimini; Köln (сега в Бон) (Künzl 1986a, 506, Abb. 12).

A3.1.30 Щипци *Табло: няма*

ИМ-Плевен, инв. № 3175

Ескус

Бронз. Дълж. 17,9 см.

Изцяло запазени. Имат малка назъбена работна част и дълги рамене. Украсата се състои от релефни пръстени по дръжката.

II в.

Frova 1948, 31, fig. 94; ИМ-Плевен, Каталог, 2000, 30, № 85/1.

Паралели: Рим (Jackson 1992, 177, Fig. 5, 5); Rimini; Köln (сега в Бон)(Кипг1 1986а, 506, Abb. 12).

A3.1.31 Дръжка от щипци (?) *Табло III*

АМ-Варна, инв. № II 6248

Марцианопол, антична жилищна сграда.

Бронз. Запаз.дълж. 9,7 см.

Запазена е част от дръжката, заедно с елипсовидно удебеление и украса от релефни пръстени под него.

III в.

Непубликувана находка

Паралели: няма данни

A4.1.32 Пинсета *Табло III; фиг. 6/4*

ИМ-Нова Загора, инв. № 6213

Дългата могила при с. Караново (Новозагорско), гроб № 1, бронзова кутия Г1.2.143.

Бронз. Дълж. 12,6 см, шир. 0,2-0,5 см, деб. 0,2 см.

Представлява прегъната лента, със заострени и тесни рамене. Няма оформена дръжка. Без украса.

Втората половина на I - началото на II в.

Кънчев, Кънчева-Русева 1996, 25, Табло VIII, 8.

Паралели: неизвестно местонахождение (Künzl 2002a, 45, Taf. 49, C 12); колекция Vander Toorn (Braadbaart 1994, 171, PI. 2, 4); Äugst (Riha 1986, Taf. 13, 101-104)

A4.1.33 Пинсета *Табло III*

АИМ-София, инв. № 7918.

Сапарева баня.

Бронз. Дълж. 6,1 см.

Представлява прегъната лента, която оформя и дръжката, със заострени и тесни рамене. Без украса.

III в.

Художествен бронз...1984, № 437.

Паралели: Savaria, Панония (Künzl 1983a, 118, Abb. 92, 3; 92, 7); Singindunum (Крунип 1992, T. V, 39, 44, 48); Apulum (Igna 1933-1935, PI. XII, fig. C2); Augst (Riha 1986, Taf. 13, 109-111); Bliquez 1982, 210, Fig. 5, 30; Vechten (Braadbaart 1994, 171, PI. 2, 4); Magdalensberg (Gostencnik 2002, 160, Abb. 3, 1).

А4.2.34 Пинсета *Табло III; фиг. 10/1*

АМ-Варна, инв. № II 2856

Дионисопол, гробница.

Бронз. Дълж. 9,3 см, шир. 0,4 см.

Липсва част от дръжката. Раменете са заострени, с широки, назъбени работни части. Украса от релефни пръстени по дръжката.

Ив.

Шкорпилови 1912, 58, табл. XI, 3 а, Ь.

Паралели: Milos (Künzl 1983a, 40, Abb. 10, 1); Apulum (Igna 1933-1935, PI. XII, 5); Viminatium (Kopah 1986, 58, T. III. F; IV, 6)

А4.3.35 Пинсета *Табло **III;** фиг. 6/5*

ИМ-Нова Загора, инв. № 6212

Дългата могила при с. Караново (Новозагорско), гроб № 1, бронзова кутия Г1.2.143.

Бронз. Дълж. 12,0 см, шир. 1,6 см, деб. 0,4 см.

Много добре запазена. Дръжката е издължена и украсена с релефни пръстени и топчета. Раменете са завити напред и навътре. Снабдени са с фини зъбчета. Има ограничителна халка за стягане.

Втората половина на I - началото на II в.

Кънчев, Кънчева-Русева 1996, 25, Табло VIII, 7.

Паралели: Мала Азия (Künzl 2002a, 32, Taf. 29, B29); Carnuntum (Hauff 1993-1994, **111,** Kat. No. 7, Taf. 2, 7); Дакия (Cocis 1990-1993, 27, fig. 1,1); Италия (Jackson 1986, fig. 1, 11), Rimini.

А4.4.36 Пинсета *Табло **III;** фиг. 6/6*

ИМ-Нова Загора, инв. № 6210

Дългата могила при с. Караново (Новозагорско), гроб № 1, бронзов тубус Г1.1.133.

Бронз. Дълж. 12,6 см, шир. 0,6 см, деб. 0,3 см.

Добре запазена. Има дълга дръжка и закривени навътре, широки рамене. Дръжката е украсена с релефни пръстени и топчета.

Втората половина на I - началото на II в.

Кънчев, Кънчева-Русева 1996, 25, Табло VIII, 5.

Паралели: Hunerberg (Braadbaart 1994, 171, PI. 2, 2); Италия (Jackson 1986, fig. 1, 10).

А4.4.37 Пинсета *Табло **III;** фиг. 6/ 7*

ИМ-Нова Загора, инв. № 6211

Дългата могила при с. Караново (Новозагорско), гроб № 1, бронзов тубус Г1.1.133.

Бронз. Дълж. 13,1 см, шир. 0,7 см, деб. 0,6 см.

Добре запазена. Има къса дръжка и извита навътре работна част. Дръжката е украсена с релефни пръстени и топчета. В края е крушовидно оформена.

Втората половина I - началото на II в.

Кънчев, Кънчева-Русева 1996, 25, Табло VIII, 6.

Паралели: Carnuntum (Hauff 1993-1994, 118, Taf. 2, 10); Италия (Jackson 1986, fig. 1, 10).

А4.4.38 Пинсета *Табло **III***

АМ-Варна, инв. № II 2847.

Дионисопол, гробница

Бронз. Дълж. 11,5 см, шир. 0,8 см.

Има крушообразна къса дръжка, украсена с релефни пръстени. Раменете са широки и завити навътре.

Ив.

Шкорпилови 1912, 58, табл. XI, 6 а, Ь.

Паралели: Morlungo (Bonomi 1984, 100, Tav. 3, 17); Carnuntum (Rauchenwald 1996, 194, Taf. 43, 465); Carnuntum (Hauff 1993-1994, 118, Taf. 2, 10); Италия (Jackson 1986, fig. 1, 10); Wiener Kunsthistorisches Museum (Schwantler 1974, 162).

А4.4.39 Пинсета *Табло **III;** фиг. 10/2*

АМ-Варна, инв. № II 2883.

Дионисопол, фобница.

Бронз. Дълж. 10,0 см, шир. 0,6 см, деб. 0,6 см.

Една от раменете е отчупено. Дръжката е къса, с крушообразна форма и украса от релефни пръстени. Раменете са широки и завити навътре.

Ив.

Непубликувана находка

Паралели: Morlungo (Bonomi 1984, 100, Tav. 3, 17); Carnuntum (Rauchenwald 1996, 194, Taf. 43, 465); Carnuntum (Hauff 1993-1994, 118, Taf. 2, 10); Италия (Jackson 1986, fig. 1,10).

А4.5.40 Пинсета-ланцет *Табло **III;** фиг. 6/19*

ИМ-Нова Загора, инв. № 6222

Дългата могила при с. Караново (Новозагорско), гроб № 3, бронзов тубус Г1.1.134.

Бронз. Дълж. 9,0 см, шир. 0,6 см.

Добре запазена. Раменете са широки и завити навътре. Вместо дръжка има ромбовидно острие - ланцет. Украса от релефни пръстени по дръжката.

Втората половина на I - началото на II в.

Кънчев, Кънчева-Русева 1996, 30, Табло XXI, 3.

Паралели: Мала Азия (Künzl 2002a, 32f., Taf. 29, B34)

А4.5.41 Пинсета-ланцет ***Фиг. 9/1***

АМ-Бургас, инв. № 1132

Дебелт, гробна находка

Бронз. Дълж. 11,8 см.

Като А4.5.40. Добре запазена. Раменете са широки и завити навътре. Част от работната част на едното рамо липсва. Вместо дръжка има ромбовидно острие - ланцет. Украса от релефни пръстени по дръжката.

първата половина до средата на II в.

Снимка в: Жуглев 1955, 183; непубликувана находка.

Паралели: Мала Азия (Künzl 2002a, 32f., Taf. 29, B34)

А5.1.42 Кука *Табло **IV;** фиг. 10/3*

АМ-Варна, инв. № II 2862.

Дионисопол, гробница

Бронз. Дълж. 10,3 см, деб. 0,2 - 0,4 см.

Горната част на дръжката липсва. Има украса от релефни пръстени. Куката е изработена от две части. Работната част е извита и силно заострена.

Ив.

Шкорпилови 1912, 58, табл. XI, 4.

Паралели: Bingen (Como 1925, 159, Abb. 4, 18); Viminatium (Kopah 1986, 67, T. **III,** 1a,b).

А5.1.43 Кука *Табло IV; фиг. 10/4*

АМ-Варна, инв. № II 2848.

Дионисопол, гробница

Бронз. Дълж. 11,2 см.

Дръжката завършва с топче в края си и е украсена с релефни пръстени и зигзагообразен орнамент. Работната част е силно извита и заострена.

Ив.

Шкорпилови 1912, 58, табл. XI, 5.

Паралели: South Shields (Allason-Jones 1979, 239f, Fig. 1, 1); Bingen (Como 1925, 159, Abb. 4, 15-17); Kolophon (Caton 1914, 115, PI. X, 17-18); Италия (Jackson 1986, fig. 2, 13), Viminatium (Kopah 1986, 67, Till, 1a,b).

А5.1.44 Кука *Табло IV; фиг. 6/8*

ИМ-Нова Загора, инв. № 6214

Дългата могила при с. Караново (Новозагорско), гроб № 1, бронзова кутия Г1.2.143.

Бронз. Дълж. 12,4 см, деб. 0,3 см.

Има дълга дръжка, украсена с релефни пръстени и шахматен орнамент. Завършва с топче в края. Работната част е извита и заострена.

II пол. I - нач. **II** в.

Кънчев, Кънчева-Русева 1996, 25, Табло VIII, 9.

Паралели: South Shields (Allason-Jones 1979, 239f, Fig. 1, 1); Bingen (Como 1925, 159, Abb. 4, 15-17); Kolophon (Caton 1914, 115, PI. X, 17-18); Trier (Cüppers 1981, 30, Abb,17, 3); Италия (Jackson 1986, fig. 2, 13).

А5.1.45 Кука *Фиг. 9/3*

АМ-Бургас, инв. № 1133

Дебелт, гробна находка.

Бронз. Дълж. 11,6 см.

Изработена е от две части. Има дълга дръжка, която завършва с топче в края си и е украсена с релефни пръстени под края на дръжката. Работната част е силно извита и заострена. Без украса.

първата половина до средата на II в.

Снимка в: Жуглев 1955, 183; непубликувана находка.

Паралели: South Shields (Allason-Jones 1979, 239f., Fig. 1, 1); Bingen (Como 1925, 159, Abb. 4, 15-17); Kolophon (Caton 1914, 115, PI. X, 17-18) - паралели като форма, но тук без украса във формата на шахматен орнамент; Nijraegen (Künzl 1983a, 93, Abb. 75,11).

А5.1.46Кука *Табло IV*

АМ-Варна, инв. № II 6128.

Варна, кв. Левски, м. Чаира, гробница.

Бронз. Дълж. 4,4 см, диам. на отвора 1,0 см.

Представлява куха кука, извита, с разширяващ се отвор за прикрепяне на дръжка (сега липсва). Без украса.

Втората половина на II в.

Тончева 1964, 52, обр. 6.

Паралели: Неизвестно местонахождение (Künzl 2002a, 44, Taf. 48, C 5); Gommersheim (Hünnerfauth 1980, 26, Taf. 8, 17); Äugst (Riha 1986, Taf. 58, 644-646)

А5.1.47Кука *Табло IV*

АМ-Пловдив

Неизвестно, от района на Стара Загора.

Бронз. Дълж. 12,0 см.

Представлява пръчка с топчеста дръжка и украса от релефни пръстени. Работната част е леко завита и заострена.

Няма данни

Сивков1954, 318, фиг. Б.

Паралели: Reims (Künzl 1983a, 63, Abb. 35, 20)

А5.2.48 Кука *Табло IV*

АМ-Варна, инв. № II 6249.

Марцианопол, антична жилищна сграда.

Бронз. Запазена дълж. 8, 3 см.

Представлява пръчка с извита и затъпена работна част. Част от дръжката липсва. Без украса.

Ill в.

Minchev 1983, 144, №6.

Паралели: Bliquez 1982, 198, Fig. 1, 8.

А6.49 Игла *Табло IV*

Общинска археологическа сбирка, Вършец.

Неизвестно

Бронз. Дълж. 9,0 см и диаметър 3,0 см.

Иглата е извита и има ухо за прокарване на конец в края.

1-Шв.

Кирова, Костова 2004, 260, обр. 6, 3.

Паралели: Ephesos (Künzl 1983a, 50, Abb. 21, 37; Künzl 1991a, Kat. Nr. 37, Taf. 47, 37).

А7.50 Ножица *Табло IV*

АМ-Варна, инв. № II 6259.

Марцианопол, антична жилищна сграда.

Бронз. Запаз. дълж. 3,7 см, шир. 4,5 см, деб. 1,1 см.

Запазена е само бронзовата дръжката във форма на арка, свързваща железните раменете (сега липсват). Има по две дупки от двата края за поставяне на нитове (сега липсват).

Ill в.

Minchev 1983, 144, №3.

Паралели: Nijmegen (Künzl 1983a, 93ff., Abb. 74)

А7.51 Ножица *Табло IV*

АМ-Варна

Дионисопол, гробница

Бронз, желязо. Дълж. 14,5 см.

Железните рамена са съединени посредством бронзова дъгообразна и еластична пластина. Тя е прикрепена за раменета чрез четири нита.

Ив.

Шкорпилови 1912, 59; Skorpil 1912, 125,fig. I1l ляво.

Паралели: Nijmegen (Künzl 1983a, 93ff., Abb. 74)

А8.52 Вендуза (?) *Табло: няма*

АМ-Варна

Балчик

Бронз. Вие. 7,0 см, диам. 4,0 см.

Силно разрушена. Завършва с халка в горната си част.

II - III в.

Тончева 1954, 74.

Паралели: няма

А8.53 Вендуза (?) *фиг. 12/4*

АМ-Варна, инв. № II 3890

Одесос, Варна, ул. "Македония", гроб № 7.

Глина. Вие. 10,0 см, диам. 11,2 см.

Липсват части от тялото и от ръба. Камбановидна форма. В горната част има висок цилиндричен израстък. В долната част - широк, плосък и равен ръб.

Края на II - началото на III в.

Тончева 1961a, 35, табл. VII, обр. 42.

Паралели: няма данни

Б1.1.54 Скалпел за литотомия *Табло V*

АМ-Варна, инв. № II 6234.

Марцианопол, антична жилищна сграда.

Бронз. Дълж. 16,2 см, шир. дръжката 0,5 см, шир. куката 1,1 см.

Профилирана дръжка, снабдена с пръстени. Към острието дръжката е е кръгло сечение, а към куката - с шестоъгълно. В горната част на дръжката е прикрепена широка кука - грапава отвътре и гладка отвън. Острието е счупено.

III в.

Minchev 1983, 145, № 12; Kirova 2002, 74ff., fig. 3, 1.

Паралели: неизв. местонам. (вер. Италия) - сега в музея в Кембридж (Künzl 1983b, 490, Taf. 64, 1-2); Мала Азия (Hassel, Künzl 1980, 407, Taf. Ill, 17-18; Künzl 2002a, 18, Taf. 4, A18; 5, A18)

Б1.1.55 Скалпел за литотомия *Табло V*

АМ-Варна, инв. № II 6237

Марцианопол, антична жилищна сграда.

Бронз. Дълж. 16,7 см, шир. дръжка 0,6 см, шир. кука 1,1 см.

Подобен на Б1.1.54. Дръжката към куката е с кръгло сечение. Част от отвора за прикрепяне на острието липсва. Вторично извит в долната си част.

III в.

Kirova 2002, 74 ff., fig. 3, 3.

Паралели: неизв. местонам. (вер. Италия) (Künzl 1983b, 490, Taf. 64, 1-2); Мала Азия (Hassel, Künzl 1980,407, Taf. Ill, 17-18; Künzl 2002a, 18,Taf.4,A17;5,A18)

Б1.1.56 Скалпел на литотомия *Табло V*

АМ-Варна, инв. № II 6235.

Марцианопол, антична жилищна сграда.

Бронз. Дълж. 16,0 см, шир.дръжка 0,5 см, шир. кука 1,3 см.

Подобен на Б1.1.54. Липсва част от куката.

III в.

Minchev 1983, 145, № 13; Kirova 2002, 74ff., fig. 3, 2.

Паралели: неизв. местонам. (вер. Италия) - сега в музея в Кембридж (Künzl 1983b, 490, Taf. 64, 1-2); Мала Азия (Hassel, Künzl 1980, 407, Taf. Ill, 17-18; Künzl 2002a, 18, Taf. 4, A17; 5, AI8)

Б1.1.57 Скалпел за литотомия *Табло V*

Частна колекция във Франкфурт.

Местонах. неизвестно. От района на Северна България.

Бронз, желязо. Дълж. 15,2 см.

Към острието дръжката е осмоъгълна, а към куката - шестоъгълна. Профилирана дръжка, снабдена с пръстени. Куката е грапава от вътрешната страна, а от външната - гладка. Острието е счупено.

II-III в.

Künzl 2002a, 44, Taf. 48.

Паралели: неизв. местонах. (вер. Италия) (Künzl 1983b, 490, Taf. 64, 1-2); Мала Азия (Hassel, Künzl 1980,407, Taf. Ill, 17-18; Künzl 2002a, 18, Taf. 4,A17;5,A18)

Б1.1.58 Скалпел за литотомия (?) *Табло V*

РИМ-Варна, инв. № II 6252.

Марцианопол, антична жилищна сграда.

Бронз. Запазена дълж. 6,9 см, шир. 0,6 см.

Запазена е част от четиристенна призматична дръжка с отвор за острие. Има жлеб за прикрепяне на острието с бронзова тел. Острието липсва. Без украса.

III в.

Непубликувана находка

Паралели: неизв. местонам. (вер. Италия) - сега в музея в Кембридж (Künzl 1983b, 490, Taf. 64, 1-2); Мала Азия (Hassel, Künzl 1980, 407, Taf. Ill, 17-18; Künzl 2002a, 18, Taf. 4, A18; 5, A18)

Б1.1.59 Кука за литотомия *Табло V*

АМ-Варна, инв. № II 6236.

Марцианопол, антична жилищна сграда.

Бронз. Дълж. 20,5 см, шир. 0,5 см, шир. кука 1,3 см.

От едната страна има широка кука - грапава от вътрешна страна, гладка от външната. От другата страна на дръжката има кука с раздвоен край, вторично прегъната. Украса от релефни пръстени в средата на дръжката.

III в.

Minchev 1983, 145, №14; Kirova 2002, 76, fig. 3, 4.

Паралели: Мала Азия (Hassel, Künzl 1980, 407, Taf. Ill, 16; Künzl 2002a, 18, Taf. 4, Al 6)

Б1.1.60 Кука за литотомия *Табло V*

АМ-Варна, инв. № II 6244.

Марцианопол, антична жилищна сграда.

Бронз. Дълж. 17,0 см, шир. дръжка 0,4 см, шир. шпатула 1,1 см.

Представлява профилирана дръжка, с извита елипсовидна шпатула в единия край и заострена в другия. Украса от релефни пръстени и топчета по дръжката.

III в.

Minchev 1983, 144, № 5; Kirova 2002, 76, fig. 3, 5.

Паралели: неизв. местонах. (вер. Италия) - сега в музея в Кембридж (Künzl 1983b, 490, Taf. 65, 4); Reims (Künzl 1983a, 63, Abb. 35, 18-19)

Б1.2.61 Speculum rectum *Табло V*

АМ-Варна, инв. № II 6239.

Марцианопол, антична жилищна сграда.

Бронз. Запаз. дълж. 10,0 см, дълж. Рамена 1,7 см.

Има Г-образни рамене и тънки дръжки, с шарнирна връзка. Част от едната дръжка липсва. Без украса.

III в.

Minchev 1983, 145, № 15; Kirova 2002, 78ff, fig. 5, 3.

Паралели: Vechten (Braadbaart 1994, 170, PI. 1, 1); Valeria (Dominiquez 1987, Fig. 4, 1); Италия (Jackson 1986, fig. 2, 19).

Б1.3.62 Катетър (?) *Табло V*

Археологическа сбирка-Вършец

Неизвестно.

Бронз. Дълж. 8,7 см, диам. 0,3 см.

Представлява куха бронзова пръчка, S-овидно извита. Счупена от двете страни.

I - III в.

Кирова, Костова 2004, 260, обр. 6, 5.

Паралели: Kolophon (Caton 1914, 116, PI. XI, 21)

Б2.1.63 Speculum magnum *Табло VI; фиг. 15*

АМ-Варна, инв. № II 6233; 6242.

Марцианопол, антична жилищна сграда.

Бронз.

Вие. (1) - 12,1 см, шир. 8,7 см, деб. 1,7 см.

Вие. (2) - 10,6 см., шир. макс. 1,7 см, деб. 0,6 см.

Дълж. на винта 16,2 см, макс. диам. 0,5 см.

Запазени са три фрагмента - част от основата, винта (?) и две от трите рамена. Винтът представлява спираловидно завита пръчка, заострена в двата края. Силно деформиран. Без украса.

III в.

Minchev 1983, 145, № 16; Kirova 2002, 82, fig. 8.

Паралели: Мала Азия (Künzl 2002a, 31 f., Taf. 22-28, B 28); Merida (Künzl 1983a, 102, Abb. 81)

Б2.1.64 Speculum magnum (?) *фиг. 12/2*

АМ-Варна

Одесос; Варна, ул. "Македония", гроб № 4.

Желязо. Дълж. 6,5 см, запаз. дълж. на напречната част 2,0 см

Запазена е само част от дръжката. Представлява пръчка е кръгло сечение. Има разрези като при винт. В единия край е отчупена, а в другия има издатъци от тънка тел, около които са запазени фрагменти от полуизгнило дърво.

Втората половина на II в.

Тончева 1961а, 35, табл. IV, 34.

Паралели: няма данни

Б2.1.65 Speculum (?) *Табло VI*

АМ-Варна, инв. № II 6232

Марцианопол, антична жилищна сграда.

Бронз. Дълж. 23,1 см, диам. на захв. части 2,2 см.

Представлява две полуцилиндрични захващащи части и четиристенни призматични дръжки, завършващи с пъпка. Нитовата връзка е счупена. Без украса.

III в.

Minchev 1983, 145, №9.

Паралели: Allianoi (Турция, непубликувана находка)

Б2.2.66 Гинекологична кука (?) *Табло VI*

АМ-Варна, инв. № II 6241.

Марцианопол, антична жилищна сграда.

Бронз. Дълж. 12,5 см, шир. пластина 1,4 см, шир. кука 0,3 см.

Представлява профилирана трапецовидна пластина и кука, свързани чрез профилирана дръжка.

III в.

Minchev 1983, 146, № 22; Kirova 2002, 84, fig. 5, 2.

Паралели: Ephesos (Künzl 1991a, 533, Taf. 46), Pompei (Vulpes 1847, Taf. VII, fig. IX; Milne 1907, pl. L,1)

Б2.3.67 Кука за унищожаване на плода в утробата *Табло VI*

АМ-Варна, инв. № II 6238.

Марцианопол, антична жилищна сграда.

Бронз, сребро, електрон. Обща дълж. 14,2 см, шир. 0,2-0,6 см.

Представлява игла с профилиран горен край, заострена в другия. Счупена е на две части. Украса от инкрустирани със сребро и електрон пръстени.

III в.

Minchev 1983, 146, № 17; Kirova 2002, 84, fig. 5/ 1.

Паралели: Köln (Künzl 1983a, 90, Abb. 68, 5); Äugst (Riha 1986, Taf. 58, 636, 637, 640, 641); Rimini; Trier (Künzl 1984b, 216, Taf. 12, F2).

Б2.3.68 Кука за унищожаване на плода в утробата (?) *Фиг. 8/2*

Национален музей, Констанца

Томи, градски некропол.

Бронз, сребро. Обща дълж. 14 см., шир. 0,3-0,4 см.

Дръжката завършва с топка в края. Върхът на иглата е отчупен. Куката е снабдена с украса от релефни пръстени и сребърна инкрустация във формата на спирала по самата кука и мотиви - ромб с конкавни страни, вписан в кръг, напречно по дръжката, с профилиран горен край, заострена в другия.

II-III в.

Bucovalä 1977, 94, fig 4; Künzl 1983a, 110, Abb. 87, 4;

Паралели: Brescia (Künzl 1983a, 103, Abb. 83, 7); Помпеи (Milne 1907, Plate LI, 1); Äugst (Riha 1986, Taf. 58, 636, 637, 640, 641); Rimini; Trier (Künzl 1984b, 216, Taf. 12, F2).

Б3.1.69 Инструмент за черепна трепанация *Табло VII*

АМ-Варна, инв. № II 6240

Марцианопол, антична жилищна сграда.

Бронз. Дълж. 22,6 см, шир. 0,8 см.

Запазен е само двигателният механизъм - две рамена, шарнирно свързани. Единият край е профилиран и заострен в края. Другият край завършва с профилирана дръжка. Към нея е прикрепена елипсовидна пластина, с дупка в средата и спирално завита..

II-III в.

Minchev 1983, 146, № 18; Kirova 2002, 86, fig. 5, 4.

Паралели: Kolophon (Caton 1914, 116, PI. XI, 23); Rimini - непубликувана находка; Bingen (Como 1925, 157, Abb. 3, 19)

Б3.3.70 Клещи за костна хирургия *Табло VII; фиг. 21*

АМ-Варна, инв. № II 6243.

Марцианопол, антична жилищна сграда.

Бронз. Дълж. (1) - 12,5 см, шир. 1,0 см; (2) - 7,1 см, шир. 1,0 см; (3) - 6,1 см, шир. 0,9 см.

Силно фрагментиран инструмент. Едното рамо е с профилирана дръжка и назъбена захващаща част. Другото рамо е назъбено и дъговидно извито.

И - III в.

Minchev 1983, 145, № 11.

Паралели: Рим (v. Töply 1912, 136f., Abb. 121)

Б4.1.71 Дръжка от очна игла (?) *Фиг. 8/3*

Национален музей, Констанца

Томи, градски некропол.

Бронз, сребро. Запаз. дълж. 10,1 см, шир. 0,4 см.

Запазена е част от четиристенната призматична дръжка. Има обковка от сребърни ленти и стилизирани флорални мотиви.

II-III в.

Bucovalä 1977, 94, fig. 5; Künzl 1983a, 110, Abb. 87, 2.

Паралели: няма данни

Б4.1.72 Дръжка от очна игла (?) *Фиг. 8/4*

Констанца, Национален музей.

Томи, градски некропол.

Бронз, сребро. Дълж. 12,0 см.

Представлява дълга четириъгълна пластина със сребърна украса във формата на вписани ромбове с конкавни страни в кръгове, точки и стилизирани листа.

II -III в.

Bucovalä 1977, 94, fig 6; Künzl 1983a, 110, Abb. 87, 3.

Паралели: не

Б4.1.73 Дръжка от очна игла *Табло VII*

АМ-Варна, инв. № II 6257

Марцианопол, антична жилищна сграда.

Бронз, сребро. Запаз. дълж. 3,0 см, шир. 0,5 см, деб. 0,5 см

Запазена е част от четиристенната призматична дръжка. Има обковка от сребърни ленти и стилизирани флорални и геометрични мотиви.

III в.

Minchev 1983, 145, № 7; Kirova 2002, 91, fig. 13, 1.

Паралел само на декорацията - Köln (Künzl 1983a, 90, Abb. 68, 1-2)

Б4.1.74 Дръжка от очна игла *Табло VII*

АМ-Варна, инв. № II 6256.

Марцианопол, антична жилищна сграда.

Бронз. Дълж. 4,5 см, шир. 0,5 см.

Запазена е част от кухата четиристенна призматична дръжка. Има отвори в двата края и е профилирана чрез релефни пръстени.

III в.

Minchev 1983, 145, № 8; Kirova 2002, 91, fig. 13,2.

Паралели: Reims (Künzl 1983a, 90, Abb. 37, 36; 37, 39)

Б4.1.75 Дръжка от очна игла (?) *Табло VII*

АМ-Варна, инв. № II 6245.

Марцианопол, антична жилищна сграда.

Бронз. Запаз. дълж. 11,6 см, макс. шир. шпатулата 0,8 см.

Запазена е част от дръжката и плоската елипсовидна шпатула. Дръжката е украсена е релефни пръстени и спираловиден орнамент.

III в.

Непубликувана находка

Паралели: Reims (Künzl 1983a, 63, Abb. 36, 31)

81.1.76 Сонда-шпатула *Табло VIII*

АИМ-София, Инв. № 7916.

Сапарева баня.

Бронз. Дълж. 19,8 см.

Шпаулата е с правоъгълна форма със заоблени ъгли. От другата страна дръжката завършва с маслинообразен израстък. Дръжката е с кръгло сечение. Украса под шпатулата.

II - III в.

Художествен бронз...1984, № 436.

Паралели: Trier (Cüppers 1981, 26, Abb. 15, 2); Рим (Финогенова 1967, рис. 2,32); Saint-Privat d'Allier (Künzl 1983a, 57, Abb. 26, 3); Италия (Künzl 2002a, 47, Taf. 51, C32)

81.1.77 Сонда-шпатула *Табло VIII*

ИМ-Велико Търново, инв. № 1226 А

Бутово

Бронз. Дълж. 16,4 см.

Шпаулата е с листовидна форма. От другата страна дръжката завършва с маслинообразен израстък. Дръжката е с кръгло сечение. Без украса.

III в.

Църов 1992а, 149, табл. I, 2.

Паралели: Köln (Künzl 1983a, 91, Abb. 69, 1); Мала Азия (Künzl 2002a, 33f, Taf. 32, B58, B59)

81.1.78 Сонда-шпатула *Табло VIII*

АМ-Варна, инв. № II 5579

Варна, Пазарен площад, каменна гробница.

Бронз. Дълж. 17,0 см.

Шпатулата е с листовидна форма. От другата страна на дръжката — елипсовиден издатък. Дръжка с кръгло сечение. Без украса.

III в.

Непубликувана находка

Паралели: Köln (Künzl 1983a, 91, Abb. 69, 1); Мала Азия (Künzl 2002a, 33f, Taf. 32, B58, B59)

81.1.79 Сонда-шпатула *Табло VIII*

Археологическа сбирка-Вършец

Неизвестно местонахождене.

Бронз. Дълж. 18,2 см.

Шпатулата има листовидна форма с ръб по средата и дупка в ос-

новата, а сондата е снабдена с канелюри.
1 - III в.
Кирова, Костова 2004, 261, обр. 6, 10.
Morlungo (Bonomi 1984, 99, Tav. 4, 22)
Паралели: няма данни

81.1.80 Сонда-шпатула *Табло VIII*

АМ-Варна
Случайна находка, р. Девня
Бронз. Дълж. 17,4 см.
Ромбовидна шпатула с кръгъл диск под нея. Дръжката е украсена с релефни пръстени.
И в.
Непубликувана находка
Паралели: няма данни

81.1.81 Сонда-шпатула *Табло VIII*

АИМ-София, инв. № 7067.
с. Войвода.
Бронз. Дълж. 11,6 см.
Овална шпатула с елипсовиден диск под нея. Част от дръжката е отчупена. Украса липсва.
1 - Н в.
Художествен бронз...1984, № 440.
Паралели: Vederat (Künzl 1983a, 73, Abb. 46, 3); Köln (Künzl 1983a, 90, Abb. 68, 6; 98, Abb. 78, 3); Worms (Künzl 1979-1981, 57, Taf. 6, 22) Bingen (Como 1925, 159, Abb. 4, 11); Zagreb (Gregl 1982, Tabla 9, 3).

Bl.1.82 Сонда-шпатула (?) *Табло VIII*

АМ-Варна; инв. № II 6246
Марцианопол, антична жилищна сграда.
Бронз. Запаз. дълж. 9,0 см, шир. 0,4 см.
Липсва част от шпатулата. Украса от релефни пръстени под сондата. Дръжката е с квадратно сечение.
III в.
Непубликувана находка
Паралели: няма данни

81.2.83 Сонда-лъжичка *Табло VIII; фиг. 6/11*

ИМ-Нова Загора, инв. № 6219
Дългата могила при с. Караново (Новозагорско), гроб № 1, бронзов тубус Г1Л.133.
Бронз. Дълж. 15,8 см, дълж. лъжицата 2,2 см.
От едната страна завършва с малка, стесняваща се в края си лъжичка с V-обр. профил. От другата страна има сонда. Украса от релефни пръстени и топчета по дръжката.
Втората половина на I - началото на II в.
Кънчев, Кънчева-Русева 1996, 25, Табло VIII, 14.
Паралели: Siscia (Gregl 1982, 196, Tabla 5,1 ; 5, 3; 5, 5); Мала Азия (Künzl 2002a, 35, Taf. 34, B 80)

81.2.84 Сонда-лъжичка *Табло VIII; фиг. 6/20*

ИМ-Нова Загора, инв. № 6223
Дългата могила при с. Караново (Новозагорско), гроб № 3, бронзов тубус Г 1.1.134.
Дълж. 15,0 см, дълж. лъж 2,3 см, макс. шир. лъж. 0,7 см.
Подобна на кат. B1.2.85.
Втората половина на I - началото на II в.
Кънчев, Кънчева-Русева 1996, 30, Табло XXI, 4.
Паралели: Siscia (Gregl 1982, 196, Tabla 5,1; 5, 3; 5, 5); Мала Азия (Künzl 2002a, 35, Taf. 34, B 80)

81.2.85 Сонда-лъжичка *Табло VIII*

Археологическа сбирка-Вършец
Неизвестно местонамиране
Бронз. Дълж. 16,5 см.
Лъжицата е с овална форма и V-образен профил. Има малко кръгло удебеление (сонда) в другия край. Дръжката е снабдена с релефни пръстени.
I - III в.
Кирова, Костова 2004, 261, обр. 6, 7.
Паралели: Мала Азия (Künzl 2002a, 36, Taf 35, B91)

B1.2.86 Сонда-лъжица *Табло VIII*

Археологическа сбирка-Вършец
Вършец
Бронз. Дълж. 14,7 см.
Представлява лъжица с овална форма и V-образен профил. Има малко кръгло удебеление под основата на лъжицата. Малка сонда в другия край.
III в.
Кирова, Костова 2004, 261, обр, 6, 8.
Паралели: Alba Iulia (Dumitrascu 1983, 112, Fig. 2)

Bl.2.87 Сонда-лъжичка *Табло VHIrfuz. 6/9*

ИМ-Нова Загора, инв. № 6217
Дългата могила при с. Караново (Новозагорско), гроб № 1, бронзов тубус Г1.1.133.
Бронз, сребро, злато. Дълж. 18,8 см, дълж. лъж. 4,0 см, макс. шир. лъж. 0,8 см.
Лъжичката е елипсовидна и разширяваща се към края си. Дръжката е украсена с релефни пръстени, врязан орнамент - мрежа, линии и растителен орнамент, инкрустирай със сребро и злато.
Втората половина на I - началото на II в.
Кънчев, Кънчева-Русева 1996, 253, Табло VIII, 12.
Паралели: Мала Азия (Künzl 2002a, 35, Taf. 34; 35, B83, B87).

81.2.88 Сонда-лъжичка *Табло VIII*

РИМ-Кюстендил, инв. № II 247
Пандурска могила, м. Герена при с. Драгодан (Кюстендилско)
Бронз. Дълж. 17 см, дълж. лъж. 4,3 см, макс. шир. лъж. 0,7 см.
Лъжичката се разширява към края си. Липсват части от нея. Под лъжичката - украса от релефни пръстени и топчета. От другата страна на дръжката - елипсовидно удебеление (сонда). Дръжката е с квадратно сечение.
Началото на II в.
Теодосиев, Манов 1993, 32, обр. 3.
Паралели: Milne 1907, Plate XIV, 1; Мала Азия (Künzl 2002a, 35, Taf. 34; 35, B83, B87)

81.2.89 Сонда-лъжичка *фиг. 26/2*

НАМ-София
с. Гърчиново, гроб.
Бронз. Дълж. 15,0 см.
Подобна на B1.2.88.
II - III в.
Кацаров 1934, 60, обр. 45в.
Паралели: Milne 1907, Plate XIV, 1; Мала Азия (Künzl 2002a, 35, Taf 34; 35, B83, B87)

81.2.90 Сонда-лъжичка *Табло VIII*

АМ-Девня, инв. № 307
Марцианопол, гробница 23, бронзов тубус П.1.139.
Бронз. Дълж. 17,9 см, шир. лъж. 1,0 см.
Лъжичката се разширява в края си и има полуцилиндричен профил. Дръжката е украсена с релефни пръсени, топчета и линии.
Първата половина на III в.
Непубликувана находка
Паралели: Milne 1907, Plate XIV, 1; Мала Азия (Künzl 2002a, 35, Taf. 34; 35, B83, B87)

81.2.91 Сонда-лъжичка *Табло VIII*

АИМ-София, инв. № 3208.
Одесос
Бронз. Дълж. 18,5 см, шир. лъж. 0,8 см.
Лъжичката се разширява в края си и има полуцилиндричен профил. Дръжката е украсена с релефни пръсени и топчета под основата на лъжичката.
II - III в.

Художествен бронз. ..1984, № 432.
Паралели: Мала Азия (KünzI 2002a, 34, Taf. 33, B70; 35 Taf. 34, B73)

81.2.92 Сонда-лъжичка *Табло VIII*

АИМ-София, инв. № 4679.
Старозагорско.
Бронз. Дълж. 18,0 см, шир. лъж. 0,8 см.
Лъжичката се разширява в края си и има полуцилиндичен профил. Дръжката е украсена с релефни пръсени, топчета, линии и стилизирани растителни мотиви.
II-III в.
Художествен бронз...1984, № 434.
Паралели: Мала Азия (KünzI 2002a, 34, Taf. 33, B70; 35 Taf. 34, B73)

81.2.93 Сонда-лъжичка *Табло VIII; фиг. 6/10*

ИМ-Нова Загора, инв. № 6218
Дългата могила при с. Караново (Новозагорско), гроб № 1, бронзов тубус П.1.133.
Бронз. Дълж. 17,0 см, дълж. лъж. 4,0 см, макс. шир. лъж. 0,6 см.
От едната страна завършва с овална лъжичка, а от другата - с овална сонда. Дръжката е украсена с релефни ръбове и шахматен орнамент. Добре запазена.
Втората половина на I - началото на II в.
Кънчев, Кънчева-Русева 1996, 25 Табло VIII, 13.
Паралели: като украса - South Shields (Allason-Jones 1979, 239f., fig. 1, 1); Bingen (Como 1925, 159,Abb.4, 15-17); Kolophon (Caton 1914, 115, PI. X, 17-18), като форма - Мала Азия (KünzI 2002a, 35, Taf. 34, B74-B77)

81.2.94 Сонда-лъжичка *Табло VIII*

РИМ-Кюстендил, инв. № II 248
Пандурска могила, м. Герена при с. Драгодан (Кюстендилско)
Бронз. Дълж. 17,2 см, дълж. лъж. 4,4 см, макс. шир. лъж. 0,7 см.
Лъжичката е овална и недълбока. Част от нея липсва. В другия край на дръжката - елипсовиден израстък (сонда). Под лъжичката - украса от релефни пръстени. По дръжката украса от пръстени, изпълнени чрез точки.
Началото на II в.
Теодосиев, Манов 1993, 32, обр. 3.
Паралели: Мала Азия (KünzI 2002a, 35, Taf. 34, B74-B77)

81.2.95 Сонда-лъжичка *Табло VIII*

АИМ-София, инв. № 3209.
Одесос.
Бронз. Дълж. 17,4 см, макс. шир. лъж. 0,6 см.
Като B1.2.93. Лъжичката е овална и недълбока. В другия край на дръжката - елипсовиден израстък (сонда). Украса от релефни пръстени, линии и капковиден орнамент.
Ив.
Художествен бронз...1984, № 433.
Паралели: на формата - Мала Азия (KünzI 2002a, 3, Taf. 34, B74-B77)

81.2.96 Сонда-лъжичка *Табло VIII*

АМ-Варна, инв. № II 1498
Варна, кв. Левски, м. Чаира, каменна гробница.
Бронз. Дълж. 15,0 см, дълж. лъж. 4,6 см, макс. шир. лъж. 0,8 см.
По-голямата част от лъжичката липсва. От другата страна на дръжката има издължен елипсовиден израстък (сонда). Украса от релефни пръстени и топчета по дръжката.
II половина на II в.
Тончева 1964, 52, обр. 5.
Паралели: няма данни

81.2.97 Сонда-лъжичка *Табло: няма*

АМ-Пловдив
Пловдив, м. Бунарджика, гроб II, римски некропол.
Бронз. Дълж. 14,2 см, дълж. лъж. 3,4 см, макс. шир. лъж. 0,6 см.
Представлява тънка бронзова пръчка, от едната страна завършва с овална лъжичка, а от другата - със сонда. Украса от релефни пръстени по дръжката. Счупена е на две части.
Началото на III в.
Дякович 1921-1922, 49, обр. 34.
Паралели: няма данни

81.2.98 Сонда-лъжичка *Табло VIII*

АМ-Варна, инв. №113871.
Варна, ул. "Македония", гроб № 4.
Бронз. Запаз. дълж. 16,5 см.
Лошо запазена. Липсва сондата и голяма част от лъжичката. Украса от релефни пръстени и топче по дръжката.
Края на II - началото на III в.
Тончева 1961a, 34, табл. V, обр. 31.
Паралели: няма данни

81.3.99 Ушна сонда *Табло IX; фиг. 6/12*

ИМ-Нова Загора, инв. № 6215
Дългата могила при с. Караново (Новозагорско), гроб № 1, бронзов тубус Г.1.1.133.
Бронз. Дълж. 19,5 см, диам. лъж. 0,2 см.
Завършва от едната страна с овална и плоска лопатка, а от другата с игла. Без украса.
Втората половина на I - началото на II в.
Кънчев, Кънчева-Русева 1996, 28, Табло VIII, 10.
Паралели: Kolophon (Caton 1914, 118 PI. XI, 26); Мала Азия (KünzI 2002a, 37, Taf. 35, B99, B100)

81.3.100 Ушна сонда *Табло IX; фиг. 6/13*

ИМ-Нова Загора, инв. № 6216
Дългата могила при с. Караново (Новозагорско), гроб № 1, бронзов тубус Г1.1.133.
Бронз. Дълж. 16,5 см, диам. лъж. 0,2 см.
Като B 1.3.99.
Втората половина на I - началото на II в.
Кънчев, Кънчева-Русева 1996, 28, Табло VIII, 11.
Паралели: Kolophon (Caton 1914, 118, PI. XI, 26); Мала Азия (KünzI 2002a, 37, Taf. 35, B99, BlOO)

81.3.101 Ушна сонда (?) *Табло IX*

АМ-Варна, инв. № II 6254
Марцианопол, антична жилищна сграда.
Бронз. Запаз. дълж. 3,2 см.
Липсва част от плоската лъжичка и част от дръжката.
III в.
Minchev 1983, 146, №23.
Паралели: Мала Азия (KünzI 2002a, 37, Taf. 35, B99, B100)

81.3.102 Ушна сонда (?) *Табло IX*

АМ-Варна, инв. № II 2869
Дионисопол, гробница, бронзов тубус Г1.1.137.
Бронз. Дълж. 15,1 см.
Представлява плоска, кръгла лопатка, разположена под ъгъл спрямо дръжката. Дръжката е дълга, украсена с релефни топчета.
Ив.
Шкорпилови 1912, 58.
Паралели: Мала Азия (KünzI 2002a, 36, Taf. 35, B95, B98)

81.4.103 Двойна сонда *Табло IX*

АМ-Пловдив, инв. № II 755
с. Скутаре (Пловдивско), зидан гроб, в тубус Г. 1.1.140.
Бронз. Дълж. 18,5 см.
От двата края на дръжката са разположени елипсовидни сонди. Без украса.
Първата половина на III в.
Kessyakova, Kirova 2005, 41 If, fig. 3, 5; fig. 9.
Паралели: Помпеи (Jackson 1990, 17, Fig. 4, 7); Мала Азия (Hassel, KünzI 1980,410, Taf. IV, 36); Мала Азия (KünzI 2002a, 36, Taf. 35, B92, B93)

81.4.104 Двойна сонда *Табло IX*

АМ-Варна, инв. № II 2877

Дионисопол, .гробница, бронзов тубус Г.1.1.138.

Бронз. Дълж. 17,0 см.

Предтавлява две малки елипсовидни сонди, прикрепени към силно удължена дръжка. Едната сонда е с дупка в средата. Без украса.

II-III в.

Непубликувана находка

Паралели: Pompei (Jackson 1990, 17, Fig. 4, 7); Мала Азия (Hassel, Künzl 1980, 410, Taf. IV, 36); Мала Азия (Künzl 2002a, 36, Taf. 35, B92, B93)

81.4.105 Двойна сонда (?) *Табло IX*

АМ-Варна, инв. № II 6250

Марцианопол, антична жилищна сграда.

Бронз. Дълж. 7,8 см.

От двата края на дръжката са разположени елипсовидни сонди. Едната сонда е украсена с врязани линии, а под другата има три релефни пръстена.

III в.

Minchev 1983, 144, №4.

Паралели: няма данни

81.4.106 Сонда (?) *Табло IX*

АМ-Варна, инв. № II 6251

Марцианопол, антична жилищна сграда.

Бронз. Запаз. дълж. 7,0 см.

Представлява силно профилирана дръжка, завършваща от едната страна с елипсовидно удебеление, а от другата - отчупена. Украсата се *състои* от релефни пръстени и стилизиран растителен мотив.

III в.

Непубликувана находка

Паралели: няма данни

B2.107 Шпатула *Табло IX*

АМ-Варна, инв. № II 6247

Марцианопол, антична жилищна сграда.

Бронз. Запаз. Дълж. 6,8 см, макс. шир. 1,0 см.

Запазана само шпатула, завършваща с два релефни пръстена и едно топче. Дръжката и другият край липсват.

III в.

Непубликувана находка.

Паралели: Bingen (Künzl 1983a, 80, Abb. 56, 16)

B3.1.108 Лъжица-кохлеар *Табло IX; фиг. 10/5*

АМ-Варна

Дионисопол, гробница

Бял метал. Запаз. дълж. 13,0 см.

Кръгла работна част с широк бордюр по края. Дръжката представлява цилиндрична пръчка, без украса, счупена в долния край.

II в.

Шкорпилови 1912, 58,табл. XI, 10.

Паралели: Carnuntum (Rauchenwald 1996, 194, Taf. 43,469), Мала Азия (Künzl 2002a, 43, Taf. 46, B175)

B3.2Л09 Лъжица-лигула *Табло IX; фиг. 10/8*

АМ-Варна

Дионисопол, гробница.

Бял метал. Запаз. дълж. 7,0 см.

Яйцеобразна форма. Дръжката липсва - запазена е само свързващата част с лъжицата. Без украса.

Ив.

Шкорпилови 1912, 58, табл. XI, 11.

Паралели: Мала Азия (Künzl 2002a, 43, Taf. 46, B176)

B3.2Л10 Лъжица *Табло IX; фиг. 10/ 7*

АМ-Варна, инв. № II 2863

Дионисопол, гробница. .

Бял метал. Запаз. дълж. 6,7 см.

Има форма на продълговато копито, закривено напред. Дръжката е отчупена отгоре. Представлява две разклонени плоски листа, между които е вложена плоска спиралообразна пластина (сега липсва). Украса от релефни пръстени по дръжката.

Ив.

Шкорпилови 1912, 58, табл. XI, 9.

Паралели: няма данни

B4Л11 Игла за превръзки *Табло IX*

Археологическа сбирка-Вършец

Неизвестно местонамиране

Бронз. Дълж. 13,9 см, деб. 0,3 - 0,4 см.

Представлява права, дебела игла, разширяваща се в единия край с дупка и заострена в другия.

Ив.

Кирова, Костова 2004, 263, обр. 7,11.

Паралели: Южна Испания (Künzl 2002a, 22, Taf. 9, A41); района на Sevillia (Hibbs 1991, 114, fig. 1,5)

B4Л12 Игла за превръзки *Табло IX*

АИМ-София, инв. № 6248.

с. Гиген (Плевенско), гроб.

Бронз. Дълж. 12,3 см.

Представлява права игла, с ромбовидно разширение в горната си част и ухо за прокарване на конец.

II - III в.

Непубликувана находка.

Паралели: района на Sevillia (Hibbs 1991, 114, fig. 1, 2-4)

B5Л13 Плочка *Табло X*

АМ-Варна, инв. № II 2840.

Дионисопол, гробница

Сив мек камък. Дълж. 11,3 см, шир. 6,5 см, деб. 0,7 см.

Има правоъгълна форма със заоблени ъгли и трапецовидно сечение. Следи от изтъркване на горната повърхност. Единият ъгъл е счупен.

Ив.

Шкорпилови 1912, 59.

Паралели: Kolophon (Caton 1914, 118, PI. XI, 31); Morlungo (Bonomi 1984, 101, Tav. 5, 36)

B5Л14 Плочка *Табло X*

АМ-Варна, инв. № II 2841.

Дионисопол, гробница

Синьосив, твърд камък. Дълж. 10,9 см, шир. 6,7 см, деб. 0,8 см.

Като B5.116.

Ив.

Шкорпилови 1912, 59.

Паралели: Kolophon (Caton 1914, 118, PI. XI, 31); Morlungo (Bonomi 1984, 101, Tav. 5, 36) и много други.

B5Л15 Плочка *Табло: няма*

АМ-Варна, инв. № II 1495.

Варна, м. Чаира, кв. Левски, каменна гробница.

Сивозелен камък. Дълж. 12,0 см, шир. 8,7 см, деб. 1,4 см.

Форма на пресечена пирамида. Добре изгладена.

Ив.

Тончева 1964, 52.

Паралели: Kolophon (Caton 1914, 118, PI. XI, 31); Morlungo (Bonomi 1984, 101, Tav. 5, 36) и много други.

B5.116 Плочка *Табло: няма*

АМ-Варна, инв. № II 3886.

Варна, ул. Македония, гроб № 7.

Розов мрамор със светлокафяви нишки. Дълж. 6,5 см, шир. 3,0 см, деб. 0,7 см.

Форма на пресечена пирамида.

Края на II - началото на III в.

Тончева 1961а, 36, табл. VIII, обр. 46а.

Паралели: Kolophon (Caton 1914, 118, PI. XI, 31); Morlungo (Bonomi 1984, 101, Tav. 5, 36) и много други.

B5.117 Плочка *Табло: няма*

АМ-Варна, инв. № II 3887.

Варна, ул. "Македония", гроб № 7.

Сив камък. Дълж. 8,9 см, шир. 6,1 см, деб. 0,7 см.

Форма на пресечена пирамида.

Края на II - началото на III в.

Тончева 1961а, 37, табл. VIII, обр. 466.

Паралели: Kolophon (Caton 1914, 118 PI. XI, 31); Morlungo (Bonomi 1984, 101, Tav. 5, 36) и много други.

B5.118 Плочка *Табло X*

АМ-Варна, инв. № II 6263

Марцианопол, антична жилищна сграда.

Зелен шифер. Запаз. дълж. 7,7 см, шир. 5,5 см, деб. 1,8 см.

Форма на пресечена пирамида. Силно разрушена.

III в.

Minchevl983, 147, №28.

Паралели: Kolophon (Caton 1914, 118, PI. XI, 31); Morlungo (Bonomi 1984, 101, Tav. 5, 36) и много други.

B5.119 Плочка ***Табло X; фиг. 7/4***

АМ-Пловдив, инв. № II 757

с. Скутаре (Пловдивско), зидан гроб.

Минерал със сив цвят. Дълж. 13,3 см, шир. 7,3-7,6 см, деб. 1,2 см.

Формата е правоъгълна с конкавно оформени страни. Изгладена и полирана. Следи от употреба.

Първата половина на III в.

Kessyakova, Kirova 2005, 413f, fig. 11, 1;fig. 12.

Паралели: Kolophon (Caton 1914, 118, PI. XI, 31); Morlungo (Bonomi 1984, 101, Tav. 5, 36) и много други.

B5.120 Плочка *Табло X*

Археологическа сбирка Вършец

Неизвестно местонамиране

Бял мрамор. Дълж. 19,7 см, шир. 7,0 см, деб. 1,0 см.

Правоъгълна форма; две кръгли вдлъбнатини за поставяне на везна със следи от корозия. Запазен е и обкова на плочата - бронз със следи от посребряване. Основата липсва. Запазена е една от ъгловите пластини, която е огъната. Украсата е от S-образни орнаменти.

II-III в.

Кирова, Костова 2004, 263, обр. 8.

Паралели: Äugst (Riha 1986, Taf. 18, 189)

85.121 Плочка *Табло: няма*

Констанца, Национален музей.

Томи, античен некропол.

Бял варовик Дълж. 7,0 см, шир. 3,0 см, деб. 1,0 см.

Формата на пресечена пирамида.

II-III в.

Bucovalä 1977, 95, fig. 9;

Паралели: няма данни

85.122 Плочка *Табло: няма*

Констанца, Национален музей.

Томи, Констанца, античен некропол.

Камък. Дълж. 12,0 см, шир. 7,5 см, деб. 2,0 см.

Формата на пресечена пирамида.

II - III в.

Bucovalä 1977, 95, fig. 10.

Паралели: няма данни .

85.123 Плочка ***фиг. 6/14***

ИМ-Нова Загора, инв. № 5281

Дългата могила при с. Караново (Новозагорско), гроб № 1, бронзова кутия Г1.2.143.

Камък, бронз. Дълж. 12,8 см, шир. 8,5 см, деб. 0,8 см.

Форма на пресечена пирамида, изгладена и полирана. В долната си част облицована с бронзов лист, леко корозирал и украсен с врязани линии. Вероятно част от кутия.

Втората половина на I - началото на II в.

Кънчев, Кънчева-Русева 1996, 25, сл., Табло IX, 1.

Паралели: B5.124, 125.

85.124 Плочка ***Табло: няма***

ИМ-Нова Загора, инв. № 5282

Дългата могила при с. Караново (Новозагорско), гроб № 3, бронзова кутия Г1.2.144.

Камък, бронз. Дълж. 10,2 см, шир. 6,7 см, деб. 0,9 см.

Като B5.123.

Втората половина на I - началото на II в.

Кънчев, Кънчева-Русева 1996, 30.

Паралели: B5.126, 128.

85.125 Плочка ***Табло X***

АМ-Девня, инв. № 305

Марцианопол, Западен некропол, гробница № 23.

Зелен шифер, бронз. Макс. дълж. 12,2 см, макс. шир. 9,4 см, деб. 1,3 см.

Форма на пресечена пирамида. Облицована е с бронзов лист. Един от ъглите на плочата е счупен. Вероятно част от кутия.

Първата половина на III в.

Непубликувана находка.

Паралели: B5.123, 124.

85.126 Брадвичка, вторично използвана като плоча за разтриване на медикаменти (?) *Табло X*

АМ-Варна, инв. № II 6264

Марцианопол, антична жилищна сграда.

Сив гранит. Дълж. 8,5 см, шир. 1,8 - 4,7 см, макс. деб. *3,0 см.*

Трапецовидна форма. Следи от изтъркване по повърхността.

няма данни

Minchev 1983, 147, №30.

Паралели: няма данни

86.127 Везна ***Табло X; фиг. 6/15***

ИМ-Нова Загора, инв. № 6231

Дългата могила при с. Караново (Новозагорско), гроб № 1.

Бронз. Дълж. кобилица 8,8 см, диам. блюдо 4,2 см.

Запазена е само част от кобилицата, извита в единия си край и едно блюдо. Блюдото е силно корозирало.

Втората половина на I - началото на II в.

Кънчев, Кънчева-Русева 1996, 26, Табло IX, 2.

Паралели: Kolophon (Caton 1914, 118, PI. XII, 32); Camuntum (Hauff 1993-1994, Kat. Nr. 223-226, Taf. 42).

B6.128 Везна ***Табло X***

АИМ-София, инв.№ 4043.

Неизвестно местонамиране

Бронз. Дълж. кобилица 19,3 см, дълж. дръжка 8,2 см, диам. блюдо 6,4 см.

Т-образна кобилица, с халки за прикрепяне на въжетата за блюдата. Две конкавни блюда с дупки на три места за прикрепяне на въжета.

II - III в.

Художествен бронз...1984, № 445.

Паралели: Kolophon (Caton 1914, 118, PI. XII, 32); Camuntum (Hauff 1993-1994, Kat. Nr. 223-226, Taf. 42); Singindunum (КруниЬ 1992, T. XV, 100-102); Rimini.

В6.129 Везна *Табло: няма*

АМ-Варна
Варна, ул. "Македония", гроб № 1.
Бронз. Няма данни за размерите.
Силно фрагментирана. Запазени са фрагменти от кобилицата, горната извита част, винт и правоъгълни пластини.
Втората половина на II в.
Тончева 1961а, 33, табл. IV, 23.
Паралели: няма данни

86.130 Тежести за везна *Табло: няма*

АМ-Варна, инв. № II 3864
Варна, ул. "Македония", гроб № 1.
Олово
дълж. 4,5 см, шир. 3,7 см, деб. 0,5 см.
дълж. 4,0 см, шир. 3,0 см, деб. 0,3 см.
дълж. 3,0 см, шир. 2,7 см, деб. 0,2 см.
дълж. 2,0 см, шир. 1,5 см, деб. 0,1 см.
Представляват четири пластини с правоъгълна форма.
Втората половина на II в.
Тончева 1961а, 32, табл. IV, 20.
Паралели: няма данни

86.131 Везна (?) *Табло: няма*

ИМ-Перник
Светилището на Асклепий в кв. Даскалово, Перник
Бронз. Дълж. (1) 19,0 см, (2) 16,5 см, (3) 6,9 см.
Силно фрагментирана. Запазени са кобилицата и други дребни фрагменти.
Няма данни
Любенова 1980, 44, обр. 204-206.
Паралели: няма данни

86.132 Част от везна (?) *Табло X*

АМ-Варна, инв. № II 6260
Марцианопол, антична жилищна сграда.
Бронз.
дълж. 14,3 см, шир. 1,2 см, деб.0,2 см.
дълж. 10,5 см, шир. 1,2 см, деб. 0,2 см.
дълж. 6,2 см, шир. 1,2 см, деб. 0,2 см.
Запазени са три фрагмента. Представляват правоъгълни пластини, украсени от двете страни с точковиден орнамент. На места личат латинските букви Си/.
III в.
Minchev 1983, 146, №21.
Паралели: Yenemann 1985, 169, Abb. 3; Gregl 1983-1984, 181, Tabla 1;Holth 1919;

П.1.133 Тубус *Табло XI; фиг. 6/16*

ИМ-Нова Загора, инв. № 6229
Дългата могила при с. Карановo (Новозагорско), гроб *Ht* 1.
Бронз. Дълж. 17,5 см, диам. 0,7 см.
Има капаче, силно корозирало. Украса от врязани концентрични кръгове по тялото и капачето.
Втората половина на I - началото на II в.
Кънчев, Кънчева-Русева 1996, 26, Табло IX, 4.
Паралели: Мала Азия (Hassel, Künzl 1980, 410, Taf. 4, 28-29)

П.1.134 Тубус *Табло XI; фиг. 6/21*

ИМ-Нова Загора, инв. № 6230
Дългата могила при с. Карановo (Новозагорско), гроб № 3.
Бронз. Дълж. 15,3 см (без капачето), диам. 1,3 см.
Като П.1.133. Добре запазен.
Втората половина на I - началото на II в.
Кънчев, Кънчева-Русева 1996, 30, Табло XXI, 5.
Паралели: Мала Азия (Hassel, Künzl 1980, 410, Taf. 4, 28-29)

П.1.135 Тубус *фиг. 26/1*

Няма данни
с. Гърчиново, гробница.
Бронз. Дълж. 19,0 см, диам. 1,7 см.
В горния си край се разширява във формата на фуния. Има плоско дъно. Украса от врязани концентрични кръгове.
II - III в.
Кацаров 1934, 60, обр. 45а.
Паралели: няма данни

Г1.1.136 Тубус *Табло XI*

АМ-Варна, инв. № II 2870.
Дионисопол, гробница.
Бронз. Дълж. 10,8 см, диам. 1,6 см.
Силно разрушена. Пълна с инструменти, слепнали от ръжда.
Ив.
Шкорпилови 1912, 58.
Паралели: Мала Азия (Hassel, Künzl 1980, 410, Taf. 4, 28-29)

П.137 Тубус *Табло XI*

АМ-Варна, инв. № II 2869.
Дионисопол, гробница.
Бронз. Запаз. дълж. 9,7 см, диам. 1,5 см.
Силно корозирал. В него са открити три инструмента.
II в.
Шкорпилови 1912, 58.
Мала Азия (Hassel, Künzl 1980, 410, Taf. 4, 28-29), познати от повечето комплекси с медицински инструменти, без изменение на формата.

Г1.1.138 Тубус *Табло: няма*

АМ-Варна, инв. № II 2875.
Дионисопол, гробница.
Бронз. Диам. 3,2 см.
Силно корозирал. Запазено е мястото на свързване на кутията и капака.
Ив.
Непубликувана находка
Паралели: няма данни

П.1.139 Тубус *Табло XI*

АМ-Девня, инв. № 308.
Марцианопол, западен некропол, гробница № 23.
Бронз. Запаз. обща дълж. 15,0 см, диам. 1,5 см.
Силно фрагментирана - запазени са три части. Разширява се в горната и долната част.
Първата половина на III в.
Непубликувана находка
Паралели: няма данни

П.1.140 Тубус *Табло XI*

АМ-Пловдив, инв. № II 755.
с. Скутаре (Пловдивско), зидан гроб.
Бронз. Дълж. (с капака) ок. 23,4 см (част от капака липсва), диам. 1,6 см.
Цилиндричната долна част е стеснена в края за поставяне на капака, също с цилиндрична форма, счупен на две части. Релефен бордюр по дъното и капака. Украса от вдлъбнати концентрични кръга по двете основи на кутията. В тубуса е открита двойна сонда (В1.4.103).
Началото на III в.
Kessyakova, Kirova 2005, 413, fig. 3, 6; fig. 9.
Паралели: няма данни

Г1.1.141 Тубус *Табло: няма*

ИМ-Нова Загора
Дългата могила при с. Карановo (Новозагорско), гроб № 3.
Бронз. Запаз. дълж. 4,2 см, диам. 1,7 см.
Украса от врязани концентрични кръгове. Силно корозирал.

Втората половина на I - началото на II в.
Кънчев, Кънчева-Русева 1996, 30, Табло XXII, 2.
Паралели: няма данни

П.2.142 Кутия за лекарства *ТаблоXI; фиг. 27/1*
ИМ-Благоевград
Банско, гробница.
Бронз. Няма данни за размерите.
Правоъгълна кутия с три отделения, затварящи се чрез малки капачета, прикрепени шарнирно към основата. Те са снабдени с по една декоративно оформена дръжка. В трите отделения на кутията са открити 20 таблетки и лъжичка.
II в.
Апостолов, Атанасова 1974, 58, рис. 1.
Паралели: Intercisa (Sobel 1991, 135)

Г1.2.143 Кутия за лекарства *Табло: няма*
ИМ-Нова Загора, инв. № 6225
Дългата могила при с. Караново (Новозагорско), гроб № 1.
Бронз. Дълж. 13,6 см, шир. 7,6 см, вие. 4,8 см.
Правоъгълна кутия, разделена на отделни чекмеджета. Всяко от тях се затваря чрез малко капаче, шарнирно прикрепено към основата и снабдено с дръжка. Украса от врязани линии по капачетата. Частично патинирана. Фрагментирана.
Втората половина на I - началото на II в.
Кънчев, Кънчева-Русева 1996, 26, Табло IX, 3.
Паралели: Г1.2.142

Г1.2.144 Кутия за лекарства *Табло: няма*
ИМ-Нова Загора, инв. № 6226
Дългата могила при с. Караново (Новозагорско), гроб № 3.
Бронз. Дълж. 10,2 см, шир. 5,7 см, вие. 1,8 см.
Като П .2.143. Фрагментирана.
Втората половина на I - началото на II в.
Кънчев, Кънчева-Русева 1996, 30.
Паралели: Г1.2.143

Г1.2.145 Кутия за лекарства *Табло XI; фиг. 28/1*
Няма данни
Мъдрец, гробна яма.
Бронз. Дълж. 10,7 см, шир. 6,9 см (без тубусите), вие. 2,6 см.
Правоъгълна кутия на два етажа. Горният етаж е разделен на пет отделения, затварящи се чрез малки капачета, прикрепени шарнирно към основата и украсени с вдлъбнати линии. Всяко капаче има дръжка във форма на й. В отделенията са открити хапчета и остъклена материя. Плоча във формата на ниска пресечена пирамида затваря кутията отгоре чрез приплъзване в жлеб. Долното отделение е цяло, без прегради. Запълнено е с корозирали инструменти. Затваря се с плосък брозов капак, украсен с врязани концентрични линии и перпендикулярна пластина с вълнообразна форма, използвана като ръкохватка. Ограничител на тясната страна с топче в края. Към страничната дълга стена на кутията са прилепени два тубуса. В единия са открити игла и лъжичка.
Края на I - началото на II в.
Китов 1994,98.
Паралели: Frankfurt (Sobel 1991, 126, Abb. 5)

Г1.2.146 Кутия за лекарства *Табло XI; фиг. 28/2*
Няма данни
Мъдрец, гробна яма.
Дълж. 13,0 см, шир. 8,0 см, вие. 2,0 см (без плочата), 3,2 см (с плочата).
Правоъгълна кутия с две отделения, разположени в буквата Г. В свободната част е поставен бронзов полуцилиндричен съд. Кутията е затворена е каменна плоча, влизаща на жлеб. Следи от тъкан по цялата кутия.
Края на I или началото на II в.
Китов 1994,98.
Паралели: Maastricht (Kempkens, Brouwer 1993, 140, fig. I); Maribor (Panic 1969, 53, SI. 5); Trier (Kiinzl 1984b, Taf. 16-17; Sobel 1991, 136, Abb. 19); Maasbree (Braadbaart 1994, 172, PI. 3, 3); Lion (Boyer, Mourey 1990, 224ff, Fig. 11-20).

Г1.2.147 Кутия за лекарства *фиг. 31/1*
РИМ-Кюстендил
Кочериново, "Голямата могила".
Бронз. Дълж. ок. 13,0 см, шир. ок. 8,2 см.
Правоъгълна кутия, разделена на пет чекмеджета. Те се затварят с отделни капачета, които имат дръжка във формата на П и украса от концентрични линии. Затварящ капак липсва. Силно корозирала. В кутията е открито хапче с нечетлив надпис.
Първата половина на II в.
Божкова 1992, 249; Bojkova 1997, 73.
Паралели: Trier (Künzl 1984b, Taf. 13, G1; Sobel 1991, 128, Abb. 11); Beaune, Франция (Beck 1977, 50t, PI. 1,1); Aquincum (Ujvâri, Zsidi 2002, fig. 11); Wehringen (Boyer, Mourey 1990, 231, Fig. 23).

Г1.2.148 Кутия за лекарства *фиг. 31/2*
РИМ-Кюстендил
Кочериново, "Голямата могила".
Бронз. Дълж. ок. 7,5 см, шир. ок. 3,8 см.
Правоъгълна кутия, разделена на две отделения по дължина. Стените са двойни, разстоянието между тях е запълнено с глина. В отделенията са открити по един тубус, пълни с остатъци от медикаменти. Капакът се задвижва чрез жлеб и има украса от концентрични линии. Силно корозирала.
Първата половина на II в.
Божкова 1992, 249; Bojkova 1997, 73; Grigorova 2000, 245f.
Паралели: Günzburg (Sobel 1991, 128)

П.3.149 Пиксида *фиг. 26/3*
Няма данни
с. Гърчиново, гробница.
Бронз. Вие. 3,0 см, диам. 8,0 см.
Има полукръгла форма в долната си част, преминаваща в цилиндър в горната си част. Вътрешността (J е разделена на четири части чрез две пресичащи се под прав ъгъл пластини. Има капак, украсен е три пояса от леко вдлъбнати концентрични окръжности. Дъното на кутията има подобна украса. Липсват части от кутията и капака.
II - III в.
Кацаров 1934, 60, обр. 44.
Паралели: Morlungo (Bonomi 1984, 100, Tav. 4, 27)

П.3.150 Пиксида *Табло XII*
АМ-Девня, инв. № 306
Марцианопол, Западен некропол, гробница № 23.
Бронз. Вие. 2,6 см, диам. 7,2 см, вие. капак 1,7 см.
Разделена на четири отделения. В едното отделение - три хапчета. Капакът е силно разрушен.
Първата половина на III в.
Непубликувана находка
Паралели: Morlungo (Bonomi 1984, 100, Tav. 4, 27)

Г1.3.151 Пиксида *Табло XII; фиг. 7/5*
АМ-Пловдив, инв № II 752
с. Скутаре (Пловдивско), зидан гроб.
Бронз. Диам. кутия 6,4 см, диам. на дъното и капака 7,0 см, вие. (с капака) 3,6 см.
Кръгла кутия, профилирана в горната си и долна част. Капакът прилепва плътно към стените без резба. Разделена е на четири отделения от две пресичащи се под прав ъгъл пластини. В четирите отделения са открити лекарства. Украса от вдлъбнати концентрични кръгове по дъното на кутията от външната страна, по стените и капака.
Началото на III в.
Kessyakova, Kirova 2005, 414, fig. 11, 2; fig. 13; fig. 14.
Паралели: Morlungo (Bonomi 1984, 100, Tav. 4, 27)

Г1.3.152 Пиксида *Табло: няма*

АМ-Варна, инв. № II 6262.

Марцианопол, антична жилищна.сграда.

Олово. Вие. кутия 6,3 см, диам. 6,9 см; вие. капак 1,5 см, диам. 7,1 см.

Масивна цилиндрична кутия е капак. Лошо изработена. Силно фрагментирана.

III в.

Minchev 1983, 147, №30.

Паралели: няма данни

Г1.3.153 Пиксида *Табло XII*

АМ-Варна, инв. № II 3888

Варна, ул. Македония, гроб № 7.

Бронз. Вие. 3,7 см, диам. 2,4 см, вие. капак 0,6 см, диам. 3,0 см.

Има цилиндрична форма, разширяваща се в горната и долната част. Дъното е плоско, украсено е релефни концентрични кръгове. Подобна украса и по тялото на съда. Капакът е е конусообразна форма, с прикрепена към него верижка. От вътрешната страна съдът е гладък и излъскан. В него са открити остатъци от природен магнетит.

Края на I - началото на II в.

Тончева 1961а, 37, табл. VIII, обр. 47.

Паралели: няма данни

Г2.154 Съд *фиг.12/3*

АМ-Варна, инв. № II 3882

Варна, ул. "Македония", гроб № 7.

Бронз. Вие. 11,5 см, диам. 5,5 см.

Има форма на пресечен конус, със заоблени плещи. Релефен пояс е разположен в основата на тясната шия. Сложно профилиран ръб на устието. Добре запазен. Капачето е сложно профилирано, с халка в горната си част. Прилепва плътно към устието.

Края на I в.

Тончева 1961а, 36, табл. VII, обр. 43.

Паралели: Рим (Tassinari 1992, 90, fig. 3).

Г2.155 Съд *Табло XII*

АМ-Варна, инв. № II 6265

Марцианопол, антична жилищна сграда.

Бронз. Вие. 18,2 см, диам. дъно 5,3 см, макс. диам. тяло 9,8 см, диам. устие 4,9 см.

Има форма на гарафа, сложно профилирана. Шията е цилиндрична голяма част от дъното и тялото липсват.

III в.

Minchev 1983, 147, №31.

Паралели: няма данни

Г2.156 Съд *фиг.27/2*

ИМ-Благоевград

Банско, гробница.

Няма данни

Форма на художествено изработен ботуш. Отворът отгоре е покрит с розета, която има отвор в средата. Подметката на ботуша е изработена отделно. Добре запазен. Остатъци от органична материя в него.

Ив.

Апостолов, Атанасова 1974, 60, обр. 2.

Паралели: няма данни

Г2.157 Съд *Табло XII; фиг. 7/ 7*

АМ-Пловдив, инв № II 753

е. Скутаре (Пловдивско), зидан гроб.

Бронз. Диам на съда в горната част 6,8 см, диам. на отвора 4,8 см, ширина на усието 1,0 см, вие. 3, 4 см.

Полусферична форма с хоризонтално издаден навътре ръб на устието. Украса от вдлъбнати и изпъкнали концентрични кръгове по устието и дъното на съда. Отвътре съдът е силно оксидирал с наличие на налепи.

Началото на III в.

Kessyakova, Kirova 2005, 414sq., fig. 11, 4; fig. 15.

Паралели: Мала Азия (Hassel, Künzl 1980, 403f., Taf. 1, 1)

Г2.158 Съд *Табло XII; фиг. 10/ 9*

АМ-Варна

Дионисопол, гробница.

Бял метал. Вие. 4,3 см, диам. дъно 3,9 см, диам. уст. 9,3 см.

Форма на пресечен конус.

Ив.

Шкорпилови 1912, 58, табл. VIII, фиг. 8.

Паралели: няма данни

Г3.159 Мортарий *Табло XII; фиг. 12/1*

АМ-Варна, инв. № II 3859.

Варна, ул. "Македония", гроб № 1.

Едрозърнест мрамор. Вие. 2,5 см, диам. уст. 12,2 см.

Форма на плитка паница е ниско столче, три дръжки и улей за изливане на течност. Част от ръба на устието е нарушен.

Втората половина на I в.

Тончева 1961а, 32, табл. IV, обр. 19.

Паралели: няма данни

Г3.160 Мортарий *Табло: няма*

Няма данни

Българово (Бургаско), гробница.

Мрамор. Вие. 3,5 см, диам. уст. 16,5 см.

Има полусферична форма с три дръжки (едната отчупена) и един улей. Дъното на хаванчето е снабдено с украса от релефен бръшлянов лист.

II - III в.

Кацаров 1928-1929, 84 обр. 97.

Паралели: няма данни

Г3.161 Чукало *Табло: няма*

Няма данни

Българово (Бургаско), гробница. Заедно с Г3.160.

Мрамор. Вие. 8,5 см, дълж. стъпало 7,0 см.

Форма на човешки крак. Ходилото и петата са украсени с кръстосани, врязани линии.

II - III в.

Кацаров 1928-1929, 84, обр. 96.

Паралели: няма данни

Г3.162 Чукало *Табло XII; фиг. 12/1*

АМ-Варна, инв. № II 3859

Варна, ул. "Македония", гроб № 1.

Мрамор. Дълж. 2,8 см, шир. 2,7 см.

Г-образна форма.

Втората половина на I в.

Тончева 1961а, 32, табл. IV, 19.

Паралели: няма данни

Г3.163 Чукало *Табло XII*

АМ-Варна, инв. № II 6261

Марцианопол, антична жилищна сграда.

Бронз. Запаз. дълж. 8,1 см, диам. раб. част 1,4 см.

Разширява се в долната си част. Профилирана дръжка, част от която липсва.

III в.

Minchev 1983, 147, №27.

Паралели: Äugst (Riha 1986, Taf. 14, 116-118); Ephesos (Künzl 1983a, 49, Abb. 17, 1)

ПРИЛОЖЕНИЕ 1

Каталог на гробните находки и затворените комплекси с медицински инструменти от провинции Долна Мизия и Тракия

(с таблица на видовете предмети по гробни комплекси) (към карта 1)

1. Балчик (ант. Дионисопол) - фиг. 10

Гробно съоръжение: подземна засводена гробна камера и подобна на храм надземна част

Инвентар: около 80 предмета - бронзови (12 бр.), стъклени (8 бр.) и глинени съдове (8 бр.) - бронзов кратер с мита за Ифигения; бронзови и глинени лампи; 3 стригили; огледало; 2 железни ножа; лични вещи - два златни пръстена; железни, бронзови, каменни и костени предмети, силно фрагментирани или с неясно предназначение, 2 стилуса; *медицински и фармацевтични инструменти:* три скалпела (А 1.4, 5, 13), два от които със сребърна инкрустация, три пинсети (А4.2.34, А4.4.38-39), 2 куки (А5.1.42-43), 3 бронзови тубуса (Г1.1.136-138), съдържащи силно корозирали железни инструменти - сонда-шпатула, сонда-лъжичка и две други сонди, остатъци от поне още два тубуса; желязна ножица (А7. 51), лъжици с различна форма от бял метал (В3. 1.108, В3.2.109, 110), съдче също от бял метал (Г2.158), две плочи за разстриване на лекарства (В5.113, 114); желязно длето; 3 костени дръжки; обков от сандъче.

Датировка: II в.

Литература: Шкорпилови 1912, 47-62; Skorpil 1912, 102-134; Стоянов 1912, 63-64.

2. Банско - фиг. 27

Гробно съоръжение: гробница

Инвентар: бронзова кутия с три отделения (Г1.2.142), в тях общо 20 таблетки с различни размери и форма (цинк, мед и олово); бронзова трапецовидна лъжица без дръжка; бронзов съд във формата на ботуш (Г2.156);

Датировка: II в.

Литература: Серафимова 1960, 14-15; Апостолов, Атанасова 1974, 55-64; Apostolov, Kancev, Radanov, Atanaseva, Mihailova 1981, 65-78.

3. Варна (ант. Одесос), м. Чаира, кв. Левски

Гробно съоръжение: гроб

Инвентар: 3 стъклени съда; 3 глинени лампи; ключалка от сандъче; бронзова монета на Антонин Пий (138-160); сребърен стилус; стригила; *медицински и фармацевтични инструменти:* кука (А5.1.46), сонда-лъжичка (В 1.2.96); каменна плоча (В5.115); остатъци от медикаменти (червеникаво-кафяв цвят - Fe_20_3).

Датировка: втората половина на II в.

Литература: Тончева 1964, 51-60; Künzl 1983a, 112-113, Abb. 88.

4. Варна (ант. Одесос), ул. "Македония" - фиг. 12

Гроб 1

Гробно съоръжение: гроб

Инвентар: лампа; стъклен съд; *медицински и фармацевтични инструменти:* мраморен съд за разтриване на медикаменти (Г3.159) и чукало от мрамор във формата на пресечен конус (Г3.162); части от везна (В6.129) и тежести за нея (В6.130).

Датировка: II половина на I в.

Литература: Тончева 1961a, 32-34, табл. III, 17-18; IV, 19-24; V, 25.

Гроб 4

Гробно съоръжение: гроб

Инвентар: лакримарий; вотивна пръчка; стъклен съд; брозово огледало; бронзова обковка на нож; нож (АI .23); фрагмент от стригила; *медицински инструменти:* фрагмент от *speculum magnum* (?) (Б2.1.64); сонда-лъжичка (В1.2.98); монета на имп. Септимий Север (193-211).

Датировка: края на II, началото на III в.

Литература: Тончева 1961a, 34-35, табл. V, 27-35; Künzl 1983a, **112.**

Гроб 7

Гробно съоръжение: гроб

Инвентар: 2 глинени съда; стъклен съд; сгъваем нож (А 1.24); бронзов пръстен; *медицински и фармацевтични инструменти:* бронзов съд с плътно прилепнал капак (Г2.154); бронзова пиксида (Г1.3.153) - на дъното и по стените черен прах ($Fe,0_4$ - природен магнетит), глинена вендуза (?) (А8.53); 2 плочи за разтриване на медикаменти (В5.116, 117).

Датировка: края на II в.

Литература: Тончева 1961a, 36-37, табл. VII, 42-48; Künzl 1983a, 112.

5. Гърчиново - фиг. 26

Гробно съоръжение: зидан гроб в подмогилен насип

Инвентар: куха бронзова дръжка от бронзова патера; 2 бронзови стригили и стригилодържател; *медицински и фармацевтични инструменти:* бронзова пиксида, разделена на четири отделения (Г1.3.149); бронзов тубус (Г1.1.135); сонда-лъжичка(В1.2.89);

Датировка: **II - III** в.

Литература: Кацаров 1934, 44-68.

6. Дебелт **(ант.** Деултум) - фиг. 9

Гробно съоръжение: скален некропол, гробница (?). Ситуацията на откриване е много неясна (виж Вагалински 1993, 28; данни и в Балабанов, Петрова 2002, 238). През 1950 г. трудоваци попадат на гроб в скалния некропол в съседство със средновековната крепост на южния бряг на р. Средецка край Дебелт. Съоръжението е използвано като семейна гробница с поне две погребения. Вероятно медицинските инструменти принадлежат на по-късния гроб (първата половина до средата на II в., докато по-ранният принадлежи на втората половина на I в.), заедно с два бронзови съда, съдейки от информацията дадена ми от Иван Карайотов. Към този гроб най-вероятно принадлежат и откритите стригили, които според Л. Вагалински могат да се датират в последната трета на I - II в.

Инвентар: бронзови съдове - кана с дръжка, завършваща с човешки крак, бронзово ойнохое; железен стол (по Балабанов, Петрова 2002, 238); медицински инструменти - 2 скалпела (А 1.12), пинсета-ланцет (А4.5.41) и остра кука (А5.1.45).

Датировка: първата половина до средата на II в.

Литература: снимка в: Жуглев 1955, 183; непубликувана находка.

7. Девня (ант. Марцианопол)

Къща, изгоряла при пожар.

Инвентар: 2 скалпела-дисектори (АI. 17, 21), дръжка от щипци (?) (А3.1.31), кука (А5.2.48), желязна ножица (А7.50); 4 скалпела за литотомия (Б 1.1.54, 55, 56, 58), 2 куки залитотомия (Б1.1.59, 60); анален (Б1.2.61) и 2 вагинални спекулума (Б2.1.63; Б2.1.65); гинекологична кука (Б2.2.66); инструмент за унищожаване на плода в утробата (Б2.3.67); лък от трепанатор (Б3.1.69); комбинирани клещи (Б3.3.70); 3 очни игли (Б4.1.73, 74, 75); сонда-шпатула (?) (В1.1.82); ушна сонда (В1.3.101); двойна сонда (В1.4.105); сонда (?) (В1.4.106), шпатула (В2.107), плоча за разтриване на медикаменти (В5.118), неолитна брадва от сив гранит (В5.126); везна (В6.132); оловна пиксида (П.3.152), голям бронзов съд (Г2.155); чукало (Г3.163); сгъваем нож (?).

Датировка: според Ал. Минчев комплексът трябва да се датира в началото на V в., според нас медицинските инструменти не могат да са по-късни от края на III в.

Литература: Minchev 1981,119-120; Minchev 1983, 143-148; Kirova 2002.

8. Девня (ант. Марцианопол)

Гробница 23

Гробно съоръжение: тухлена гробница с фалшив свод, трупоизгаряне на място

Инвентар: бронзов антропоморфен балсамарий; 2 бронзови стригили; бронзова пиксида (Г1.3.150); сребърна фибула; бронзова мастилница; бронзов обков (?) и железни гвоздеи; железен меч; железни кабъри от обувки; железни гвоздеи от ковчега; сонда-лъжичка (В 1.2.90), открита в бронзов тубус (Г1.1.139); плоча от зелен шифър (В5.125); бронзова монета на имп. Хадриан (117-138).

Датировка: средата на II в.

Литература: непубликувана находка

9. Драгодан, Пандурската могила (Кюстендилско)

Гробно съоръжение: гроб, погребение с трупоизгаряне извън гробното съоръжение. От северозапад, югозапад и югоизток площадката е оградена с 18 глинени кани и една глинена амфора. Съдовете са били поставени полулегнали, с устия насочени навътре към гроба. В някои от тях се е намирала някаква течност.

Инвентар: 2 сребърни касролета с надпис със златна инкрустация; стъклен съд с декорация; сгънат на две много корозирал нож, малко желязно ножче (запазена е само дръжката), бронзов накрайник от кожена ножница; фрагмент от железен ключ; бронзови обкови от малко тоалетно сандъче, със следи от тъкан по тях; 39 сребърни денара; лични вещи - железни цинти от подметки и кабъри, златен пръстен с изображение на Хероса върху гема от млечнобял ахат, златен нагръдник, златна диадема и 17 златни апликации; *медицински и фармацевтични инструменти:* скалпел (АI.14), 2 сонди-лъжички (В1.2.88, 94), корозирал фрагмент от бронзова игла с четириъгълно сечение и каменна плоча, вероятно инструментите са поставени в дървена кутия, облицована с бронзова ламарина, от която са се запазили само фрагменти.

Датировка: между 134 и 138 г.

Литература: Теодосиев, Манов 1993, 31-42.

10. Кабиле - фиг. 41/5
Гробно съоръжение: гроб
Инвентар: бронзов антропоморфен балсамарий, фрагмент от стригила, бронзов кастратор.
Датировка: първата половина на II в.
Литература: Гетов 1972, 42-52.

11. Караново, Дългата могила (Новозагорско) - фиг. **6**

Гроб!
Гробно съоръжение: зидан засводен гроб, трупоизгаряне извън мястото на погребване
Инвентар: бронзови съдове - ойнохое, кана, амфора, патера, леген и др. (6 бр.); стъклени съдове - балсамарий и др. (6 бр.); глинени съдове; бронзов канделабър; бронзова лампа; железни върхове и втулки за копия; железни шпори; железни мечове; части от тоалетно сандъче; бронзова мастилница; сребърна монета на имп. Траян (98-117); железни гвоздеи и скоби; лични вещи - 2 бронзови токи за колан, части от медни колании апликации, 2 бронзови пръстена, бронзови халки; *медицински и фармацевтични инструменти:* 3 скалпела (AI.1-3), намерени в бронзова кутия (Г1.2.143), 4 бронзови пинсети (А4.1.32, А4.3.35, А4.4.36-37), две от които са намерени в бронзовата кутия, а другите две в тубус (Г 1.1.133), бронзова кука (А5.1.44), намерена в бронзовата кутия, 3 бронзови сонди-лъжички (В 1.2.83, 87, 93), открити също в бронзовия тубус, 2 ушни сонди (В 1.3.101, 102), открити в бронзовия тубус, каменна плоча, облицована с бронзов лист (В5.123), намерена в бронзовата кутия, бронзова везна (В6.127), лекарствени средства - 23 броя с различна форма и цвят.
Датировка: края на I - средата на II в.
Литература: Кънчев 1979, 12-15; Кънчев 1981, 89-92; Кънчев, Кънчева-Русева 1996, 23-27, Табло И-ХИ; Kancewa 1994,233-236.
ГробЗ
Гробно съоръжение: зидан засводен гроб, трупоизгаряне извън мястото на погребване.
Инвентар: бронзови съдове - котли, кана, патера; стъклен балсамарий; глинени съдове; бронзова лампа; 2 бр. двусъставни стригили; бронзово умбо от щит; железен връх и втулки за копия; железни мечове, ками и ножчета; бронзова мастилница; 3 бр. железни предмети със сърповидна форма; 4 бр. костени апликации във формата на птичи глави и 2 бр. костени пластинки; сребърна монета на имп. Траян (98-117); железни гвоздеи и скоби; лични вещи - част от златна цилиндрична пластинка, железни кабъри за обувки; *медицински и фармацевтични инструменти: 2* скалпела (AI.9, 10), намерени в бронзова кутия (Г1.2.144), пинсета-ланцет (А4.5.40), открита в същата кутия, бронзова сонда-лъжичка (В1.2.84), открита в бронзов тубус (П.1.134) и обшивка от втори (П.1.141), каменна плоча (В5.124), открита в бронзовата кутия.
Датировка: края на I - средата на II в.
Литература: Кънчев 1979, 12-15; Кънчев 1981, 89-92; Кънчев, Кънчева-Русева 1996, 28-31, Табло XVII-XXII; Kancewa 1994, 233-236.

12. Кочериново, "Голямата могила" - фиг. 31

Гробно съоръжение: могилен гроб, погребение с трупоизгаряне.
Инвентар: бронзови съдове; 14 броя златни пластини от диадема; златен пръстен с гема - представена Fortuna Panthea; *медицински и фармацевтични инструменти:* сребърни лъжички - кохлеари; каменни плочи; бронзова кутия, разделена на две отделения с по един тубус в тях (намерено малко хапче с минерален състав, елипсовидна форма и нечетлив надпис) (Г1.2.148); втора бронзова кутия с пет чекмеджета (П.2.147).
Датировка: първата половина на II в.
Литература: Божкова 1992, 245-252; Bojkova 1997, 67-76.

13. Мъдрец - фиг. 28

Гробно съоръжение: Две гробни ями. Трупоизгаряне на място в първата яма. Във втората - скелет на дребно животно (вероятно куче), следи от горене, човешки кости липсват, без покритие.
Инвентар: златни, бронзови и сребърни накити - масивен златен пръстен с елипсовидна гема от ахат; бронзови съдове; дървени сандъчета с ключалки и апликации от бронз; съдове от стъкло, някои от които пълни с течност или втвърдена материя; глинени съдове - една от стомните е пълна вероятно с борова смола; две правоъгълни бронзови кутии (Г1.2.145, 146), пълни с инструменти и горяла материя - вероятно хапчета и други медикаменти; игли; лъжички - две от тях сребърни със заострени краища; продълговати предмети във формата на ланцети; железни гвоздеи и скоби от погребално ложе и от някои от сандъчетата; разрушени предмети - единият вероятно е жезъл.
Датировка: края на I или началото на II в.
Литература: Китов 1994, 93-99.

14. Пловдив (ант. Филипопол), хълма **Бунарджик**

Гроб 2

Инвентар: глинена лампа; сплесната бронзова халка; бронзово копче; бронзова пръчица; бронзов пръстен с надпис EYSTOXI; бронзова монета на имп. Север Александър (222-235), сечена в Никея; бронзова сонда-лъжичка (В 1.2.97).

Датировка: средата на III в.

Литература: Дякович 1921-1922, 41-60.

15. Скутаре (Пловдивска област) - фиг. 7

Гробно съоръжение: Двоен зидан тухлен гроб, погребение с трупоизгаряне, мъжко и женско погребение

Инвентар: в мъжкото погребение - глинено ойнохое, 4 бр. стригили, 3 броя бронзови халки, шпатула за заглаждане на восък, следи от восъчна табличка, линия за подравняване на редовете при писане, мастилница, бронзова монета - автономно монетосечене на Филипопол от времето на имп. Гета (209-212); *медицински и фармацевтични инструменти: 2* скалпела със сребърна инкрустация (AI.6, 7), двойна сонда (В 1.4.103), открита в тубус (Г1.1.140), пиксида с хапчета в нея (П.3.151), бронзов съд за разтриване на лекарства (Г2.157), плоча за разтриване на лекарства (В5.119); в женското погребение - златна обеца, стъклен лакримарий, бронзова монета - автономно монетосечене на Филипопол от времето на имп. Комод (180-192).

Датировка: първата половина на III в.

Литература: Kessyakova, Kirova 2005, 406-419; Чернева-Тилкян 1997, 50 № 26; Кирова 2008, под печат.

16. Томи (дн. Констанца, Румъния)

Гробно съоръжение: няма данни

Инвентар: съпътстващия инвентар не е известен; *медицински инструменти:* скалпел със сребърна инкрустация (AI.8), гинекологична кука също със сребърна инкрустация (Б2.3.68); две дръжки вероятно от очни игли със сребърна инкрустация (Б4.1.71, 72).

Датировка: II - **III** в.

Литература: Bucovalä 1977, 93-94, fig. 1-5; Künzl 1983a, 110, Abb. 87.

17. Траянопол (дн. Северна Гърция)

Гробно съоръжение: могилен гроб, погребение с трупоизгаряне.

Инвентар: малък сребърен съд; бронзови съдове - касроле, ойнохое; бронзов канделабър; бронзова лампа; стъклен съд с цилиндрична форма; 2 глинени амфори; глинени съдове; железен меч; умбо от щит; железни върхове за копия; 2 стригили (едната от бронз, другата — от желязо); 1 голяма желязна вилица; желязна ножица; железни катарами; желязна огърлица; златен пръстен с гема от карнеол (Аполон с лира), бронзови и железни пръстени; златни пластини от диадема; фармацевтични инструменти - 2 сребърни лъжици; бронзова кутия, разделена на четири отделения и затворена отгоре с плоча, с прикрепен отстрани тубус от едната страна, а от другата - друг, разделен на три отделения (съдържа мазна субстанция с неустановено съдържание); бронзов капак на правоъгълна кутия; полукръгла кутия.

Датировка: края на I - началото на II в.

Литература: Tpiavxacpp М-ос 1991,439-453.

	Балчик	Банско	Варна, м. Чаира,	Варна, ул. "Македония", гроб 1	Варна, ул. "Македония", гроб 4	Варна, ул. "Македония", гроб 7	Гърчиново	Дебелт	Девня (Мадцианополи)	Девня (Мадцианополи) гробница 23	Дяволан	Кapaново – гроб 1	Кapaново – гроб 3	Конеприново	Мъдрец	Скутаре	Томи	Траianополи
монети	-	-	-	-	X	-	-	-	-	-	X	X	X	-	X	X	-	-
сребърни съдове	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	X	-	-	-	-	-	-	X
бронзови съдове	X	X	-	-	-	X	-	X	X	X	-	X	X	X	X	X	-	X
стъкleни съдове	X	-	X	X	X	X	-	X	-	-	-	X	X	-	X	X	-	X
керамични съдове	X	-	-	-	-	X	-	-	-	-	-	X	X	-	X	X	-	X
лампи (бронзови, глинени)	X	-	X	X	-	-	-	-	-	-	-	X	-	-	-	-	-	X
пръстени	X	-	-	-	-	X	-	-	-	-	X	-	-	X	X	-	-	X
геми		-	-	-	-	-	-	-	-	-	X	-	-	X	X	-	-	X
украшения	X	-	-	-	-	-	-	-	-	-	X	X	X	X	X	X	-	X
катарами и др.част от облеклото		-	-	-	-	-	-	-	X	-	X	X	X	-	-	-	-	X
огледала	X	-	-	-	X	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
стригили	X	-	X	-	X	X	-	X (?)	-	X	-	-	X	-	-	X	-	X
части от въоръжение	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	X	X	X	-	-	-	-	X
ножове	X	-	-	-	X	X	-	-	X	-	X	X	X	-	-	-	-	-
мастилници	-	-	-	-	-	-	-	-	-	X	-	X	X	-	-	-	-	-
стилуси	X	-	X	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
инструменти (с немедицинска функция)	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	X	X	-	-	-	-	X
скалпели	X	-	-	-	-	-	-	X	X	-	X	X	X	-	X (?)	X	X	-
ланцети	-	-	-	-	-	-	-	X	-	-	-	-	X	-	-	-	-	-

щипци	-	-	-	-	-	-	-	-	X	-	-	-	-	-	-	-	-	-
пинсети	X	-	-	-	-	-	-	X	-	-	-	X	X	-	-	-	-	-
куки	X	-	X	-	-	-	-	X	-	-	-	X	-	-	-	-	-	-
игли	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	X	-	-	-	X	-	-	-
ножици	X	-	-	-	-	-	-	-	X	-	-	-	-	-	-	-	-	X
вендузи	-	-	-	-	-	X	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
скалпел за литотомия	-	-	-	-	-	-	-	-	X	-	-	-	-	-	-	-	-	-
кука за литотомия	-	-	-	-	-	-	-	-	X	-	-	-	-	-	-	-	-	-
др. инструменти за литотомия	-	-	-	-	-	-	-	-	X	-	-	-	-	-	-	-	-	-
анален спекулум	-	-	-	-	-	-	-	-	X	-	-	-	-	-	-	-	-	-
катетър	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
вагинален спекулум	-	-	-	-	X	-	-	-	X	-	-	-	-	-	-	-	-	-
др. гинекологични инструменти	-	-	-	-	-	-	-	-	X	-	-	-	-	-	-	-	X	-
трепанатор	-	-	-	-	-	-	-	-	X	-	-	-	-	-	-	-	-	-
длето	X	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
клещи за костна хирургия	-	-	-	-		-	-	-	X	-	-	-	-	-	-	-	-	-
очни игли	-	-	-	-	-	-	-	-	X	-	-	-	-	-	-	-	X	-
сонди - шпатули	X	-	-	-	-	-	-	-	X	-	-	-	-	-	-	-	-	-
сонди - лъжички	X	-	X	-	X	-	X	-	-	X	X	X	X	-	-	-	-	-
ушна сонда	X	-	-	-	-	-	-		X	-	-	X	-	-	-	-	-	-
двойна сонда	-	-	-	-	-	-	-		X	-	-	-	-	-	-	X	-	-
шпатули	-	-	-	-	-	-	-		X	-	-	-	-	-	-	-	-	-
лъжици (лигули и кохлеарии)	X	X	-	-	-	-	-		-	-	-	-	-	X	X	-	-	X
плочи	X	-	X	-	-	X	-		X	X	X	X	X	-	X	X	-	-
везни и тежести за тях	-	-	-	X	-	-	-		X	-	-	X	-	-	-	-	-	-
тубуси	X	-	-	-	-	-	X		-	X	-	X	X	X	X	X	-	-
правоъгълни кутии	-	X	-	-	-	-	-		-	-	-	X	X	X	X	-	-	X
обков от кутии	X	-	X	-	-	-	-		-	-	X	X	X	-	X	-	-	-
пиксиди	-	-	-	-	-	-	X		X	X	-	-	-	-	-	X	-	X
хавани и чукала	-	-	-	X	-	-	-		X	-	-	-	-	-	-	-	-	-
медикаменти	-	X	X	-	-	X	-		-	X	-	X	-	X	X	X	-	X

ПРИЛОЖЕНИЕ 2

2А. Находки на скалпели със сребърна инкрустация от римската епоха (към карта 2)

№ в картата	Местонамиране	Форма и украса	Размер	Датировка[1]	Тип	Литература
1.	Alcolea del Rio (Севиля, Испания)	Четириъгълна дръжка; лозови ластари и гроздове	-	-	1.1	Catálogo Sevilla 1980, Nr. 20, Taf. 27.
2.	Romagne (Франция)	Четириъгълна дръжка; бръшлянови листа и мотив "бягаща вълна"	-	-	1.2	Непубликуван; споменат в Büsing-Kolbe 2001, 113 A22.
3.	Campagnac (Франция)	Четириъгълна дръжка; много широка шпатула; Лозови листа от силно нарязания тип, гроздове, мотив "бягаща вълна"; украса и по шпатулата	10,0 см.	-	1.1	Collections Rouergue 2000, 11.
4.	Le Puy, Saint Privat d'Allier (Франция, Musée Crozatier) – 2 бр.	Четириъгълна дръжка; широка шпатула; пелти, ромбове, вписани в кръгове и точки; увита около шпатулата нишка	12,7 см.	III в.	2	Künzl 1983a, 57 f. Abb. 26, 6-7.
5.	Arles (Франция) - 2 бр. комплект	Осмоъгълна дръжка, широка шпатула; украса от пелти, кръгове, ромбове и точки	12,4 см.	-	2	Musée de l'Arles 1996, 130 Nr. 122.
6.	Reims, Saint-Germain-en-Laye, (Франция, Mus. Ant. Nat.) – 2 бр.	Четириъгълна дръжка бръшлянов лист и мотив "бягаща вълна"	10,6 см; 10,3 см	кр. II, нач. III в.	1.2	Künzl 1983a, 63 Abb. 36, 29-30.
7.	Strasbourg (Франция)	Четириъгълна дръжка; лозови листа, мотив "бягаща вълна"	Запаз. 5,4 см	-	1.1	Schaeffer 1928, 14.
8.	Cramond (Шотландия)	Четириъгълна дръжка; лозови листа и гроздове; мотив "бягаща вълна"	8,0 см	-	1.1	Gilson 1983, 387f., Abb. S. 389.
9.	Рим (Sammlung Castellani, Британски музей, инв. 2341)	осмоъгълна дръжка; пелти, ромбове, вписани в кръгове и точки	13,4 см	-	2	Walters 1899, Nr. 2341.
10.	Ficarolo (Италия)	Четириъгълна дръжка; шпатулата липсва; лозови ластари и гроздове	Запаз. 5,5 см	кр. I, нач. II в.	1.1	Büsing-Kolbe 2001, 110f., Abb. 1-3.
11.	Kerkrade (Limburg, Холандия, сега в Bonnefantenmuseum, Maastricht)	Осмоъгълна дръжка 4 страни с мотив "бягаща вълна", 2 с бръшлянов лист и 2 без украса	10,2 см	-	1.2	de Grooth, Mater 1997, Taf. 12, 2.
12.	Echternach (Люксембург, римска вила)	Четириъгълна дръжка лозови листа с плодчета; мотив "бягаща вълна"	9,2 см	-	1.1	Непубл. (Архив E. Künzl)

№ в картата	Местонамиране	Форма и украса	Размер	Датировка[1]	Тип	Литература
13.	Avenches (Швейцария)	Четириъгълна дръжка; лозови листа, мотив "бягаща вълна"	6,0 см	-	1.1	Brunner 1893, 31, Taf. II, Abb. 6.
14.	Trier (Германия)	Четириъгълна дръжка; лозов лист (триделни листа) и мотив "бягаща вълна"	10,4 см	-	1.1	Cüppers 1981, 27, Abb. 15, 4; Künzl 1984b, 160, B1, Taf. 6.
15.	Rheinzabern (Германия)	Четириъгълна дръжка; бръшлянов лист; кант, но не с мотив "бягаща вълна"	-	II в.	1.2	Непубл. (Архив E. Künzl)
16.	Worms (Германия) – 2 бр.	Осмоъгълна дръжка; пелти, ромбове, вписани в кръгове и точки	10,7 см 12,0 см;	кр. II, нач. III в.	2	Künzl 1979-1981, 53, Taf. 3, 3-4; Künzl 1983a, 78, Abb. 53.
17.	Wiesbaden (Германия)	Осмоъгълна дръжка; бръшлянов лист; мотив "бягаща вълна"	8,1 см	-	1.2	ORL B II, 31, 98, Nr. 94.
18.	Zugmantel (Германия, Saalburgmuseum)	Четириъгълна дръжка; лошо запазен; вероятно лозови листа и мотив "бягаща вълна"	7,7 см	I, нач. II в.	1.1	ORL B II, 8, Taf. XI, 64; Fundbericht 1912, 50, Taf. 13, 17.
19.	Köln (Германия)	Четириъгълна дръжка; лозови листа и гроздове, мотив "бягаща вълна"	8,7 см	кр. I, нач. IIв.	1.1	Künzl 1983a, 89.
19.	Köln (сега в музея в Бон)	Осмоъгълна дръжка; бръшлянови листа и мотив "бягаща вълна"	12,5 см	II в.	1.2	Künzl 1986a, 504, Nr. C 1, Abb. 9.
19.	Köln – 2 бр.	Осмоъгълна дръжка; пелти, вписани в кръгове ромбове и точки	11,2 см	нач. III в.	2	Künzl 1983a, 89f., Abb. 68, 1-2.
20.	Xanten/ Fürstenberg, Vetera I (Германия)	Четириъгълна дръжка, силно скъсена; лозови листа и гроздове, мотив "бягаща вълна"	5,8 см	I в.	1.1	Künzl 1994, 211, Abb. 128.
20.	Xanten, Терми, Пом. 2 (Германия)	Четириъгълна дръжка; лозови листа и гроздове; мотив "бягаща вълна"	9,9 см	I в.	1.1	Künzl 1986a, 493, № 1, Abb. 2, 1.
21.	Hofheim (Германия)	Осмоъгълна дръжка; бръшлянови листа и мотив "бягаща вълна"	9,7 см	-	1.2	ORL, Nr. 29, Hofheim, 28, Taf. VIII, 10.
22.	Nidderau-Ostheim (Германия)	Четириъгълна дръжка; лозови листа, без мотив "бягаща вълна"	10,5 см	-	1.1	Kutsch 1923-1926, 133, Taf. 21.
23.	Kiel (Германия)	Четириъгълна дръжка; лозови листа и гроздове	8,2 см	II в.	1.1	Непубл. (Архив E. Künzl)

№ в картата	Местонамиране	Форма и украса	Размер	Датировка[1]	Тип	Литература
24.	Lauriacum (Австрия)	Четириъгълна дръжка с квадратно сечение; неясна растителна украса, вероятно бръшлянов лист, липсва мотив "бягаща вълна", украса и по шпатулата	11,4 см	II в.	1.2	Deringer 1954, 149, RVII 777, Abb. 81, 2; Ubl 1997, 155, Kat. Nr. IV/ F-3
25.	Traismauer (Австрия)	Четириъгълна дръжка; лозови листа и гроздове; мотив "бягаща вълна"	11,0 см	II в.	1.1	Künzl 1994, 216 Anm. 15.
26.	Carnuntum (Австрия) – вероятно 2 бр.	Осмоъгълна дръжка; кръгове с вписан в тях ромб и мотив от полукръгове, подредени два по два около една права линия.	5 см запаз. дълж.	III в.	2	Hauff 1993-1994, 110f., Kat. No. 3, Taf. I/ 3.
27.	Usce (Белград, Нац. Музей, Сърбия)	Четириъгълна дръжка; лозови листа, гроздове и мотив "бягаща вълна"	7,3 см	-	1.1	Крунић 1992, 51, № 1, Обр. I, 1; XVIII, 1.
28.	Baia Mare (Румъния)	Четириъгълна дръжка; лозови листа и мотив "бягаща вълна"	8,7 см.	-	1.1	Stanciu 1996, 158, Nr. 10, Taf. II, 6.
29.	Gilău (Румъния)	Осмоъгълна дръжка; бръшлянов лист; мотив "бягаща вълна"	13,0 см	II – ср. III в.	1.2	Diacunescu, Opreanu 1987, 56, fig. 3, 19; Isac 1997, 105, Taf. XXIV, 1.
30.	Tomi (Констанца, Румъния)	Осмоъгълна дръжка; украса от пелти, вписани в кръгове ромбове и точки	12,0 см	кр. II – III в.	2	Bucovală 1977, 94, fig. 2-3; Künzl 1979-81, 62, Taf. 9, 6; Künzl 1983a, 110, Abb. 87, 1; Kirova 2006, 540, №8 Abb. 5/ 4
31.	Дионисопол (Балчик, България) – 2 бр.	Осмоъгълна дръжка; бръшлянови листа и мотив "бягаща вълна"	8,2 см	II в.	1.2	Шкорпилови 1912, 58. Kirova 2006, 538 f, № 4, 5 Abb. 3/1, 2
32.	Караново (България) – 2 бр.	Четириъгълна дръжка; лозови листа и мотив "бягаща вълна"	8,5 см 8,9 см	кр. I – нач. II в.	1.1	Кънчев, Кънчева-Русева 1996, 25, Табло VIII, 1-2. Kirova 2006, 537, №2 Abb. 2/1, 2
32.	Караново (България)	Осмоъгълна дръжка; бръшлянови листа и мотив "бягаща вълна"	8,4 см	кр. I – нач. II в.	1.2	Кънчев, Кънчева-Русева 1996, 25, Табло VIII, 3. Kirova 2006, 537, №3 Abb 2/ 3
33.	Скутаре (България) – 2 бр.	Осмоъгълна дръжка; пелти, ромбове, вписани в кръгове и точки	14,5 см	I пол. III в.	2	Kessyakova, Kirova 2005, 407 sq., fig. 3, 1-2; fig. 4. Kirova 2006 539 №6, 7 Abb. 4/1,2

№ в картата	Местонамиране	Форма и украса	Размер	Датировка[1]	Тип	Литература
34.	Вер. Гърция (сега в Deutsches Medizinhistorisches Museum, Ingolstadt, Германия)	Осмоъгълна дръжка; бръшлянови листа и мотив "бягаща вълна"	10,9 см	II, нач. III в.	1.2	Krämer 2000, 75, Abb. 4.1.2.1
35.	Kerameikos (Атина, Гърция)	Четириъгълна дръжка; растителен мотив	8 см	ср. III в.	1	Stroszeck 1999, 162, Abb. 21 a, b.
36.	Chersonnes (Украйна)	Осмоъгълна дръжка; бръшлянов лист	-	-	1.2	Pharmakowsky 1912, 349f., Abb. 38, долу.
37.	Мала Азия	Четириъгълна дръжка; бръшлянов лист, без мотив "бягаща вълна"	8,5 см	II в.	1.2	Künzl 1979-1981, 62, Taf. 9, 5.
38.	Сирия (сега в Дамаск) – 4 бр.	Четириъгълна или осмоъгълна дръжка; бръшлянов или лозов лист и мотив "бягаща вълна"	-	-	1	Zoudhi 1975, 83-124.
-	Неизв., Британски музей, инв. 2338	Четириъгълна дръжка, силно скъсени пропорции; лозови листа, мотив "бягаща вълна"	5,9 см	I в.	1.1	Walters 1899, Nr. 2341; Künzl 1994, 213, Abb. 130.
-	Неизв., Британски музей, инв. 2336	-	5,6 см	-	-	Walters 1899, Nr. 2336.
-	Неизв. (Allard Pierson Museum, Amsterdam)	Четириъгълна дръжка; лозови листа, мотив "бягаща вълна"	8,5 см	II в.	1.1	Otten 2003, 24f., Afb. 2.7.
-	Неизв.	Четириъгълна дръжка; бръшлянови или лозови листа, мотив "бягаща вълна"	-	-	1	Auktion Gerhard Hirsch, München 1987, Nr. 942.

1 Тук са посочени само сигурни датировки, а не такива определени по стилистичен признак.

2Б. Находки на инструменти за литотомия от римската епоха (към карта 3)

№ в картата	Местонамиране	Видове инструменти	Размер	Датировка	Литература
1.	Марцианопол (Девня, България)	• 3 скалпела за литотомия • скалпел за литотомия (?) • кука за литотомия (раздвоена в единия край) • кука за литотомия (заострена в единия край)	• Дълж. 16,2 см; 16,7 см; 16,0 см • Запаз. дълж. 6,9 см • Дълж. 20,5 см • Дълж. 17,0 см	III в.	• Minchev 1983, 145, № 12, 13; Kirova 2002, 74ff., fig. 3, 1-3. • Непубликувана находка • Minchev 1983, 145, №14; Kirova 2002, 76, fig. 3, 4. • Minchev 1983, 144, № 5; Kirova 2002, 76, fig. 3, 5.
2.	Неизв., Долна Мизия	Скалпел за литотомия	Дълж. 15,2 см.	II – III в.	Künzl 2002a, 44, Taf. 48
3.	Мала Азия (вер. Ефес)	• 2 скалпела за литотомия • кука за литотомия (раздвоена в единия край) • 2 сонди-лъжици за литотомия	• Дълж. 15,3 см; 16,9 см • Дълж. 15,9 см • Дълж. 15, 2 см; 15,4 см	Първата половина на III в.	• Hassel, Künzl 1980, 407, Taf. III, 17-18; Künzl 1982, 112, Abb. 2c; Künzl 1983a, 45, Abb. 15, 17-18; Künzl 1983b, 489, Taf. 60, 1-2; Künzl 1993, 9, Abb. 2; Künzl 1996, 2597, Abb. XI, 17-18; Künzl 1999, 207f., Taf. 23, 17-18; Künzl 2002a, 18, Taf. 4, A17; 5, A18. • Hassel, Künzl 1980, 407, Taf. III, 16; Waterman 1980, 85, Abb. 43b; Künzl 1982, 112, Abb. 2c; Künzl 1983a, 45-48, Abb. 15, 16; Künzl 1983b, 489, Taf. 60, 3; Künzl 1993, 9, Abb. 2; Künzl 1996, 2597, Abb. XI, 16; Künzl 1999, 207f., Taf. 23, 16; Künzl 2002a, 18, Taf. 4, A16. • Hassel, Künzl 1980, 407, Taf. III, 13-14; Künzl 1982, 112, Abb. 2c; Künzl 1983a, 45-48, Abb. 15, 13-14; Künzl 1983b, 489, Taf. 61, 8-9; Bliquez 1992, 36f., fig. 2; Künzl 1993, 9, Abb. 2; Künzl 1996, 2597, Abb. XI, 13-14; Künzl 1999, 207f., Taf. 23, 13-14; Künzl 2002a, 18, Taf. 4, A13-A14.

4.	**Rimini (Италия)**	• кука за литотомия • двойна кука • щипци за литотомия (?) • двойна кука	• Дълж. 22,0 см • Запаз. дълж. 20,7 см • Дълж. 20,4 см • Дълж. 17,8 см	100-258 г.	Непубликувани (архив E.Künzl); споменати в кратка обща публикация: Jackson 2002, 20-23
5.	Köln (Германия)	• скалпел за литотомия	-	-	Непубликуван (архив E.Künzl)
6.	Неизв., Сирия (единична находка)	скалпел за литотомия	-	-	Zoudhi 1975, Tab. 15
7.	Неизв., вероятно Рим (Музей за класическа археология, Кембридж)	• 2 скалпела за литотомия • кука за литотомия • двуостра кука • кука за литотомия (с лъжичка за литомия от другата страна) • двойна кука • пинсети (щипци за литотомия) • 2 повдигача (с назъбвания)	• Дълж. 17,1 см; 17,4 см • Дълж. 22,4 см • Дълж. 22,4 см • Дълж. 15,3 см • Дълж. 20,5 см • Дълж. 16,5 см • Дълж. 20 см; запаз. дълж. 8,5 см	I – III в.	• Künzl 1983b, 490, Taf. 64, 1-2 • Künzl 1983b, 490, Taf. 63, 3 • Künzl 1983b, 490, Taf. 64, 3 • Künzl 1983b, 490, Taf. 63, 2 • Künzl 1983b, 490, Taf. 65, 4 • Künzl 1983b, 490, Taf. 63, 1 • Künzl 1983b, 490, Taf. 65, 2-3
7.	Неизв., Рим (Rome, Museo Nazionale Romano)	• 2 куки за литотомия (възможно е да са част от скалпели за литотомия) • 2 повдигача • 2 куки за литотомия (с лъжичка за литомия от другата страна)	• Запаз. дълж. 6,6 см, 12,2 см • Запаз. дълж. 7,3 см, 8,3 см • Дълж. 15,4, 16,0 см	-	Непубликувани (архив E. Künzl)
8.	Неизв., Италия (?) (London, Wellcome Museum Inv. A 622584)	скалпел за литотомия	-	-	Непубликуван (Архив E. Künzl)

2В. Находки на анални спекула от римската епоха (към карта 4)

№ в картата	Местонамиране	Размер	Датировка	Литература
1.	Марцианопол (Девня, България)	Запаз. дълж. 10,0 см, дълж. рамена 1,7 см	III в.	Minchev 1983, 145, № 15; Kirova 2002, 78, fig. 5, 3.
2.	Мала Азия (сега в Deutsches Klingenmuseum)	Дълж. 18,2 см, дълж. на раменете – 8,0 см	-	Непубликуван (архив. E. Künzl)
3.	Рим	Дълж. 17,3 см, дълж. на раменете – 6,7 см	-	Reggiani-Massarini 1988, 460f., fig. 10.
4.	Pompei (Италия) – 9 екз.	дълж. 15 – 18 см, дълж. на раменете 7 – 7,7 см	до 79 г.	Milne 1907, 149f., Pl. XLVI, 1; Tabanelli 1958, Pl. CXI; Bliquez 1994, 64, 190 kat. No. 294-295
5.	Неизв., Италия	Дълж. 15,6 см, дълж. на раменете – 7,6 см	I – II в.	Jackson 1986, 124-126, fig. 2, Pl. XIIA.
6.	Sarmizegetuza (Румъния)	Дълж. 10,5 см (счупен)	-	Непубл. (архив. E. Künzl)
7.	Valeria (Испания)	Дълж. 15,5 см, дълж. на раменете 7,1 см	I – II в.	Dominquez 1987, fig. 4, 1; 4, 5
8.	Vechten (Холандия)	Дълж. 16,2 см, дълж. на раменете 8,4 см	-	Braadbaart 1994, 163; Leiden, Rijksmuseum van Oudheden, Inv. No. VF 735.
9.	Worms (Германия)	Дълж. 13,9 см	-	Künzl 1979-1981, 53, Taf. 3, 5.
-	Неизв.	Дълж. 16,8 см, дълж. на раменете 9,5 см	-	Bliquez 1982, 216f., fig. 8

2Г. Находки на катетри от римската епоха (към карта 5)

№ в картата	Местонамиране	Размери	Датировка	Литература
1.	Baden (Австрия)	фрагментиран	I – II в.	Milne 1907, 144.
1.	Baden (Австрия)	фрагментиран	-	Milne 1907, 144sq.
2.	Carnuntum (Австрия) – мъжки	Дълж. 22,3 см	I в.	Krug 1992, 156, No. 7.
2.	Carnuntum (Австрия) – женски	Дълж. 14,4 см	-	Krug 1992, 156, No. 8.
3.	Magdalensberg (Австрия)	-	-	Gostenčnik 2002, 148, Abb. 3, 6.
4.	Novensium (Neuss, Германия)	29,0 см	I в.	Simpson 1977, 563, Abb. 1, 11.

5.	Pompeji (Casa del Medico Nuovo II, Италия) - мъжки	Дълж. 27,2 см	79 г. или по-рано	Vulpes 1847, Tav. III, fig. I; Milne 1907, 144, Pl. XLV, 1; Bliquez 1994, 169, kat. No. 235, Ills. 135, 136; Bliquez 1999, 23, fig. 7.
5.	Pompei/ Herculanum (Италия)	Дълж. 20,0 см	79 г. или по-рано	Milne 1907, 144, Pl. XLV, 2;
6.	Рим (?)	-	-	Tabanelli 1958, 143
7.	неизв., Италия - мъжки	Дълж. 28,0 см	I – II в.	Jackson 1986, 126, fig. 3, 20.
7.	неизв., Италия - мъжки	Дълж. 30,25 см	I – II в.	Jackson 1986, 126, fig. 3, 21.
7.	неизв., Италия - женски	Дълж. 14,4 см	I – II в.	Jackson 1986, 126, fig. 3, 22.
8.	Ephesos (Мала Азия, Турция) – женски (фиг. 16/ 29)	Дълж. 15,4 см	-	Künzl 1983a, 50, Abb. 21, 32; Künzl 1991a, 533, Taf. 46; Meyer-Steineg 1912, 27, 41, Taf. VIII, 9; Feugère, Künzl, Weisser 1985, 466, Taf. 61, 1k.
9.	Kolophon (Мала Азия, Турция) – мъжки (фиг. 4 31)	Дълж. 32,2 см	-	Caton 1914, 116, Pl. XI, 20.
9.	Kolophon – женски (фиг. 4 32)	Дълж. 16,5 см	-	Caton 1914, 116, Pl. XI, 21.
-	неизв., сега в Майнц - женски	Дълж. 15,0 см	-	Milne 1907, Pl. XLV, 3.

2Д. Находки на вагинални спекула от римската епоха (към карта 6)

№ в картата	Местонахождение	Размери	Датировка	Литература
1.	Марцианопол (Девня, България)	Вис. (1) – 12,1 см, шир. 8,7 см, деб. 1,7 см; вис. (2) – 10,6 см, шир. макс. 1,7 см, деб. 0,6 см; дълж. на винта 16,2 см, макс. диам. 0,5 см.	Вер. III в.	Minchev 1983, 145, № 16; Kirova 2002, 82, fig. 8, 2.
2.	Одесос (Варна, България)	Дълж. 6,5 см, запаз. дълж. на напречната част 2,0 см	II пол. II в.	Тончева 1961a, 35, табл. IV, 34.
3.	Augst (Швейцария)	Запазена е само малка част от винта	-	Riha 1986, No. 679, Taf. 61.
4.	Merida (Испания)	Дълж. 13,1 см; дълж. на раменете 7,1 см.	I – II в.	Künzl 1983a, 102, Abb. 81.
5.	Pompei (Casa del Medico Nuovo II[2], Италия)	Дълж. 20,5-20,7 см, дълж. на раменете 10,0 – 10,5 см	до 79 г.	Milne 1907, 151, Pl. XLVII; Bliquez 1994, 188 f., ill. 181-184; Bliquez 1999, 20, fig. 8.
6.	Dion (Гърция)	22,0 см обща дълж.	I в.	Chronique des fouilles en Grece en 1995, 120, 3, 1228.
7.	Вер. Гърция	23,0 см.	-	Milne 1907, 151, Pl. XLVIII
8.	Мала Азия (сега в Römisch -Germanisches Zentralmuseum в Майнц)	Дълж. 19,4 см; дълж. на раменете – 10,5 см.	II в.	Künzl 2002a, 31f., Taf. 22-28.

2 L. Bliquez посочва 6 трираменни спекула от тип I в Музея в Неапол – най-вероятно от Помпеи и Херкулан – Bliquez 1994, 64 Nos. 292-293.

2Е. Находки на трепанатори от римската епоха (към карта 7)

№ в картата	Местонамиране	Запазена част	Размери	Датировка	Литература
1.	Марцианопол (Девня, България)	лък	22,6 см, шир. 0,8 см	III в.	Minchev 1983, 146, № 18; Kirova 2002, 86, fig. 5, 4.
2.	Kolophon (Мала Азия, Турция)(фиг. 4 *30*)	лък	-	I-II в.	Caton 1914, 116, fig. 2, Pl. XI, 23.
3.	Rimini (Италия)	само лък; части и от втори трепанатор	12,2 см; 5,6 см	100 – 258 г.	Непубликуван (архив Dr. E. Künzl)
4.	Bingen (Германия) (фиг. 2 *52-54*)	лък и 2 бр. трепанатор-корона	Дълж. лък 18, 5 см; диам. трепанатор-корона 2,5 см, дълж. 4,5 см; 5,5 см	кр. I – нач. II в.	Como 1925, 157, 160, Abb. 3, 19; 5, 1-5.
5.	Niederbieber (Германия)	само трепанатор-корона	Дълж. 6,5 см; диам. 5,5 см	-	Gaitzsch 1980, 35, Taf. 50, 233; Gaitzsch 1981, 22-23.
-	Неизв., Antikenmuseum, Берлин, инв. № 1979.56	само лък	21,3 см	-	Непубликуван
-	Неизв., Британски музей	само лък	20,8 см	-	Непубликуван

2Ж. Находки на очни игли от римската епоха (към карта 8)

№ в картата	Местонамиране	Размери	Тип	Датировка	Литература
1.	Montbellet (Франция)	Дълж. 16,5 см	A1	I – II в.	Feugère, Künzl, Weisser 1985, 443, fig. 2, 5; Taf. 53, 5.
1.	Montbellet	Дълж. 13,5 см	A2	I – II в.	Feugère, Künzl, Weisser 1985, 442, fig. 2, 3; Taf. 53, 3.
1.	Monbellet – 3 бр.	Дълж. 14,2 см, 14,4 см, запаз. дълж. 11,0 см	B1	I – II в.	Feugère, Künzl, Weisser 1985, 442f., fig. 2, 1; fig. 2, 2; fig. 2, 4; Taf. 53, 1, 2, 4.
2.	Termes (Soria, Испания)	Дълж. 13,0 см	B1	-	Feugère, Künzl, Weisser 1985, 453-454, Taf. 59, 3.
3.	Bedfordshire (Великобритания)	Дълж. 11,8 см	B1	-	Milne 1907, 70, Pl. XVI, 7.
4.	London (Великобритания)	Дълж. 14,4 см	D2	-	Jackson 1986, 153, No. 4.
5.	Reims (Франция) – 4 бр.	Дълж. 6,4 см; 6,4 см; 7,6 см; 7,6 см	C1	кр. II – нач. III в.	Feugère, Künzl, Weisser 1985, 468, Taf. 62, 2 a-d; Künzl 1983a, 63, Abb. 37, 32-35

5.	Reims – 4 бр.	Дълж. 4,1 см; 5,7 см; 6,2 см; 5,5 см	C2	кр. II – нач. III в.	Feugère, Künzl, Weisser 1985, 468, Taf. 62, 1 a-d; Künzl 1983a, 63, Abb. 37, 36-39.
5.	Reims	Дълж. 8,7 см	C3	кр. II – нач. III в.	Feugère, Künzl, Weisser 1985, 467-468, Taf. 62, 1e; Künzl 1983a, 63, Abb. 36, 31.
6.	Maaseik (Белгия)	Дълж. 15,6 см.	B1	I – III в.	Heymans 1979, 97, Abb. 2, 5; Feugère, Künzl, Weisser 1985, 449, Abb. 8A;
7.	Noviomagus (Nejmegen, Холандия)	-	C1/ C2	III в.	Künzl 1983a, 93, Abb. 75, 18
7.	Noviomagus	-	D1	III в.	Künzl 1983a, 93, Abb. 75, 13
8.	Feddersen Wiederde (Холандия)	Запаз. дълж. 5,8 см	C2	кр. II – нач. III в.	Schuster 1996, 307, Abb. 1
9.	Bingen (Германия)	Дълж. 13,8 см.	D1	кр. I – нач. II в.	Como 1925, 160, Abb. 3, 20; Künzl 1983a, 80, Abb. 57, 20.
10.	Savaria/ Szombathely (Унгария)	Дълж. 9,9 см	D1	III в.	Künzl 1983a, 118, Abb. 92, 5; Feugère, Künzl, Weisser 1985, 448, Abb. 7, 3.
11.	Рим (Museo Nazionale Romano, Италия)	Дълж. 15,8 см	B2	-	Непубл. (Архив E. Künzl)
12.	Pompei I, Medico Nouvo	Дълж. 13,7 см	B1	до 79 г.	Naples, Musée National, inv. 116444A; Bliquez 1994, No. 220
12.	Pompei I, Палестра	Дълж. 13,1 см	B1	до 79 г.	Künzl 1983a, 12, fig. 4, 5; Feugère, Künzl, Weisser 1985, 450-451, Abb. 6, 5.
12.	Pompei I, Палестра	Запаз. дълж. 12,5 см	D1	до 79 г.	Künzl 1983a, 12, fig. 4, 6; Feugère, Künzl, Weisser 1985, 450-451, Abb. 6, 6.
12.	Pompei I, Julia Felix (Италия)	Дълж. 12,6 см	D1	до 79 г.	Jackson 1986, 153, No. 4
12.	Pompei I	Дълж. 13,3	D1	до 79 г.	Naples, Musée National, inv. 78019; Bliquez 1994, No. 228.
12.	Pompei I, 13, 2	Дълж. 13,0 см	D1	до 79 г.	Pompei, Antiquarium, inv. 11530
12.	Pompei I – 3 бр.	Дълж. 13,7 см; 14,6 см; 13,0 см	D1	до 79 г.	Naples, Musée National, inv. 78921, 78016, 78017; Bliquez 1994, No. 221-223
12.	Pompei I	Дълж. 14,4 см	D2	до 79 г.	Naples, Musée National, inv. 116444C
12.	Pompei I	Дълж. 14,4 см	D3	до 79 г.	Naples, Musée National, inv. 78047; Bliquez 1994, No. 230.
13.	Rimini (Италия) – 2 бр.	Запаз. дълж. 10,8 см, 10,1 см	C3	100 – 258 г.	Непубл. (Архив E. Künzl)
13.	Rimini	Запаз. дълж. 12,4 см	C3 (?)	100 – 258 г.	Непубл. (Архив E. Künzl)
13.	Rimini – 2 бр.	Запаз. дълж. 17,8 см, 13,5 см	D2	100 – 258 г.	Непубл. (Архив E. Künzl)

14.	Италия, неизв.	Дълж. 14,1 см	B1	I – нач. на II в.	Jackson 1986, 126, No. 23, fig. 3, Pl. XIII.
14.	Италия, неизв.	Дълж. 14,0 см	D1	I – нач. на II в.	Jackson 1986, 127, No. 24, fig. 3, Pl. XIII.
14.	Италия (?), неизв. – 4 бр.	Дълж. 14,3 см; 13,2 см, 13,0 см, 11,2 см	D1	до 79 г.	Naples, Musée National, inv. (?), (?), 78142F, (?); Bliquez 1994, No. 224, 226, 227, 229.
14.	Италия (?), неизв.	Дълж. 13,5 см	D3	до 79 г.	Naples, Musée National, inv. (?); Bliquez 1994, No. 225.
15.	Cappo Plemmirio (Италия)	Запаз. дълж. 3,8 см	C2	нач. на III в.	Gibbins 1988, 295.
16.	Viminatium (Сърбия)	Дълж. 8,4 см	B1	кр. I – нач. II в.	Kopaћ 1986, 67, T. III, 1c; T. IV, 9.
17.	Марцианопол (България) – 2 бр.	Запаз. дълж. 3,0 см; дълж. 4,5 см	C1	III в.	Minchev 1983, 145, № 7, 8; Kirova 2002, 91, fig. 13, 1-2.
17.	Марцианопол	Запаз.дълж. 11,6 см	C3	III в.	Непубл.
18.	Tomis (Constan ..a, Румъния) – 2 очни игли (?)	Запаз. дълж. 10,1; дълж. 12,0 см	C2	II – III в.	Bucovală 1977, 94, fig. 5-6; Künzl 1983a, 110 Abb. 87, 2-3.
19.	Kallion (Гърция)	Дълж. 5,5 см	B1	кр. III в.	Künzl 1983a, 40, Abb. 11, 9.
20.	Milos (Melos, Гърция)	Дълж. 14,5 см	B1	I в.	Künzl 1983a, 40, Abb. 10, 4.
21.	Kyzik (Турция)	Дълж. 15,4 см	D2	-	Непубл. (Архив E. Künzl)
22.	Kolophon (Турция) – очна игла (?), възможно е да е скалпел	Дълж. 7,5 см	C1 (?)	I – II в.	Caton 1914, 115, Plate X, 29
22.	Kolophon	Дълж. 13,7 см	D1	I-II в.	Caton 1914, 117, Plate XI, 28
23.	Вер. Ephesos (Мала Азия, Турция)	Дълж. 16,2 см	B2	200 – 250 г.	Hassel, Künzl 1980, 407, Taf. III, 10; Künzl 1982, 112, Abb. 2c; Künzl 1983a, 45-48, Abb. 15, 10; Künzl 1983b, 489, Taf. 61, 5; Feugère, Künzl, Weisser 1985, 465, Taf. 60, 1e; Bliquez 1992, 36f., fig. 2; Künzl 1993, 9, Abb. 2; Bliquez 1994, 99, Taf. 27, 1; Künzl 1996, 2597, Abb. XI, 10; Künzl 1999, 207f., Taf. 23, 10; Künzl 2002a, 17 Taf. 2, A10.
24.	Мала Азия (частно притежание)	Дълж. 12,8 см	B1	-	Feugère, Künzl, Weisser 1985, 464; Taf. 60, 2a.
25.	Nawa (Tell Oum Hauran, Сирия)	-	D1	-	Непубл. (Архив E. Künzl)
-	Неизв. (Museé de Kassel) – 2 бр.	Запаз. дълж. 5,0 см, 9,5 см	C1	-	Bieber 1915, No. 636; Höckmann 1972, No. 117.

23. Находки на правоъгълни бронзови кутии от римската епоха (към карта 9)

№ в картата	Местонам.	Размери	Брой чекмедж.	Особености в конструкцията	Датировка	Съдържание	Литература
1	Saintes (Франция)	Дълж. 13,0 см, шир. 7,5 см	-	-	-	вероятно остатъци от грим	Sobel 1991, 133-134.
2	St.Médard-des-Prés, гроб на жена (Франция)	-	4	малки посребрени капачета с ромбовидни дупки	-	вероятно козметична	Sobel 1991, 133, Abb. 16.
3	Lyon (Франция)	Дълж. 11,4 см, шир. 6,2 – 6,7 см	4	пет малки затварящи капачета; отгоре кутията се затваря с голям капак, а в долната страна е оформено полусферично съдче, заемащо едно и част от друго чекмедже на кутията; за целта преградата между двете чекмеджета е изрязана. В отделението, където е разположено съдчето, по средата, има подпора, която прикрепя двете малки затварящи капачета отгоре. Стените на кутията са изградени от двойни листове ламарина, запълнени помежду си с олово. Възможно е, откритият до кутията тубус да е част от нея, прикрепен към страничната й страна. Вероятно и каменната плоча също е част от кутията като ч затваря допълнително отгоре.	кр. II – III в.	20 таблетки в твърдо състояние, със сферична или цилиндрична форма са открити в три от отделенията на кутията, а в четвъртото – желязна тока. Част от медикаментите носят надписи на старогръцки или латински език. При химическия анализ е установено, че става въпрос за лекарства, употребявани за лечение на очни заболявания.	Boyer et alii 1990, 224-228.
4	Beaune (Côte-d'Or, Франция)	Дълж. 14,3 см, шир. 8,2 см	5	-	II пол. II в.	3 златни пръстена, 1 бронзов пръстен и монета	Beck 1977, 50f., Pl. 1; Sobel 1991, 131 f.
5	Paris (Франция)	Дълж. 8,3 см, шир. 4,5 см	2	украса от животни по капака, сребърна инкрустация	III в.	медикаменти	Sobel 1991, 134.
6	Vermand (Франция)	Дълж. 12,5 см, шир. 7,0 см	6	-	-	хапчета	Beck 1977, 59, Pl. 8, 1; Sobel 1991, 133, Abb. 17.

№ в картата	Местонам.	Размери	Брой чекмедж.	Особености в конструкцията	Датировка	Съдържание	Литература
7.	Mainz (Германия)	Дълж. 10,5 см, шир. 8,0 см	4	изображение на Асклепий и Хигия върху капака	-	-	Beck 1977, 56, pl. V. 1, 2.
8.	Trier (Германия)	Дълж. 13,0 см, шир. 7,8 см	5	-	-	-	Künzl 1984, Taf. 13, G1; Sobel 1991, 128, Abb. 11.
9.	Worms (Германия)	Дълж. 14,0 см, шир. 8,4 см	4	-	-	-	Künzl 1979-1981, 49, Taf. 1; Sobel 1991, 130, Abb. 14.
10.	Günzburg (Германия)	Дълж. 7,2 см, шир. 5,4 см	2	-		-	Sobel 1991, 128.
11.	Ansbach (Германия)	Дълж. 11,3 см, шир. 6,0 см	5	-	-	-	Sobel 1991, 130-133.
12.	Frankfurt (Германия)	Дълж. 10,5 см, шир. 6,2 см	5		III в.	таблетки в различни цветове	Sobel 1991, 126, Abb. 5.
12.	Frankfurt	Дълж. 10,5 см, шир. 6,3 см	5		посл. четв. на II в.	-	Sobel 1991, 126, Abb. 6.
13.	Bonn (Германия)	Дълж. 8,0 см, шир. 4,0 см	3	-	-	-	Sobel 1991, 126.
13.	Bonn	Дълж. 13,9 см, шир. 7,8 см	5	-	-	-	Sobel 1991, 126, Abb. 4.
14.	Köln (Германия)	Дълж. 9,4 см, шир. 5,4 см	-	-		-	Sobel 1991, 128.
14.	Köln	Дълж. 14,0 см, шир. 7,0 см	5	-		-	Sobel 1991, 128, Abb. 8.
14.	Köln	Дълж. 12,5 см, шир. 6,0 см	4	-		-	Sobel 1991, 128, Abb. 9.
15.	Zugmantel (Германия)	Дълж. 14,5 см, шир. 8,0 см	5	-	-	-	Sobel 1991, 130, Abb. 15 a, b.
16.	Wehringen (Германия)	Дълж. 13,4 см, шир. 8,2 см	5	стени, запълнени с олово	след 240 г.	остатъци от медикаменти; монети	Sobel 1991, 128-130, Abb. 12-13.
17.	Brescia (Италия)	Дълж. 13,1 см, шир. 7,2 см	4	-	-	кутията е открита заедно с тубус, съдържащ офталмологични инструменти	Sobel 1991, 134.

№ в картата	Местонам.	Размери	Брой чекмедж.	Особености в конструкцията	Датировка	Съдържание	Литература
18.	Pompei (Италия)	Дълж. 13,0 см, шир. 7,5 см	6	-	I в.	медикаменти	Beck 1977, 62.
18.	Pompei	Дълж. 12,5 см, шир. 7,5 см	4	два етажа; отделенията нямат отделни капачета	I в.	-	Beck 1977, 62.
18.	Pompei	Дълж. 13,0 см, шир. 8,0 см	5	отделенията нямат отделни капачета	I в.	медикаменти	Beck 1977, 62, Pl. VII, 6.
18.	Pompei	Дълж. 10,0 см, шир. 6,4 см	4	две по-големи и две по-малки чекмеджета	I в.	-	Sobel 1991, 134.
19.	Portoguaro (Италия)	Дълж. 12,0 см, шир. 6,0 см	6	-	-	-	Sobel 1991, 134.
20.	Aquincum (Унгария)	-	4	-	-	цинков хидрат, оловен оксид, малахит, куприт; казитерит, цезурит, азурит и други	Ujvári, Zsidi 2002, 530ff.
20.	Aquincum	Дълж. 12,8 см, шир. 7 см, в. 2 см	5	-	кр. I, нач. II в.	-	Szabó 1984, 110; Sobel 1991, 135.
20.	Aquincum	-	5		-	оловен оксид	Hervai 1984, 445-450.
21.	Intercisa (Унгария)	Дълж. 10,0 см, шир. 5,3 см	4	четирите чекмеджета са разположени в редица едно до друго	III в.	4 монети	Sobel 1991, 135.
21.	Intercisa	Дълж. 9,5 см, шир. 5,5 см	3	-		20 фрагмента в различни цветове – грим или хапчета	Sobel 1991, 135.
22.	Viminatium (Сърбия)	Дълж. 13,5 см, шир. 7,3 см	3	две дъговидни прегради разделят кутията на три части	кр. I в.	хапчета – очни медикаменти, съдържащи минзухар и мирта	Кораћ 1986, 1.
23.	Космај (Сърбия)	-	4	-	-	-	Крунић 2001, 128сл., 9.
24.	Nin (Сърбия)	- (силно фрагм.)	4			3 хапчета с високо съдържание на олово	Крунић 2001, 128сл., 10; Sobel 1991, 135.
25.	Кочериново (България)	ок. 13,0 см, шир. ок. 8,2 см	5	-	нач. II в.	-	Bojkova 1992, 249; Bojkova 1997, 73.

№ в картата	Местонам.	Размери	Брой чекмедж.	Особености в конструкцията	Датировка	Съдържание	Литература
25.	Кочериново (България)	ок. 7,5 см, шир. ок. 3,8 см	2	тубуси в двете отделения; между стените пълнеж от дърво и гипс (?)	нач. II в.	таблетки, съдържащи олово, цинк, калций, желязо, мед и други	Bojkova 1992, 249; Bojkova 1997, 73; Grigorova 2000, 246sq., fig. 7; 8.
26.	Банско (България)	Дълж. 10,0 см, шир. 4,0 см	3	-	II в.	20 таблетки със съдържание на оловен оксид, мед, цинк, растителни съставки	Апостолов, Атанасова 1974, 58, рис. 1; Apostolov, Kancev, Radanov, Atanaseva, Mihailova 1981.
27.	Караново, гроб № 1 (България)	Дълж. 13,6 см, шир. 7,6 см	-	два етажа (?)	II пол. I – нач. II в.	23 бр. таблетки инструменти	Кънчев, Кънчева-Русева 1996, 26 Табло IX, 3.
27.	Караново, гроб № 3	Дълж. 10,2 см, шир. 5,7 см	-	-	II пол. I – нач. II в.	-	Кънчев, Кънчева-Русева 1996, 30.
28.	Мъдрец (Бълария)	Дълж. 10,7 см, шир. 6,9 см	5	покрита с каменна плоча, тубуси, прикрепени отстрани към кутията	кр. I, нач. II в.	следи от кристализирала материя	Китов 1994, 98.
29.	Traianopolis (Гърция)	-	4	тубуси, прикрепени отстрани на кутията; единият е разделен на три части; каменна плоча като капак.	нач. II в.	мазна консистенция	Τριανταφυλλος 1991, . 445 Ειχ. 19.
30.	Мала Азия (сега в RGZM - Майнц)	Дълж. 12,8 см, шир. 7,1 см	5	-		-	Sobel 1991, 128, Abb. 10.
30.	Мала Азия (сега в Solingen, Deutsches Klingenmuseum)	Дълж. 15,8 см, шир. 11,5 см, вис. 4 см	1	-	I – III в.	-	Непубл. (Архив E. Künzl)
30.		Дълж. 12,4 см, шир. 7,1 см, вис. 2,4 см	5	-	I – III в.	остатъци от текстил и медикаменти	Непубл. (Архив E. Künzl)
30.		Дълж. 12,1 см, шир. 7,2 см, вис. 2,0 см	3	-	I – III в.	-	Непубл. (Архив E. Künzl)
31	Egypt (сега в St.-Germain-en-Laye)	Дълж. 13,0 см, шир. 7,5 см	5	-	-	-	Sobel 1991, 134.

ПРИЛОЖЕНИЕ 3

Комплекси, съдържащи специализирани медицински инструменти от римската епоха

Местонахождение	Вид на комплекса	Категория инструменти			Лекарска специализация
		Основни		Фармац.	
Aschersleben, Германия (Künzl 1983a, 100, Abb. 80)	гроб	-	x	-	костна хирургия
Bingen, Германия (Como 1925; Künzl 1983a, 80ff, Abb. 55-60)	гроб	x	x	-	костна хирургия
Vederat, Германия (Künzl 1983a, 6Iff, Abb. 45-47)	два гроба	-	x	-	стоматология
Viminatium, Сърбия (Kopah 1986)	гроб	x	x	-	очна хирургия, костна хирургия
Gadara, Сирия (Künzl, Weber 1991)	гроб	-	x	x	стоматология
Ephesos, Турция (Meyer-Steineg 1912; Künzl 1983a, 49ff, Abb. 17-21; Künzl 1991a)	вероятно гроб	-	x	x	гинекология, урология, костна хирургия, стоматология
Kaliion, Гърция (Künzl 1983a, 40, Abb. 11)	гроб	x	x	-	костна хирургия, стоматология
Kolophon, Мала Азия (Caton 1914)	гроб	x	x	x	костна хирургия; урология; очна хирургия
Luzzi, Италия (Künzl 1983a, 107, Abb. 85)	гроб	x	x	x	костна хирургия, стоматология
Марцианопол - 32 инстумента (Minchev 1981; Minchev 1983; Kirova 2002)	къща	x	x	x	литотомия, урология, гинекология, костна хирургия, очна хирургия
Merida, Испания (Künzl 1983a, 102ff, Abb. 81)	гроб	-	x	-	гинекология
Merida, Испания (Künzl 1983a, 102)	гроб	x	x	x	стоматология
Montbellet, Франция (Feugère, Künzl, Weisser 1985)	речна находка	-	x	-	очна хирургия
Nea Paphos, Кипър (Michaelidis 1984)	гроб	x	x	x	костна хирургия, урология, гинекология
Pompei (Casa del Med. Nouvo II) (Bliquez 1994, 84-85; Bliquez 1999,84-85)	къща	x	x	x	урология, гинекология, очна хирургия
Reims, Франция (Künzl 1983a, 6Iff, Abb. 30-39)	гроб	x	x	x	очна хирургия

Местонахождение	Вид на комплекса	Категория инструменти			Лекарска специализация
		Основни		Фармац.	
Rimini, Италия (не-публикувана находка, архив на Dr. E. Künzl и R. Jackson)	къща	x	x	x	литотомия; костна хирургия; стоматология
Tomis, Константа, Румъния (Bucovalä 1977; Künzl 1983a, 110, Abb. 87)	гроб	x	x	-	гинекология, очна хирургия
Неизв., Италия (Künzl 1983b)	гроб	-	x	-	литотомия
Неизв., Италия (Jackson 1986)	гроб (?)	x	x	x	урология; костна хирургия; очна хирургия;
Неизв., Мала Азия (Hassel, Künzl 1980; Künzl 1983a, 45ff,Abb. 13-16)	гроб	x	x	x	литотомия; очна хирургия

ПРИЛОЖЕНИЕ 4

Изображения, свързани с медицината, върху монети и медальони от провинциите Долна Мизия и Тракия в периода II – III в.

ГРАД	ИМПЕРАТОР	ИЗОБРАЖЕНИЕ									
		Асклепий сам, с тояга с увита змия (прав или седнал)	Хигия сама	Телесфор сам	Асклепий и Телесфор	Асклепий и Хигия	Асклепий, Хигия и Телесфор	Змия	Трите нимфи	Деметра с мак или змия	Аполон Medicus Аполон Προπύλαιος
Пауталия	Предантонин. време							x (увита около тояга, на авер-са Асклепий) (фиг. 44/1)			
Пауталия	Антонин Пий (138-161)	x (и в храм)	x	x		x			x (фиг. 44/2)		
Пауталия	Марк Аврелий (161-180)	x (и в храм)		x		x (и в храм)		x (и с глава на дракон; с лъчи)			
Пауталия	Фаустина Млада	x	x							x (фиг. 44/11)	
Пауталия	Луций Вер (161-169)	x (и върху летяща змия)				x (в храм)		x (с глава на дракон)			
Пауталия	Луцила							x			
Пауталия	Комод (180-192)	x (и в храм)	x	x			x	x (и увита около олтар; и върху медальон)			
Пауталия	Клодий Албин							x			

ГРАД	ИМПЕРАТОР	ИЗОБРАЖЕНИЕ									
		Асклепий сам, с тояга с увита змия (прав или седнал)	Хигия сама	Телесфор сам	Асклепий и Телесфор	Асклепий и Хигия	Асклепий, Хигия и Телесфор	Змия	Трите нимфи	Деметра с мак или змия	Аполон Medicus Аполон Προπύλαιος
Пауталия	Септимий Север (193-211)	х (върху летяща змия и в храм)	х		х	х (в храм)		х (и с лъчи; с глава на дракон и брада между два олтара с яйце, една с надпис ΣΩΤΗΡΑ; между два жертвеника)			
Пауталия	Септимий Север	Асклепионът в Пауталия, хълм, обрасал с дървета, горе – храм с 4 колони, отдолу - Асклепий в храм, горе на планината вляво – пещерен отвор, със следи от фигура в него; по – малък храм във височина,отдолу друг по-голям; в дясно – по-малък храм в профил, отдолу Трите нимфи. (фиг. 44/12)									
Пауталия	Септимий Север	Асклепионът в Пауталия, хълм, обрасал с дървета, най-горе – храм с божество в него, дърво и по-малки светилища от двете му страни; в средата на хълма – храм, а вътре Асклепий (?), дърво и олтар вляво; пещера с фигура вътре и дървета вдясно; долу – храм, вътре с божество, дървета вляво; речен бог полулегнал вляво в основата на хълма, държи двоен рог на изобилието.									
Пауталия	Септимий Север	Градската богиня с крепостна корона на главата посреща императора и държи статия на Асклепий в едната ръка и венец в другата. (фиг. 44/15)									
Пауталия	Септимий Север и Юлия Домна	х (върху летяща змия)				х		х	х		
Пауталия	Юлия Домна	х	х			х		х	х		
Пауталия	Гета (209-211)	х (и в храм; и върху летящ дракон)	х	х (само с Хигия)				х (и увита около олтар, понякога и с яйце; с рибя опашка и брада; увита около триножник)			
Пауталия	Гета	Планински изглед с дървета, на върха храм с 4 колони, в храма неопределено божество; в дясно и в ляво – дървета; отдолу – храм с 4 колони, в средата – Асклепий, върху фронтона – змия; горе вляво – отвор на пещера и в него – божество (Хадес-Сарапис ?); отдолу – две едикули с фигури по средата; вдясно – горе – храм или голяма едикула, вляво в нея – божество (може би Кибела); отдолу – Трите нимфи.									
Пауталия	Гета	Речен бог с брада, полулегнал наляво, в дясната си ръка държи малка фигурка на Асклепий с тояга, а с лявата се подпира на обърната урна, от която изтича вода.									

ГРАД	ИМПЕРАТОР	ИЗОБРАЖЕНИЕ									
		Асклепий сам, с тояга с увита змия (прав или седнал)	**Хигия сама**	**Телесфор сам**	**Асклепий и Телесфор**	**Асклепий и Хигия**	**Асклепий, Хигия и Телесфор**	**Змия**	**Трите нимфи**	**Деметра с мак или змия**	**Аполон Medicus Аполон Προπύλαιος**
Пауталия	Каракала и Гета	x									
Пауталия	Каракала (198-217)	x (и в храм, змия във фронтона; седнал върху летяща змия)	x	x		x	x	x (и с брада и лъчиста корона и надпис ΣΩΤΗΡΑ) (фиг. 44/9)	x		
Пауталия	Каракала	Градската богиня с крепостна корона на главата посреща императора и държи статуя на Асклепий, с тояга и увита около нея змия в едната ръка и венец в другата. (фиг. 44/16)									
Пауталия	Каракала	Храм с четири колони, в средата фигура в сенаторско облекло, с патера за възлияние, във фронтона – навита змия, отпред два олтара – горящи, между тях – голямо дърво; на един от клоните малко изображение на Асклепий с тояга и увита змия; вдясно над храма – друга фигура (нимфа или планинински бог) (фиг. 44/17).									
Пауталия	Каракала	Планински изглед с дървета, храм с 4 колони, в храма – неустановено божество, в дясно и в ляво – дървета; отдолу – друг храм, в него – Асклепий и вероятно второ божество; отстрани – горе – пещерен отвор и от него излиза женска фигура, отдолу две едикули или малки храмове с фигури в средата; в дясно горе – голяма едикула, в нея две фигури, отдолу градина и под нея – Трите нимфи, до тях вероятно Речния бог. (фиг. 44/13)									
Пауталия	Каракала	Планински изглед с дървета, на върха – храм с четири колони, в храма – неустановено божество (вероятно Аполон), отдолу – храм с 4 колони и в него Асклепий; отдолу – едикула – с неустановена фигура в нея; отстрани горе – вход на пещера, отдолу – едикула с фигура, вероятно и още една едикула; вдясно горе – Трите нимфи, отдолу – едикула, скали, отдолу Речния бог, държащ статуя на Асклепий (?) в протегнатата си дясна ръка. (фиг. 44/14)									
Пауталия	Каракала	Планински изглед с дървета, на височината храм с 4 колони, в средата – вероятно Аполон, а във фронтона – змия; отдолу – храм с Асклепий по средата, в дясната ръка държи тояга със змия; на заден план – олтар или друго божество; вляво горе – отвор на пещера и от отвора излиза фигура. Отдолу – две едикули с по една фигура в тях. Вдясно – едикула с фигура и отдолу Трите нимфи.									
Пауталия	Плавцила						x	x			
Сердика	Фаустина Млада	x									
Сердика	Луций Вер (161-169)	x						x			
Сердика	Септимий Север (193-211)	x (и в храм) (фиг. 44/18)						x			
Сердика	Юлия Домна	x (и в храм)	x					x			

ГРАД	ИМПЕРАТОР	ИЗОБРАЖЕНИЕ									
		Асклепий сам, с тояга с увита змия (прав или седнал)	Хигия сама	Телесфор сам	Асклепий и Телесфор	Асклепий и Хигия	Асклепий, Хигия и Телесфор	Змия	Трите нимфи	Деметра с мак или змия	Аполон Medicus Аполон Προπύλαιος
Сердика	Гета (209-211)	х (и седнал на трон; в храм)	х					х			
Сердика	Каракала (198-217)	х (и седнал на трон; в храм)	х			х		х	х		х (и в храм) (фиг. 44/19, 20)
Сердика	Плавцила		х								
Сердика	Галиен (260-268)	х (и в храм)	х					х (с лъчиста корона)	х		х
Филипопол	Антонин Пий	х	х					х (само тояга с увита змия)			
Филипопол	Марк Аврелий (161-180)								х		
Филипопол	Фаустина Млада									х	
Филипопол	Луций Вер (161-169)	х									
Филипопол	Комод (180-192)	х	х			х		х		х	
Филипопол	Криспина		х								
Филипопол	Септимий Север (193-211)	х	х			х		х		х	
Филипопол	Гета (209-211)	х	х							х	
Филипопол	Каракала (198-217)	х (и седнал на стол)	х	х (и върху медальон)			х (медальон)	х			
Филипопол	Елагабал (218-222)	х (и в овчарска поза)	х	х		х	х				
Филипопол	Юлия Паула		х								
Августа Траяна	Марк Аврелий (161-180)	х	х					х			

ГРАД	ИМПЕРАТОР	ИЗОБРАЖЕНИЕ									
		Асклепий сам, с тояга с увита змия (прав или седнал)	Хигия сама	Телесфор сам	Асклепий и Телесфор	Асклепий и Хигия	Асклепий, Хигия и Телесфор	Змия	Трите нимфи	Деметра с мак или змия	Аполон Medicus Аполон Προπύλαιος
Августа Траяна	Фаустина Млада								x		
Августа Траяна	Луций Вер (161-169)	x	x					x	x		
Августа Траяна	Комод (180-192)							x	x		
Августа Траяна	Криспина							x	x		
Августа Траяна	Септимий Север (193-211)	x (и върху трон)				x	x	x (и с опашка на риба и с лъчиста корона)	x		
Августа Траяна	Септимий Север и Юлия Домна							x (с лъчиста корона)			
Августа Траяна	Гета (209-211)	x (и в храм)	x			x		x			
Августа Траяна	Каракала (198-217)	x (и в храм)	x			x	x	x (в тимпана на храм на Асклепий и с лъчиста корона)	x		
Августа Траяна	Юлия Домна	x (и в храм)						x (и в тимпана на храм на Асклепий, и с опашка на риба)			
Августа Траяна	Галиен	x						x			
Никополис ад Нестум	Гета		x								

ГРАД	ИМПЕРАТОР	ИЗОБРАЖЕНИЕ									
		Асклепий сам, с тояга с увита змия (прав или седнал)	Хигия сама	Телесфор сам	Асклепий и Телесфор	Асклепий и Хигия	Асклепий, Хигия и Телесфор	Змия	Трите нимфи	Деметра с мак или змия	Аполон Medicus Аполон Προπύλαιος
Никополис ад Нестум	Каракала	x	x					x (Глюкон)		x	
Топир	Гета	x									
Топир	Каракала	x									
Траянопол	Марк Аврелий								x		
Траянопол	Луций Вер (161-169)	x							x		
Траянопол	Септимий Север (193-211)		x						x		
Траянопол	Юлия Домна		x					x (тояга с увита около нея змия)			
Траянопол	Гета (209-211)	x									
Траянопол	Каракала (198-217)	x	x	x		x		x (тояга с увита около нея змия)	x		x
Хадрианопол	Антонин Пий (138-161)			x		x			x		x
Хадрианопол	Марк Аврелий (161-180)	x	x			x					x
Хадрианопол	Фаустина Млада					x					
Хадрианопол	Комод (180-192)	x				x (и медальон)		x			x
Хадрианопол	Септимий Север (193-211)	x (и държи свитък)	x					x (с нагънато тяло и лъчиста корона или нимб)	нимфеум		x

ГРАД	ИМПЕРАТОР	ИЗОБРАЖЕНИЕ									
		Асклепий сам, с тояга с увита змия (прав или седнал)	Хигия сама	Телесфор сам	Асклепий и Телесфор	Асклепий и Хигия	Асклепий, Хигия и Телесфор	Змия	Трите нимфи	Деметра с мак или змия	Аполон Medicus Аполон Προπύλαιος
Хадриано-пол	Гета (209-211)	x		x				x (с нагънато тяло и нимб)			x (и подпира се на триножник с увита около него змия)
Хадриано-пол	Каракала (198-217)	x	x	x		x		x (нагъната; и с нимб; олтар с нагъната около него змия; тояга с увита около нея змия; жертвеник, върху който е нагъната змия)	x	x	x
Хадриано-пол	Гордиан III (238-244)	x	x					x	x (ним-фейон)		x
Хадриано-пол	Транквилина								x		
Хадриано-пол	Псевдоавтон. монетосечене			x (на реверса, а на аверса – Сарапис)							
Плотино-пол	Антонин Пий	x	x								
Плотино-пол	Каракала	x	x					x			
Перинт	Псевдоавтон. монетосечене									x	
Перинт	Хадриан (117-138)					x					

ГРАД	ИМПЕРАТОР	ИЗОБРАЖЕНИЕ									
		Асклепий сам, с тояга с увита змия (прав или седнал)	Хигия сама	Телесфор сам	Асклепий и Телесфор	Асклепий и Хигия	Асклепий, Хигия и Телесфор	Змия	Трите нимфи	Деметра с мак или змия	Аполон Medicus Аполон Προπύλαιος
Перинт	Марк Аврелий			x		x					
Перинт	Септимий Север (193-211)	x	x (с Херакъл върху медальон)								
Перинт	Гета	x						x			
Перинт	Каракала	x									
Перинт	Елагабал (218-222)	x				x (медальон)					x
Перинт	Александър Север (222-235)	x	x								
Перинт	Галиен (260-268)					x			x		x
Бизантион	Септимий Север	x									
Бизантион	Каракала	x	x								
Бизантион	Юлия Домна	x									
Бизантион	Макрин	x									
Бизантион	Север Александър									x	
Бизия	Антонин Пий (138-161)					x					
Бизия	Фаустина Млада		x								
Бизия	Септимий Север (193-211)					x					x
Бизия	Каракала (198-217)					x					x

ГРАД	ИМПЕРАТОР	ИЗОБРАЖЕНИЕ									
		Асклепий сам, с тояга с увита змия (прав или седнал)	Хигия сама	Телесфор сам	Асклепий и Телесфор	Асклепий и Хигия	Асклепий, Хигия и Телесфор	Змия	Трите нимфи	Деметра с мак или змия	Аполон Medicus Аполон Προπύλαιος
Бизия	Юлия Домна	x									
Бизия	Филип I (244-249)	x	x				x (заедно с молителка) (фиг. 44/ 25)		x		x
Бизия	Филип I	Медальон; на реверса Аполон с кръстени крака, протега лявата си ръка към омфалос с увита змия, до него Хигия, хранеща змия от патера, от другата страна на Аполон – Асклепий; между Аполон и Асклепий – Телесфор; отгоре – Зевс и Тюхе.									
Бизия	Филип I	Медальон; на реверса Асклепий с тояга с увита около нея змия седи до дърво, в дясната си ръка държи патера, в която права жена с воал налива в нея течност; срещу него Хигия седи до Телесфор.									
Бизия	Филип I	Медальон; на реверса Асклепий седи до сграда, държи патера и тояга с увита около нея змия; срещу него – права жена, в дясната си ръка държи патера, а лявата е вдигнала към лицето си; зад нея седи Хигия и държи с две ръце кошница; до нея – Телесфор.									
Бизия	Филип I	Медальон; на реверса мъж и жена върху широк трон; мъжът държи тояга с увита около нея змия; вляво – малка мъжка фигура в хитон държи амфора, вляво от него дърво; овален щит горе в полето.									
Деултум	Юлия Домна		x								
Деултум	Макрин (217-218)	x	x			x					
Деултум	Диадумениан (217-218)	x		x		x					
Деултум	Север Александър (222-235)	x (и в храм)	x						x		
Деултум	Юлия Мамея	x	x						x		
Деултум	Максимин I (235-238)	x	x	x							
Деултум	Максим	x	x	x							
Деултум	Гордиан III (238-244)	x (в храм) (фиг. 44/ 21)	x	x					x		x (фиг. 44/ 24)
Деултум	Транквилина	x (в храм)									

ГРАД	ИМПЕРАТОР	ИЗОБРАЖЕНИЕ									
		Асклепий сам, с тояга с увита змия (прав или седнал)	Хигия сама	Телесфор сам	Асклепий и Телесфор	Асклепий и Хигия	Асклепий, Хигия и Телесфор	Змия	Трите нимфи	Деметра с мак или змия	Аполон Medicus Аполон Προπύλαιος
Деултум	Филип I (244-249)	x	x	x		x			x		
Деултум	Филип II (247-249)	x		x							
Деултум	Отацилия Севера		x								x
Аполония Понтика	Марк Аврелий					x					
Аполония Понтика	Луций Вер					x					
Аполония Понтика	Каракала					x					
Аполония Понтика	Юлия Домна								x		
Анхиало	Антонин Пий							x			
Анхиало	Септимий Север	x				x		x	x (само надпис СЕВНРІА NYMФІА)		
Анхиало	Гета	x				x		x	x (само надпис СЕВНРІА NYMФІА)		
Анхиало	Каракала					x		x	x (само надпис СЕВНРІА NYMФІА)		
Анхиало	Максимин I	x	x			x		x	x (и само надпис СЕВНРІА NYMФІА)	x	
Анхиало	Гордиан III	x (на трон върху медальон)					x (медальон)				
Анхиало	Гордиан III и Транквилина	x	x								

ГРАД	ИМПЕРАТОР	ИЗОБРАЖЕНИЕ									
		Асклепий сам, с тояга с увита змия (прав или седнал)	Хигия сама	Телесфор сам	Асклепий и Телесфор	Асклепий и Хигия	Асклепий, Хигия и Телесфор	Змия	Трите нимфи	Деметра с мак или змия	Аполон Medicus Аполон Προπύλαιος
Анхиало	Транквилина	x									
Месембрия	Гордиан III и Транквилина	x (и в храм)	x								
Месембрия	Филип I и Отацилия Севера	x	x								
Месембрия	Отацилия Севера	x									
Месембрия	Филип II	x									
Одесос	Гордиан III	x	x			x	x	x			
Одесос	Гордиан III и Транквилина	x									
Марцианопол	Комод								x		x
Марцианопол	Септимий Север	x									
Марцианопол	Гета	x		x				x (около триножник)			
Марцианопол	Каракала	x	x	x				x (около триножник)			x
Марцианопол	Каракала и Юлия Домна	x (в храм)	x (и в храм)					x			x
Марцианопол	Юлия Домна								x		
Марцианопол	Макрин		x								
Марцианопол	Макрин и Диадумениан	x (и в храм)	x					x (и с лъчиста корона, и с брада)			x

ГРАД	ИМПЕРАТОР	ИЗОБРАЖЕНИЕ									
		Асклепий сам, с тояга с увита змия (прав или седнал)	Хигия сама	Телесфор сам	Асклепий и Телесфор	Асклепий и Хигия	Асклепий, Хигия и Телесфор	Змия	Трите нимфи	Деметра с мак или змия	Аполон Medicus Аполон Προπύλαιος
Марцианополь	Диадумениан	x	x					x (и само тояга с увита около нея змия)			
Марцианополь	Елагабал (218-222)	x	x	x				x (и само тояга с увита около нея змия)			x (с тояга, около която се увива змия)
Марцианополь	Елагабал и Юлия Меза	x	x					x			x
Марцианополь	Север Александър	x	x	x				x			
Марцианополь	Север Александър и Юлия Мамея	x	x					x			x
Марцианополь	С.Александър и Юлия Меза		x					x			x
Марцианополь	Гордиан III	x	x					x	x		x
Марцианополь	Гордиан III и Сарапис	x	x								
Марцианополь	Гордиан III и Транквилина	x	x								
Марцианополь	Филип I и О. Севера		x			x		x			x
Марцианополь	Филип II	x						x			
Марцианополь	Филип II и Сарапис	x									
Дионисополь	Гордиан III	x	x					x			
Дионисополь	Гордиан III и Сарапис	x	x					x			

ГРАД	ИМПЕРАТОР	ИЗОБРАЖЕНИЕ									
		Асклепий сам, с тояга с увита змия (прав или седнал)	Хигия сама	Телесфор сам	Асклепий и Телесфор	Асклепий и Хигия	Асклепий, Хигия и Телесфор	Змия	Трите нимфи	Деметра с мак или змия	Аполон Medicus Аполон Προπύλαιος
Дионисо-пол	Гордиан III и Транквилина										
Калатис	Септимий Север	x	x					x			
Калатис	Плавцила		x								
Калатис	Гета							x			
Калатис	Север Алексан-дър		x					x			
Калатис	Гордиан III							x			
Калатис	Филип I	x	x					x			
Калатис	Филип II							x			
Истрос	Каракала						x				
Томи	Траян (98-117)							x			
Томи	Антонин Пий	x									
Томи	Марк Аврелий	x									
Томи	Комод	x									
Томи	Септимий Север	x	x								
Томи	Гета	x	x								
Томи	Каракала	x	x							x (с мак и тояга с увита змия; само с тояга)	x (?)
Томи	Юлия Домна		x								

ГРАД	ИМПЕРАТОР	ИЗОБРАЖЕНИЕ									
		Асклепий сам, с тояга с увита змия (прав или седнал)	Хигия сама	Телесфор сам	Асклепий и Телесфор	Асклепий и Хигия	Асклепий, Хигия и Телесфор	Змия	Трите нимфи	Деметра с мак или змия	Аполон Medicus Аполон Προπύλαιος
Томи	Елагабал	x	x							x	
Томи	Юлия Павла	x				x					
Томи	Север Александър	x	x				x	x			
Томи	Максимин I	x	x					x			
Томи	Максим	x	x								
Томи	Гордиан III	x	x				x (и върху медальон)	x			
Томи	Гордиан III и Транквилина	x	x					x			
Томи	Филип I и Отацилия Севера	x									
Томи	Филип II	x	x					x			
Никополис ад Иструм	Антонин Пий					x					
Никополис ад Иструм	Комод					x		x (и увита около триножник)			x
Никополис ад Иструм	Септимий Север	x (и в храм)	x				x	x (и само тояга с увита около нея змия; и в храм; увита около омфалос или около триножник)			x
Никополис ад Иструм	Гета	x (и в храм)	x					x (и увита около триножник)			

ГРАД	ИМПЕРАТОР	ИЗОБРАЖЕНИЕ									
		Асклепий сам, с тояга с увита змия (прав или седнал)	Хигия сама	Телесфор сам	Асклепий и Телесфор	Асклепий и Хигия	Асклепий, Хигия и Телесфор	Змия	Трите нимфи	Деметра с мак или змия	Аполон Medicus Аполон Προπύλαιος
Никополис ад Иструм	Каракала	х (и в храм)	х	х			х	х (и само тояга с увита около нея змия; увита около омфалос или около триножник)			
Никополис ад Иструм	Плавцила	х (в храм)									
Никополис ад Иструм	Макрин	х	х			х		х (и увита около триложник; и само тояга със змия)		х (със змия)	
Никополис ад Иструм	Диадумениан	х	х					х (и само тояга с увита около нея змия; и увита около триложник; и с лъчиста корона)		х (със змия)	
Никополис ад Иструм	Елагабал	х	х	х	х	х		х (и само тояга с увита около нея змия; и с нимб на главата)			
Никополис ад Иструм	Гордиан III	х	х					х			

Табло I

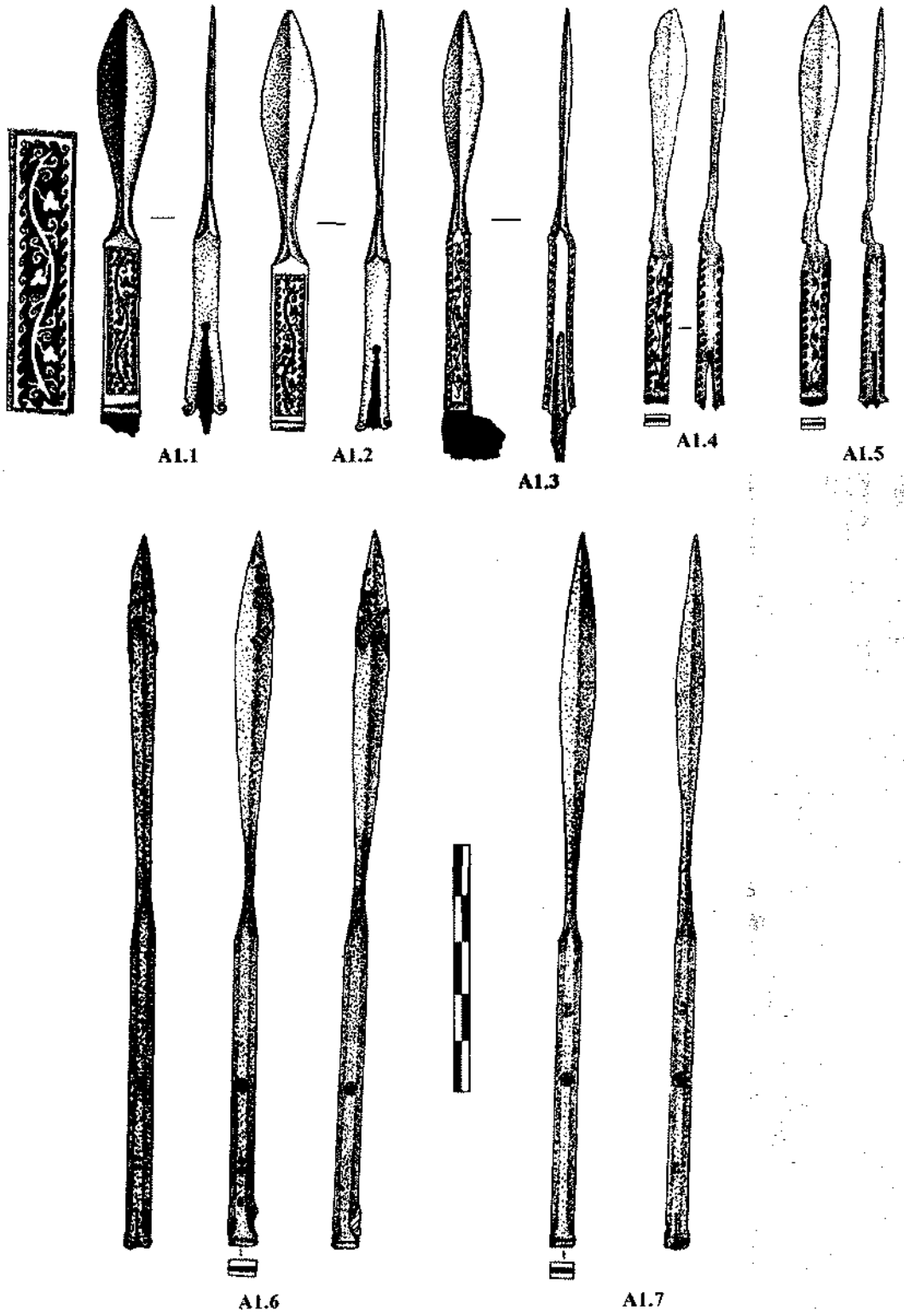

Табло II

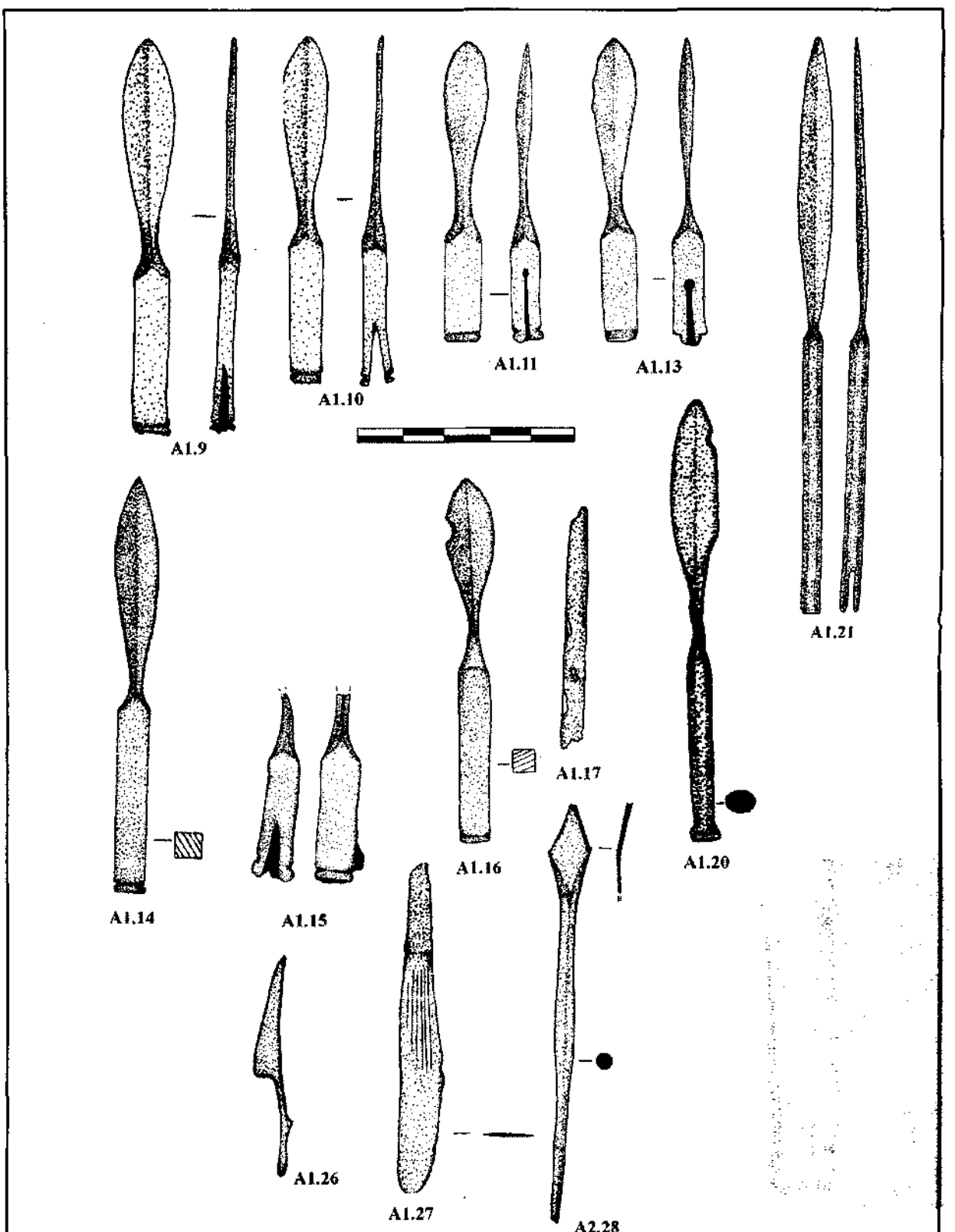
A1.9
A1.10
A1.11
A1.13
A1.21
A1.14
A1.15
A1.16
A1.17
A1.20
A1.26
A1.27
A2.28

Табло III

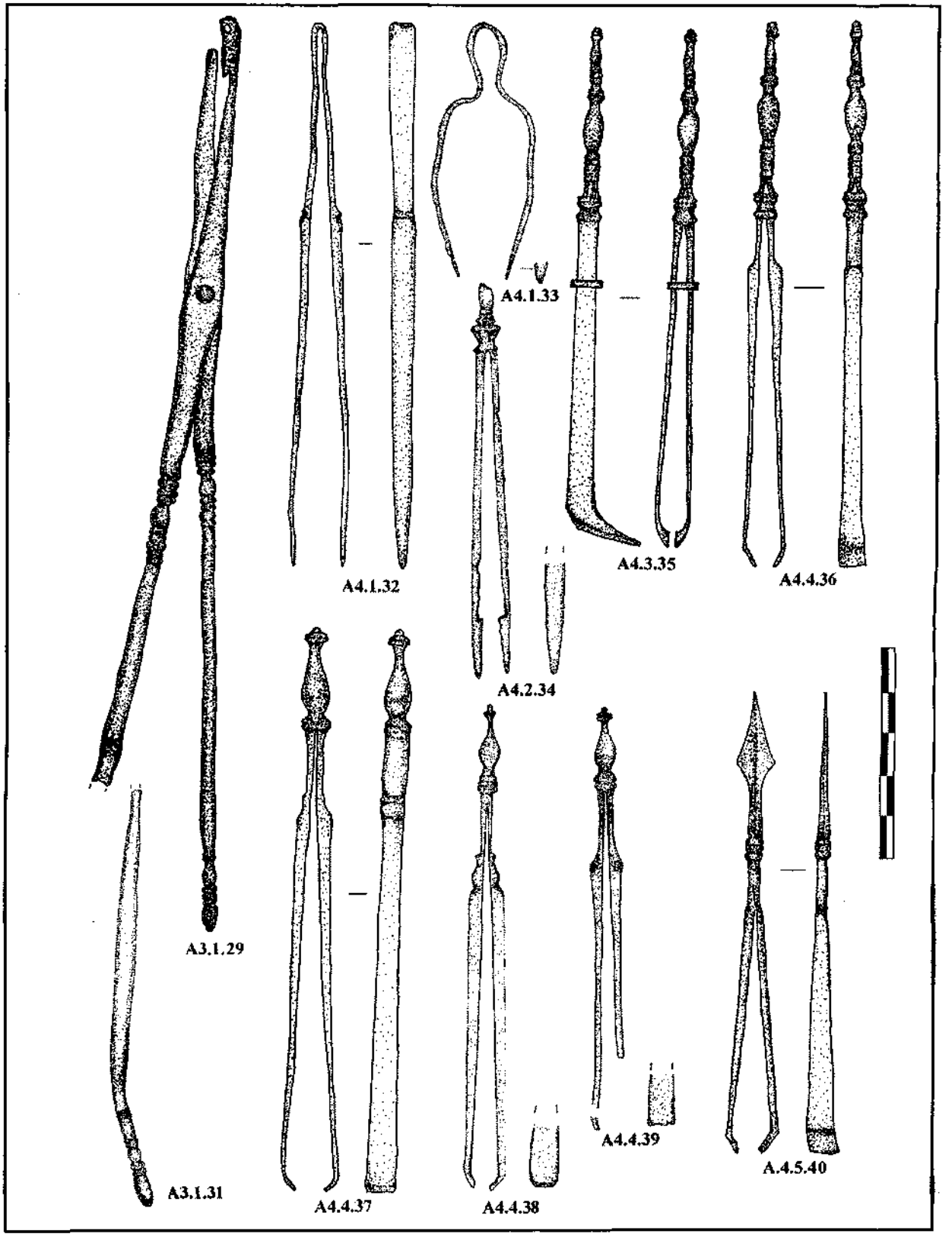
A3.1.29
A3.1.31
A4.1.32
A4.1.33
A4.2.34
A4.3.35
A4.4.36
A4.4.37
A4.4.38
A4.4.39
A.4.5.40

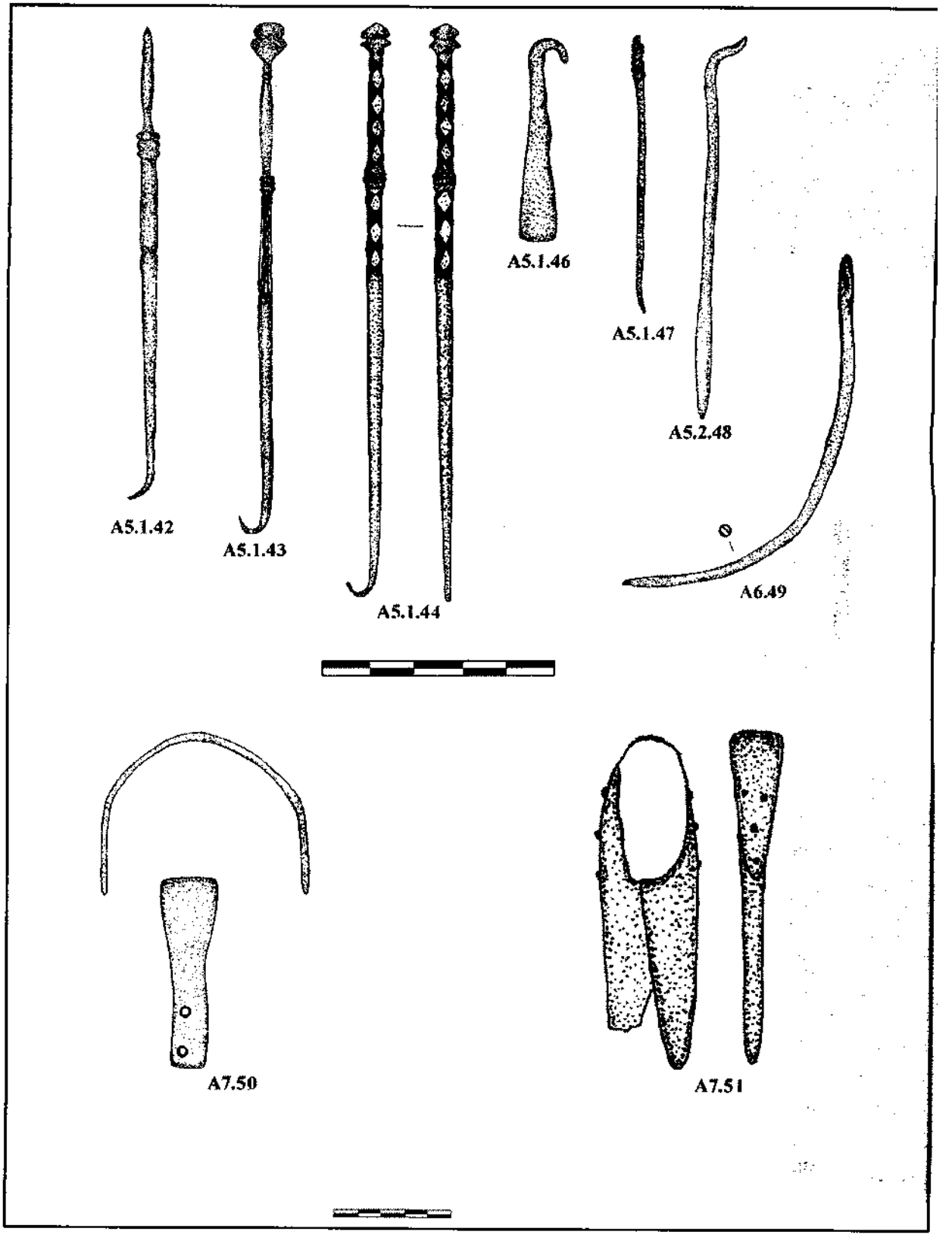
A5.1.42
A5.1.43
A5.1.44
A5.1.46
A5.1.47
A5.2.48
A6.49
A7.50
A7.51

Табло V

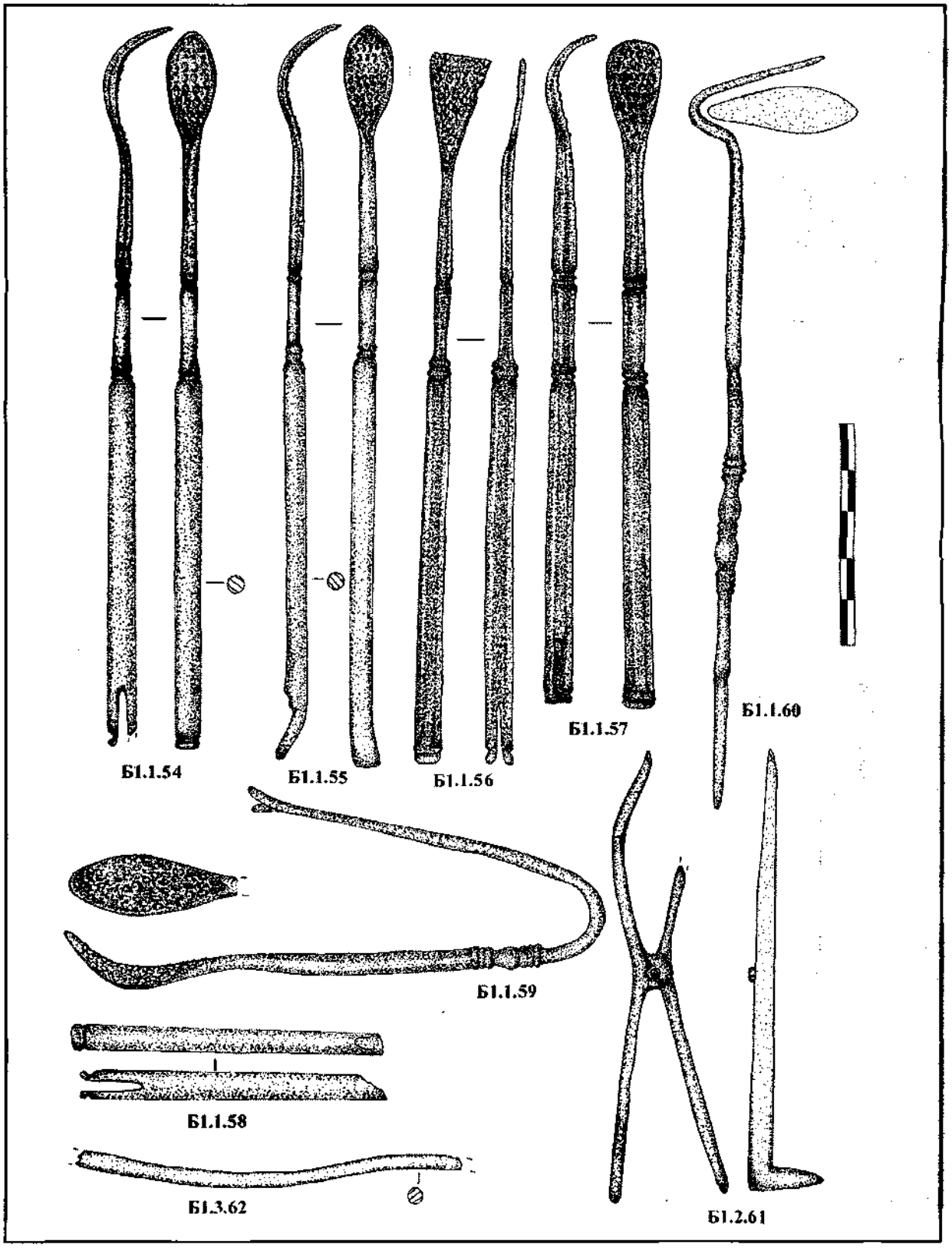

Табло VI

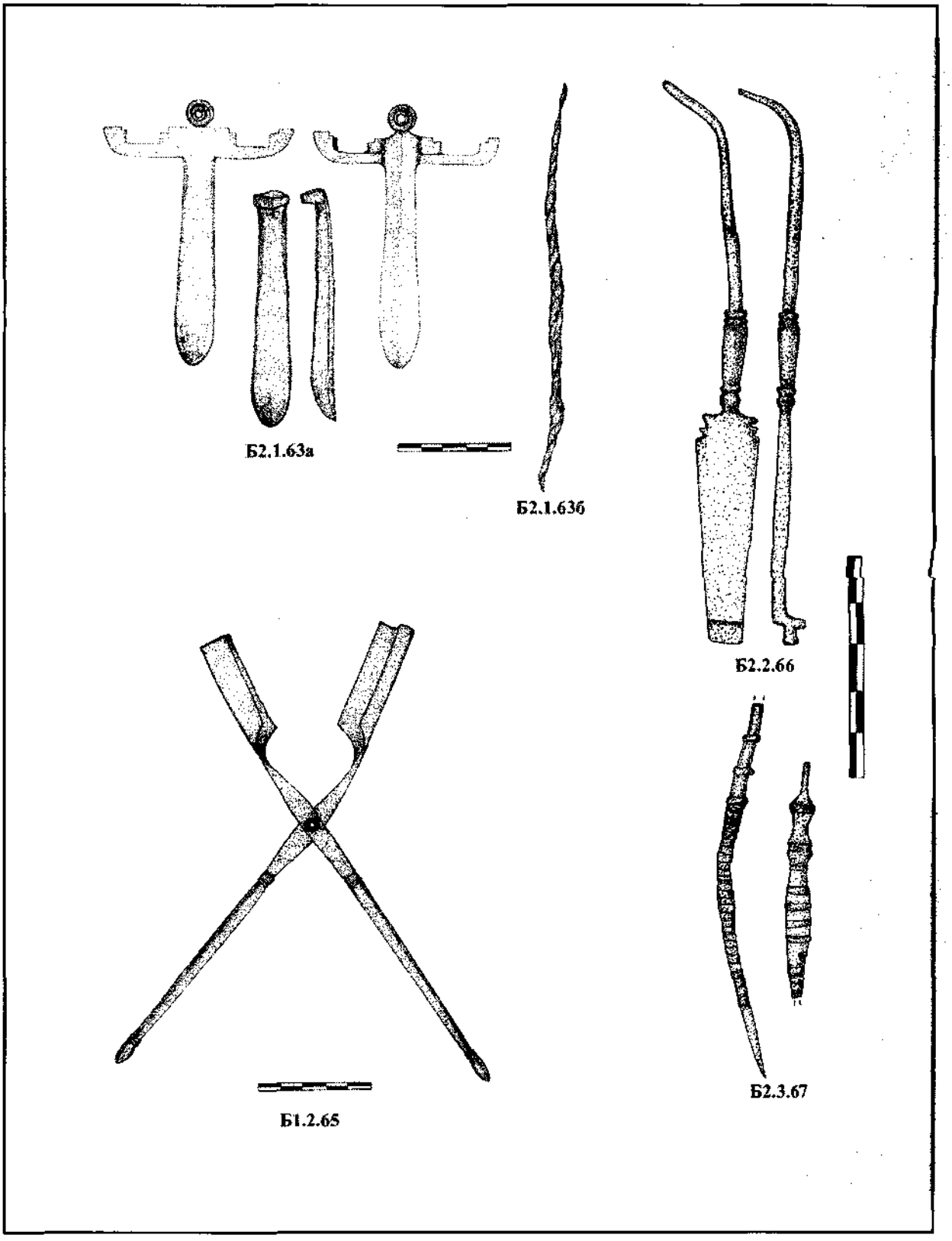

Табло VII

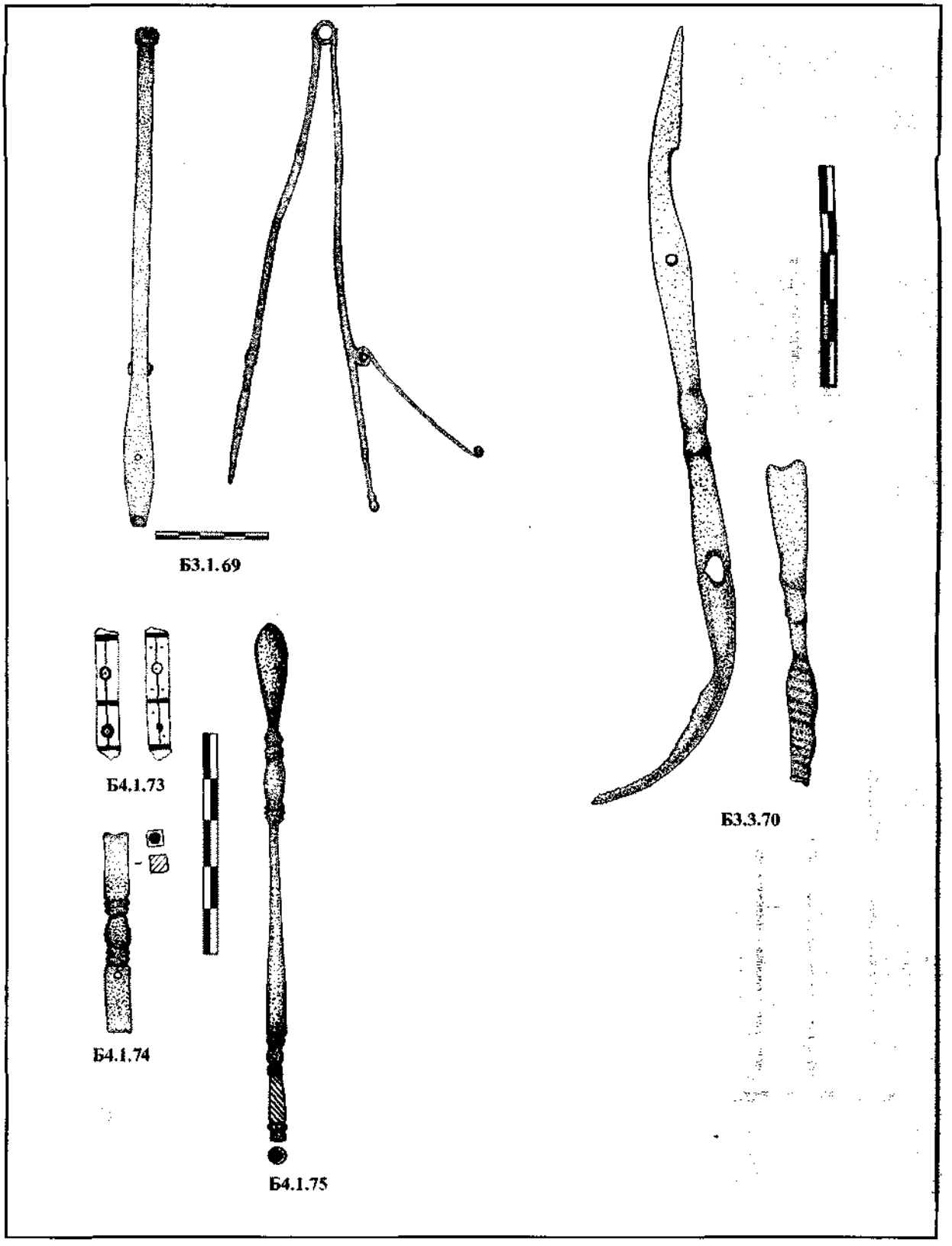

Табло VIII

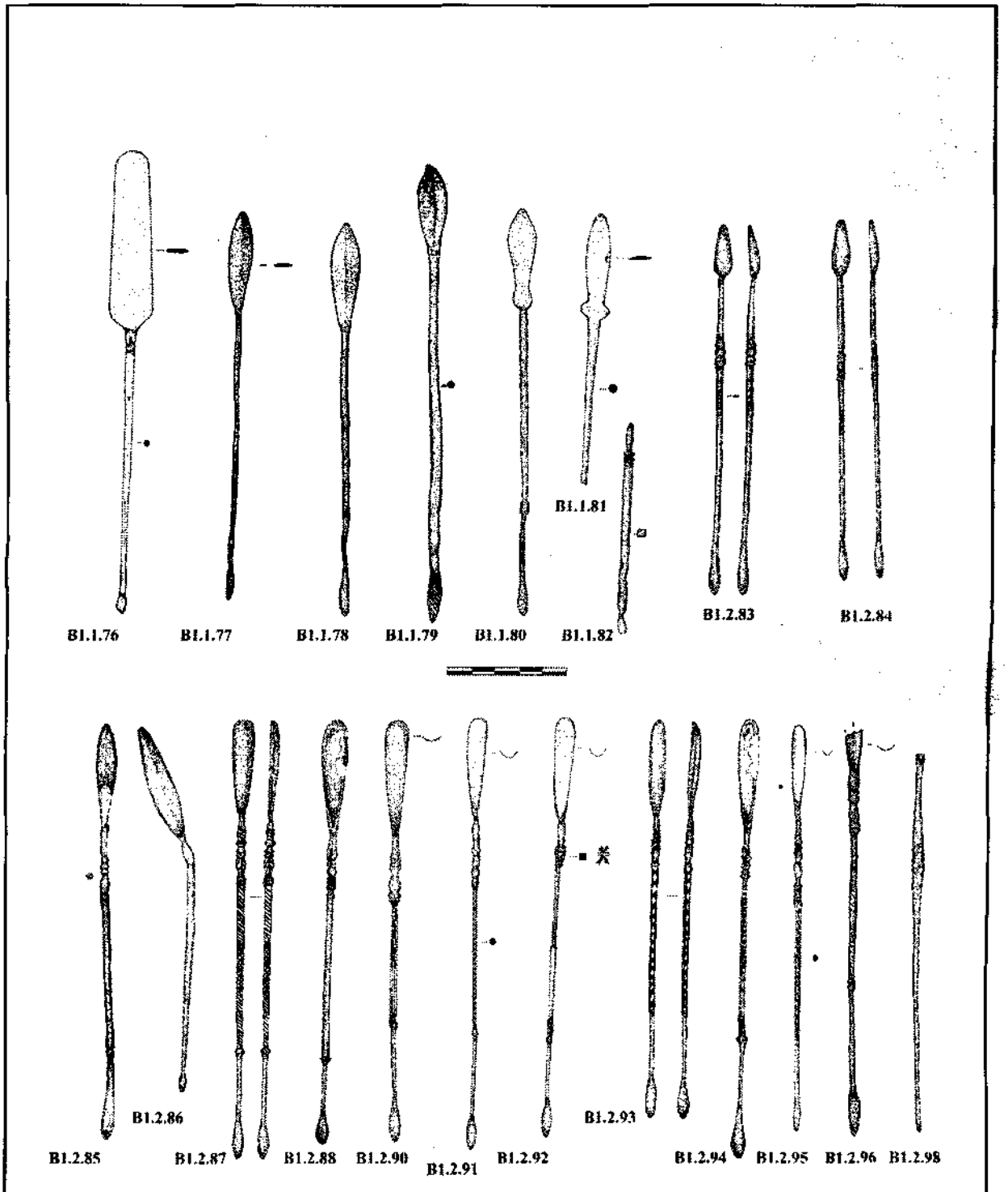
B1.1.76
B1.1.77
B1.1.78
B1.1.79
B1.1.80
B1.1.81
B1.1.82
B1.2.83
B1.2.84
B1.2.85
B1.2.86
B1.2.87
B1.2.88
B1.2.90
B1.2.91
B1.2.92
B1.2.93
B1.2.94
B1.2.95
B1.2.96
B1.2.98

Табло IX

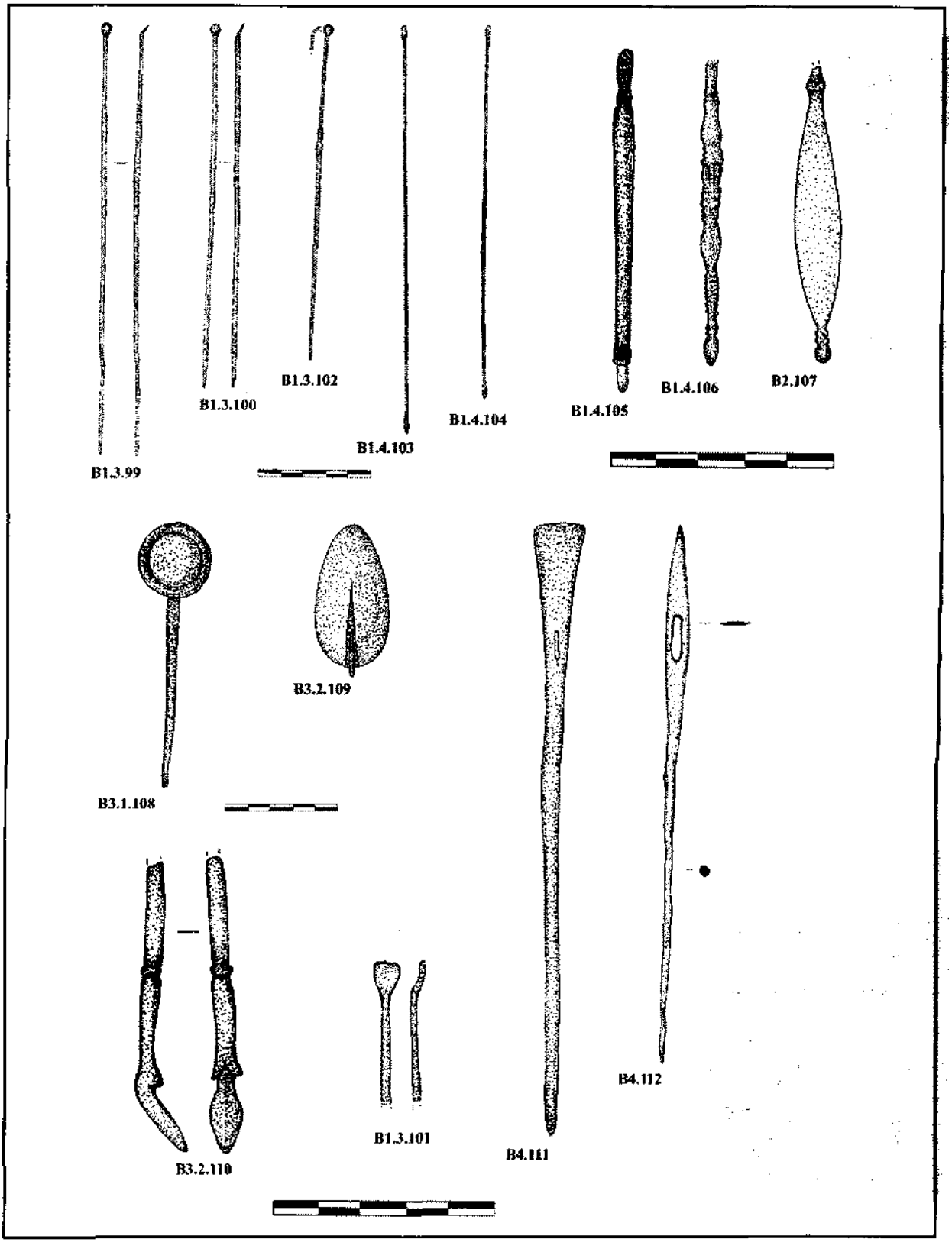
B1.3.99
B1.3.100
B1.3.102
B1.4.103
B1.4.104
B1.4.105
B1.4.106
B2.107
B3.2.109
B3.1.108
B3.2.110
B1.3.101
B4.111
B4.112

Табло X

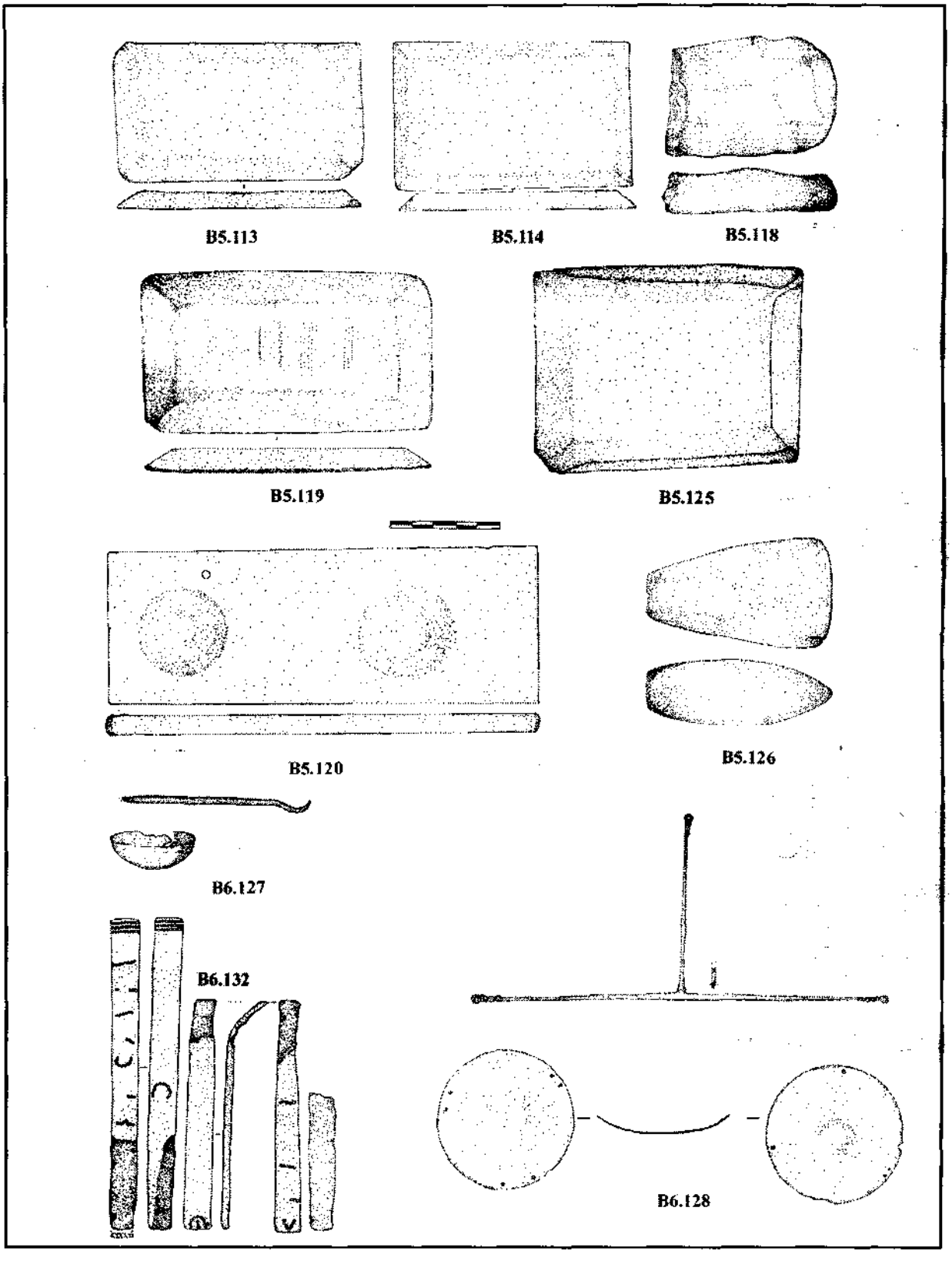
B5.113
B5.114
B5.118
B5.119
B5.125
B5.120
B5.126
B6.127
B6.132
B6.128

Табло XI

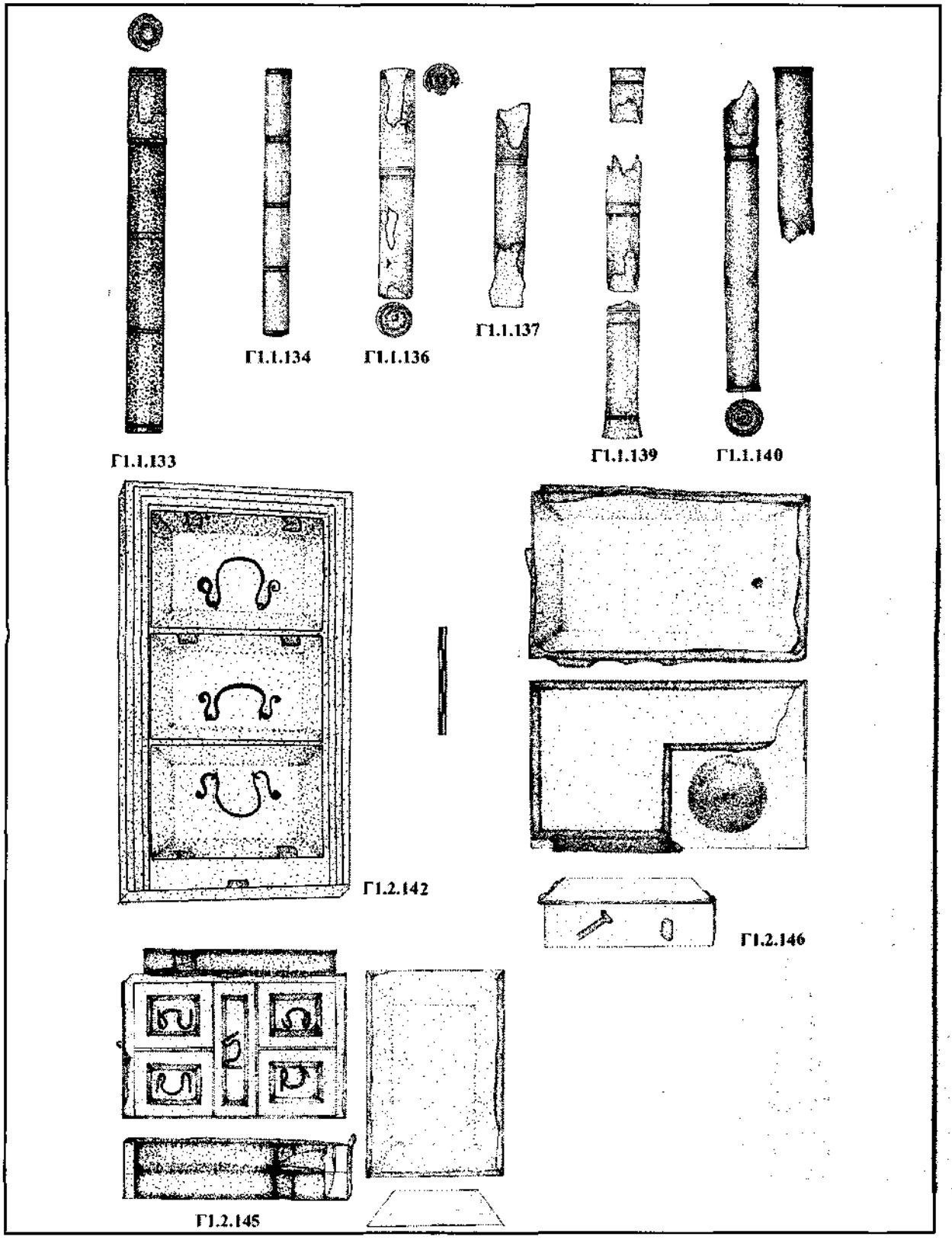
Г1.1.133
Г1.1.134
Г1.1.136
Г1.1.137
Г1.1.139
Г1.1.140
Г1.2.142
Г1.2.146
Г1.2.145

Табло XII

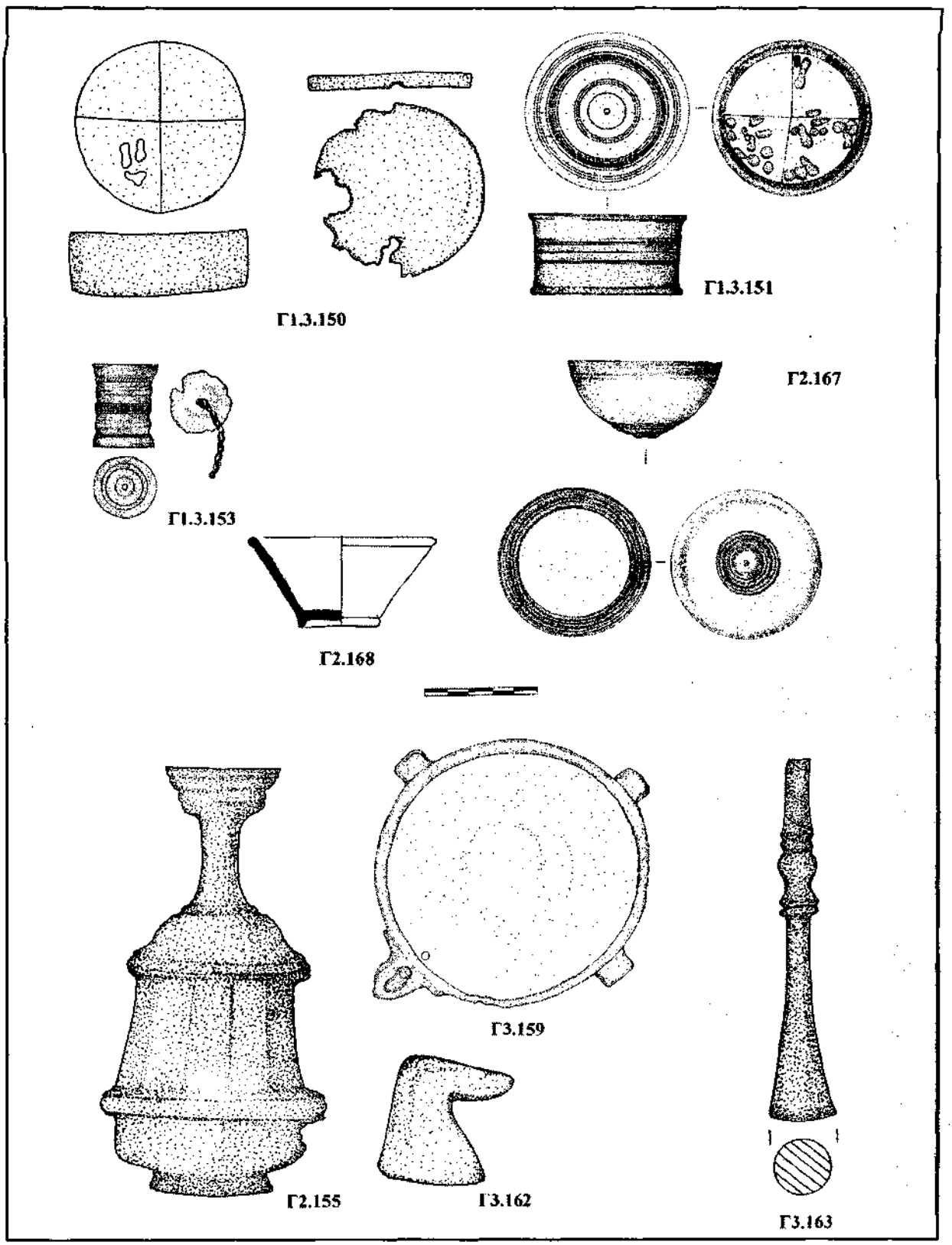

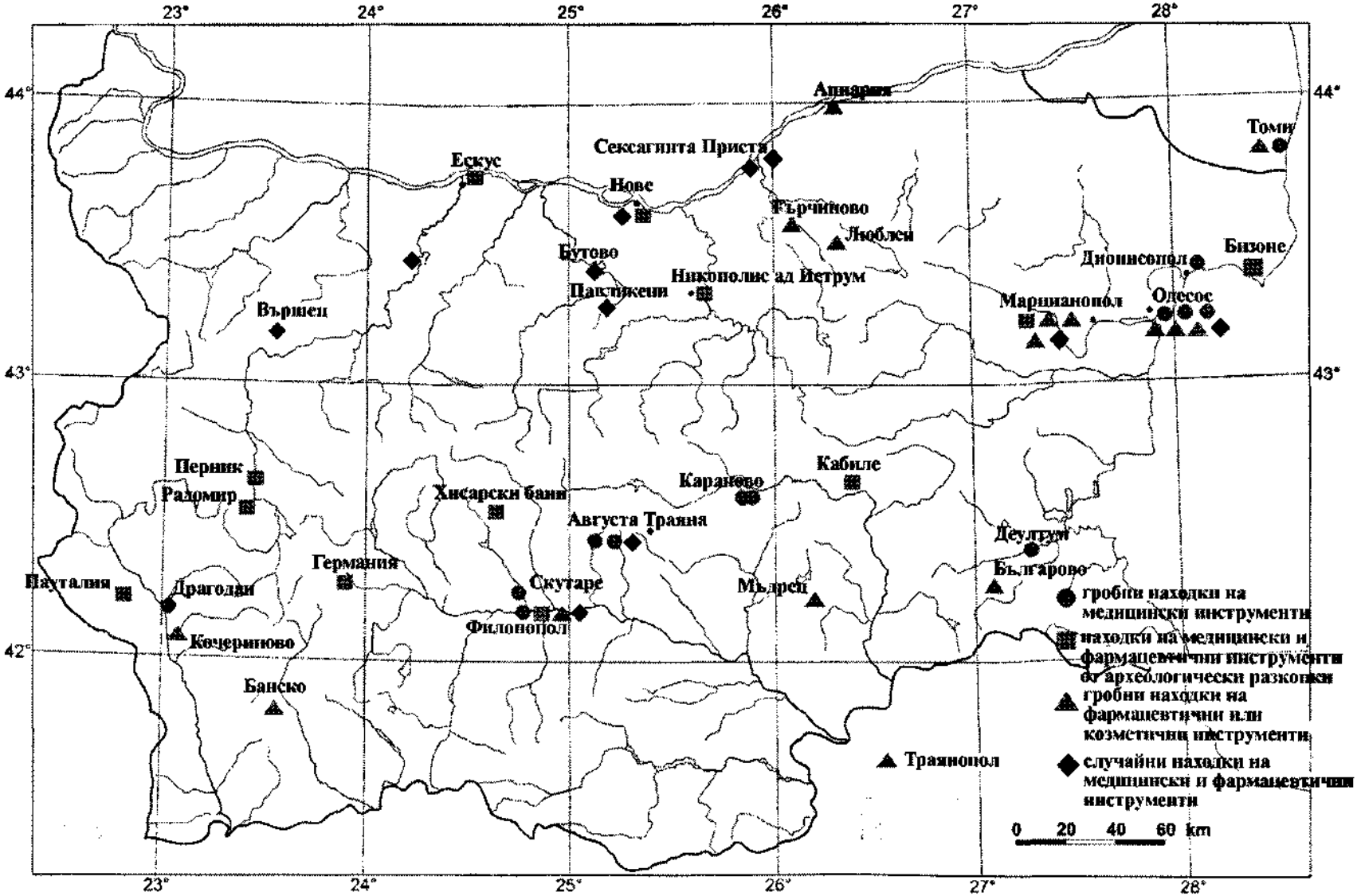

Карта 1. Находки на медицински и фармацевтични инструменти от провинциите Долна Мизия и Тракия

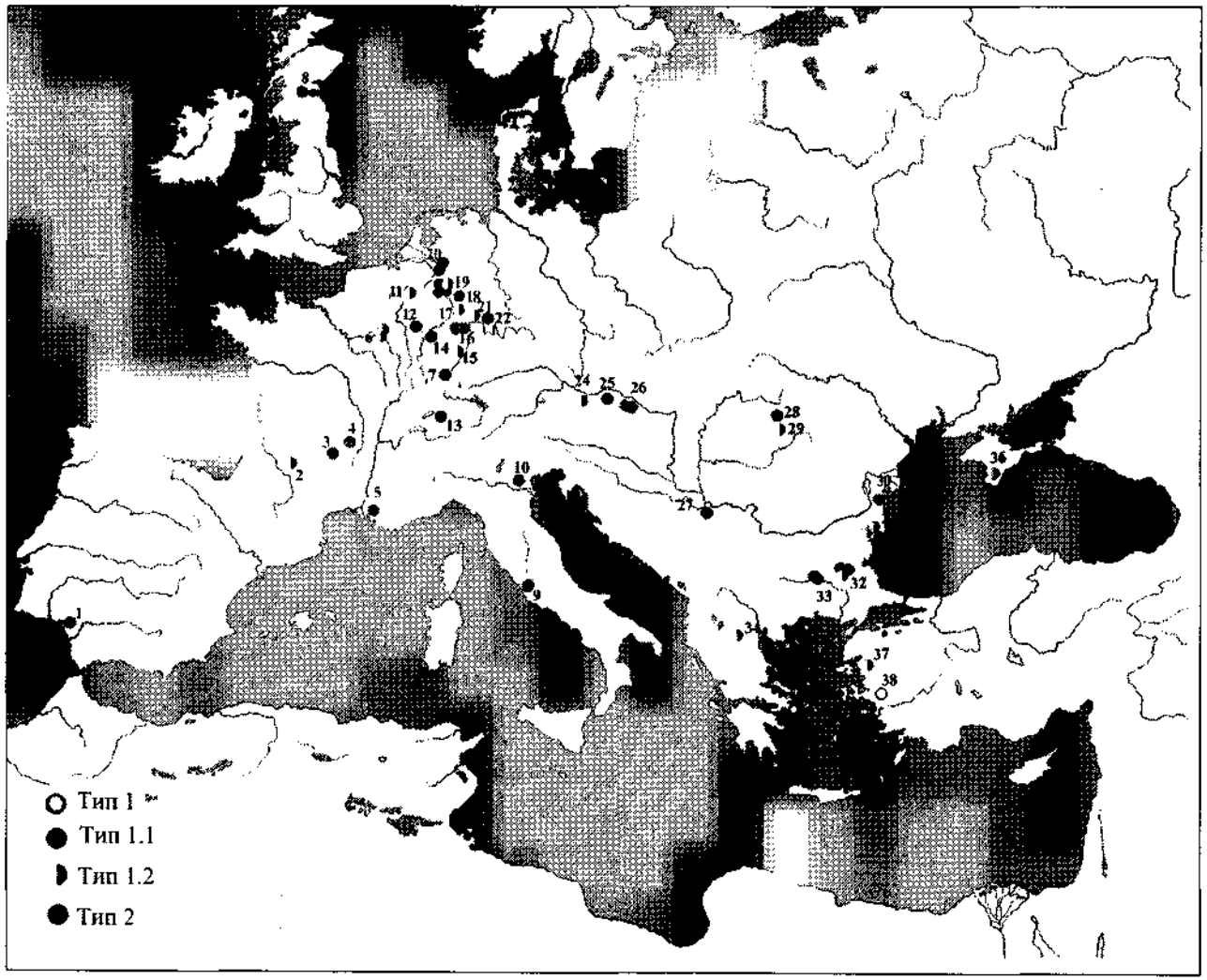

Карта 2. Разпространение на скалпелите със сребърна декорация от тип 1 и 2 от римската епоха (към Приложение 2А).
1. Alcolea del Rio. 2. Romagne. 3. Campagnac. 4. Saint Privat d'Allier. 5. Arles. 6.Reims. 7. Strasbourg. 8. Cramond. 9. Рим. 10. Ficarolo. 11. Kerkrade. 12. Echternach. 13. Avenches. 14. Trier. 15. Rheinzabern. 16. Worms. 17. Wiesbaden. 18. Zugmantel. 19. Köln. 20. Xanten. 21. Hofheim. 22. Nidderau-Ostheim. 23. Kiel. 24. Lauriacum. 25. Traismauer. 26. Carnuntum. 27. Usce. 28. Baia Mare. 29. Gilău. 30. Tomis. 31. Дионисопол. 32. Караново. 33. Скутаре. 34. Гърция. 35. Kerameikos. 36. Chersonnes. 37. Мала Азия. 38. Сирия.

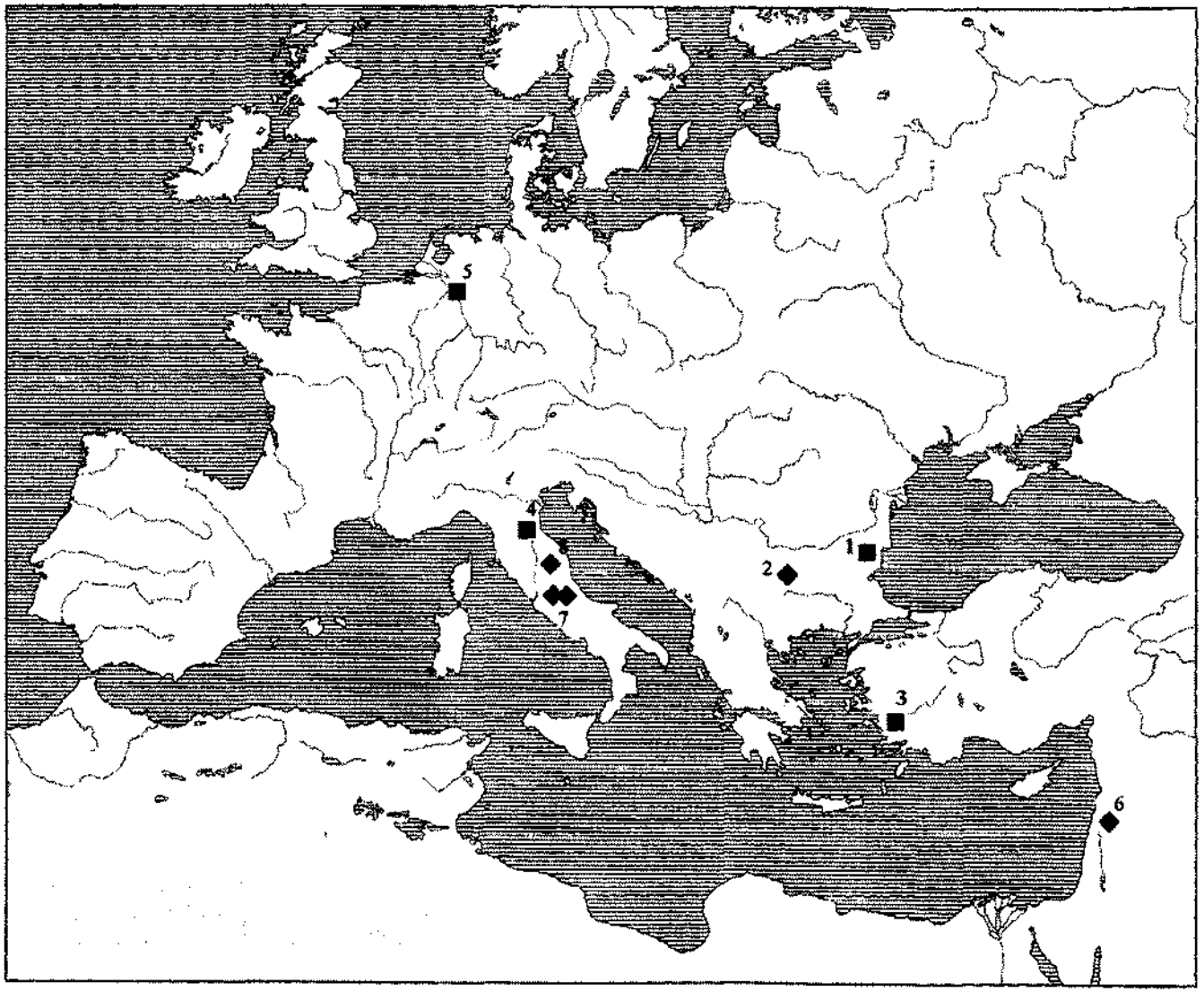

Карта 3. Находки на инструменти за литотомия от римската епоха (към Приложение 2Б).
Квадратите отразяват сигурните находки, а ромбовете – приблизително местонамиране.
1. Марцианопол. 2. Долна Мизия. 3. Мала Азия. 4. Rimini. 5. Köln. 6. Сирия. 7. Рим. 8. Италия.

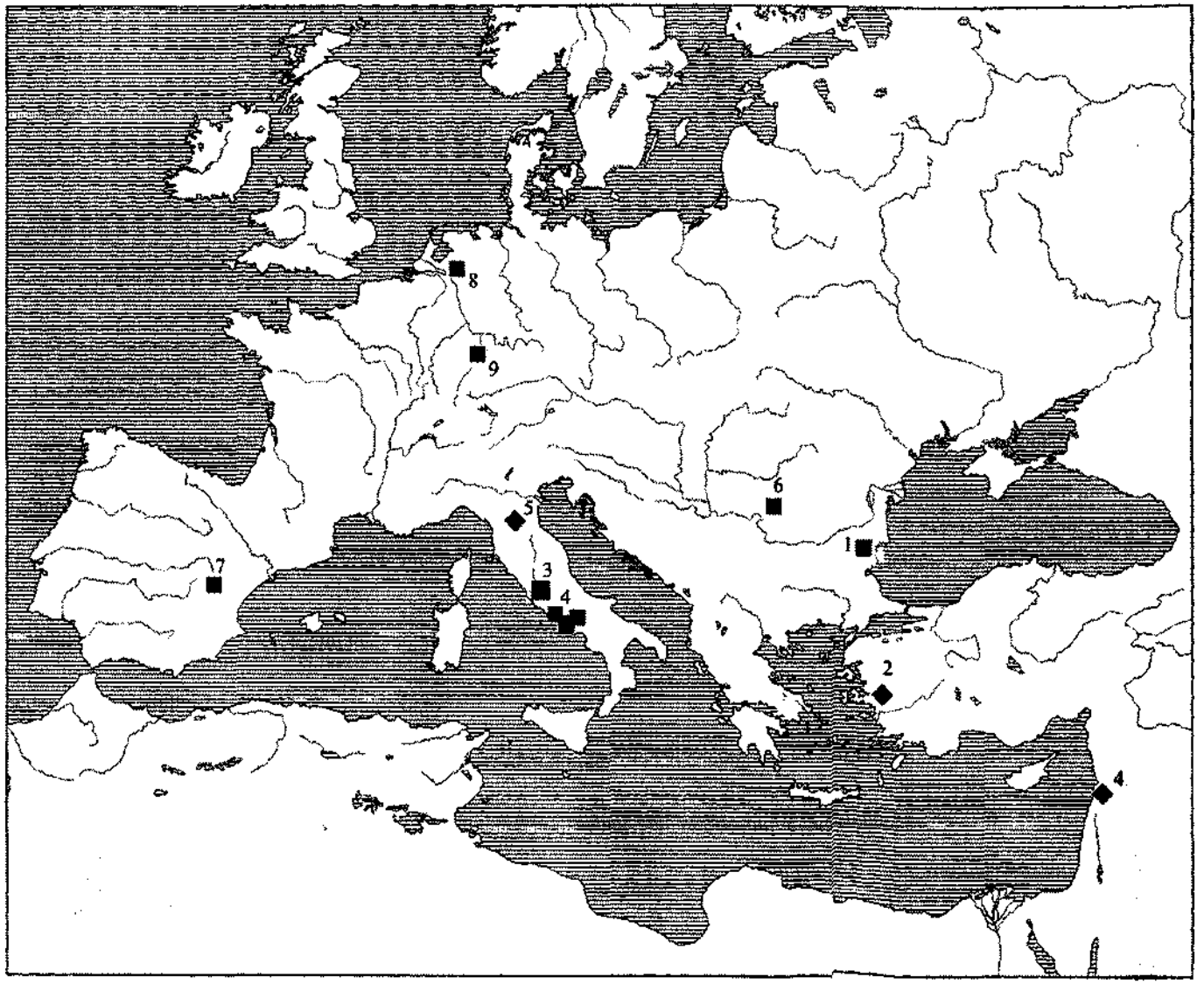

Карта 4. Находки на анални спекула от римската епоха (към Приложение 2В).
Квадратите отразяват сигурните находки, а ромбовете – приблизително местонамиране.
1. Марцианопол. 2. Мала Азия. 3. Рим. 4. Pompei. 5. Италия. 6. Sarmizegetuza. 7. Valeria. 8. Vechten. 9. Worms.

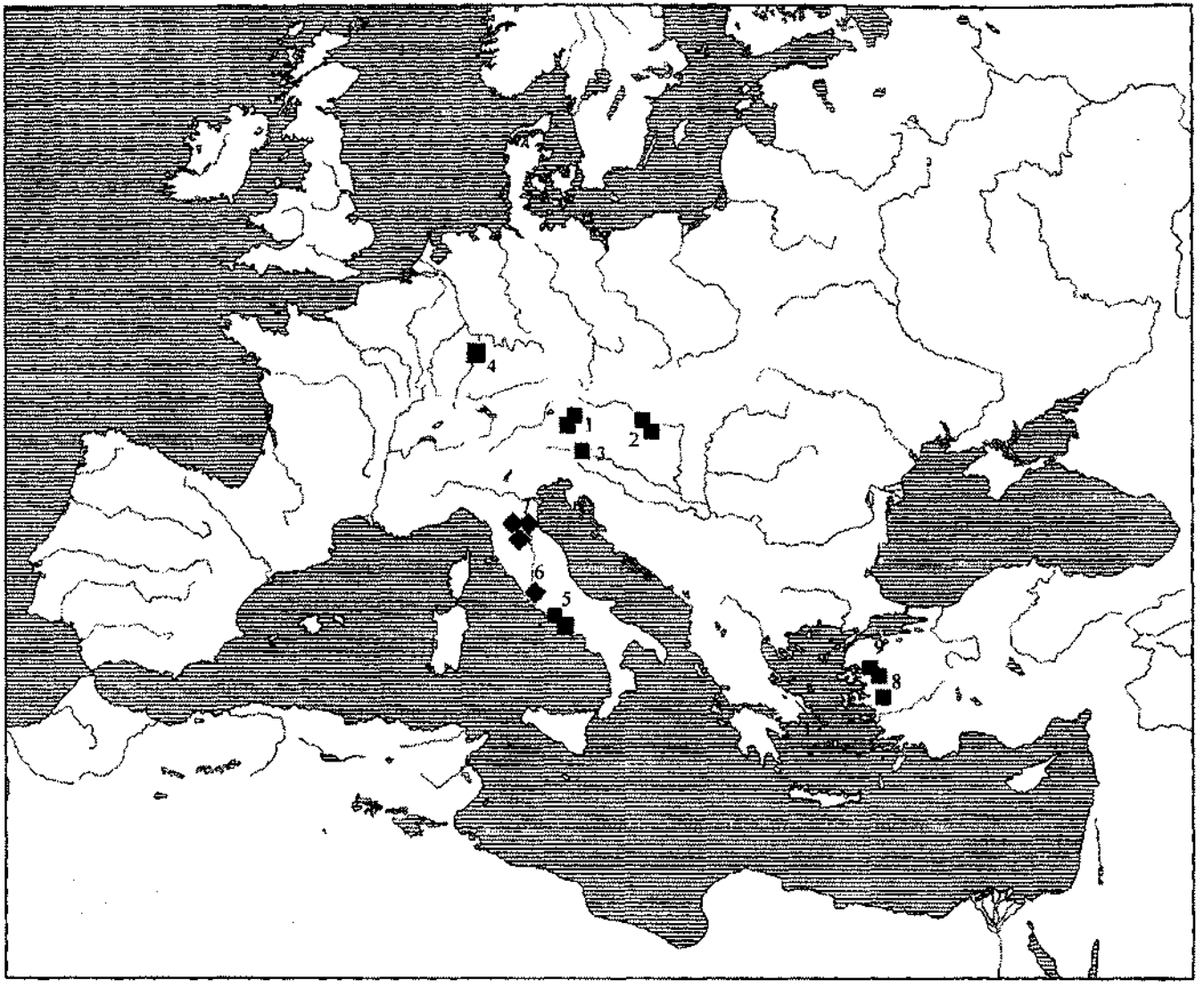

Карта 5. Находки на катетри от римската епоха (към Приложение 2Г).
Квадратите отразяват сигурните находки, а ромбовете – приблизително местонамиране. 1. Baden. 2. Carnuntum. 3. Magdalensberg. 4. Novensium. 5. Pompei/ Herculanum. 6. Рим. 7. Италия. 8. Ephesos. 9. Kolophon.

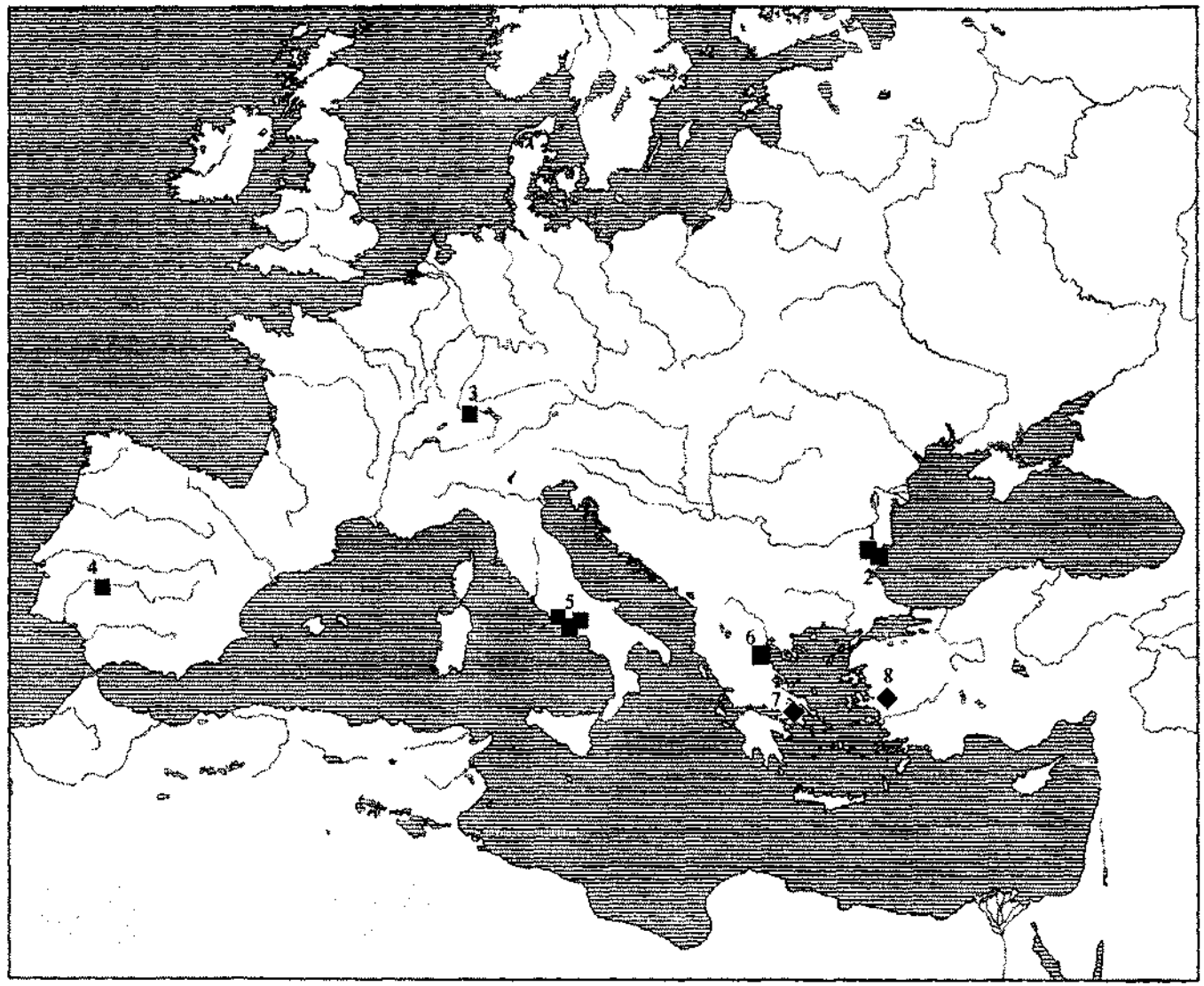

Карта 6. Находки на вагинални спекула от римската епоха (към Приложение 2Д).
Квадратите отразяват сигурните находки, а ромбовете – приблизително местонамиране.
1. Марцианопол. 2. Одесос. 3. Augst. 4. Merida. 5. Pompei. 6. Dion. 7. Гърция. 8. Мала Азия.

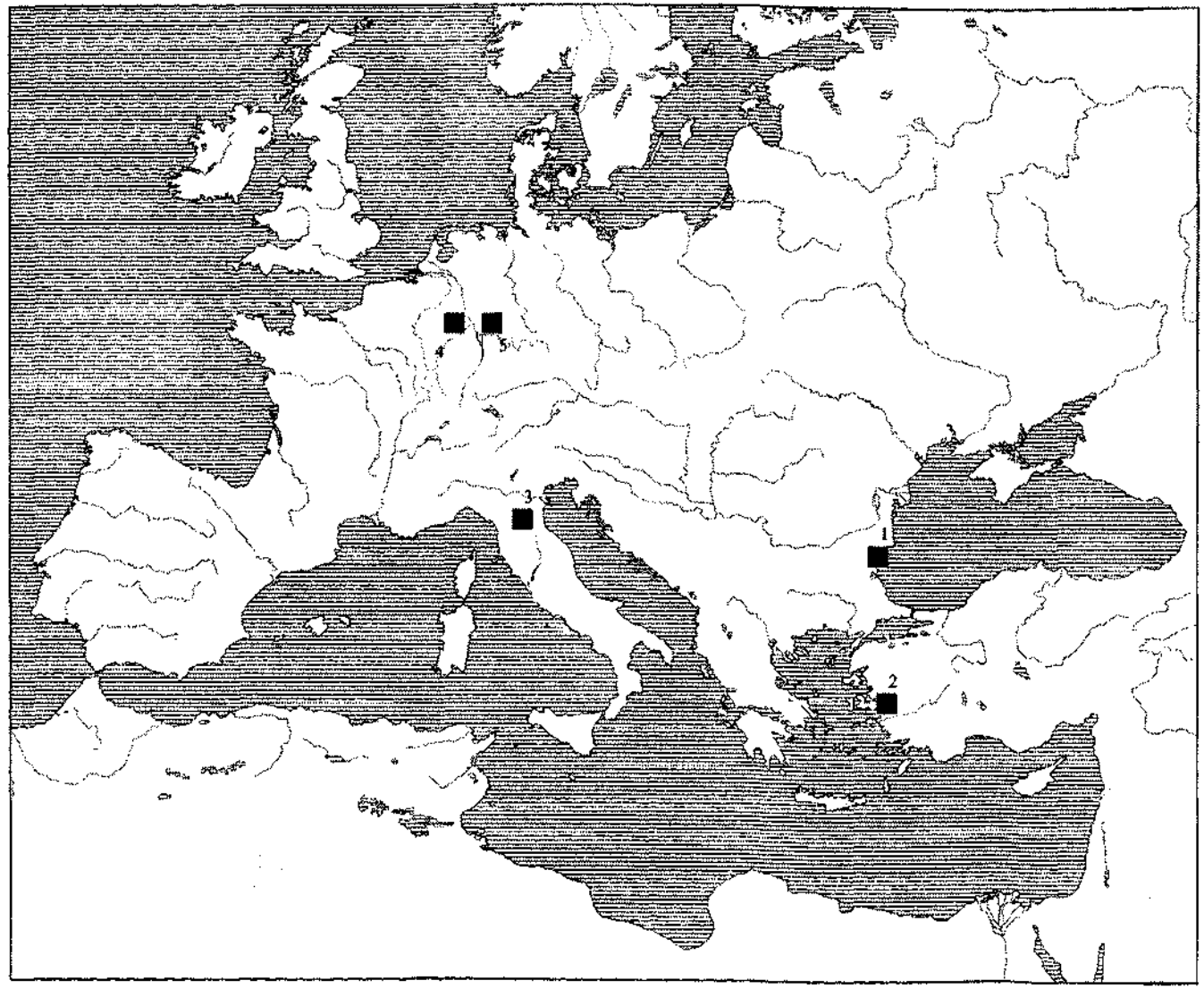

Карта 7. Находки на трепанатори от римската епоха (към Приложение 2Е).
1. Марцианопол. 2. Kolophon. 3. Rimini. 4. Bingen. 5. Niederbieber

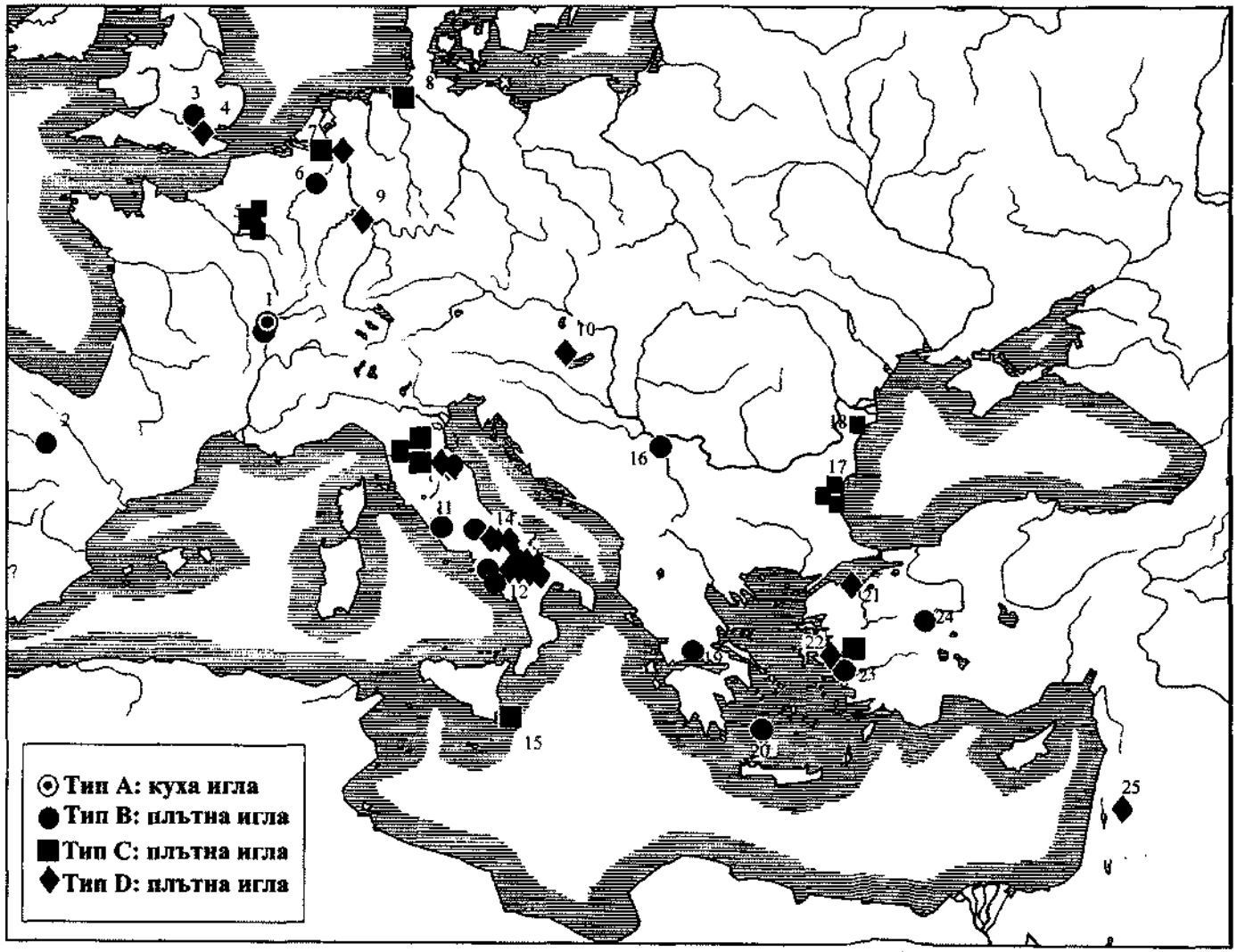

Карта 8. Разпространение на иглите за очна хирургия от римската епоха (към Приложение 2Ж).
1. Montbellet. 2. Termes. 3. Bedfordshire. 4. London. 5. Reims. 6. Maaseik. 7. Noviomagus. 8. Feddersen Wiederde. 9. Bingen. 10. Savaria. 11. Рим. 12. Pompei. 13. Rimini. 14. Италия. 15. Cappo Plemmirio. 16. Viminatium. 17. Марцианопол. 18. Tomis. 19. Kallion. 20. Milos. 21. Kyzik. 22. Kolophon. 23. Ephesos. 24. Мала Азия. 25. Nawa (Tell Oum Hauran).

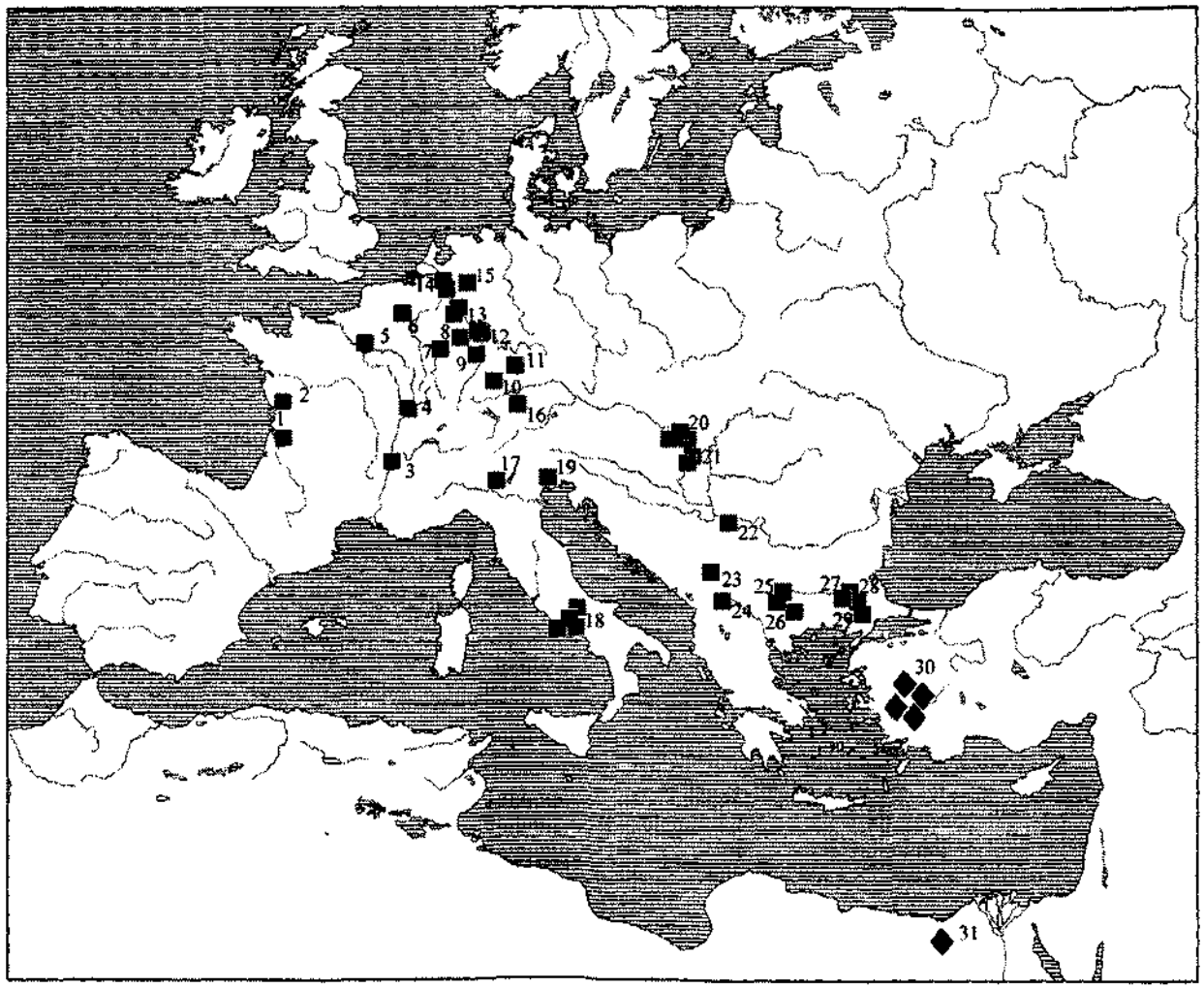

Карта 9. Находки на правоъгълни бронзови кутии от римската епоха (към Приложение 23). Квадратите отразяват сигурните находки, а ромбовете – приблизително местонамиране.

1. Saintes. 2. St. Médard-des-Prés. 3. Lyon. 4. Beaune. 5. Paris. 6. Vermand. 7. Mainz. 8. Trier. 9. Worms. 10. Günzburg. 11. Ansbach. 12. Frankfurt. 13. Bonn. 14. Köln. 15. Zugmantel. 16. Wehringen. 17. Brescia. 18. Pompei. 19. Portoguaro. 20. Aquincum. 21. Intercisa. 22. Viminatium. 23. Космај. 24. Nin. 25. Кочериново. 26. Банско. 27. Караново. 28. Мъдрец. 29. Traianopolis. 30. Мала Азия. 31. Египет

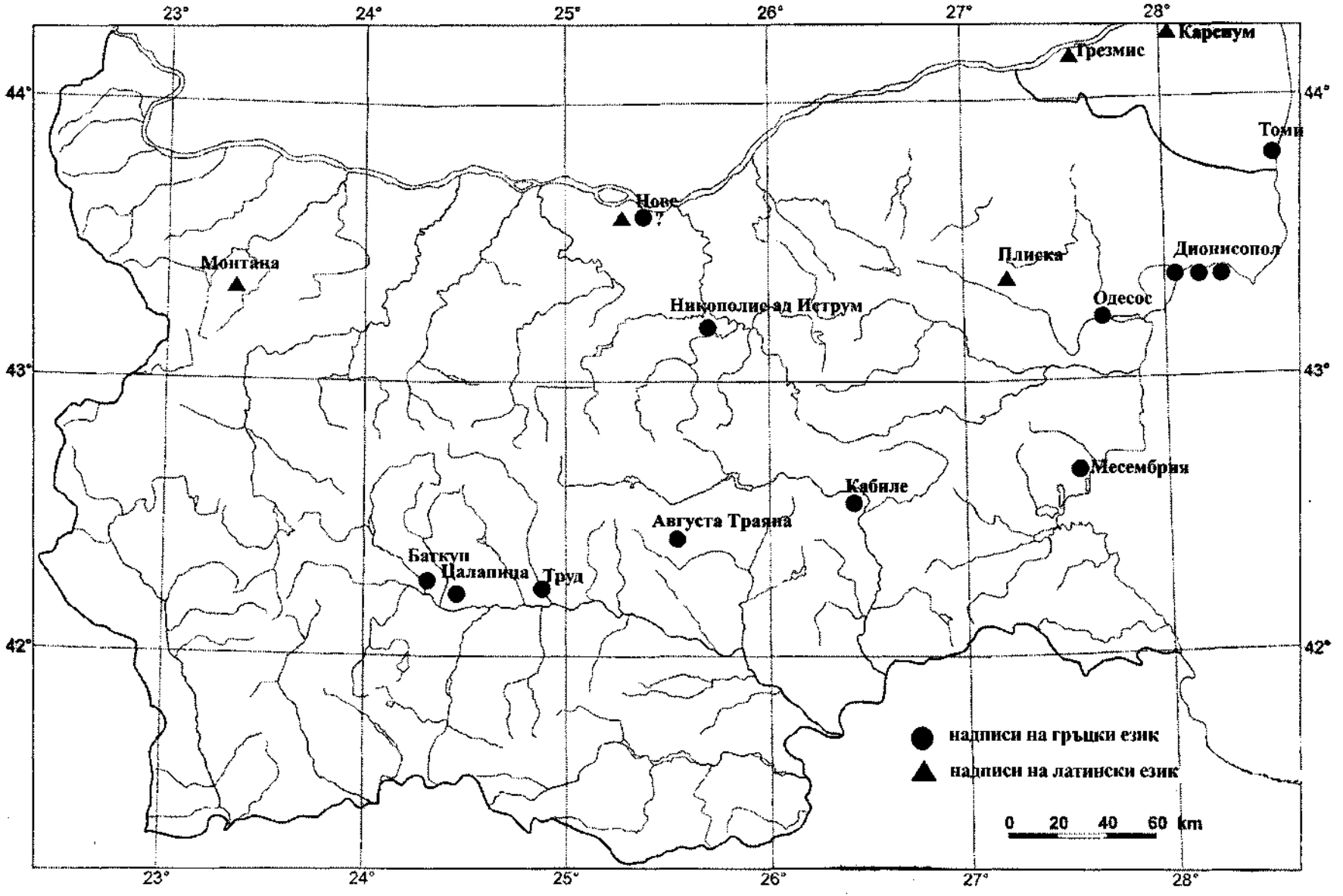

Карта 10. Епиграфски паметници свързани с лекари от българските земи

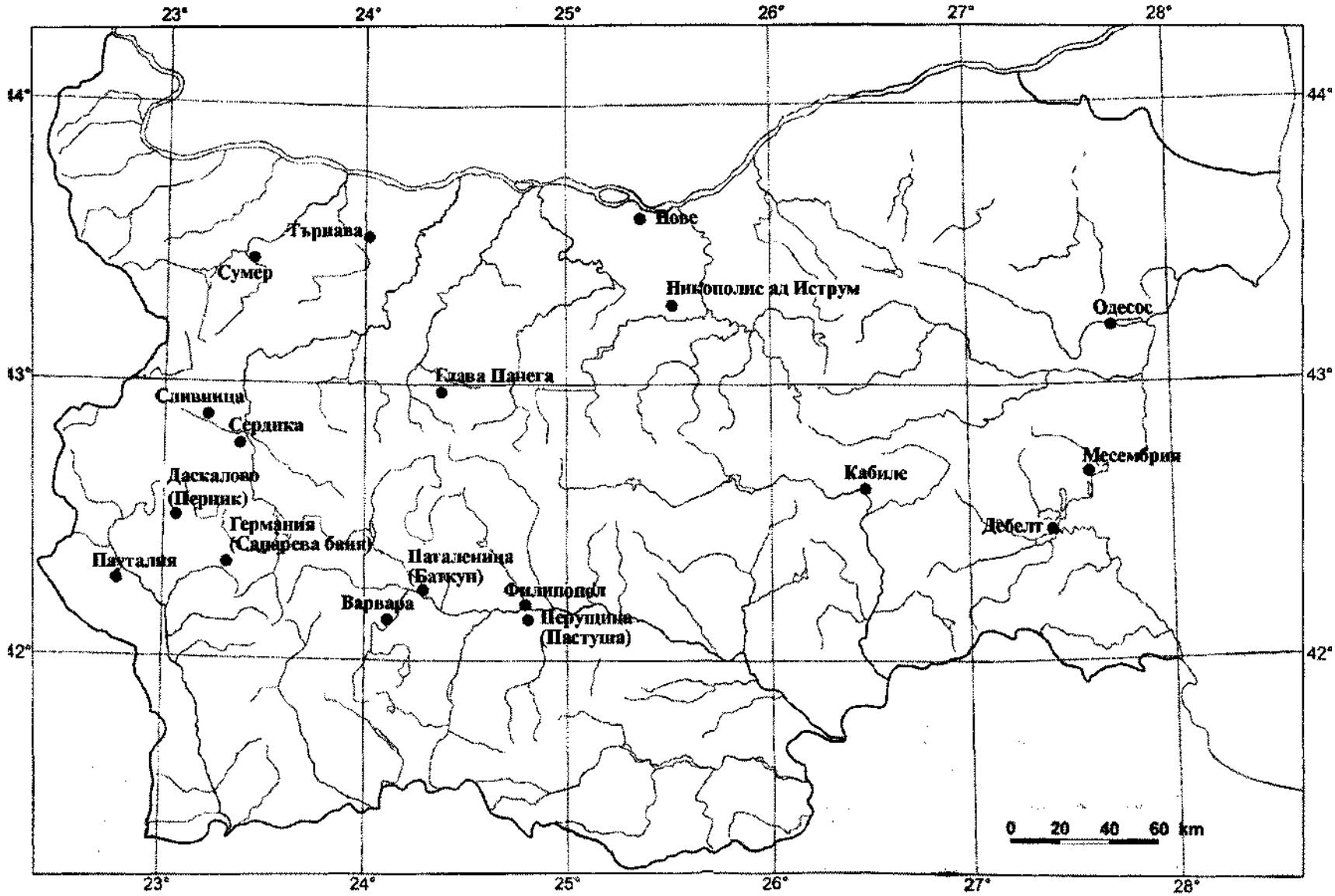

Карта 11. Следи от светилища, посветени на Асклепий и други здравеносни богове

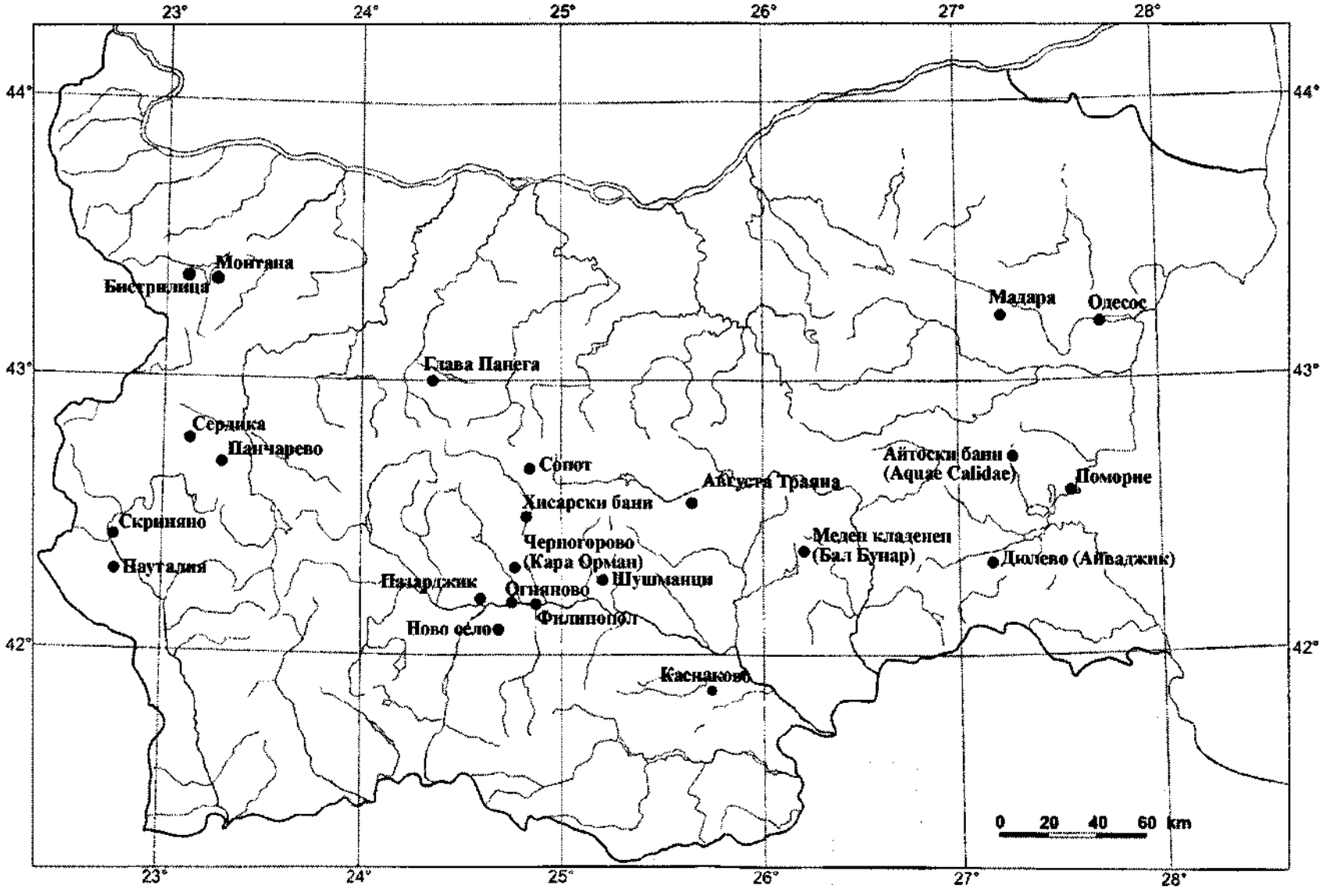

Карта 12. Следи от нимфеуми на територията на България

Списък на таблиците, таблата, фотоизображенията и картите, използвани в книгата

ТАБЛИЦИ

Табл. 1. Военни болници от Римската империя - сравнителна таблица, с. 97

Табл. 2. Зависимост между общественото положение и продължителността на живота, с. **113**

ТАБЛА

Табло I- кат. № AI. 1-A 1.7

ТаблоII- кат. №А1.9-11, AI. 13-17, A 1.20-21, A 1.26-28

Табло III - кат. № A3.1.29, A3.1.31, A4.1.32-33, A.4.2.34, A4.3.35, A4.4.36-39, A4.5.40

Табло IV - кат. № A5.1.42-44, A5.1.46-47, A5.2.48, A6.49.A7.50-51

Табло F-кат. №Б1.1.54-60, Б1.2.61, Б1.3.62

Табло VI - кат. № Б2.1.63 а, б, Б1.2.65, Б2.2.66, Б2.3.67

Табло VII-кат. №БЗ.1.69, БЗ.3.70, Б4.1.73-75

Табло VIII-кат. № B1.1.76-82, Bl.2.83-88, B1.2.90-96,B1.2.98

Табло IX- кат. №B1.3.99-102,B1.4.103-106,B2.107, B3.1.108,B3.2.109-110,B4.Ш-112

Табло X- кат. № B5.113-114, B5.118-120, B5.125-126, B6.127-128, B6.132

Табло XI - кат. № П.1.133-134, Г1.1.136-137, Г1.1.139-140, Г1.2.142, Г1.2.145-146

Табло XII - кат. № Г1.3.150-151, П.3.153, Г2.155, Г2.157-158, Г3.159, ГЗ.162-163

ФИГУРИ В ТЕКСТА

Фиг. 1. Находки от *Помпеи* и *Херкулан,* с. 24

Фиг. 2. Гробна находка от *Bingen,* Германия, с. 26

Фиг. 3. Гробна находка от *Мала Азия,* с. 28

Фиг. 4. Гробна находка от *Kolophon,* Мала Азия, с. 30

Фиг. 5. Стела от *Korn Ombo,* Египет, с. 32

Фиг. 6. Гробна находка от *Карановo,* с. 34

Фиг. 7. Гробна находка от *Скутаре,* с. 36

Фиг. 8. Гробна находка от *Tomis,* Румъния, с. 37

Фиг. 9. Гробна находка от *Дебелт,* с. 38

Фиг. 10. Гробна находка от *Дионисопол,* с. 39

Фиг. 11. Вендузи, с. 40

Фиг. 12. Гробна находка от Одесос, с. 41

Фиг. 13. Инструменти за литотомия от Италия, Cambridge Museum, с. 43

Фиг. 14. Speculum magnum от Мала Азия, с. 46

Фиг. 15. Възстановка на speculum magnum от *Марцианопол,* с. 46

Фиг. 16. Находка от *Ephesos,* Мала Азия, с. 48

Фиг. 17. Трепанатор от *Bingen,* Германия, с. 50

Фиг. 18. Длета за костна хирургия от *Xanten,* Германия, с. 50

Фиг. 19. Клещи за костна хирургия тип *"Pompei",* с. 52

Фиг. 20. Стенопис от *Pompei,* с. 52

Фиг. 21. Възстановка на клещите от *Марцианопол,* с. 52

Фиг. 22. Комбинирани клещи от *Рим,* с. 52

Фиг. 23. Находка от *Montbellet,* Франция, с. 54

Фиг. 24. Типология на очните игли, с. 54

Фиг. 25. Гробна находка от *Köln,* Германия, с. 54

Фиг. 26. Гробна находка от *Гърчиново,* с. 57

Фиг. 27. Находки от гроб при *Банско,* с. 63

Фиг. 28. Кутии от гробницата при *Мъдрец,* с. 64

Фиг. 29. Графична възстановка на кутия от гробницата при *Мъдрец,* с. 64

Фиг. 30. Кутия от *Maastricht,* Холандия, с. 66

Фиг. 31. Кутии от гробна находка при *Кочериново,* с. 67

Фиг. 32. Гробна находка от *Viminatium,* Сърбия, с. 67

Фиг. 33. Съдове за съхранение на ликий, с. 70

Фиг. 34. Козметичен комплект от гроб при *Люблен,* с. 71

Фиг. 35. Козметични несесери от римската епоха, с. 71

Фиг. 36. Мраморна плоча от *Рим,* с. 72

Фиг. 37. Плоча с представена работилница на *faber ferrarius* от *Остия,* Рим, с. 76

Фиг. 38. Локализация на военните болници по десния бряг на р. Дунав от *Oberstimm* до *Novae,* с. 99

Фиг. 39. Разположение на военната болница в лагера при *Нове,* с. 99

Фиг. 40. План на военната болница при *Нове,* с. 99

Фиг. 41. Кастратори от римската епоха, с. 107

Фиг. 42. Релефи с изображения на кастратори, с. 108

Фиг. 43. Видове трепанции, с. 117

Фиг. 44. Монети с изображения на здравеносните богове от градовете на провинциите Долна Мизия и Тракия, с. 120

Фиг. 45. Фриз на здравеносните богове от *Филипо-*

пол, с. 140
Фиг. 46. Релеф от *Thirea,* IV в. пр. н. е., с. 140
Фиг. 47. Релеф от *Pirea,* с. 140
Фиг. 48. Планови схеми на терми от римската епоха, с. 154
Фиг. 49. План на термите в *Одесос,* с. 155
Фиг. 51. Лекарства от гроб № 1 при *Карановo,* с. 163

КАРТИ

Карта 1. Находки на медицински и фармацевтични инструменти от провинциите Долна Мизия и Тракия
Карта 2. Разпространение на скалпелите със сребърна декорация от тип 1 и 2 от римската епоха (към *Приложение 2А)*
Карта 3. Находки на инструменти за литотомия от римската епоха (към *Приложение 2Б)*
Карта 4. Находки на анални спекула от римската епоха (към *Приложение 2В)*
Карта 5. Находки на катетри от римската епоха (към *Приложение 2Г)*
Карта 6. Находки на вагинални спекула от римската епоха (към *Приложение 2Д)*
Карта 7. Находки на трепанатори от римската епоха (към *Приложение 2Е)*
Карта 8. Разпространение на иглите за очна хирургия от римската епоха (към *Приложение 2Ж)*
Карта 9. Находки на правоъгълни бронзови кутии от римската епоха (към *Приложение 23)*
Карта 10. Епиграфски паметници свързани с лекари от българските земи
Карта 11. Следи от светилища, посветени на Асклепий и други здравеносни богове
Карта 12. Следи от нимфеуми на територията на България.